

62.3/44
4-05

УКРАЇНОЗНАВЧИ СТУДІЇ

10/2009

10/2009

УКРАЇНОЗНАВЧИ СТУДІЇ

НБ ПНУС

753080

Науково-теоретичний журнал Інституту українознавства
при Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника
*Заснований у вересні 1998 року.
Виходить один раз на рік.*

ЗМІСТ

МОВА

Василь Грещук Гуцульський діалект в українській художній мові: репрезентативні групи лексики.....	3
Надія Бабич І. Вишенський і М. Смотрицький: стилістика тогочасна і сучасна.....	18
Ярослав Яремко Роль Івана Франка у становленні сучасної теорії комунікації.....	33
Роман Бачкур Вплив аналогії на словотворчі процеси в гуцульських говірках.....	46
Ольга Кровицька Співвідношення діалектного і літературного у говірці гуцульського села.....	52
Зоряна Мацюк Чи “тихий”, чи “гучний”, аби антонім влучний.....	56
Михайло Паночко Українська правнична термінологія кін. XIX – поч. XX ст. (за матеріалами словника за редакцією Б. Грінченка).....	65
Лілія Париляк Групи застарілих слів у складі гуцульської діалектної лексики.....	72
Лариса Наконечна Типи транспозиції часових форм дієслова в поліпредикативних структурах сучасної української мови.....	78
Світлана Дячук Іван Ковалик і мовознавче франкознавство.....	84

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

Наталія Мафтин Міфологема ритуального жертвоприношення в структурі ранніх новел Юрія Яновського.....	91
Євген Баран Письменницька критика у 90-х роках XX століття Андрусяка.....	102
Наталія Плетенчук Міфологічно-космологічна модель світу в трилогії “Волинь” Уласа Самчука.....	108
Наталія Вівчарик Поетика драми Григора Лужницького “Сестра-воротарка”.....	116
Галина Сокол Стильові пошуки ранньої прози Галини Журби.....	123
Оксана Семак Взаємозв’язок драматичної дії та конфлікту у драматичних творах діаспори першої половини XX ст. (на матеріалі творів Є. Карпенка, Л. Полтави, В. Чапленка).....	132
Світлана Кочерга Християнсько-поганська парадигма у драмі-фесрії Лесі Українки “Лісова пісня”.....	139

ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ПРАВО

Сергій Адамович Дезінтеграційні ризики в умовах національного відродження і здобуття Україною незалежності (1989-1991 рр.).....	149
Лілія Шологон Автобіографії науковців та письменників Галичини кінця XIX – першої половини XX ст. як джерела вивчення національно-культурного життя українців краю.....	171
Олександра Стасюк Організація Українських Націоналістів і голодомори.....	172
Василь Андрейків Діяльність Юліана Романчука зі створення українського політичного товариства “Народна рада” в Галичині в 1855 році.....	188
Василь Бурдуланюк Релігія і церква в дослідженнях українських вчених Галичини XIX – першої третини XX століття.....	196
Ігор Соляр Ідея консолідації національних сил у діяльності Всеукраїнської Національної Ради і Ради Республіки в 1921 році.....	205
Емілія Андрійів Фахове і професійне шкільництво Галичини в роки німецької окупації (1941-1944 рр.).....	211

ОСОБИСТІТЬ, ЕТНОС, МЕНТАЛЬНІСТЬ

Роман Піхманець “Я чую себе насамперед русином, а потім радикалом”: національні екзистенціали Івана Франка.....	220
Юрій Бача До історії виникнення МАУ.....	258
Василь Парпан, Мирослава Миленька Характеристика екологічного стану бурштинської урбоєкосистеми за токсико-мутагенним фоном.....	266
Світлана Луцак Домінування концепту синтезу в українській культурі межі XIX – XX століть: синергетичні проєкції.....	276

Галина Стасюк Генетичний аспект феномену літературної родини (на матеріалі династії Косачів-Драгоманових).....287

МИСТЕЦТВО

Ірина Чмелик Театральні декоративні мистецтва першої половини ХХ століття.....296
Тарас Ткачук Походження овалованого планування Трипільської культури.....302
Віктор Погорелов, Наталія Мархайчук Художня студія Віталія Ленчина як осередок початкової художньої освіти в Харкові межі 60-х – 70-х рр. ХХ ст.....316
Лідія Хом'як Композиційні структури кам'яних надмогильних хрестів в Україні.....322

ПОСТАТІ

Роман Піхманець, Наталія Пославська Магічна сила словотвору.....329
Вікторія Чобанюк Драматургія долі.....332

РЕЦЕНЗІЇ

Василь Грещук Лінгвокогнітологічне дослідження сакральної сфери (Скаб Марія. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери / Марія Скаб. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.).....334
Олег Пилип'юк Парадигматичне осмислення ранньої творчості Пантелеймона Куліша (Івашиків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 488 с.).....338
Василь Грещук Словотворча спроможність субстантивів (Валюх Зоя. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. – Київ – Полтава, АСМІ, 2005. – 356 с.).....342
Святослав Кут Афоризми на кожен день (Цимбалюк Ю.В. Англо-латинсько-українсько-російський словник афоризмів. – К.: Грамота, 2009. – 408 с.).....346
Василь Грещук Цінна студія зі словотвірної номінації (Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови. – Харків, 2007. – 302 с.).....352
Тетяна Котик З осінньої круговерті життя (Роман Іванчук. Люлька з червоного дерева. – Львів: ЛА "Піраміда", 2009. – 156 с.).....357

Головний редактор **ВАСИЛЬ ГРЕЩУК**, докт. філол. наук, проф.

Рецензенти:

Мар'ян Скаб, докт. філол. наук, проф. Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича; Любомир Сеник, докт. філол. наук, проф. Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Редакційна колегія:

Докт. філол. наук, проф. Дмитро Бучко, докт. філол. наук, проф. Марія Голянич, докт. філол. наук, проф. Ніна Гуйванюк, докт. філол. наук, проф., член-кор. НАН України Микола Ільницький, докт. істор. наук, проф. Микола Кугутяк, докт. філол. наук, проф. акад. АПН України Віталій Кононенко, докт. філол. наук, проф. Богдана Криса, докт. юрид. наук, проф. Володимир Луць, докт. істор. наук, проф. Василь Марчук, докт. філол. наук, проф. Володимир Матвійшин, докт. філол. наук, проф. Богдан Мельничук, докт. психол. наук, проф. Віктор Москалець, канд. філол. наук, доц. Роман Піхманець (відпов. секретар), докт. екон. наук, проф. Михайло Романюк, докт. істор. наук, проф. Борис Савчук, докт. філол. наук, проф. Тарас Салига, докт. філол. наук, проф. Степан Хороб, докт. політол. наук Ігор Цепенда, докт. мистецтвознавства, проф. Мирон Черепанин.

Адреса редакції: 76000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

Редактори – Роман Бачкур, Роман Піхманець
Комп'ютерний набір та верстка – Роман Бачкур

Засновник – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Свідчення про реєстрацію Серія КВ № 3489 від 23.09.1998 р. видане Міністерством інформації України
Видавець – Інститут українознавства при Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника

Підл. до друку 08.12.2009. Формат 70x108/16. Папір офсетний. Друк на ризографі.

Умов. друк. арк. 24,3. Умов. фарбовдб. 24. Обл.-вид. арк. 24. Тираж 300 прим. Зам. № 107. Ціна за домовленістю.

Оригінал-макет підготовлено в Інституті українознавства при Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника

Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
76000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

© Інститут українознавства при Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, 2009

код 02125266

753080

МОВА

УДК: 81'282:82

ББК: 81.2 Ук

Василь Грещук

ГУЦУЛЬСЬКИЙ ДІАЛЕКТ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ МОВІ: РЕПРЕЗЕНТАТИВНІ ГРУПИ ЛЕКСИКИ

У статті розглянуто найбільш репрезентативні групи гуцульської діалектної лексики в мові української художньої літератури. Встановлено, що найбільш репрезентативними групами гуцульської діалектної лексики в українській художній мові є ті, які стосуються людини, природного середовища, побуту, виробничої діяльності, духовної культури.

Ключові слова: діалектизм, гуцульський діалект, репрезентативна група, діалектна одиниця, лексема.

У дослідженні використання мови в художній мові одним із актуальних питань постає встановлення онтологічних сегментів, для номінації яких недостатньо одноклексемних ресурсів нормативної мови, тому необхідне цілеспрямоване, художньо вмотивоване залучення громіздких описових конструкцій або відповідних одноклексемних діалектних одиниць. Висвітлення цього питання дає змогу виявити ті сфери буття, а в їх межах – артефакти та поняття, діалектні найменування яких виявились "затребувані" українською художньою мовою.

Із українських діалектів у мові художньої літератури найбільше використано гуцульський говір. Вживання його у мові художніх творів має давню традицію, відзначається неоднорідністю, неоднаковою насиченістю, різним характером взаємодії літературної мови і діалекту [1].

Автори літературних творів на гуцульську тематику по-різному використовували гуцульський діалект: одні вживали, поряд із лексичними, фонетичні, морфологічні, словотвірні й синтаксичні гуцульські діалектні форми, інші обмежувались лише лексико-семантичними й фразеологічними, при цьому характерно, що останні однаковою мірою поширені як у авторській мові, так і в мові персонажів.

Лексичні діалектизми виступають маркерами художньо значущих реалій, за допомогою яких художня мова моделює й репрезентує гуцульськість.

Аналіз гуцульських лексичних діалектизмів у мові української художньої літератури показав, що основними сферами, які зумовлюють і стимулюють їх значне використання художньою мовою, є природне середовище, побут, виробнича діяльність, культура, людина. Кожна із зазначених сфер характеризується своїм набором гуцульських діалектних лексем, своїми репрезентативними групами діалектної лексики. Розглянемо основні репрезентативні групи гуцульської діалектної лексики у межах кожної із сфер в українській художній мові.

Природне середовище замешкання носіїв гуцульського говору – гірська місцевість із специфічними географічними, водними, гідротехнічними, атмосферними реаліями, особливим рослинним і тваринним світом, які позначилися на гуцульському діалектному лексиконі. Художня мова використовує гуцульські діалектні загальні географічні номінації. Однією із найбільших репрезентативних груп гуцульської діалектної лексики в мові української художньої літератури є топографічна лексика, зокрема назви ландшафту *грунь* “вершина гори”, *кичера* “гора”, *звір* (*ізвір*) “міжгір’я, ущелина, вузька долина між горами”, *облаз* “дорога, стежка, що йде по самому краю прірви, попід стрімку скелю”, *стромина* “урвище, стрімкий берег”, *полонина* “високогірне пасовище”, *бердо* “прірва, урвище”, *плай* “гірська стежка” та ін.: Слово за словом та й бисажки таскали терх на *кичерю* та на *груні* ід пушкарям, мисливим стрільцям (Марко Черемшина. Перші стріли): Одного разу він покинув свої корови і подряпавсь на самий *грунь* (верх) (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків): Зелена моя. Буковино, сині мої гори, холодні мої *ізвори!* (Ю. Федькович. Люба-згуба): *Облаз* був довгий; з одного боку убочи. *стромини*, а по другім бистрий, гірський потічок (Д. Харв’юк. Полагна): А ви побудьте довше на *полонині*, поживіть з горами, – запрошує ватаг (С. Пушик. Перо золотого птаха); А уна го водила, куда сама знала: і скалами, і *бердами*, і темними лісами поточінами (О. Манчук. Лісова дівка); Юра йшов довгий час верхом, *плаєм*; лишаючи село по лівій руці (І. Франко. Як Юра Шикманюк брів Черемош).

Не менш поширеними у мові белетристики є гуцульські назви водних об’єктів, природних утворень на них, штучних гідроспоруд тощо. Художньою мовою добре освоєні такі лексеми, як *бульбона* “вир у річці”, *габа* “хвиля”, *гоц* “загата через річку для відведення води в бічний рукав”, *кашиця* “дамба з колод, укріплення берега від розмивання його водою”, *фашиння* “укріплення берега від розмивання його водою з молодих гілляк, переважно смерекових”, *гук* “водоспад”, *бер* “велика з поруччям кладка через річку” та ін.: *перен*. То ці вороги тановлять мене у *бульбону*, а мого адвоката занімило! (Марко Черемшина. Писанки); (...) люті *габи* збили Марічку з ніг, кинули потім на *гоц* і понесли поміж скелі в долину (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків): А перший подув весни, перші збурхані води – там урвало *кашицю*, тут раки знесло, *фашиння* забрало (А. Крушельницький. Рубають ліс): На *гуках* розпорскувала срібними холодними краплями води аж на лица подорожним (П. Шикерик-Доників. Дідо Иванчік): А під *бером* ревів та клекотів Черемош (І. Франко. Як Юра Шикманюк брів Черемош).

Гуцульські діалектні найменування рослин репрезентовані найменуваннями *бриндушки* “шафран”, *шувар* (*швар*) “аїр, осока”, *гаджуга* “молода смерека або ялина”, *афини* “чорниця”, *тогодзи* “брусниця”, *одален*

“валеріана”, *скоруха* “горобина”, *боришка* “картопля”, *чічка* “квітка”, *трепета* “осика”, *хобза* “бузина трав’яниста”, та ін.: На прогалинах гойдалися на вітрі тендітні *бриндушки*, осипалися котики на вербі-стелючці (Р. Андріяшик. Додому нема вороття); Хати обросли бузиною, вулички завалило наносами, вориння довкола осідків пірнуло в піняву *шувари* (Р. Андріяшик. Додому нема вороття); – Ану ставай!.. – метнула очима по галяві. – Ставай коло отієї *гаджужки*. – показала рукою на молоду смереку (Б. Загорулько. Чорногора): Кучерява зелень *тогозів* і *афин* запустила своє коріння у глибіню моху: Умів знаходити помічне зілля – *одален*, матриган і підойму (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків): І має бути [дерево] ружне: євір, *скоруха*, бук, дубина, смерека, усеке (Г. Хоткевич. Довбуш): На ніч він садив *боришку*, сів овес (М. Козоріс. Чорногора говорить); Дивіть, хитається межі горами, гей дубова колиска у віночку, *чічки* розкидає (Марко Черемшина. Карби).

Ще однією репрезентативною групою гуцульських діалектних лексем у сфері природного середовища, освоєного художньою мовою, є назви тварин, птахів, риб. Це такі номінації, як *маржина* “худоба”, *шкан’є* “кінь”, *дріб*, *дроб’єта* “вівці”, *когут* “півень”, *тотур* “глухар, тетерук”, *половик* “яструб”, *потє* “пташка”, *котюга*, *тирга* “собака”, *нструг* “форель”, *головатиця* “лосось дунайський” та ін.: Пішла, бо треба видіти, чи пора *маржину* виганяти (М. Яновський. Танець дараби): – А це ваше *шкан’є*? (О. Манчук. Француз): А все то муравками попри дорогу, бо дорогов їдут волами, кіньми, женут із гір худобу та *дріб* (М. Павлик. Ребенщукова Тетяна); Ходи аж не здохнеш в нечистім десь краю, дзвони не дзвони, не піє *когут* (Ю. Федькович. Новобранчик): у *порівн*. А відтак грав у вербову тилинку, а відтак кує, як зазуля, а відтак клекотить, як *тотур* (Марко Черемшина. Зарікайся мед-горілку пити!..): І чує він якусь неясну тривогу, так, нібито зараз його має украсти оцей *половик*, що мертво висить над карком (М. Матіос. Солodka Даруся): Навіть *потєта* перестали го си бояти (О. Манчук. Лісова дівка): *Пирга* люто сприсідала зразу на мене. Єк молодечьок, біг борше боронити від *кутюги* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); – Ні, бігме, вуйку, правда я таки багатий, бо оці гори високі – мої, і зорі наді мною – мої, і *нструги* у водах (Р. Федорів. Жбан вина): *Головатиця* замахала хвостом, широким, як добрий праник, але вирватись уже не могла (І. Франко. Як Юра Шикманюк брів Черемош).

Ужиті в мові української художньої літератури гуцульські діалектні номінації *верем’є* “добра погода”, *негура* “погана погода”, *плютта* “злива”, *мовня* “блискавка”, *мрич* “мжичка, мряка, туман”, *плова* “злива, раптовий дощ”, *пластовець* “лапатий сніг” та ін. репрезентують гуцульську метеорологічну лексику, яка, як і попередні групи, стосується природнього середовища: То у мене така дівчина, гей буря: доки *верем’є*, то вона тихо, а як зляже *негура*, то не попадайся їй в руки (Марко Черемшина. Парасочка); Переспала *плютту* надворі (над нев зробили були шалаш) (М. Павлик. Ребенщукова Тетяна); у *порівн*. Річка зі скалами шепотом нараджується, рибку натановляє, кружілом кружить, піну ховає, долин боїться, в жіночі очі кривавим дзеркалом, гей *мовня*, б’є (Марко Черемшина. Поменник); Холодна *мрич* підіймалась з долини (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); Річ у тім, що Митро славився

* Значення гуцульських діалектизмів визначено на основі контексту літературного твору. Враховано також семантичну характеристику діалектних лексем у словниках [2], [3]. Тут і далі у словах, у яких у гуцульських говірках є звук [r], що в тексті передається через [r], відновлено автентичну вимову.

умінем відгадувати погоду після приміт Благовіщенської ночі, і до нього регулярно щороку сходилася гуцулія довідуватися, чи сіно дешево пускати, чи *плову* віщували сеті зорі, а чи верем'є на літну пору, чи сіяті колопні, а чи лен і т.д., і т.д. (Г. Хоткевич. Камінна душа); Врешті посипав рівномірно густий *пластовець* (А. Крушельницький. Рубають ліс).

Гуцульську діалектну побутову лексику, заманіфестовану в українській художній мові, становлять різні тематичні групи. Найбільш репрезентованими є назви одягу, їжі й напоїв, житла й господарських предметів, посуду й кухонного начиння, знарядь праці.

Із гуцульських діалектних назв одягу, взуття та прикрас у мові художньої літератури частовживаними є лексеми *гачі* “штани, переважно з домотканого сукна або полотна”, *лудина* “одяг”, *кресаня* “чоловічий повстяний капелюх із прикрасами”, *киптар* “хутряна безрукавка”, *сердак* “верхній короткий рукавний одяг з домотканого сукна, оздоблений вовняними нитками”, *черес* “широкий шкіряний пояс з кишеньками і пряжками, переважно оздоблений”, *гуля* “верхній одяг без рукавів, виготовлений із домотканого сукна; використовувався переважно як весільний одяг молоді”, *капчурі* “шкарпетки вовняні, в'язані різнокольоровими нитками”, *згарда* “жіноча прикраса шиї з намистин, монет і металевих хрестиків”, *гердан* “жіноча прикраса з бісеру у вигляді стрічки, якою прикрашають шию або голову” та ін.: На підводах їхали в святковій гуцульській ноші: закосичені пір'їнами *кресані*, гаптовані *кептарі*, вогнисті *гачі*, лисніючі у відсвітах вологи постолі (Р. Андріяшик. Додому нема вороття); Наспівав він про те, як підступно ізтяв легіня за красне *лудиння* (Б. Загорулько. Чорногора): За широким *чересом*, оздобленим дорогими бляшками і прикрашеним дармовисами, стирчала різьблена мідна люлька, плечі закривав *сердак*, мережаний спереду і по краях різнокольоровими нитками (В. Гжицький. Опришки); За скрипишниками княгиня, – на білому коні, у білій *гулі* (М. Козоріс. Чорногора говорить); Від часу до часу кидав сердитим поглядом на жінку, що сиділа на лаві біля вікна й вишивала нові *капчурі* (М. Козоріс. Чорногора говорить): А за її дівочу косу, та дав викуп мамі. Ботичці, срібну *згарду* на шию, кованих з самих стародавніх дукатів, ше прадідових (П. Шекерик-Доників. Дідо Іванчик): Уже бесіду урвали, хустки на головах поправляють, *гердани* і пацьорки на грудях порядкують (Марко Черемшина. Парасочка).

Гуцульські діалектні назви їжі та напоїв у художній мові репрезентують номінації *кулеша* “густа страва з кукурудзяної муки, варена на воді”, *чир* “рідка страва з кукурудзяної або вівсяної муки”, *буженина* “копчене м'ясо”, *бриндзя* “спеціально приготований для зберігання посолений сир”, *обарінок* “невеликий колачик”, *гуслінка* “спеціально заквашене густе кип'ячене молоко”, *боришник* “печений картопляний корж”, *бануж* “густа страва з кукурудзяного борошна, зварена на сметані” та ін.: Варити я вже трохи навчився. Вміло – *кулешу* (М. Яновський. Танець дараби); Та й то не роз'їдалися: *чиру* коби хоть зо три рази на днину попоїсти – і то би було ще по Божому (М. Павлик. Юрко Куликів); *Бужениці*, не снилабиси, шыи від покойного повна (Д. Харов'юк. Полагна); І все, бувало, прибіжить надвечір із Кольцеви, пхаючи ему в руку *обарінок* або булку, котру вона купувала в місті за виходжені гроші

(М. Павлик. Пропащий чоловік): – Ану, мой, парубоцтво чесне, слухайся свого газди, ба він *гуслянки* вам на вечерю не дасть (Р. Федорів. Жбан вина); *образн.* Холодна *женщиця* світить з коновки зеленим оком (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків): Вони лупину боришки з грисом мішають та такі *боришники* печуть (М. Козоріс. Чорногора говорить): І різне м'ясо, свіже й вуджене, і сало, кулеша золота, *бануж* плавкий, капуста винна, біб-гарматій (Б. Загорулько. Чорногора).

Характерною для мови художніх творів на гуцульську тематику із побутової лексики є такі назви житла, господарських приміщень і предметів, їх частин, як *колешня* “стайня, сарай, хлів”, *кліть* “комора”, *халаш* “хата”, *верета* “домоткане вовняне або ляне полотно”, *джерга* “грубе домоткане рядно”, *бесаги* “дві торби з'єднані одним полотнищем, що їх носять перекинутими через плече”, *озьобня*, *озьобенка* “невелика торба з вовняної тканини, полотна чи шкіри, яку носили через плече”, *терх*, *терхівка* “вантаж, який кладуть на коня”, *тертіла* “речі, спорядження, приготовлені для людини, що надовго йде з дому (в полонину, на лісорозробки тощо)”, *ліжник* “домоткане ворсисте вовняне покривало з візерунком”, *гражда* “гуцульська садиба”, *оборіг* “повітка на чотирьох стовпах для сіна”, *острова* “дерев'яний стрижень, на який складають сіно”, *курмей* “шнур, мотузка” та ін.: Чіму, – каже, – з-під маржини чьистите, в *колешни* солімку та й листечко стелите (Марко Черемшина. Парасочка); Забачивши тепер Псовича у брамі, він швидко скочив у *кліть* і, засунувши за собою двері, став пильно прислухатись (В. Гжицький. Опришки); Так що з овечки газда має добрий харч – молочний і м'ясний, тепле вбрання, постеління і хатній інтер'єр (килими, *верети*, *джерги*) (М. Влад. Стрітення); Бери отамо *бесаги* з сирами і бринзою, і шуруй у село, поки не пізно (М. Матіос. Солодка Даруся): По відході княжого загону з Дзвінчиного оседку Довбуш зліз із дерева, захопивши з собою і *озьобенку*, що її знайшов на гілці (В. Гжицький. Опришки): Стали брати гуцула та й *терхівку* ід Никифоровій хаті. Він торгався і рвався ід шкапі і завірював очима (Марко Черемшина. Чічка): До середин носили сіно й встелювали легво, вносили *бесаги*, *тертіло* та приладдя (М. Козоріс. Чорногора говорить): Я тобі постелив *ліжник* на печі – вигрій трохи зморожені кости (А. Крушельницький. Рубають ліс): Тихо причинила хатні двері, ...нечутно вислизнула за браму і, як і завжди, обходячи *гражду* за сонцем, притьма майнула цариною до лісу (Б. Загорулько. Чорногора); В скрини нічо, в полицях нічо, в коморі нічо, в *оборозі* сіно (Марко Черемшина. Парасочка); [Іван] утомившись, лягав десь під сіном, що сохло на *остривах* (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); Опришки вихрами розбіглися по дворищу, спеленали ворогів *курмеями*, покладали їх рядом перед хатою, мов колоди (Р. Федорів. Жбан вина).

У межах гуцульської діалектної побутової лексики, використаної в українській художній мові, виділяються також номінації посуду, кухонного начиння, *кулешинник* “горщик, у якому варять кулешу”, *пугар* “склянка”, *порція* “чарка”, *бербениця* “дерев'яна посудина видовженої форми з двома днами для зберігання продуктів”, *варінник* “горщик, у якому варять їсти”, *гарчик* “невеликий дерев'яний посуд для молочних продуктів”, *раква* “кругла дерев'яна посудина з покришкою для масла або

бринзи”. *гердьив* “баняк”, *кітлик* “малий казанок або горщик”, *кулешір* “дерев’яна лопатка, якою мішають кулешу, заквашене молоко”, *беривка* “велика пляшка”, *пута*, *путина* “дерев’яна діжка” та ін.: Газди розв’ючували коней, легіні рубали смеріччя, стягали його до тих місць, де мали завогнитись ватри, газдиньки видобували з бесаг *кулешінники*, миски, ложки, *пугарі* (Б. Загорулько. Черногора): Вна дивилася тепер на свою маму, і їй прийшло на думку, що як тут слухати старших, коли вони такі прибиті, що за *порцію* горівки йдуть протів своїх дітей? (М. Павлик. Ребеншукова Тетяна); Лукин випадково зачепив ногою кілька *бербениць* з молоком, котре винесли на сонце (Р.Федорів. Жбан вина); На грані розміщені горшки-*варінники* (Марко Черемшина. Основини); Невістка вложила в бисаги три книші, кусак солонини, вузлик бринзи, і *ракву* масла, та й *тарчик* робленого молока (Марко Черемшина. Верховина); *Гердьив* не митий від вчора і *кулешір*, пометиньки по коліна (М. Козоріс. Черногора говорить): “Ше з медом варений”, – відповіла баба, сміючись, та й борше чяпнуласи честувати, насипаючі у кубок з *беривки* горівки (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); У хоромях *пута* меду, коновками п’ються вина (Ю. Федькович. Юрій Гінда); І завів Івана до стаї, де од порожніх *бербениць*, *путин* та голих лавиць йшов запах пустки (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків).

Ще однією репрезентативною групою гуцульської діалектної побутової лексики, освоєною художньою мовою, є найменування знарядь праці, такі, як *жигало* “шило”, *арнарія* “сукупність знарядь для жіночих робіт”, *гралі* “залізні вила з чотирма зубами”, *клевець* “молоток”, *рускаль* “лопата, заступ”, *кіяня* “кирка”, *чепелик* “ніж”, *барда* “широка сокира з коротким топорищем”, *цонглі* “кліщі”, *ланці* “ланцюг”, *бабка* “мале кувадло для klepanня коси” *кушка* “дерев’яна посудина, в якій косар носить брусок” та ін.: у *порівн.* В тій хвилі Кольцо почув пекельний біль, гей би хто пхав крізь него розпечене *жигало* – і він мимохіть пробудися (М. Павлик. Пропаший чоловік); Під ту саму лісничівку, що її був сам засадив і що перед вікнами розрослася, але лігма, бо на ній його покійничка *арнарію* сушила (Марко Черемшина. Дід): у *порівн.* Чогось дідова рука її давить, гей *гралі*... (Марко Черемшина. За мачуху молоденьку); Він сидить посеред двору і скоро постукує малими *клевчиками* (Б. Загорулько. Черногора); Малий чи великий, старий чи молодий, жінка чи дівка, най бере *рускаль* та *кіяню*, най іде шанці копати (Марко Черемшина. Бодай їм путь пропала!); Він держав у лівій руці *чепелик* від граду, громову тріску й гадечу пацирку (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); І їм часом здавалось, що вони чують чийсь хід потайний, глухе гукання *барди* (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); Бувало, приїде из зубом до дохтора, то вин тобі лиш *цонглі* закладе та й раз-два – уже ес без зуба (О. Манчук. Дохторе); *образн.* Присилила го д’ собі екимос невидимим *ланцом* (О. Манчук. Лісова дівка); Збивав косу з кісети, складав у стару дзьобеньку *кушку*, *клевець*, *бабку* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік);

Виробнича діяльність гуцулів у мові української художньої літератури представлена репрезентативними групами діалектної лексики полонинського пастухування, лісорозробки й лісосплаву. Сфера діяльності пересікається із іншими ділянками буття гуцулів, що й спричинило

віднесення однієї діалектної лексем до різних репрезентативних груп. Наприклад, лексема *бриндзя* входить до складу назв їжі і до складу номінацій пастухування. Діалектизм *цугар* представляє не лише лісорозробну лексику, а групу лексем на позначення осіб за родом діяльності.

Гуцульська пастуша лексика неоднорідна за своїм складом, у ній виділяються дрібніші угруповання. У межах гуцульської лексики пастухування, використаної в українській художній мові, виділяються передовсім діалектні назви тварин, їх стад – *маржина* “велика рогата худоба” *товарс* “худоба”, *оріб*, *ороб’ета* “вівці, ягнята”, *єрчс* “річне ягня, молоденька овечка або баранчик”, *багрій* “віл”, *вагула* “ялова вівця”, *ботей* “отара овець” та ін.: А коли франт тут стояв, німці з мадярами забирали *маржину*, а він не давав, бо то була не його худоба, а людська (С. Пушик. Сивуля); у *порівн.* Нема до кого й слова заговорити, бо або мовчїт через цілу дорогу, ек *товарс* або ек уже заговорит, то страх на тебе летит (О. Манчук. Француз); Дбали хазяйки й про те, щоб *ороб’ета* на полонинах були жваві та жадібні, як оси, щоб вищукували найкращу пашу й давали найбільше молока (В. Гжицький. Опришки); Аді, обсіли хату, забрали коні, *маржину*, *оріб*, а навіть *єрчета* забрали (Марко Черемшина. Бодай їм путь пропала!); Гей, попе, попе, – думає за жінками Митро, – берут ті з села, гей вола-*багрія* на заріз (Марко Черемшина. Поменник); *перен.* – Ти, *вагуле* паршива, скажи мені, хто кому газда? Чи я тобі, чи ти мені? (М. Козоріс. Черногора говорить); Поглядаючи на овечки, що бляєли в загородах, на свій писаний *ботей* (стадо), на корови, що дзвонили (...), він не журився (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків).

Репрезентативною групою гуцульської пастушої лексики, засвідченої у мові української художньої літератури, є назви будівель, загорож, їх частин, пов’язаних із пастухуванням. Це *стия* “дерев’яна будівля на полонині, в якій живуть пастухи влітку і переробляють молочні продукти”, *кошари* “тимчасово загороджене місце для овець”, *струнка* “намет для доїння овець”, *застайка*, *заватра* “прибудова до стаї, де ночують пастухи”, *подря* “полиця під дахом, на якій сушать і зберігають овечий сир”, *бовгарка*, *вакарка* “кошара на полонині для худоби”, *стаднарка* “стайня для коней на полонині” та ін.: А на підкові розкладено ватру тому, що на таку *стаю*, де лежить у ватрищі підкова, ніколи град не б’є, вона ж бо вже “бита й топтана” (В. Гжицький. Опришки); Опустіли *кошари*. Тиша й пустка. Тільки й спочинку було, що під дашком у струнці під час доїння (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); Безшумно у своїх постільцях іде Лукен до *застайки*, чи як він частіше називас – *заватри* (Г. Хоткевич. Довбуш); Сири збиваються в круги й кладуться на *подрю*, де вітер добре продуває й сонце гріє (Г. Хоткевич. Довбуш); Се кіннок на коні, ци сказати – *стаднарка*. А ту у мене єлівник. А то – куча на свині... А далі *бовгарка* на подій корів. Се у нас, в Жеб’ю, так називають. А вже в Європі то каут на бовгарку – оків. А у Ферескулі – *вакарка*. Аді, усєко люди називають (Г. Хоткевич. Довбуш).

Ще однією репрезентативною групою гуцульської лексики пастухування, зафіксованої в українській художній мові, є назви осіб, які господарюють у полонині, доглядають за худобою. Серед них виділяються номінації *бовгар*, *гайдей* “пастух великої рогатої худоби”.

ватаг “старший вівчар”, *спузар* “той, хто підтримує ватру, вогонь”, *стадар* “пастух коней”, *гонінник* “помічник вівчаря, який допомагає пасти овець і наганяє їх до доїння”, *яловичар* “пастух ялових овець”, *телечар* “пастух телят”, *депутат* “власник полонини” та ін.: *Бовгарям* чи як їх ще називають – *гайдеям*, коло рогатої худоби куди спокійніше (Г. Хоткевич. Довбуш); *Ватаг* зайнятий був добуванням живого вогню (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); – Ні, я *спузар*, – одкрив зуби Микола, – маю пильнувати ватри, аби не згасла через все літо, бо була б біда!.. (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); Бистро займають місця пастухи на своїх віблесах у струнці. Наймолодший – це *гонінник* – вже озброївся в прут і то dokonче з листям (Г. Хоткевич. Довбуш). Тут стояв уже старший вівчар Данило Вовк-Устеріцький, високий, широкоплечий, а біля нього кілька вівчарів до овець, *гайдеїв* до товару, *стадар* до коней, *яловичар* до ялового дробу і баранів, *телечар* до телят, козар до кіз (В. Гжицький. Опришки): Відходячи, старий вівчар попрощався зі своїм *депутатом*, і той побажав йому щастя в дорозі та на полонині (В. Гжицький. Опришки).

Художня мова абсорбувала й гуцульські діалектні номінації продуктів переробки молока, зокрема *бринза* “спеціально приготовлений для зберігання посолений сир”, *будз* “овечий сир зі свіжого молока у формі кулі”, *вурда* “сир гіршої якості з вторинної переробки молока”, *жентиця*, *дзер* “сироватка”, *керлиба* “відходи від переробки молока на сир, з яких виготовляють вурду” та ін.: Витягла з них кукурудзяні малаї, букатки *бринзи*, сир, курячі яйця, мед у дерев’яному кухлі (Б. Загорулько. Чорногора): При усіх тих таємних процесах, коли з молока робиться і сир, і *будз*, і *бринза*, і *вурда*, і *керлиба*, і *жентиця*, і ще всякі продукти, ступінь температури відіграє дуже важливу роль (Г. Хоткевич. Довбуш): – Дай *дзеру*. – Там у бербениці бери (Г. Хоткевич. Довбуш).

Лісорозробна гуцульська діалектна лексика в українській художній мові засвідчена лексемами *бутин* 1) “лісорозробка, лісові роботи”, 2) “лісова ділянка, яка призначена на зруб”, *трачка* “тартак, лісопильний завод”, *ковбок* “відрізаний кусок дерева, колода”, *бирня* “стята ялина, довге лежаче дерево”, *латир*, *шух* “складені у штабель дрова”, *мигли* “зрубане дерево, складене в купі”, *риз* “дерев’яний жолоб, по якому лісоруби спускають згори вниз зрубані дерева”, *конар* “груба гілка листяного дерева”, *цапіна* “важіль, держак із загнутим металевим кінцем для пересування або підтягування колод”, *чуфлінка* “залізний гак, який вбивають у колоди і за який чіпляють орчик”, *сикман* “гурт, артіль лісорубів” та ін.: І тепер у *бутині* горі (Д. Харов’юк. Полагна): Скажіть, ви наймаєте в *бутин* людей? Мені кажуть, що ви взяли *бутин* в Дземброні. (М. Козоріс. Чорногора говорить): – Тото буде так, проше пана, шо кум, віді, порушився при трачці, бо то є усякі *ковбки*, один лекший, шо двох-трьох возме, а другий такий, шо й десятих йго не підойме, – наблював Прокіп (Марко Черемшина. Лік): Де колись пишались смереки, тепер самі пні і пні, а поміж ними вершки, вкриті снігом, а тут і там сіріє довга *бирня* ... Ще мають вершки чистити, та й чисті складати у *шухи*, та й усе гниле дерево підпилити у *латри*... Ото буде ще роботи, поки все те доставити на ріку, там поділити, поскладати у *мигли* (А. Крушельницький. Рубають ліс); *Ковбок* пролетів, ек гадка, лиш си *риз* затрясли (О. Манчук. Заробок);

Далі Антось викарабкається на вербу, пролізе по *конареві*, котрий довгий, і звисне на тому боці жолобини (М. Яновський. Танець дараби): Але ж вони знають плуг і сокиру, рискаль і *цапину* (Р. Федорів. Жбан вина): Через днів два-три з’явилися цугарі з малими корчугами, з насиленими на шнури або в ланцюги *чуфлінками*, шо вдаряли один в одного і дзвеніли, як дрібні дзвіночки (М. Козоріс. Чорногора говорить); Робота йдет на *сикман* (О. Манчук. Заробок).

Гуцульську лісосплавну лексику в мові української художньої літератури репрезентують лексеми *дараби* “плоти, збиті з дерев’яних кругляків для їх сплавлення”, *талба* “окрема частина дараби”, *плавачка* “старий спосіб сплаву розсипаної деревини по воді”, *керма* “пристрій для керування дарабою”, *клявзи* “гатка, шлюз”, *швари* “шнур, трос”, *гамованка* “одна з малопотужних легкого типу плотопропускних гребель, споруджених, як правило, перед небезпечними місцями в річці” та ін.: Олекса пішов шукати *дараби* (Г. Хоткевич. Довбуш): Передня *талба* – першопроходець, голова дараби (С. Пушик. Дараби пливуть у легенду): Але відколи прийшли прусаки і почали з гір пускати дику *плавачку* та потому *клявзи*, відтоді в Черемоші головатиць мало (І. Франко. Як Юра Шикманюк брів Черемош): А він собі *кермою* ріже шумний Черемош (М. Козоріс. Чорногора говорить): Будували “*клявзи*”, “кашиці”, вибухами дробили кам’яні брили серед ріки – усе робилося для того, щоб водно пішли великі *дараби* (С. Пушик. Перо Золотого Птаха): Та ось вона – *гамованка*. Озирнись, плотогоне, – чи все гаразд з *дарабою*? (С. Пушик. Дараби пливуть у легенду).

Духовна й суспільна культура гуцулів добре заманіфестована різними репрезентативними групами гуцульської лексики на позначення демонологічних понять, магії, чарів, віри й релігійного життя. Таку лексику в українській художній мові засвідчують лексеми *цезник*, *домар*, *пустенник*, *нетрудний*, *підплитник*, *осинвець* “чорт, нечиста сила”, *арідник* “старший чорт”, *чугайстр* “лісовий чоловік”, *нявка* “лісова русалка”, *літавиця* “казкова жінка, шо принаджує чоловіків”, *лісна* “міфічна істота у вигляді прекрасної дівчини, шо живе в лісі й може змінювати свою зовнішність, являючись чоловікам”, *мольфар* “знахар, ворожбит, дії якого часто бувають зловорожими”, *срена* “лісова дівка, шо гуцулів “зводить у безвісті”, *дикун* “лісовий чоловік; чугайстр”; *розійгри* “забави, гульки”, *примівки* “замовляння”, *почінальник*, *примівник* “знахар, ворожбит”, *чередінник* “людина, яка може завдати людині чи тварині шкоди”, *чінатарь* “людина, яка може завдати іншим людям шкоди”, *градівник* “людина, наділена надприродною силою відвертати град, грозові хмари”, *обертин* “ритуальна дія, покликана відвернути наслані чари і обернути їх проти того, хто їх наслав”, *мальфи*, *чінки* “чари” та ін.: За едwabну хустку й за запаску запише душу *цьвизникові* (М. Козоріс. Чорногора говорить): Але вни всі розказували, бувало, шо *домар* лакім був у порожних зимарках та стаях на полонинах пужіти нічлігарів (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік): А червоних, битих талярів, то мав бербеницями, бо він не був піший, мав до багатства “його”, зчез би, – *пустенника* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік): Одні казали, шо він котел грошей викопав, другі знов – шо він *нетрудному* записався, треті, – шо він велику лотерею виграв (Ю. Федькович. Жовнярка): Так нічо інше,

лиш *підплитник* уліз у него та й решта, – прикинув третій (Марко Черемшина. Раз мати родила); Можливо, що і в данім випадку: божа воля якось проворонила, і воля *арідника, осинавця* того, ади, взяла верх (Г. Хоткевич. Довбуш); Як оком кліпнути, нетлінні нявки урвали танець над рікою, а *чугайстир* шпурнув *арідникові* плитою у його чорні ребра (Марко Черемшина. На Купала. на Івана); *перен*. Тепер, може, біда утре голову, може, в землю пропаде, з села потечеси! – Та *літавиця* масногуба! (Марко Черемшина. Парасочка); Тоді йому робиться ясно: се його кличе *лісна* (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); *Мольфар* стояв, роздуваючи ніздрі, і дивився услід (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); *перен*. Ба ци вере знав, що візьму таку лісову *ерену*, що цілий день заводить та піворить (М. Козоріс. Чорногора говорить); На данцовишшя опередь Іваном з нев ходив, на нявчині *розійгри* і вартував на боці, аби дикун їх з-ненападу не попав, аби Настуньки їм не споневажив (О. Манчук. Лісова дівка); Іван сидів на задній ливици під образами у такій лудині, у якій був тогди, коли смерть покойну зафатила і говорив *примівки* від уроків (О. Манчук. Непростий мертвець); Перед тим, ек мав дідо лечі спати, казав, що завтрашне свето Увидение є найбиршим светом у всіх *примівників, мальфарів* и *почінавників* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Засохрани її, Госпидку, вид кіточьки, вид фиси й вид звіри, вид лихого чоловіка й вид *чередінників* й *чінатарьок* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Про Григора Нечесаного з-під Максимця, що майже на межі із Закарпаттям, лісник Зеленчук розказував: *мальфар, градівник, градобур, бурівник, хмарник*, тобто відвертає градові хмари (С. Пушик. Перо Золотоного Птаха); Ти, фіглярю проклятий, знов поклав протів мого насланя *обертин?* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Єк не ловитси горох гладкої стіни, Так аби си не ймили й мене недобрі *мальфи*. (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Навіть чув, коли вна втела три рази потрошки волося йому з голови на свої *чінки* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік).

Духовну культуру гуцулів добре репрезентує також діалектна обрядова лексика. Весільний обряд засвідчено діалектизмами *обзорини* “оглядини”, *князь* “молодий”(на весіллі), *княгиня* “молода”, *деревце* “прикрашена молода смерічка, яка використовується в весільному обряді”, *боєре* “гурт неодружених молодих хлопців, які супроводжують молодого у його відвідинах молоді під час весілля”, *повниця* “1) обряд обдаровування молодих на весіллі: 2) обрядова посудина, зазвичай тарілка з чаркою, у яку складають гроші при обдаровуванні молодих” та ін.: А Иванчік прото стрілец, видразу то покмітив тай лиш оба з Дмитрушем забралиси у церкву, аби ніхто ни наздогадь, шо уни прийшли на Жеб’є в *обзорини* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Яке ж я тобі сумне весілля справляю? Який же з тебе *князь* сумний! (Б. Загорулько. Чорногора); За скрипишниками *княгиня*, на білому коні, у білій гуглі, в золотих запасках, з блискучим чільцем на голові. (М. Козоріс. Чорногора говорить); Увіткнути у весільний калач *деревце* замаяне теж, як на весілля – різнобарвними повісемцями вовни і вовняними волічками та білим гусячим пухом (Б. Загорулько. Чорногора); По їді *боєре* встали тай виводили князя з-за стола до вінчення (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); А коли у Павуна *повниця* пилаась і люди его дарами дарували, то увела..

дівчина... ліварника (Ю. Федькович. Жовнярка); У *повницю* ніхто не кидає фальшивих грошей чи дрібних монет (С. Пушик. Перо Золотоного Птаха).

Гуцульські діалектні найменування *грушка, гелембіза* “ритуальні забави при мерцєві”, *посижіне* “сидіння при небіжчиківі вночі”, *комашия* “поминки в день похорону”, *деревице* “труна” та ін. відображають поховальний обряд: Легіні і дівчата сходилися на “*грушку*”. Челядь перервала “*грушку*” в хоромах і коло одвірків сльози рукавами обтирала (Марко Черемшина. “Грушка”); Ні грушки ніхто не бив, ні *гелембізи* не йграли (О. Манчук. Непростий мертвець); Треба буде тепер з попом заговорити, з паламарем, з деком, ему копати, у дзвони дзвонити, трембітати, *посижіне*, похорони, *комашия*... і... га! (О. Манчук. Без свічки); Присили *деревишиє* линвами до двох коликів і здоймили на плечі. (О. Манчук. Непростий мертвець).

Різдвяна обрядова лексика в художній мові заманіфестована гуцульськими діалектизмами *береза* “старший серед колядників”, *табора* “гурт” (про колядників), *вибірца* “той, хто вибирає колядників”, *плес* “особливе пританцювання під час колядування”, *коледа* “винагорода колядникам” та ін.: Берези, поцоркочуючі дзвиночками, прив’езаними повісмом до коледницьких хрестів, скликали кожний свою коледницю *табору* до *плесу* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Хоть кожда *табора* мала свого вибірцу, шо виберав коледників, котрі маюти ити в коледники, а ни *береза*, то в Джюндиній таборі так ни було (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Були такі хати, шо він до них навіть й ни хотів повертати, бо знав, шо уни навіть надвір ни винесут коледу, а ни то приймили би у хату колідників (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік).

Духовність гуцулів відбито в діалектних назвах специфічних музичних інструментів, танців, якими послуговуються тільки гуцули, в таких, як *трембіта* “духовий музичний інструмент – дерев’яна труба (до трьох метрів), зроблена зі смерекового дерева, обвита березовою корою”, *фльоєра* “довга сопілка без денця”, *дримба* “щипковий музичний інструмент, сила і висота звуку якого регулюються ротовою порожниною того, хто грає”, *тилінка* “сопілка (перев. вербова) без бокових отворів, дно якої прикривають пальці під час гри”, *денцівка* “особливий тип сопілки з денцем”, *аркан* “гуцульський чоловічий танець” та ін.: Найширіше грає вівчар чи бовгар на полонині в сопілку або *трембіту* (С. Пушик. Перо Золотоного Птаха); Наш Федір зробив си таку файну *фльоєру*...та й як зайграє... (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); у *порівн.*: А вни собі обоє набулися тим часом, а ввечір, то всі женуть товар і йдуть собі додому співаючи, лиш я у плач, як у *дримбу* граючи: і ніхто мене не потішив, хіба одна Тетяна (М. Павлик. Ребенщуків Тетяна); А відтак грає у вербову *тилінку*, а відтак кує, як зазуля, а відтак клекотить, як готур (Марко Черемшина. Зарікайся мід-горівку пити!..); А я вже вмю грати в *денцівку* (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); Мабуть, невмирущого “*Аркана*” крешуть на тім світі верховинці (С. Пушик. Перо Золотоного Птаха).

Низку репрезентативних груп гуцульської діалектної лексики в українській художній мові становлять назви осіб за різними параметрами. Серед них виділяються діалектні номінації осіб за спорідненістю й свояцтвом, зокрема *стариня* “батько з матір’ю”, *дедьо* “батько”, *вуйко*

“дядько, брат матері”, *вуйна* “дружина брата матері”, *тета* “тітка, мати або батькова сестра”, *нанашка* “хресна мама”, *фіна* “племінниця”, *неня* “мати”: Петрик піснів на вид покорченої і засумованої *старині* (Марко Черемшина. Карби); Я сам би, братчику, подався в опришки, так *дедъо* заказали (Б. Загорулько. Черногора); Аж из-за *вуйка* баба уздріла світа (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Каже, *вуйна*, що без часу опинилася в селі, медведиця не раз відстала (М. Влад. Стрітенне); А моя *тета* Одоця – жінка відлюдного вуйка Івана, що гостила? (М. Влад. Стрітення); В одно мені, любко-голубко, *нанашко*, В одно мені братик ся снить (Ю. Федькович. На могилі званого мого брата Михайла Дучака у Заставні); Ну, але піду-таки, бо-сми вас побезпечив та й то моя *фіна*, ваша Анничка (Марко Черемшина. Більмо); Дедя з *ненев* померли (Г. Хоткевич. Довбуш).

Гуцульські діалектні назви осіб за родом діяльності в українській художній мові представлені найменуваннями *фірман* “візник”, *скрипник*, *скрипшиник* “скрипаль”, *зварич* “робітник, який виварює сіль з ропи”, *побережник* “лісник”, *злісний* “лісничий”, *граничар* “прикордонник”, *шандар* “жандарм”, *меценас* “адвокат”, *раубшиц* “безпатентний мисливець”, *дохтор* “лікар”, *здикутор* “збирач податків”, *пушкар* “поліцей”, *сокотінник* “сторож” та ін.: Аж тут і приїжджають дві брички: у одній сидить генерал з молодим офіцером, Тоній з *фірманом* на козлі, а у другій – якийсь огрядний зарослий комісар з двома жандармами (Ю. Федькович. Жовнярка); *Скрипшиники*... А руки бігають судорожно, пальці дрібонять, а смик по скрипці вихилясом, скобоче регітливі струни (М. Козоріс. Черногора говорить); Тато, кажут, *зварич* був, вік ізвікував у споду, сонця божого не видів (М. Павлик. Юрко Куликів); Доків ще були у лісі губи – їли сирівцем, хоч кілька набрали ся від *побережників*. Людям, знаєте, не вольно нічо задурно: заплати *злісному*, то будуть і дрова, і губи, і малини, і ожини (М. Павлик. Юрко Куликів); Тот теребюлька від *граничарів*? (Марко Черемшина. На Купала, на Івана); Дід зрадів, що буде везти пані, а не *шандарів*, бо думав, що пані не будуть у місті баритися і він скоріше верне домів (Марко Черемшина. Верховина); Ви?... Та я самому панові *меценасові* заплатив, тай вони самі мали заступати (М. Козоріс. Черногора говорить); Ти *раубшиц* і знаєш, що припертий в глухому місці олень кидається наосліп на стрільця (М. Козоріс. Черногора говорить); А може би *дохтора* закликати (О. Манчук. Потішив); Що ж дієти, проше ясного пана та й *здикутора* (Марко Черемшина. Святий Николай у гарті); Бо Гердлічка видразу зробив йиго свойов правов руковатажком *пушкарів* над усіма *пушкарями* в горах (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Тогди можна то зіле копати, бо Арідників *сокотінник* так, ек жид, злакомитси на гріш (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік).

В українській художній мові добре заманіфестовано гуцульські діалектні назви осіб за їх соціальним статусом та за майновим цензом, зокрема *старцун*, *торбей* “жебрак, бідняк”, *голак* “бідняк, обірванець”, *годованець* “утриманець”, *газда* “господар”, *газдиня* “господиня”, *біданка* “бідна жінка”, *простибідник* “бідняк, старець” та ін.: А дід дивувався з невісткою: – Такий *старцун*, такий *торбей* громадський, така ленка дрантива мене в куми забагає! (Марко Черемшина. Верховина); А багачі на поріг мні не пустють, псами затравлют: “Шуруй, *голаку*, шуруй,

громацкий *торбею!*” (Марко Черемшина “Грушка”); Юра Шикманюк став, як кажуть гуцули, Мошковим *годованцем* (І. Франко. Як Юра Шикманюк брів Черемош); А таки ми біда, шо-м не *газда!* (М. Павлик. Пропащий чоловік); Як умру, а ти будеш *газдиня* на все село (Д. Харов’юк. Полагна); Ой, є тут багато *біданок* та *простибідників* (О. Манчук. Великдень).

Помітну групу в мові української художньої літератури становлять гуцульські діалектні назви осіб за їх внутрішніми якостями або за зовнішніми ознаками, такі, як *любас* “коханець”, *любаска* “коханка”, *добриня* “добра, добродушна людина”, *пореднак* “порядна людина”, *робак* “працьовита людина”, *пецух* “чоловік, який любить поратися в хаті, виконувати жіночу роботу”, *пізьмак* “людина, яка має злість на когось”, *першунар* “людина, яка веде перед у чомусь, лідер”, *зеленюк* “прикордонник”, *кучмар* “той, хто ходить у кучмі”, *худек* “худа людина”, *калюхач* “черевань”, *пишнек* “красень” та ін.: А вона вже перед шлюбом мала собі *любаса* в Кутах! (І. Франко Гуцульський король); А сусід дальше торочив: – Ото він зразу по *любасках* і по корчмах, то ніби раз здурів (М. Козоріс. Черногора говорить); Він червачька не натолочив, ек мід, *добриня* був... (Марко Черемшина. Село вигибає); Ййга, шо ми за *пореднак* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Чьорний *робак* був, ек припадав до екоїс роботи (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Ни був *пецух*. Ни любив зрода кутати чілідинське кутанє (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Розказував він, обувало, ек би був екоїс днини ни поклав тов водов коло себе оборону й ни зробив нев вид себе обертин, то вне би си був давно йиму лиш гріб зазеленів так си уводно напосідали на него йиго *пізмаки* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); А до співанок, то він завжди *першунар* був... (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); *Зеленюки* вертають голіруч і розповідають, що слід веде на саму ріку до броду, та й божаться, що віз і коні вже на Волощині, вже навіки пропали (Марко Черемшина. Верховина); Хочеш, аби *кучмарі* знов нас минули? (Марко Черемшина. Село вигибає); Тай тот *худек* вісадивси на шкапє і ми поїхали (О. Манчук. Француз); *зневажл.* И нарешті вімалював малєр уже усі стіни, скрізь понакладав светих, лиш мисливси єму страшний суд вікінчєти, а старий *калюхач* пропав (О. Манчук. Фіглі); *ірон.* Але до кого єго зачучовати, міркую, аби мене від сєго *пишнека* гєт відчіпив, тай аби я вже з ним ніскої крутенції не мав (О. Манчук. Француз).

Художня мова фіксує також низку гуцульських діалектних назв осіб за віковими ознаками, пор. *молодек*, зменш.-пестл. *молодєцьок* “молода неодружена людина; парубок”, *легін*, *флетєв* “парубок”, *верствачка* “ровесниця, одноліток”, *патентар* “пенсіонер, той, хто має патент, посвідку на отримання місячної платні” та ін.: Лиш *газда* покійний сам видів тот череп, ек ходив із бриндзами за гору *молодеком* (Г. Хоткевич. Довбуш); Сидит собі *молодєцьок* дес так у двацїт и штири роки на шкапєти у такїй чаці, ек бувало нашї гузари носили, тай буком єшшірці у зуби тичєт (О. Манчук. Святий Юрій); Бойчук.. знову пройняв юнака очима пильно, гукнув наказливо: – З коня, *легіню!* (Б. Загорулько. Черногора); Парубок файний, сильний, здоровий – прото *флєкєв* (Г. Хоткевич. Камінна душа); Дєс *верствачьки* мої колишут вже по третій дитині, а я водно коло того каліки дівую! (Марко Черемшина. Інвалідка);

Напереді і оба *патентарі*, що були в боснійській війні ранені і тісарський патент гроші фасують (Марко Черемшина. Бодай їм путь пропала!).

Ще одну групу гуцульських діалектних назв осіб у мові художньої літератури становлять номінації осіб за місцем проживання, зокрема *полсниці* “мешканці долини”, *фартушанка* “мішанка”, *зайдеї* “чужак, приблуда, нетутешній”, *ворохтек* “мешканець Ворохти” та ін.: Йдуть люди з далеких сіл, йдуть *полсниці*, йдуть підгіряни і женуть марги в полонини... (Марко Черемшина. За мачуху молоденьку); Грай собі, *зайдею*, *фартушанкам* своїм, а моя газдиня твої гри не чує (Марко Черемшина. На Купала. на Івана); А то мене вілагодив тот *ворохтек*, бодай ’му остатна була (О. Манчук. Француз).

Значну репрезентативну групу гуцульських діалектизмів, осовоєних українською художньою мовою, становлять назви осіб з оцінним значенням. Зазвичай це номінації з негативною оцінною семантикою особи, такі, як *чупрундир*, *збуї*, *мурга*, *мерза*, *бахур*, *охаба*, *лерва*, *омраза*, *гукля*, *лсцита*, *нехарь*, *паршек*, *каліцун*, *клевицун*, *фльондра*, *кальвін*, *гониця* та ін.: Та волів би мені бог смерть дати, ніж би я мала іти за такого *чупрундиря*! (Ю. Федькович. Як козам роги виправляють); Чекай, *збую*, грім тя спалить вже нинька (Б. Загорулько. Чорногора); Ну, і так вас порозуміє порядний газда, письменний, а що ж ви зробите з *мургою*, та з голодранцем, що не вмє читати? (М. Павлик. Пропаший чоловік); Мой, скільки ми вже вигубили тієї *мерзи*, а хіба її поменшало, Йване? (Б. Загорулько. Чорногора); Навчимо ми тебе, ти оприський *бахуре*, ти гайдамахо з діда-прадіда, ти, ти! (М. Павлик. Пропаший чоловік); Не слухай тих *охаб*. Нічим не журиси! (Д. Харов’юк. Полагна); А тобі, *льирво* паскудна, зась від мене (М. Козоріс. Чорногора говорить); Лайдацько, *гукле*, *омразо*, *лсцита*!... Отік медведиці на злодія своїх дітей, кинулися молодиці на Парасочку (Марко Черемшина. Парасочка); Сербови межі очи плюйте. То *нехарь* (Марко Черемшина. Поменник); Міркуйте собі, екої нам *паршек* заграв! (Марко Черемшина. Більмо); Коли ви так судите, то аби-сте були зобашні, як копилюки відтак того *каліцуна* в бердо скинут тай село засоружут (Марко Черемшина. Інвалідка); Не смійтеся, судці та газди файні, бо я свій встид вже загубила з тим *клевицуном* брехливим (Марко Черемшина. Інвалідка); Ти, *фльондро*, не бреши... (М. Козоріс. Чорногора говорить); Десь почки чи легкі їй відбив. От *кальвін* (М. Козоріс. Чорногора говорить); Учнім си дес убік, бо цеся *гониця*, ек нас укупі заздрит, то завтра ціле село мет на вас чікати (О. Манчук. Право). Значно менше трапляється гуцульських діалектних назв осіб із позитивною оцінною семантикою – *бідниця*, *сарака*, *единчик* та ін.: Такої, брате, наговорит, шо ти далі сам зачинаєш собі гадати, шо ти велика кутюжина и безшесть, лиш уна, *сарака*, чемна и з тобов лиш собі світ завезала. *Бідниця* (О. Манчук. Челідина); Адже, знаєте, гуцулка, *сарачі*, привикла до бійки... (І. Франко. Терен у нозі); Ой, синку мій, *единчику* мій, соколе, Пігнав тя цісар за кордун у поле (Ю. Федькович. Золотий лев).

Отже, репрезентативні групи гуцульської діалектної мови заманіфестовані в українській художній мові, відзначаються різноманіттям, хоча стосуються вони обмеженого кола сфер буття, визначальними серед яких є людина, природне середовище, побут, виробнича діяльність, духовна культура. Окресленими сферами, а в їх

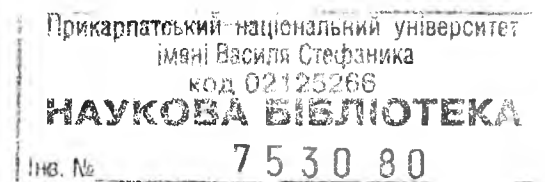
межах – лексичними групами, не вичерпується використання гуцульських лексичних діалектизмів у мові художньої літератури, однак вони найбільш репрезентативні. Інші тематичні, лексико-семантичні групи гуцульської діалектної лексики в українській художній мові представлені поодинокими номінаціями.

Література

1. Грещук В. Гуцульський діалект у мові української художньої літератури / Василь Грещук // Українознавчі студії. – 2001. – №3. – С. 3-10.
2. Гуцульські говірки: Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
3. Janów J. Słownik huculski / Opracował i przygotował do druku Janusz Rieger. – Kraków: Wyd-wo Naukowe DWN. – 302 s.

The most representative groups of guzul dialectal vocabulary in ukrainian belletristic language are regarded in the article. It is stated, that the most representative groups of guzul dialectal vocabulary in ukrainian belletristic language are those, which pertain to human, natural environment, mode of life, producing activity, inward culture.

Key words: dialecticism, guzul dialect, representative group, dialectal unit, lexeme.

УДК: 81'38:82

ББК: 81.2 Ук

Надія Бабич

I. ВИШЕНСЬКИЙ І М. СМОТРИЦЬКИЙ: СТИЛІСТИКА ТОГОЧАСНА І СУЧАСНА

Епоха, в яку жили українські письменники-полемісти І. Вишенський і М. Смотрицький, багато в чому співзвучна із нинішнім, ураженням глибинними дискусіями, часом. Не надто новою є і проблематика дискусій щодо релігійних мовних пріоритетів в умовах тривання у частини українського суспільства хвороби власної меншовартості та імпорту сусідньої самодостатності. Що це ніколи не було безсумнівним, у статті доводиться за спадщиною І. Вишенського та М. Смотрицького в її оцінках дослідниками давніми й сьогочасними.

Доводиться вкотре констатувати не завжди виправдану "скромність" вітчизняних діячів та їх критиків щодо внеску в загальнослов'янську культуру і науку, зокрема науку про стилістичну диференціацію мовних засобів, методіку оволодіння цими ресурсами та їх практичним використанням на шляху становлення й удосконалення літературних норм, функціонального розмежування церковнослов'янської та народнорозмовної мови (на зіставленні, зокрема з допомогою праці А. Робінсона, поглядів І. Вишенського та М. Смотрицького, Аввакума і Симона Полоцького на цю проблему). Навіть в умовах політичної зверхності сусідів українські тенденції на зближення книжної та народнорозмовної мов, синтез стилістичних їх ресурсів знаходили підтримку і розвивалися.

Ключові слова: стилістика, літературна норма, народнорозмовна мова.

Банально, але факт: кожне нове часто виявляється давно забутим старим. Так є й у випадку сучасних дискусій щодо функціональних можливостей чи неможливостей церковнослов'янської мови у богословському (чи конфесійному) стилі, у контексті яких загострюється питання про обсяг народнорозмовних елементів у текстах різних жанрів цього стилю. Це на поверхні. А в глибині бачимо проблему богоугодності чи небогоугодності церковної мови храмів київського і московського патріархатів в Україні, як і сучасної української і російської літературних мов у певних богослужбових жанрах.

Закономірно, що всі ці проблеми загострюються в умовах протистояння в суспільстві ідей та інтересів соціально-політичних і за наявності в протиборних сторін сильного інтелектуального потенціалу, діячів, що обізнані з досвідом минулого і спроможні прогнозувати перспективу.

В аспекті функціональних різновидів сучасної української літературної мови і їх стилістичних ресурсів зберігається інтерес до історичних процесів становлення і розвитку цих ресурсів, а також ролі в цих процесах непересічних особистостей.

У другій половині XVI – поч. XVII століття Україна і Білорусія "опинились у центрі циклічного руху тих могутніх історичних, соціальних і культурних процесів, які визначили жорстоку боротьбу навколо важливих для сучасників ідеологічних проблем, пов'язаних з бурхливим поширенням основ європейської цивілізації в умовах переходу від феодального середньовіччя до нового часу, утворення буржуазних націй

та багатонаціональних абсолютистських імперій" [14, 33]. Так незвично характеризує А. Робінсон час, який в літературі здебільшого іменується часом полемічної боротьби православних з уніатами і католиками. Динаміку цієї полеміки дослідник побачив у тому, що "якщо перше покоління православних публіцистів (Іван Вишенський, Василій Острозький та ін.) вступало в боротьбу з "мудрими" єзуїтами як невчені "простаки" (у кінці XVI – початку XVII ст.), то тепер (у 20-40-і роки XVII ст.) піросло, умовно кажучи, друге покоління західноруських письменників, уже високоосвічених (Захарій Копистенський, Христофор Філалет та ін.), які продовжували цю боротьбу, але відтепер – випробуваною зброєю своїх же супротивників, тобто з допомогою схоластичної "філософії", "риторики" і "діалектики" [14, 34-35]. У праці А. Робінсона "Зародження концепції авторського стилю в українській і російській літературах кінця XVI – XVII віку" здійснено глибокий аналіз проблеми методом зіставлення поглядів і способів їх практичної реалізації у працях (творах) Івана Вишенського, Аввакума і Симеона Полоцького. Згадуються й імена інших українських і російських, у т.ч. українського походження, письменників (Єпіфаній Славинецький, Петро Могила та ін.), а от імені Мелетія Смотрицького не знаходимо. Дослідник не шкодує позитивних епітетних характеристик щодо зусиль досліджуваних культурних діячів для зближення церковнослов'янської та народнорозмовної мов, яке відбувалося в Україні та Росії, щоправда, в різних умовах функціонування цих мов.

Іван Франко пізнав особу і творчість Івана Вишенського, у тому числі наявні на той час джерела і дослідження про нього, всебічно й неупереджено, і шкода, що такі великі вчені, як А. Робінсон, не згадують його праць. Франко писав: "Івана Вишенського зачисляють звичайно до полемістів, що боронили православ'я проти заходів латинства та унії. Се вірно, але тільки в часті. Властивої полемічної аргументації в його писаннях не так багато, як би веліла догадуватися назва полеміста, та й то властиві догматичні дискусії у нього не оригінальні, а взяті переважно з сучасних руських або польських полемічних творів. Головна сила полеміки Вишенського, яка дуже часто переходить у сатиру, лежить у його глибокім розумінні етичної сторони спору між латинниками й православними, а головна сила його таланту – в ілюструванні релігійних віроучень та суспільно-політичних відносин драстичними прикладами, подробицями та порівняннями, взятими з дійсного життя. Се надає його писанням далеко більшу історичну і літературну вартість, ніж та, яку мають хоч би наймайстерніші теологічні полеміки вроді "Палінодії" Захарії Копистенського" [15, 274-275]. Праці І. Франка, зокрема "Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність" та "Іван Вишенський і його твори", могли б і сьогодні бути самодостатніми для з'ясування особливостей мови і стилю самого полеміста та його поглядів на джерела їх удосконалення. Мабуть, ми й досі не виконали до кінця настанову І. Франка щодо вивчення мови творів Вишенського, хоч сам Франко показав приклад такої роботи: "Яким же язиком писав сам Вишенський? Тут уже згори можна сказати, що позаяк він не вважав своїх писань речами церковними, позаяк писав "для виrozum'єня людского", навіть людей неписьменних", то й язик його щонайменше не буде чисто церковний. Але чи вважав він сей свій язик "простим", чи, може,

силкувався зробити з нього щось посереднє між простим а церковним? Потвердження сього останнього питання видається нам найближчим правди. Вишенський хоч і черпає повними пригорщами зі скарбниці язика народного южноруського, то все-таки не може відважитися, писати зовсім попросту, покинути церковнослов'янську основу. Це хитання між чисто народним і традиційно-церковним напрямом веде його до синкретизму язикового, котрий майже в кожній стрічці, в кожному реченні може до розпуки довести язикового пуриста, але для історика є безмірно інтересний як образ того хаотичного стану, в яким находився наш язык в початку своєї літературної кар'єри, виломлюючися з об'ємів церковщини. Щоб виразити свою думку ясно і пластично, Вишенський підбирає слова і форми народні, оживлюючи ними сіре тло церковнослов'янщини, та в потребі він прихоплює чимало й полонізмів, впадає декуди в відтінки мови болгарської та сербської: та коли й се йому не вистачає, він творить собі нові слова, сипле ними як із рукава і являється в нашій літературі першим “ковачем нових слів”. Ті його неологізми належать до вельми характерних признаков його мови. Так само великим багатством і різномірністю форм відзначається його складня і загалом його стиль” [16, 211].

У працях І. Франка відчувається дещо перебільшена, можливо, симпатія до особистості І. Вишенського, який окремими рисами своєї творчої манери був, як нам видається, чимось схожий на Франка. Наприклад: “Ніколи ще до того часу сильні миру сього, світські чи духовні, не чули від простого южнорусина таких гордих, рішучих і потрясаюче сильних слів. Віє з них, хоч несвідомо для самого автора, той свіжий, новочасний дух емансипації і особистості людської з пут всемогучої традиції” [16, 104] або ж: “Студія над язиком Вишенського може мати значення особливо з того погляду, що яко чоловік, мало вчений у школах, він щодо язика якнайменше залежний був від яких-небудь теорій, а якнайбільше руководився своїм живим чуттям, повними пригорщами черпаючи з традиції язикової тих кругів, серед котрих жив. Та тільки ж, очевидно, традиція та в XVI в. не була така, як в другій половині XIX в.” [16, 209].

Про особливості творчої манери письменника-полеміста написано вже чимало, але переважно істориками-літературознавцями. І. Франко подає ще й таку довідку: “Історик церкви російської преосвященний Макарій досить подрібно оповідає зміст чотирьох посланій Вишенського і додає від себе тільки невеличкі замітки щодо різкості язика і многослівного стилю свого автора. Але з найбільшим ентузіазмом віднісся до нашого писателя П. О. Куліш в першій томі своєї “Истории воссоединения Руси”, поставляючи його трохи що не нарівні з пророками, подивляючи його “неподражаемый сарказм русина”, і хоч називає язык його “странным и обветшалым”, то все-таки любується “бурным потоком его красноречия” і називає вкінці нашого автора сіллю землі, одним із тих людей, котрих “всегда бывает мало, хотя свет держится на них” [16, 15].

А новочасний дослідник і видавець творів Івана Вишенського І. Єрьомін, якому присвячує свою прекрасну, вже згадувану тут працю А. Робінсон, визначаючи характерні риси ідіостилію письменника і причини саме таких його рис, вдало виділяє традиційне і новаторське: “Твори Вишенського, які дійшли до нас (16 – 17 ?), писані в традиційних

жанрах “учительної літератури – так званого соборного посланіння. діалога в його найпростішій, запитально-відповідальній формі, полемічного трактату”. “Майже кожен його твір – своєрідний сплав усіх тих жанрів, в системі яких він писав”. “Шукати перш за все “слід существа правды”. писати “просто”, “без баснословия” и “риторского ухищрения” – такі правила, яких Вишенський, за його власними словами, завжди дотримувався, коли брався за перо. [...] Прагнення підпорядкувати свій виклад, в першу чергу, вимогам змісту. “простота” – дійсно найбільш характерні особливості літературного стилю Вишенського, який з перших же днів своєї письменницької діяльності приєднався не до латинсько-польської, а до місцевої, слов'яно-української літературної традиції” [5, 35].

Не дивно, що на підтвердження своїх спостережень і висновків дослідники наводять однакові цитати з творів І. Вишенського. Щоправда, сьогодні можна знайти не лише критику його за антипатію до “наук вільних”, зокрема риторики, діалектики і схоластики, а й спробу засуджувати його відхід від братського руху, небажання особистої активної участі в цих рухах, навіть нерозуміння ним “переваг” унії, а й критику його оцінки окремими дослідниками. Г. Грабович, наприклад, пише: “...Вишенський дуже парадоксальна постать, і як такий просто вимагає деконстрування, принаймні, переосмислення” [4, 45]. І далі: “... він належить до свого періоду, але не є частиною його” [4, 46]; “У Вишенського, разом з питанням змісту, тобто природи і гами цінностей, які він висловлює, постає основне питання контексту, а саме постійно-змінна природа цінностей. І саме про це тут йдеться, саме це надає йому стільки драматичної енергії й екстремістського запалу – усвідомлення, що ґрунт міняється під ногами і його самого і всієї українсько-білоруської спільноти, що вони втрачають цей ґрунт на користь зовсім інших, західних цінностей” [4, 48]. У цьому аспекті Г. Грабович вважає І. Вишенського не дійовою особою, а перепону, бо він пропонував не тільки боротьбу, а й “суцільне відмежування від цього західного – і силою факту навколишнього – світу [4, 52-53]. Цей автор нагадує, що і М. Грушевський вважав Івана Вишенського фанатичним традиціоналістом і буквалістом, зовсім байдужим до гуманістичного і суспільного відлуння його реалістичних переконань.

Постає запитання: чому такою “перепону” Вишенського не побачили, наприклад, І. Франко, а через майже сто років і А. Робінсон? Мабуть, тому, що вони дивилися з України на захід, а не із заходу на Україну. І ще тому, що визнавали право українця обирати засіб і спосіб боронити своє “я”, у тому числі мовне. “Боротьба за мову стала однією з найскладніших проблем ідеологічної боротьби, як і боротьби взагалі за існування народу. [...] П. Скарга прагнув довести, що божа істина, мудрість і досконалість виражаються лише латинською мовою, а не грубою і примітивною слов'янською” [12, 19]. В. Логвиненко не дарма звернулася до вивчення проблеми духовно-національного самозбереження українського народу у творчості Івана Вишенського [8, 113-121], адже мова полеміста ілюструє, як писав І. Франко, безмірно інтересний образ того хаотичного стану, в якому перебувала наша мова на початку своєї “літературної кар'єри”. І. Франко теж не визнав реакційних позицій І. Вишенського щодо системи освіти: “Протиставляючи всю освіту і

культуру, котрих носителями є ті два язики – латинський і словенський. – Вишенський ставить між ними альтернативу, яка логічно випливає з його аскетичного і наскрізь духовного становища, але не випливає логічно з преміс. Він не перечить, що латинська освіта дає “мудрость”, але питає, що ліпше: чи бути мудрим і піти до пекла, чи бути глупим і достатися до Христа? Натуральне питання: чи не можна бути і мудрим і заразом релігійним і чесним, а тим паче друге питання: чи, будучи глупим, можна бути правдиво релігійним без примішки забобонності? Такі питання навіть не ворущаються в його голові, хоч уже сучасне Вишенському покоління на Русі (напр., автор “Перестороги”) важко над ними задумувалося, а то й рішало їх зовсім не так, як Вишенський. Слабий мислитель був Вишенський” [16, 164] і далі: “Замість піддержувати в своїх земляках охоту до якої-небудь освіти, в котрій був одинокий рятунок для православія, він категорично і зірко заявляє в “Порадѣ”, що “лѣпше есть ани аза знати, толко бы до Христа ся дотиснути” (“Акты”, 210), т.є. голосить неучтво яко підпору тої простоти і “смирности”, котра у нього є синонімом православія” [16, 165].

Але ж чому Вишенський так чинив? Чи лише тому, що сам не мав доброї освіти, чи тому, що був таким “засієтум”, чи так широко вірив, що церковнослов’янська мова “оточена божественним ореолом”? “Своею консервативною мовною програмою Вишенський намагався її зберегти. Але ця програма розходилася з його власною літературною практикою. В його твори, навіть написані по-церковнослов’янськи, освіжаючим потоком вливалася народна мова” [13, 27]. Наприклад: “Ато для того диавол на словенский язык борбу тую маєт, зане ж ест плодоноснѣйший от всѣх языков и богу любимший: понеж без поганских хитростей и руководств, се ж ест кграматик, рыторик, диалектик и прочих коварств тщеславных, диавола вѣмѣстных, простым прилѣжным чтанием, без всякого ухищрения, к богу приводит, простоту и смирение будует и духа святого подемлєт” (“Обліченіє...”) [3, 56]. “Яко же ты смѣеш хулный язык. Скарго, на святых учителей грєцких отверзати и хулити, зазрость приписуючи, яко бы, от той побежденны будучи, не подали языку рускому, в писмѣ словенском живущему, науки? Скажи ми, Скарго, которая бы наука и хитрость разумная на свѣтѣ болшая быти мѣла, яко гдѣ человек диавола звитяжит, богу угодит, от духа святаго освятится и на спасение наслѣдовати живот вѣчный явными чудотворными знаки и силами запечатуется? То всѣ, Скарго, род руский в писмѣ и науке славянского языка благодатию Христа бога одержал, засвидѣтельствовал и тако достатечне спробовал (“Краткословный отвѣт”) [3, 219].

І така мова не була творінням самого І. Вишенського – українська церковнослов’янська мова богослужінь і книг церковних була мовою тодішнього письменства взагалі. Вона була зближена з народною мовою, і навіть поняття “писати по-руськи” по суті означало тоді, як зазначає І. Франко, “писати по-церковнослов’янськи і додає: “Значить, Вишенський не тільки почував, що “словенській” язык а “простий” то не все одно, він знав з досвіду, що простий народ не розуміє “словенського” языка, і для того радить допустити народний язык в проповідь і катехізацію” [16, 211], а саме: “Евангелиа и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворачивайте. По литургии ж для зрозумєня людского попросту

толкуйте и выкладайте. Книги церковные всѣ и уставы словенским языком друкуйте” (“Обліченіє...”) [3, 56].

Так було покладено початок стилістичної диференціації мовних ресурсів залежно від жанру і мети тексту, яка пізніше буде ширше обґрунтована у праці М. Ломоносова.

Пишуть, що творчість полемістів є початком українського публіцистичного стилю. Зрозуміло, що не всі тексти можна такими вважати. Але “величний феєрверк риторичний”, “огненна і пориваюча риторика” “найбільшого, майже одинокого южноруського мораліста того часу” (за І. Франком) І. Вишенського дає приклади майстерної публіцистичності. Але І. Франко не погоджувався з оцінкою цього діяча виключно як теолога – він бачив у ньому насамперед письменника, який творив нові жанри або стилістично видозмінював відомі. Порівн.: “З погляду на форму воно (“Извѣщеніє”. – Н. Б.) в’яжеться тісно з попереднім твором Вишенського, а іменно проявляє в початку форму діалогову, так як “Обліченіє діавола”, хоч форма та, очевидно, не давалася нашому авторові і не була переведена в цілім творі. Протівно, в другій його половині прорізується всюди форма посланія, очевидно, найзручніша авторові і найвідповідніша духові тодішнього часу... Впавши раз на ту форму, автор наш не покидає її вже до кінця своєї літературної діяльності” [16, 50], а також: “...жива натура нашого автора, проявляючися в його писаннях, так і перла його до форми листа, т. є. до того, щоб промовляти лице в лице до свого суперника чи прихильника, переконувати не силою абстракційно-богословських аргументів, але моральним і психологічним впливом особи на особу, живого слова, тону, колориту бесіди. Протівно, його поетична вдача готова була часто посвятити повноту і тонкість аргументації для живості тону і колориту речі, для пластичного піднесення немногих важніших точок, для порушення моральних і чутливих струн природи людської” [16, 71].

І. Вишенський, не будучи, очевидно, обізнаним ні з “Граматиною” Л. Зизанія, ні з львівським “Адельфотесом”, відчував, що сприйняття його писань потребує спеціальної на це налаштованості. З усвідомленням цього з’являється чи не перша в нашій методиці “інструкція”, яку І. Вишенський подав на початку укладеної ним самим неповної збірки своїх писань:

“О чину прочитания сего писания.

Пръвѣе убо да будет прочитател искусен, в чтении бѣглый и быстрый в зраку, не повтаряючи и заикаючи на одной рѣчи два крот или три, але в мѣру ровно словом по пути речений изображенных да ступает, на запятых мало застановляется, а на точках, прошедше двѣ-три или колко может вѣмѣстити точок, паче же где бы ся речение разумѣния кончило, там духови да отпочивает, отдыхает и постоювает, ато для того, абы и простым безкнижным слушачом разум реченых явлен и вѣмѣстен был.

Второе, съборно съзвавши братию православных в школу рано по проспании ношном, доколя еще молва мирская смущение и попечение на мысль бодрую и здравую не възыйдет и не оболѣет промыслом земным и доколя еще чрево не наладовано гноем снѣдных, тогда да ся читает.

Третье, не обременяти слухи немощных многочтением, но власт тридесят или болше листков прочитати, та же кончати и, закладку заложивши, на другой поранок слушачов на таковой же пир и чест

духовную просити, и так, поранок поранками проходячи, дондеже съвршит пир книжного речення, събрание умоли, яко да наченши и съвршат слуханием здравое и трезвое мысли, что же приобретають отсюда, мно, сами искусом увѣдят, если добре выслушают” [3. 43-44].

Щодо власної стильової манери І. Вишенський засвідчує хизування простацтвом, малоосвіченістю і непретензійністю: “А о собѣ аз и сам свѣдительство вам даю, яко грамматичкого дробязку не изучих, риторичное игрушки не видах, философского высокоумчателного ни слылах. Мой ест даскал простак, але от всѣх мудрѣйший, который безкнижных упремудряет: мой даскал простак, который рыболовци в человѣколовци претворяет: мой даскал, который простотою философы посмѣвает: мой даскал, который смирением грѣдось потлумляет” [3. 44].

Великий і мудрий І. Франко констатує у монографічній праці “Іван Вишенський і його твори”: “Вишенський почуває себе слов'янином, ближчим, наприклад, до сербів і болгарів, ніж до інших православних народів, він почуває себе малорусом, окремим від великорусів, хоч ближчим до них, ніж до других слов'ян. Значить, основою народності не була у нього сама віра: він добре почував різницю між язиком “словенським”, то єсть церковним, спільним тоді всім православним церквам слов'янським, а своїм рідним “простим руским язиком” народним. Щоправда, поза ті прикмети – віру і язик – поняття народності у нього не виходить” [16. 207].

Чи ж лише у нього в його часі? І чи мали якийсь розвиток його думки про стильову диференціацію ресурсів мови та про методику засвоєння знань? А його блискуча практика риторичних фігур мови? Г. Грабович “на своїй хвилі” пише: “Але за свого життя і в наступні десятиріччя він був порівняно мало відомим і з часом щораз більше периферійним: його твори були опубліковані тільки частково і не перевидавались, їх здебільшого, певно, й не читали на Україні. Його сучасники зовсім не відгукнулися на його відхід з літературного кону: навіть не знаємо, коли письменник помер” [4. 45]. І тут же, ніби не було попередніх рядків: “Неповторні риси його особи, актуальність тематики творів і особливо його мова та літературний талант спричинилися до оцінки Вишенського як першого визначного українського письменника цього періоду, – але в той же час він був письменником, що здебільшого жив у добровільному вигнанні, відірваний од суспільності, яку мав представляти” [4, 45]. (От вже наша трісочка в чужому оці!.. – Н. Б.). Оцей “відірваний од тієї суспільності”, як свідчать твори та історико-філологічний їх аналіз, якимсь дивовижним способом знав цю суспільність вглиб і з поверхні подеколи краще, аніж “осілі” сучасники. А щодо **обов'язку** представляти цю суспільність, то хоч Вишенський і казав, начебто, що не брав його на себе, та реально сповняв цей обов'язок з афонської висоти свого його розуміння.

Єдиний раз Г. Грабович широко цитує в цій своїй праці Франкову “Іван Вишенський і його твори” на підтвердження свого бачення ролі талановитого полеміста: “Ніхто, мабуть, краще не відчув невідрадний сенс цього відокремлення, ніж Іван Франко. Хоч Вишенський його так притягав силою духу й моделлю пророка, водночас він бачив “якою небезпечною і морально шкідливою була програма сепаратизму, що

відразу ставила русинів поза рамками горожанського життя і горожанського суперництва в заслугах около спільних інтересів, приучувала їх укривати в собі свої властиві думки, що іншого говорити й робити, а що іншого думати, причім з часом маска приростала до лиця, так що чоловік і сам не знав, що в нім є настояще і правдиве, а що масковане, то значить, остаточно правдиві, ширі думки і почуття замирили в душі, характер деморалізувався. Наслідки сього процесу легко зрозуміти: Русь тратила віру в себе саму, тратила почуття власної гідності і тої натуральної живої солідарності, яка держить при купі живучу суспільність і ненастанно обновлює, подвоює її сили: Русь привикла оглядатися все на других: жебрати, запобігати чиєсь ласки, унижуватися і коритися без потреби, мірити життя і суспільні справи вузькою міркою особистого утилітаризму. Все, що було серед неї живіше, пройняте духом і бажанням ширшого, горожанського життя, покидало її, почувуючись до ніякої вини, бо чуло, що покидало секту, а не *суспільність*. Сепаратизм, котрий мав бути рятунком для Русі, виходив на її шкоду моральну і матеріальну, і міг би був цілком убити її, коли б було можливо його повне виконання. Але виконання таке було неможливе. В живім організмі суспільнім не можна відтяти, відокремити одну часть від інших так, щоб між ними не відбулася ніяка обміна соків. Помимо свого сепаратизму Русь приймала від Польщі і школи, і книжки наукові, і лектуру, і взірці літературні, перероблювала їх по-своєму; се тільки й було її рятунком, було знаком її живучості і задатком дальшого розвою” (Франко І. Іван Вишенський і його твори. – Збір. тв.: У 50 т. – К., 1981. – Т. 30. – С.127)” [4, 53].

Так, “Русь” оглядається на других, унижується і кориться досі, тому так легко отим другим переймати від неї як ідеї, так і методи їх втілення.

Іван Вишенський, на наше переконання, стояв біля витоків нової літературної мови; так само, як і Сковорода, відчувши неспроможність книжної мови (як староукраїнської, так і церковнослов'янської) в тодішніх суспільно-історичних умовах. Його “проста” мова – це продукт його змагань за зближення української редакції церковнослов'янської книжності й народнорозмовності. А Робінсон пояснює: “У цей час не лише погляди письменника, а й сама його літературно-стилістична форма викладу (“риторична” або “проста”) повинна була прямо свідчити про те, до якого із противборних таборів він належав. У зв'язку з цим у Вишенського виникла потреба усвідомлення й оцінки власної літературної позиції, виникла потреба недвозначно попередити читачів про характер своїх авторських поглядів на мову, про властивість і ознаки рекомендованого ї, як треба було розуміти, власної мови і стилю” [14, 41]. У нього, як і в деяких інших письменників-патріотів, “міцніло переконання, що “слово”, як би не було воно прикрашене “красномовством”, ще не є основою “добрих справ”. Якраз навпаки, “добрим справам” слугує просте “істинне слово”, не обтяжене схоластичною “хитрістю” [14, 43].

Такі погляди, наголошує дослідник, виявились дуже близькими до поглядів письменників російського розколу, особливо Аввакума, який часто вдавався до подібних роздумів. І це, підкреслимо, в умовах, коли розвиткові, функціонуванню мови не заважали іншомовні впливи, а церкву як центр духовності нікому не підпорядковували. Аввакум, як і західноруські (Західною Руссю вчений називає Україну та Білорусію, –

Н. Б.) письменники, вдавався до “самоумаленія”, називав себе “невежда словом”, як і Вишенський, вважав, що не красних слів Бог слухас, а справ наших хоче, а тому він не дбатиме про красномовність і не принижуватиме “свого языка русскаго”. Як і Вишенський, Аввакум вважав, що високий “розум” (носій “духовної істини”) вимагає простоти “слова”.

Як можна донині не бачити, що іронічні самохарактеристики на зразок “глупый русин” (Вишенський), “глуп ведь я гораздо” (Аввакум) “виникли в обох письменників як демонстративний протест проти тих постійно огудливо-зневажливих оцінок їх плебейського становища, їх культури і поглядів, які їм давали привілеговані противники як в Західній Русі, так і в Московській Русі” [14, 47].

А. Робінсон здійснив переконливий аналіз спільного й відмінного в поглядах І. Вишенського й Аввакума (а він, щоправда, прямо не наслідував українського письменника) на питання мови і стилю. З розлогих і переконливих пояснень наведемо лише декілька: в умовах цинічного наступу на слов'янську мову Петра Скарги, “перед західноукраїнськими полемістами постало важливе завдання захисту слов'янської мови як національно-культурного скарбу східних і південних слов'ян. Це завдання на деякий час відсунуло на другий план наявні вже спроби введення живої мови в церковну книжність. З середини XVI ст. в Західній Русі виконувались переклади Святого письма українською і білоруською мовами і, очевидно, в деяких випадках такі переклади починали читати під час церковної служби. Проте на такій основі важко було опиратися латинсько-католицькому впливові, оскільки традиційній мові західної церковної книжності повинна була бути протиставлена традиційна ж мова книжності східної. Тому Іван Вишенський виступив з розгорнутою концепцією “святості” своєї слов'янської мови” [14, 49-50]. На такому ґрунті й постало його помилкове заперечення доцільності вивчення будь-яких інших мов. І лише пізніше т. зв. друге покоління полемістів (напр., З. Копистенський), намагатиметься поєднати ресурси слов'янської та грецької мов, нігілізм заступився раціональною ідеєю пошуків на заході, точніше, в західних надрах грецької культури, мудрості пізнання. Виправлення текстів за грецькими зразками призвело до того, що “слов'янська мова, яку розуміли й далі аморфно-символічно, але тепер густо прикрашена плодами нової “риторики”, втратила колись ідеалізовану “простоту”, сама стала предметом і ознакою “високої” освіченості, сама почала претендувати в західноруському православному суспільстві на таке становище, яке займала мова латинська в суспільстві польсько-західнорусько-католицькому”, – пише А. Робінсон [14, 55].

Ставлення до слов'янської мови підтримували письменники російського “розколу”, часто спираючись на праці українських полемістів. В Україні і Росії вже XVII ст. слов'янська мова стала мовою науки, все більше різнилися усне і писемне мовлення, наростала серед феодалів “багатомовність”, яку Аввакум засуджував не як “ересь”, а як втрату національної гідності. З нього, очевидно, й почалися інтеграційні процеси на створення “природної” мови – одночасно слов'янської і російської. Західна Русь забезпечила слов'янській мові в Росії місце в колі мов “священних”. Залишалось лише в межах “своєї” культури (бо пряма експансія культури інонаціональної Росії не загрожувала) вибороти

перемогу в протистоянні двох тенденцій: народно-національної (яку ідеалізували як “стару” низи) та феодально-інонаціональної (підтримуваної як “нову” верхівкою). Перша тенденція асоціюється з Аввакумом, прихильником ідей і стилістичного їх втілення Івана Вишенського, друга – із Симеоном Полоцьким, одним із “київських старців”, який прагнув поєднати “слов'янську мову “московського типу” з пересаджуванням в неї іншомовних “речень” відповідно до його концепції і стилістичної практики. “прикрашеної” наукою слов'янської мови. У кінцевому результаті мудрий проповідник, блискучий оратор і стиліст Симеон Полоцький залишався недоступним своїм читачам і слухачам. Аввакум же “розірвав традиційно-символічне коло “священних” мов і твердо домагався від царя і суспільства місця в ньому для мови російського народу” [14, 68]; “російська мова вводилась Аввакумом до складу цих загальноновизнаних мов християнства безпосередньо, не слідом за слов'янською мовою і не поряд з нею, а замість неї” [14, 69]. В Україні такого церковного і суспільного діяча тоді не було, умови були іншими, а після приєднання до Росії переможна хода Аввакумових “реформ” підібрала всі спроби мати українську мову мовою церкви. “Уже в уявленнях Івана Вишенського, – пише А. Робінсон, – слов'янська мова виступила як книжна форма руської (тобто живої української мови). Але в умовах боротьби з впливом латинської книжної мови Вишенський не міг розвинути цю концепцію об'єднання “своєї” книжної і своєї народної мови. Саме такий подальший крок в цьому напрямку зробив Аввакум, оскільки його не сковувало завдання боротьби з іноземною церковною мовою і він виступив проти введення чужорідних схоластичних видозмін (напр., Симеона Полоцького. – Н. Б.) у звичну церковнослов'янську мову. Для нього, таким чином, проблема різних мов замінилася проблемою боротьби всередині однієї, як йому здавалося, мови, тобто по суті питання різномовності змінилося питаннями стилістики” [14, 73]. Ось воно – пояснення безпідставності мовного “хизування” сучасної церкви московського патріархату на теренах України.

Таким чином, мовно-стилістична практика блискучого стиліста Івана Вишенського, який лише теоретично був “простим” і начебто “примітивним”, знайшла своє продовження в наступних пошуках критеріїв стилістичної доцільності засобів оформлення жанру. Так починалася історія “високого” і “низького” (“подлого”) стилів у східнослов'янських мовах. І добре, що такі вчені, як А. Робінсон, не зневажали українську першість, а об'єктивно оцінили продовження демократичними російськими діячами XVII ст. окремих тенденцій становлення не лише богословського, а й наукового стилів літературних мов.

Взасмвпливи теорії і практики стилів, пошуки їх ресурсів у рідній та чужих мовах продовжувались і пізніше. І пізніше паростки нових стилістичних модифікацій в практиці богословських жанрів та методиці володіння їхніми мовними ресурсами йшли ще з України, хоч плоди з цих паростків ставали так само спільними для східнослов'янської мовно-літературної практики.

Спробуємо простежити цю тезу на прикладі Мелетій Смотрицький – Михайло Ломоносов.

Мелетія Смотрицького можна віднести до другого покоління українських полемістів. Людина високоосвічена, зі знанням кількох мов, він з дитинства жив у вирі все тієї ж антиунійної боротьби, учасником якої був і його батько Герасим Смотрицький. Батько редагував випуск “Острозької Біблії” (1581). “Це була, – пише П. Кралюк, автор праці “Духовні пошуки Мелетія Смотрицького”, – велетенська праця, яка інспірувала виникнення в середовищі острозьких інтелектуалів своєрідної філософсько-філологічної концепції. сутність якої полягала у звеличенні старослов’янської (церковнослов’янської) мови як основи “чистої православної віри”. Старослов’янська мова розглядалася як духовне начало, що об’єднувало всіх православних, як оберіг багатовікового загальнослов’янського культурного спадку й, нарешті, як засіб комунікації в усьому православному ареалі” [6, 9]. Це була традиція. Цю філософсько-філологічну концепцію не лише сприйняв Мелетій (Максим), а й затвердив у своїй найкращій на той час граматиці церковнослов’янської мови східнослов’янської (ба просто української редакції). Була ще одна традиція в полемічній (поетичній теж) творчості батька і сина – орієнтація на фольклор (згадаймо звернення до народних плачів-голосінь у творчості Івана Вишенського).

Була й суттєва відмінність у мовній практиці цього покоління полемістів – це використання в українській літературі польської мови, що, на думку М. Грушевського, було “сумним симптомом того, що завдання... відродженого культурного руху не були досягнені. Заходи коло піднесення української культури не встигли захопити верхів громадянства і притримати їх при своїй вірі і народності...”, – цитує видатного історика П. Кралюк [6, 57].

Це був період, коли “правили бал” сильні пристрасті, а не здоровий глузд, взаємні звинувачення і погрози, а не взаєморозуміння. Року 1610 вийшов друком старопольською мовою “Тренос, альбо плач східної церкви”, який М. Смотрицький підписав іменем Теофіля Ортолога. Твір, як свідчить назва, написаний у традиційному жанрі “плачу”, але його неабияка художньо-поетична довершеність (особливо два початкові розділи) дає науковці підстави вважати “Тренос” етапним твором, з появою якого розпочалась нова доба в українському письменстві – доба українського літературного бароко (хоч елементи його простежуються вже у творчості І. Вишенського) [17, 74]. Цікаво, що дослідники мовностилістичних особливостей “Треноса...”, відзначаючи кращі з них, час від часу порівнюють з мовотворчістю І. Вишенського, підкреслюючи саме в ній внутрішню впевненість, непохитність. 1616 року в Евю віленськими братчиками було видане “Учительне Євангеліє”, яке, як стверджує П. Кралюк, переклав зі “словенської мови” на тогочасну “російську” М. Смотрицький [6, 86]. Думаємо, що не на “російську”, а на “руську” або “руську” (згадаймо ці варіанти написання як привід для появи “твердого” русофільства на Україні в ХІХ ст. – Н. Б.), тоді застереження дослідника про те, що “в даному випадку малася на увазі не російська розмовна мова, що була поширена в Московії. Цю мову М. Смотрицький не знав та й не міг знати. Для М. Старицького “російська” мова – це мова, близька до тогочасних розмовних українських і білоруських діалектів” [6, 86-87].

Не була “чистою” церковнослов’янською мовою, тобто мовою Кирила і Мефодія, і лексика славнозвісної “Грамматікі словенскія правилное синтагма” (1619) М. Смотрицького – це вже була “руська” її редакція, тобто з елементами української (зокрема й рідними авторові словами з подільської говірки), білоруської та польської мов. А в московському перевиданні цієї граматики в 1648 р. з’явилися й російські мовні елементи.

У дослідженні тексту цієї праці В. Німчук називає М. Смотрицького “основоположником вітчизняного мовознавства”, який обстоював “чистість” слов’янської мови. Автор граматики вперше висловлюється про добрий стиль і нормативність у мові, а також дає методичні рекомендації щодо вивчення мови: читати тексти, писані “чистимъ языкомъ Словенским”. вивчати словниковий склад мови, вивчати тексти напам’ять. В. Німчук вважає, що М. Смотрицький краще, ніж його попередники, відрізняв живу й літературну українську мову від церковнослов’янської [10, 30], шоправда цю думку поділяють не всі. Хоч і важко було граматистові відійти від традиції, проте в граматиці вперше регулюється написання великої букви; узаконено вживання літери *ѣ* (дидагми) для передачі вибухового звука (бо *ѣ* застосовувалося для написання українського фрикативного звука); запропонована транслітерація для грецьких і латинських слів; подається багато стилістичних коментарів до синтаксису, зокрема художньої мови (створено по суті перший начерк стилістики) [див.: 10].

ГраMATика М. Смотрицького слугувала науці церковнослов’янської мови у багатьох слов’янських народів. Вона приваблювала своєю фундаментальністю, високим рівнем науковості. Багато поколінь учених завдячують М. Смотрицькому своєю освіченістю. “В ній для допитливого ока і щирого прагнення до розвитку певних тенденцій мови були закладені можливості міцної взаємодії між мовою книжною, слов’яно-руською і народнорозмовною. А питання про зближення писемної, книжної мови з народнорозмовною на початку ХVІІІ ст. було особливо актуальним, гострим”, – нагадував І. Білодід [1, 37]. Як можна було досягти цього зближення? Відповідь шукали викладачі риторики і піітики вищої школи, зокрема Києво-Могилянської академії. Г. Кониський, наприклад, вважав, що “царственный перифраз” високого стилю можна створити лише церковнослов’янською мовою, а мова “руська”, “проста” годиться для виразу “простих речей”, бо не має тієї краси й різноманітності, мелодійності, які є в слов’янській мові. А Феофан Прокопович, навпаки, прагнув наблизити церковне красномовство, ораторські промови і документальний стиль до життя і закликав вживати в них вітчизняну мову [1]. Вона в Києво-Могилянській академії з його допомогою і за реформами Петра І стала вже російською (з середини ХVІІІ ст.). Таким чином, боротьба ортодоксів-традиціоналістів та протестантів разом з “нетрадиціоналістами” в питаннях мовної диференціації жанрів тривала і в ІІ пол. ХVІІ – І пол. ХVІІІ ст. Об’єктами для експериментів були тексти усні (ораторське, полемічне, проповідницьке красномовство) та писемні (поетичні, драматичні, прозові твори). Це була і практика, і теорія, але ще безсистемні.

Першим учителем світського красномовства вважають М. Ломоносова, а першою науковою систематизацією про стиль –

передмову до його праці “О пользе книг церковных в российском языке” (1758), хоч і в раніших працях він висловлює своє бачення ораторського мистецтва, протестує проти застарілих слов’янізмів, просторічних, вульгарних висловлень, чужих слів, навчає стилістичних норм в лексиці й синтаксисі (“Письма о правилах российского стихотворства, 1739; “Краткое руководство к риторике”, 1744 та ін.).

Як прийшов М. Ломоносов до своєї “теорії трьох стилів”? Він знав, безсумнівно, праці багатьох західноєвропейських, зокрема західноукраїнських учених. Наприклад, помітки М. Ломоносова виявлені на рукописному (1705) курсі поетики Феофана Прокоповича [7, 19]. Знав і “Граматику” М. Смотрицького, яку поряд з “Арифметикою” Л. Магніцького та “Псалтырю рифмотворческой” Симеона Полоцького назвав “вратами” своєї ученості. М. Ломоносов у жовтні – грудні 1734 році навчався в Києво-Могилянській академії, де працювали блискучі для свого часу не лише викладачі, а й ритори, що самостійно розробляли свої лекції з риторики та піітики. “Цікаву” тезу знаходимо у М. Брицина: “Значення його (М. Смотрицького. – Н. Б.) праці полягає в тому, що нею при написанні “Российской грамматики” користувався великий Ломоносов” [2, 25]. Щоправда, трохи попереду цього висловлення читаємо: “Дослідження морфологічної частини граматичних праць двох авторів – М. Смотрицького та М. В. Ломоносова – дає підстави твердити, що М. В. Ломоносов з багатьох питань поділяє погляди ученого XVII ст. Це свідчить, по-перше, про високий авторитет для Ломоносова праці М. Старицького, а по-друге, що М. Смотрицький справді зумів глибоко зрозуміти граматичну систему церковнослов’янської мови” [2, 20]. То яким же чином оця бездоганно осмислена граматична система церковнослов’янської мови посприяла теорії стилістичної диференціації лексики мови? І якої мови – чистої церковнослов’янської у її східній редакції, чи тогочасної книжної української, російської? І. Білодід вважає, що “історично важливим у всій цій справі є те, що Ломоносов узаконив у літературному вжитку, в літературних стилях живі розмовні елементи російської мови (середній стиль), навіть її просторіччя (низький стиль)” [1, 46]. Отже – узаконив. А точніше – оформив у “теорію трьох стилів” те, що на практиці, а то й як рекомендації, активно застосовували І. Вишенський та Аввакум. Проблеми, стосовно яких українські письменники-полемісти в умовах насаджування чужомовної практики не могли виробити одноставної позиції, Ломоносов зміг вирішити (точніше, запропонував вирішення) теж в непростих умовах.

Хоча ще не скоро в Україні, що своїм Лівобережжям опинилася в складі Росії, і в самій Росії буде дано відповідь на запитання, які щодо того часу сформулював С. Обнорський у своїй праці “Ломоносов и русский литературный язык” (Известия АН СССР. Отд. яз. и лит. – 1940. – № 4. – С. 54) і цитату з якої ми подамо за І. К. Білодідом: “Чи не повернутися до устоїв попередньої, в основі “словенської” мови, що було нашою літературною мовою в допетровську добу? Чи виправдати симбіоз розмовної стихії нашої мови з нормами попередньої літературної мови, зменшивши в ній частину “словенського” елемента? Як бути з гранями іншомовної стихії, яка безперервно вливалася, де треба і не треба, в літературну мову? Яким повинно бути співвідношення в літературній мові окремих, що визначалися в ній історичною наступністю, нашарувань?” [1,

38]. Але це вже були запитання, які вирішувалися після цензурного указу 1720 року стосовно української і російської мов у нерівних політичних умовах функціонувань у складі Росії.

Література

1. Білодід І. К. Вчення М. В. Ломоносова про три стилі і його значення в історії російської і української літературної мови / І. К. Білодід // Ломоносовський філологічний збірник / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Рад. шк., 1963. – С. 35-60.
2. Брицин А. Грамматика М. Смотрицького и “Российская грамматика” М. В. Ломоносова / А. Брицин // Русское языкознание. – № 2. – 1981. – С. 18-26.
3. Вишенський Іван. Твори / І. Вишенський. – К.: ДВХЛ, 1959. – 270 с.
4. Грабович Г. Авторство і авторитет у Івана Вишенського: діалектика відсутності / Г. Грабович // Слово і час. – 1990. – № 6. – С. 45-53.
5. Єрьомін І. П. Іван Вишенський і його громадсько-літературна діяльність / І. П. Єрьомін // Вишенський І. Твори. – К.: ДВХЛ, 1959. – С. 3-39.
6. Кралюк П. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького / П. Кралюк. – К.: Укр. центр духовної культури, 1997. – 192 с.
7. Крутикова Н. Є. До проблеми “Ломоносов і українська культура” / Н. Є. Крутикова // Рад. літературознавство. – 1987. – № 5. – С. 18-25.
8. Логвиненко В. Проблема духовно-національного самозбереження українського народу у творчості Івана Вишенського / В. Логвиненко // Вісник Львів. ун-ту. Філософські науки. – Вип. 6. – Львів, 2004. – С. 113-120.
9. Микитась В. Л. Українська проза XVI-XVIII ст. в освітленні І. Франка / В. Л. Микитась // Іван Франко як дослідник давньої української літератури. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 152-201.
10. Німчук В. В. Грамматика Мелетія Смотрицького – перлина давнього мовознавства / В. В. Німчук // Мелетій Смотрицький. Грамматика. – К.: Наук. думка, 1979. – 112 с.
11. Німчук В. В. Системний підручник церковнослов’янської мови “Грамматікі словенскія” Л. Зизанія / В. В. Німчук // Грамматика слов’янська: Підготовка факсимільного видання та дослідження пам’ятки В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1980. – 56 с.
12. Пашук А. І. Суспільний ідеал І. Вишенського / А. І. Пашук // Від Вишенського до Сковороди: З історії філософської думки на Україні XVI – XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 8-24.
13. Пінчук С. П. Мова і стиль творів Івана Вишенського / С. П. Пінчук // Українська мова в школі. – 1960. – № 4. – С. 26-34.
14. Робинсон А. Н. Зарождение концепции авторского стиля в украинской и русской литературах конца XVI-XVII века (Иван Вишенский, Аввакум, Симеон Полоцкий) / А. Н. Робинсон // Русская литература на рубеже двух эпох XVII – нач. XVIII в. – М.: Наука, 1971. – С. 33-83.
15. Франко І. Іван Вишенський. його час і письменська діяльність / І. Я. Франко // Франко І.: Твори у 50 т. – Т. 28. – К., 1980. – С. 260-278.
16. Франко І. Іван Вишенський і його твори / І. Я. Франко // Франко І.: Твори у 50 т. – Т. 30. – К., 1981. – С. 7-211.

17. Шевченко В. Письменник та епоха, або прологомени на тему життя і творчості Мелетія Смотрицького початкового періоду / В. Шевченко // *Визвольний шлях*. – 2003. – № 10 (667). – С.11-15

Epoch, in which the Ukrainian writers-polemicists lived I. Vishenskiy and M. Smotritskiy, in a great deal consonant with present, staggered by deep discussions, sometimes. Problem of discussions in relation to religious linguistic priorities in the conditions of continuation in parts of Ukrainian society of illness of own little and import of neighboring selfdom is not too new. Whatever this never was undoubted, in the article is after the inheritance I Vishenskiy and M. Smotritskiy in its estimations by researchers old and today's.

It is necessary once again to establish not always the justified "modesty" of domestic figures and their critics in relation to payment in a all Slavic culture and science, in particular science about stylistic differentiation of language means, method of capture by these resources and their practical use on the path of becoming and improvement of literary norms, functional differentiation of oldslavic langue that folk languages (on comparison, in particular with the help of labour A. Robinsona, position I. Vishenscogo and M. Smotritscogo, Avvacouma and Simona of Polotscogo on this problem). Even in the conditions of political scorn of neighbors the Ukrainian tendencies on rapprochement of book and folk languages, found the synthesis of stylistic their resources support and developed.

Key words: *stylistic, literary standard, folk language.*

УДК: 811.161.2'42

ББК: 81.2 Ук

Ярослав Яремко

РОЛЬ ІВАНА ФРАНКА У СТАНОВЛЕННІ СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті розглядається Франкове розуміння комунікації, що послужило основою для створення методології сучасної теорії комунікації.

Ключові слова: *Іван Франко, політичний дискурс, теорія комунікації, інтеракціональний підхід, комунікативна особистість.*

Ми наблизимось до “Франка незнаного” (Є. Маланюк), якщо вектор нашого поступу на шляху пізнання його як „цілого чоловіка” буде скерований на вирішення триєдиного завдання: увиразнити осягнені грані неосяжного Франкового таланту, відкрити нові і відійти від тих стереотипів, що набули характеру аксіом. Маємо на увазі, наприклад, поширену думку, що власне мовознавчих студій у науковій спадщині існує вже й не так багато – “...понад 20 лінгвістичних праць українською, польською, німецькою мовами, а також майже 150 праць, які мають безпосередню дотичність до мовознавства” [15, 775]. Нам видається, що така статистична констатація може виявитись неточною. І суть, звісно, не в статистиці, точність якої не раз буває позірною, а у звуженні того методологічного підходу до оцінки мовних явищ, який був характерний для Франка. Учений ніколи не герметизував будь-яку проблему, зокрема мовну, в її іманентному стані – „як річ в собі і для себе”, а послуговувався, як би тепер сказали, міждисциплінарним, крос-галузевим підходом. Відтак мова у філософсько-психолінгвістичній концепції Франка – це не стільки спосіб комунікації, на чому часто загострюється увага, скільки спосіб світо- і себебачення, психоментальної самореалізації, зокрема через внутрішній голос. Саме внутрішній голос („якась таємна сила”, за Франком) в екзистенційному вимірі є тією серцевиною людського “Я”, що визначає поведінку людини (у т.ч. і комунікативну), будучи її внутрішнім цензором. Ілюстрацією значущості мови у духовній структурі людини є знамените Франкове порівняння мови зі шкірою: “Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді замінити на всяку іншу? Практик, утилітарист, не задумається ані хвилини, скаже: пусте питання! Мова – це спосіб комунікації людей з людьми, і, маючи до вибору, я беру ту, яка дає можливість комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: “Pardon, ти не маєш вибору, в якій мові ти вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою” [18, 233]. Адже людина як духовна істота завжди закорінена в архетипні пласти певної культури. На цьому ґрунті історично формуються стереотипи свідомості народу, які існують у психіці кожного його представника. Когнітивні стереотипи проявляються у типових реакціях (уявленнях, оцінках, висловлюваннях, діях) на стереотипні ситуації, тобто мають етнічно маркований характер і є своєрідною культурною візиткою мовця. Кристалізації когнітивних стереотипів, узгодженій поведінці представників етноспільноти сприяє

тяглість культурних традицій, і, навпаки – фрагментарність, зредукованість чи нівелювання цих традицій розмиває ядро самої культури, деформує адаптивні моделі поведінки народу. Тому про комунікативну особистість є сенс говорити не як про окремого мовця, а як про певний культурно-зумовлений тип комуніканта.

Концептуально значущою у філософсько-психолінгвістичній концепції Франка є думка про “якусь таємну силу в людській природі”, що “каже”. Звідси випливає, що комунікація – це не лише зовнішнє (вербальне) мовлення, але й внутрішнє (потік свідомості, внутрішній монолог, автодіалог, внутрішня реакція). На основі цього методологічного положення в сучасній теорії комунікації розмежовують інтраперсональну (розмова з собою), міжособистісну, групову, масову комунікацію. Франкове розуміння комунікації закладає підмурівок для інтеракціональної парадигми у дослідженні когнітивної і комунікативної діяльності. На відміну від трансляційного (лінійного, механістичного) підходу, що проявляється на осі “передача інформації – її сприйняття”, інтеракціональний підхід актуалізує роль власне людського чинника – взаємодію комунікантів, їх сугестію (за І. Франком). Власне сугестія, на думку І. Франка, є мотиваційним стрижнем у будь-якому дискурсі – поетичному, науковому чи літературно-критичному: “...Кожний, хто пише, чинить се в тім намірі, щоб піддати, сугестувати другим якісь думки, чуття, виображення, тільки що один уживає для сеї цілі поетичної форми, другий наукової аргументації, третій – критики” [18, 45]. Наслідком сугестії у комунікативній ситуації є досягнення адресантом певного перлокутивного ефекту. Наведене вище положення є одним із базових у методології теорії комунікації. Воно семантично зближується із внутрішньою формою латинського *communico* “роблю спільним, з’єдную” [6, 545], від якого походить термін *комунікація*. Важливо зауважити, що первинним засобом впливу (сугестії) адресанта на адресата є не слова, а “думки, чуття, виображення” – ті компоненти, які співвідносяться з мотиваційним (“чуття, виображення”) і когнітивним (“думки”) рівнями комунікативної особистості (за моделлю Ю. Караулова) і пізніше втілюються на вербальному рівні. Дещо пізніше (1928 р.) подібне розуміння комунікації висловить англійський літературний критик І. А. Річардс: комунікація є тоді, коли одна людська свідомість (адресант) так діє на оточення, що цього впливу зазнає інша людська свідомість (адресат), і у цій другій свідомості виникає досвід, який подібний до досвіду в першій свідомості і викликаний якоюсь мірою цим першим досвідом [див. 9, 85]. У концепції комунікації Умберто Матурани (водночас і когнітивного терапевта) феномен комунікації залежить не від того, що передається, а від того, що відбувається в адресаті. Відтак функція мови, вважає цей дослідник, полягає у встановленні між комунікантами консенсуальної сфери взаємних дій з допомогою слів (знаків). І робить висновок: нікого не можна раціональним шляхом переконати в тому, у що він до цього сам – в неусвідомленій формі – “не вірив” [30, 107]. Мабуть, тут доречно говорити про діапазон комунікативної симетрії, який залежить від того, наскільки еквівалентними між собою є когнітивні картини світу комунікантів, сформовані їх когнітивною свідомістю. На “глибокій верстві психічного життя, що звичайно лежить в тіні, та проте не менше важне, а для багатьох

людей далеко важніше, ніж уся, хоч і як багата діяльність верхньої верстви” [19, 61], акцентує увагу й І. Франко. Екстраполуючи наведені вище висловлювання у площину комунікації, можна помітити: їх об’єднує немеханістичний, інтеракціональний підхід у розумінні комунікації, коли слово адресанта стає одним із засобів впливу на свідомість адресата, доступу до його концептосфери. В основі інтеракціональної парадигми – психологічний напрям, витоки якого пов’язуємо з іменами В. Гумбольдта, Г. Штейнтала, О. Потебні: “Взаєморозуміння між особами, які розмовляють однією мовою, як доказано німецькими вченими, полягає не в зовнішній передачі відомого змісту, а у взаємному збудженні думки” [14, 189]. Актуалізація ідей психологізму сигналізує не лише про розширення дослідницької парадигми – від лінгвоцентричної до антропоцентричної, а й про відновлення замулених та забутих джерел української мовознавчої думки, яка зусиллями О. Потебні, І. Франка випередила їх час (і не лише український) і зберігає свою актуальність.

Це підтверджує політичний дискурс Івана Франка. Попри відому неодновимірність поняття *дискурс*, трактуємо його як таку форму використання мови, де слово розглядається як конкретний живий факт, на перетині когніції і комунікації, тобто у “мовленні, що занурене у життя” [1, 136-137]. Функціональні акценти у визначенні дискурсу наводять на думку, що створена дискурсом картина світу може суттєво відрізнятись від когнітивної картини світу як психоментального образу політичної дійсності. Непаритетність відношень між когнітивною (первинною) і мовною (вторинною) картинами світу пояснюється тим, що перша є змістищем свідомості, зміст якої не вичерпується навіть найбагатшим лексиконом другої. До того ж кожна людина омовлює ту частину концептуального змісту свідомості, яку вважає комунікативно значущою. Якраз у комунікативній поведінці значною мірою проявляється менталітет людини (етноспільноти), який визначаємо як особливості її почування, мислення і поведінки. Він зумовлений передусім архетипами культури, історично сформованою концептосферою народу як сукупністю зовнішніх і внутрішніх знань про світ і про себе в цьому світі. Тому концептосфери різних народів мають виразну національну специфіку: за складом концептів, способом їх структурування, за ступенем вербалізації тощо. Відтак дослідження смислового навантаження мовних одиниць, що формують дискурс, дозволяє побачити світоглядну еволюцію етноспільноти – кажучи словами Франка, “поступенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого” [23, 277].

Створюючи “школу політичного думання” [27, 12] (так І. Франко називав свій збірник статей “В наймах у сусідів”, надрукованих у польських і німецьких часописах і перекладених ним же на українську мову), вчений розглядав мову як важливий консолідаційний чинник. Такий підхід ще більше утвердила відома мовна дискусія з Б. Грінченком (див. статтю І. Франка “Говоримо на вовка – скажімо і за вовка”). Її значення виходило далеко за лінгвістичні межі, оскільки дискусія окреслила гостру потребу не тільки мовної соборності. Як наслідок, “дедалі мова Франкова все більше очищається, наближаючись до мови України Східної, – зауважує М. Зеров. – Шлях її – від Дністра на Дніпро, з Заходу на Схід...” [7, 458]. Стратегічним дороговказом був імператив, що сприяв об’єднанню не лише єдиного мовного простору, але й ментального,

культурного, політичного: “витворити з величезної етнічної маси українського народу *українську націю* (підкреслення І. Франка), суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя...” [21, 404]. І далі: “Ми мусимо навчитися *чути себе українцями* (підкреслення Франка) – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції” [21, 405].

Франко знав, що говорив. Проголошуючи націєтворче когнітивне гасло – “чути себе українцями”, він застерігав від “патріотичного” фразерства. Йдеться про явище, яке сучасна теорія комунікації трактує як комунікативну мімікрію. Її типологія у тогочасній політичній дійсності проявилася у двох різновидах – у внутрішній мімікрії з боку тих, “що люблять видавати себе за батьків і провідників народу” [21, 405] і зовнішній мімікрії з боку “асиміляційної роботи інших націй” [21, 404]. Перший різновид – це авторська мімікрія, коли комунікант видає себе за когось іншого; другий різновид – функціональна мімікрія, коли за декларованою метою приховується справжня мета. У політичному дискурсі комунікативні спритники першого гатунку виконують здебільшого псевдопатріотичну роль (“...голосний, фразеологічний та в більшій частині нещирий, бо ділами не попертий патріотизм” [21, 406]). І. Франко, за його ж самооцінкою, як “занадто великий ворог порожніх фраз” [20, 31] розкриває наслідки безкритичного сприйняття “слів тих, які сим чи іншим випадком були поставлені “на чоло народу”” [21, 406] і створює не дуже привабливий ментальний портрет “патентованих патріотів” [20, 31]: це “наші, національні”, а властиво місцеві хиби – неточність, балакучість та пустомельство, брак характерності, індеферентність та моральна грубошкірність, байдужність до важких загальних справ, а завзятість у дрібницях, пуста амбітність та брак самокритики, парадкування європейськими формами при основній малоосвітності та некультурності...” [21, 407]. І тут же Франко як когнітивний терапевт дає свій рецепт внутрішнього одужання: “...сказати собі і покласти Ганнібалову присягу: віднині доложу всякого зусилля, щоб увільнитися від тих хиб, поводитися краще, працювати пильніше над собою” [21, 407]. Цей рецепт не має часових обмежень, бо схоже на те, що наша історія, як і наша планета, рухається по колу.

Щодо функціональної мімікрії, то вона пов’язана із розподілом політичної влади, точніше – її монополією в руках панівної нації. Вплив цієї делімітативної функції комунікації буде ефективним тоді, якщо “переконливим” буде зомбування міфологемами свідомості адресатів. Для Франка – когнітивіста і громадянина руйнівні наслідки цього явища були очевидні:

Молотять день і ніч – не жито,
А людські мізки й душі скрито.
Де ран не бачиш, аж в кінці
Зміркуєш: отсю душу вбито.

У цій діагностиці – першопричина хворобливого стану суспільства. Вона має, як бачимо, когнітивну, внутрішню і як наслідок – соціальну природу. Власне Франко як фундатор когнітивної лінгвістики, теорії комунікації – це ті напрямки його багатогранної діяльності, які ще не отримали належного висвітлення в українському мовознавстві.

З усією могуттю свого таланту вченого і громадянина І. Франко розкривав приховані механізми всього, що (писалося, говорилося, робилося) йшло “поза рами нації” [23, 284] і гальмувало її поступ, деформуючи передусім національну свідомість. Когнітивно проникливий зріз структури неусвідомлюваної психіки дозволив ученому побачити метастази того явища, яке у сучасній психолінгвістиці кваліфікується як маніпуляція людською свідомістю. У результаті комунікативна поведінка моделюється міфологемами-стереотипами, які адресат не завжди повністю чи взагалі не усвідомлює. Наведена поетична рефлексія І. Франка лаконічно й водночас містко відбиває природу нової галузі комунікативної науки – лінгвістики неправди (брехні). Ще задовго до роману-антиутопії Джорджа Орвела “1984” І. Франко, говорячи про “життя в Енгельсовій народній державі” [22, 341], передбачив, що для забезпечення “всеоможної сили” держава контролюватиме “життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. ...Народна держава стала би величезною народною тюрмою” [22, 341]. Пор. у Орвела: “Новомова ... була розроблена для того, щоб обслуговувати ідеологію ангосоу, або англійського соціалізму. Новомова повинна була не тільки забезпечити знаковими засобами світогляд і мисленнєву діяльність прихильників ангосоу, але й зробити неможливими будь-які інші напрями думки” [13, 52]. У таких умовах вироблення “єдиноправильного світогляду” поняття комунікативної особистості, невід’ємною ознакою якої є усвідомлення себе як окремої особистості, втрачає сенс. Зрештою, як десемантизується і сама комунікація в сенсі усвідомлення людиною світу і свого місця у ньому (що є істинним, що таке добро і зло, якими є концептосфери комунікантів і де вони перетинаються тощо). Один із героїв орвелівського роману філолог Сайм, спеціаліст у галузі новомови і, за сучасною термінологією, маніпулятивних словесних технологій, доступно і такою ж мірою цинічно розкриває професійні “секрети” укладання новомови: “...Візьмімо, наприклад, “голод”. Якщо є слово “голод”, навіщо вам “ситість”? “Неголод” нічим не гірше, навіть краще, тому що воно – пряма протилежність, а ситість – ні. ... Невже вам не зрозуміло, що завдання новомови – звузити горизонти думки? Врешті-решт ми зробимо *думкозлочин* просто неможливим – для нього не залишиться слів” [13, 51-52]. Мимоволі виникають алузії з недавнім минулим – “великою зоною мовчання”, як казав Ю. Шевельов.

Звуження горизонтів думки створює сприятливий експериментальний полігон для уодноманітнення дій адресатів в напрямку, запрограмованому маніпулятивними технологіями. Причому в реальному політичному дискурсі згадані вище різновиди мімікрії – авторська і функціональна – можуть перетинатися, бути взаємоперехідними. Цей синкретизм спостерігаємо у часто цитованому твердженні Франка, яке вважається квінтесенцією національно-екзистенційного мислення: “Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити *своє духове відчуження від рідної нації*” (підкреслення І. Франка) [23, 284]. Як бачимо, на рівні

комунікативної ситуації функції мімікріюють: маркери однієї функції “інтернаціональні ідеали”, “вселюдські фрази” насправді виконують роль зовсім іншої, про яку, зауважує І. Франко, “так ясно сі панове сього не скажуть, бо тут занадто виразно видно б було їх класовий і хатній егоїзм, їх нехіть до великої боротьби, до всякого ідеального (отже й національного) змагання...” [23, 280].

Типовим у такому комунікативному сугестуванні є використання особливого вияву інтертексту – випереджувальної інтертекстуальності: те, що вербалізується, проектується на завчасно підготовлений у масовій свідомості когнітивний ґрунт, який довірливо вбирає накидані міфологеми-стереотипи. Особливістю такого дискурсу є відповідно зацентований відбір інформації. Він здійснюється за принципом “говорити те, що хоче чути адресат”. Внаслідок цього інформативна функція комунікації по суті нівелюється – натомість дискурс політичного лідера, партії тощо виконує своєрідну психотерапевтичну роль. Їх “головна річ, підкреслює І. Франко, – удержання політичного і соціального споккою, при якому б без перешкоди могла функціонувати та драбина, по якій одні ідуть вгору, а другі в долину” [23, 280]. Тому позірно-заспокійливе звернення “не викликайте вовка з лісу” [20, 280] насправді є лише закамуфльованим директивом справжньої інтенції “сильних світу сього”: “...дайте нам спокійно сидіти на посадах і добиватися маєтків, а там, коли ми будемо матися добре і забезпечимо своїх дітей, то й цілій нації буде ліпше” [23, 280].

Самозрозуміло, такий інформаційний продукт, що сприяє збереженню нібито історично сформованого статус-кво, повинен мати свого споживача. Ним виступає передусім побутова свідомість наївного користувача комунікативної системи, або, за словами Франка, так званий “простий хлопський розум” [23, 278], який, за його ж аналітичною оцінкою, “не може бути ніяким критерієм в питанні про межі можливого і неможливого, так як і загалом у жоднім питанні, що вимагає дрібнішого досліду і ширшої критики. Та се вже звісна людська слабкість, ... що хоча ми в справах математики, фізики, медицини та астрономії “простому хлопському розумові” не признаємо ніякої фахової компетентності, а вимагаємо фахового знання, то в справах суспільного життя, політики, соціології дуже часто покликуємо сей “простий хлопський розум” як свідка або навіть як судію” [23, 278].

Як бачимо, йдеться про різні парадигми пізнання дійсності – “простим хлопським розумом” і “освіченим розумом”. Парадокс, чи, швидше, закономірність полягає в тому, що їх носії, будучи позірно представниками однієї культури, можуть розуміти одні і ті ж явища, зокрема політичної культури, по-різному. Причина з погляду лінгвокогнітології – у різних особистісних ментальних механізмах розуміння дійсності, так званих когнітивних стереотипах свідомості, які задіяні у кожного з комунікантів по-своєму. Попри те, що менталітет індивіда пов’язаний з національним менталітетом, свій відбиток накладають також чинники особистого характеру: рівень освіченості, культури, життєвого досвіду тощо. Ці чинники у комунікантів, певна річ, не можуть бути еквівалентними. Вони і створюють підґрунтя для формування “освіченого розуму” і “простого хлопського розуму”. На це звертав увагу О. Потебня, аналізуючи статтю Л. Рюдігера: “Освічений

розум від кожної думки домагається істини, від художнього твору – краси, від закладу – доцільності. У кожному народі багато не витримує такої перевірки і потрібна особлива любов до свого, щоби вважати казку про древні віки народної історії за істину, грубий образ темних віків – майстерним витвором мистецтва, немудрий закон – продуктом найглибшої державної мудрості. У багатьох народів натовп вірить у подібні речі, а ті, хто знає більше – не сміють йому перечити” [14, 188].

Таке узагальнення не стосується Франка, котрий з характерною для нього безкомпромісністю виносить вердикт: “Ми не міркуємо, що сей розум ані не простий, бо його кривили і кривлять тисячні упередження і само обмеження його кругозору, ані не здоровий...” [23, 278]. Власне оцей стереотип-міфологема “простий хлопський розум”, як підтверджують реалії чи то минулого, чи сучасного політичного життя, часто майстерно використовувався і використовується маніпуляторами громадською думкою у своїх прагматичних цілях (пор. сучасні гасла-заклинання на кшталт: “народу потрібна стабільність!”, “своє слово повинен сказати народ!”, “хто нагодує народ?” та ін.). Часто найголосніше про це говорять ті, хто завтра здебільшого забуває про свої ж обіцянки.

Існує багатий арсенал різних засобів пропаганди, які в теорії комунікації отримали назву мімікрії елементів комунікації: агресивне нав’язування імперативних ідеологем чи стереотипів, не наповнених жодним культурним змістом, опосередкована ідеологічна цензура, у тому числі самоцензура, табу на певні імена, події, слова, гасла, фрази, стереотипний (класовий) підхід до трактування “історичної пам’яті”. Показовими у цьому контексті є цілі світоглядні блоки, відбиті, наприклад, у сучасній академічній історіографії народницького спрямування, де українське суспільство послідовно ототожнено тільки з соціальними низами – “широкими народними масами”, “експлуатованими класами”, “пригнобленими селянами”, які, зрозуміло, влаштовують “селянські”, “селянсько-козацькі повстання”, здійснюють “антифеодальну” чи “національно-визвольну” боротьбу, “масово” опираються “полонізації й католизації” чи церковній унії і т. д., і т. п. – одним словом, завжди ведуть “справедливу боротьбу” проти “верхів”, як правило, зрадливих, ледачих, підозрілих, недолугих тощо. Мало сказати, що такий соціокультурний образ українського суспільства (“образ нас”) наївний і застарілий. Через свій анахронічний характер він потенційно шкідливий, позаяк не викликає в адресата відчуття внутрішньої консолідації зі своїм народом (“образу себе”), емоційної співпричетності з його історією, яка сприймається як “далека” і ніби “не наша” [27, 54]. Негативістські конотації, що супроводжують характеристику “верхів” (у термінології В. Липинського, “національної аристократії”, “провідної верстви”, “правлячої верстви”), підсилюють у свідомості адресата якусь ущербність цього “образу нас”.

Слід зауважити, що впливу народницького напрямку, пов’язаного з іменами М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, М. Драгоманова, зазнав й І. Франко. Не можна не помітити мотивів антиаристократизму, скажімо, у його повісті “Захар Беркут”. Не заперечуючи соціального антагонізму й водночас не абсолютизуючи його, В. Липинський як ідейний натхненник державницького напрямку в

історіографії слушно зауважував: "...бунти низів можуть валити держави, але з них ще ні одна нова держава в світі не повстала" [11, 16].

У багатому арсеналі сучасних засобів комунікативної мімікрії поширеним є використання політонімів-евфемізмів: суспільство тотальної нестабільності, породжене соціальною розбалансованістю в сучасній Україні, розмиванням соціальної бази, евфемістично називають "*ринковим суспільством*"; затяжна перманентна криза кваліфікується як "*становлення молоді демократії*"; напад на іншу країну (агресія) називається "*примусом (примушенням) до миру*". Остання ідеологема створює підґрунтя для продовження евфемістичного ряду, де опорне слово *примус* може набути нової валентності з відповідним тлумаченням: *примус до тривалої відпустки – звільнення; примус до щедрості – пограбування; примус до зміни обстановки – арешт; примус до весілля – звалтування* тощо. Всупереч логіці невинні стають винними. Адже не може країна здійснювати агресію на власній території, як і не може людина сама себе арештувати, грабувати і т.д. Мимоволі на думку спадають "Побасенки" чеського письменника і філософа Карела Чапека – яскравий приклад комунікативної мімікрії у суспільно-політичному дискурсі: 1. *Вони зрадницьки обстріляли наші літаки, що мирно скидали бомби.* 2. *Над переможеним: це він почав, не став би він захищатись, все було б спокійно.* 3. *Тиран – філософам: я буду діяти, а ви будете підшукувати основи для моїх дій.*

Така евфемізація предметних ситуацій не є такою безневинною, як може видатися на перший погляд. Вона призводить не тільки до підміни понять, але може змінити й психофізіологічний стан адресата, стереотипи його поведінки. У свідомості людини, зомбованої за допомогою масової психологічної обробки через контрольовані ЗМІ і відповідно скеровані інформаційні потоки, нівелюється не тільки будь-яке критичне мислення, але й автентичне сприйняття політичних (чи інших) реалій. Затиснена лещатами зовнішньої чи внутрішньої несвободи, людина стає апатичною, зневіреною, а відтак – керованою істотою. Подібні мутації відбуваються і з суспільством в цілому: внаслідок інформаційно-психологічних маніпуляцій, на рівні підсвідомості, воно стає не громадською спільнотою, а зневіреним у собі атомізованим населенням, що існує за принципом "моя хата з краю...". Таке населення можна програмувати й перепрограмувати, особливо під час виборчих кампаній, – залежно від "соціального замовлення". Місце відвойованого у свідомості плацдарму займають кумири – партії, блоки, їх лідери. Як правило, вони стають халіфами на годину, яких змінюють такі ж халіфи. Певна річ, у часи Франка, коли в Австро-Угорщині діяла ліберальна конституція, "політкібернетика" ще не набула сучасної "витонченості", але мала теж свої класичні засоби. За спостереженням Франка, "наші (і не наші) прихильники здорового хлопського розуму" [23, 280], приміром, свій "класовий і хатній егоїзм" [23, 280] подавали в евфемістичній обгортці як "економічний прогрес" [23, 280].

Звичайно, згадані вище різновиди комунікативної мімікрії не сприяють виробленню націєцентричного комунікативного поля, у якому б людина усвідомила свою ідентичність у різних вимірах: особистісному, історичному, етнокультурному, екзистенційному. Культурно-ідентифікаційним кодом для комунікативної особистості виступає етнізм. Він

дозволяє людині ототожнювати себе з певною культурою, в'яже з її родом, народом як у минулому, так і в майбутньому. Адже історія – це не тільки те, що було, але й те, що буде. Етнізм проектує комунікативну поведінку у тому соціальному і культурному довіллі, в якому перебуває індивід. Особливої значущості набуває етнічний паспорт комунікативної особистості в полікультурному середовищі. Тут він виконує не лише культурно-генеративну (збагачувальну) функцію, але й порубіжну, ментально-захисну функцію самозбереження як представника певної етнічної спільноти. У полікультурному середовищі, в якому якраз жив і творив Франко (у Галичині на той час активно функціонували українська, польська, німецька мови, проживало, як і сьогодні, багато національностей: поляки, німці, угорці, євреї, росіяни, вірмени, греки та ін.), етнізм стає культурним маркером індивіда, яким він позиціонує себе у міжкультурній комунікації. На цьому ґрунті за принципом бінарної опозиції створюються етнокультурні стереотипи: *безпосередні (автостереотипи)*, тобто *що* мовець думає про себе, і *опосередковані (гетеростереотипи)*, тобто *що* про нього думають представники інших культур.

У міжкультурній комунікації, звісно, важливо розуміти множинність цінностей, спосіб думання одне одного. Однак не менше важливо зберегти при цьому свій спосіб, не розчинитися у полікультурному морі. Така небезпека перед українським суспільством на початку діяльності Франка була очевидною. Як зазначає В. Сімович, "час, у якому доводилось поетові починати свою діяльність, припадає на сімдесяті роки ХІХ ст. Політична зрілість нашого народу в Галичині була тоді дуже мізерна. Розуміння народних потреб дуже невибагливе. Світогляд неширокий, думки заскорузлі... До того ж над кожною яснішою думкою нависав страшний гніт – і з боку центрального (австрійського – Я. Я.) уряду, і з боку польського крайового уряду, бо своє суспільство малокультурне, залякане, безсильне" [16, 19].

"Коли у нації немає вождів, її вождями стають поети", – казав поет. В умовах заблокованої і зредукованої культури поету як комунікативній особистості, що хоче зберегти своє ім'я-етнізм, свою національну ідентичність, потрібні до поетичного дару ще й неабияка громадянська, а відтак і комунікативна відвага. Тоді слово стає дією. Для цього потрібно бути і сильною мовленнєвою особистістю, якою і був Франко.

Вважається, що з-поміж згаданих вище рівнів когнітивної особистості (мотиваційного, когнітивного, вербального) основним є прагматико-мотиваційний рівень. Напрошується дещо нелогічне питання: яка мотивація етнокультурної самоідентифікації того чи іншого комуніканта? Звичайно, відповідь "автоматична": *патріотизм*, що у Словнику української мови визначається як "любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність для них на жертви й подвиги" [17, 97]. Однак смислове наповнення концепту *патріотизм* у дискурсі Франка своєрідне, понад те – воно протиставляється певною мірою традиційному трактуванню, оскільки у Франковій когнітивній моделі його "*руський патріотизм*" має індивідуально-авторські семи: це не "*зворушливе почуття*" ("то не сентимент") [20, 31]; не "*почуття національної гідності*" ("не національна гордість") [20, 31]. Далі у своєму семантичному розвитку політонім *руський патріотизм* в осмисленні Франка набуває

контраверсійних складників: "нелюбов до русинів" ("насамперед признаюся в тому гріху, що його багато патріотів уважає смертельним моїм гріхом: не люблю русинів" [20, 30]; "нелюбов до Русі" ("Признаюсь у ще більшому гріху: навіть нашої Русі не люблю і в такій мірі, як це роблять або вдають, що роблять, патентовані патріоти" [20, 31]).

Звичайно, такі оспівчення Франка в "нелюбові", відступ від очікуваних масовою свідомістю класичних патріотичних зізнань може призвести до комунікативного конфлікту, досягнення перлокутивного ефекту навпаки (що пізніше і сталося). Але Франко, як сильна комунікативна особистість відвертий перед собою і перед читачем-адресатом: "Що в ній маю любити? Щоб любити її як географічне поняття, для цього я занадто великий ворог порожніх фраз, забагато бачив я світу, щоби запевняти, що ніде нема такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для цього досить добре її знаю, ... щоб не відчувати, як мало в історії Русі прикладів справжнього громадського духу, справжньої самопожертви, справжньої любові. Ні, любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею. Чи, може, маю любити Русь як расу – цю расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту і сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізномірнішого сорту?" [20, 31]. Можна погоджуватись чи не зовсім погоджуватись з такими інвективами Франка, категоричну тональність яких певною мірою пояснює сполучуваність опорного слова *справжній (-я) (справжній громадський дух, справжня самопожертва, справжня любов)* як мірило екзистенційного змісту людини. Саме такого духовного озону потребувало тогочасне галицьке суспільство, чия "національна свідомість, як зауважує В. Сімович, мірялася більшим або меншим прив'язанням до уніатської церкви, до чистоти її обрядів. Український патріотизм виявлявся любов'ю, і то часто на словах, до блискучої минулості Галича з князями та боярами та якоюсь неясною ненавистю до Польщі, проявлявся замилюванням до юліанського календаря та буквів *старої церковної азбуки*" [16, 19]. Тож обраною тональністю звернення І. Франко, що "був зовсім європейцем і поступовою людиною" [3, 292], свідомо порушував з погляду теорії комунікації найважливіший принцип неконфліктного спілкування – максимум кооперації.

Але він почував своїм громадянським обов'язком не вдаватися до органічно йому чужої і неприйнятної комунікативної мімікрії (на відміну від українських астро- чи русофілів), а сказати своєму народу гірке слово правди. Тут бачимо Франка-громадянина і політика в іпостасі не когнітивного терапевта, а, мабуть, когнітивного хірурга – загалом дуже непопулярної, а тому малопоширеної комунікативної стратегії у політичному дискурсі. Але лікування (справжнє, звичайно) будь-якого організму, зокрема національного, не буває безболісним. Відтак Франко як теоретик і практик комунікації дає ще один урок – говорити народу правду, якою б гіркою вона не була. Тому він не просто вписується у той набір стереотипних ознак, яким має відповідати сильна мовленнєва особистість, зокрема "вмінню адекватно висловлювати власну думку з урахуванням реакції співбесідника" [10, 21]. Без "урахування" голосу власного сумління, яке завжди було промотором Франкової громадянської, а отже й комунікативної відваги, нам важко буде зрозуміти

комунікативний кодекс Франка, його засади комунікації, неодноразово, аж до самозаперечення, комунікативну особистість загалом. Бо, з одного боку, чуємо: "...не люблю її [Русі] з надмірної любови" [26, 189]; з іншого: "незважаючи на те, почувую себе русином" [20, 31]. У когнітивно глибинному "почуваю себе русином" і оксюморонному "не люблю з надмірної любови", що не має слова-відповідника, можна побачити, на нашу думку, ключ до розуміння Франкового патріотизму, а звідси – до його непростого діалогу з Україною-Руссю. Усвідомлюючи, що цитованими вище констативами він навряд чи викличе комунікативну емпатію з боку адресата, Франко певний своєї правоти: "Відчуваю, що так уже сказав я не одне таке, за що потраплю під удари з різних боків, але нехай так і буде! Того, що я сказав, не візьму назад..." [20, 32]. Спостерігаємо виразну ілюстрацію ще однієї максими Франкового комунікативного кодексу: слово має бути дією, вчинком, і за нього треба вміти відповідати.

Концепт *патріотизм* у дискурсі Франка набуває тих смислових ознак, які формують національний хребет комунікативної особистості. Це:

1) *вірність обов'язку*: "До цього примушує мене почуття собачого обов'язку" [20, 31];

2) *усвідомлення свого національного і соціального коріння*: "Як син селянина-русина, вигодований чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук..." [20, 31];

3) *потреба бути вдячним за досягнення висоти духу*: "почуваю обов'язок панщиною всього життя відробити ті шеляги, які видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатись на висоту, де видно світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали" [17, 31];

4) *тяжка і водночас невідворотна ноша*: "мій руський патріотизм – ...то тяжке ярмо, покладене долею на мої плечі" [20, 31];

5) *суд власного сумління*: "Я можу здригтися, можу тихо проклинати долю, що поклала на плечі це ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням" [17, 31];

6) *історичний і онтологічний оптимізм*: "І якщо щось полегшує мені нести це ярмо, так це те, що бачу руський народ, який, хоч гноблений, затемнюваний і деморалізований довгі віки, який хоч і сьогодні бідний, недолугий і безпорадний, а все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жаду світла, правди та справедливості і до них шукає шляхів" [20, 31].

Як бачимо, смислове наповнення слова *патріотизм* у дискурсі Франка відчутно розширило межі його лексикографічного (системного) тлумачення. Воно водночас розширило концептосферу українського суспільства, наклало відбиток на його менталітет, озброюючи тими максимами, що сприяли національно-культурному поступу. Так змінювались когнітивні стереотипи народу, сам тип української людини. За способом почування, мислення і чину вона перетворювалась із об'єкта історії в її суб'єкта.

Маніфестантом української людини державницького типу постало світоглядно виплекане Франком Січове Стрілецтво. Усвідомлюючи цю світоглядну спорідненість, Січові Стрільці у некролозі Іванові Франкові так оцінили непоправну втрату: "На бойовому шляху України впав

перший жовнір першого ряду першої чети каменярської сотні, впав не з крісом, а з молотом!. Не кинув він каменярського молота. Той молот сам йому випав з його колись сильної долоні. Вилом у скалі проламаний. На зарослі шляхи боротьби за волю і свободу країни перейшло пробитим виломом нове покоління..." [див. 29]. Звернемо увагу на асоціативно-смысловий потенціал розгорнутої метафори "перший жовнір першого ряду першої чети каменярської сотні" із доміантним епітетом *перший*. Така оцінка, по-перше, опосередковано апелює до тих новітніх тверджень, що "Франко – не каменяр", а відтак слід "деканонізувати Франка-Каменяра" [5]; по-друге розширює семантичну структуру слова "воїн", що означає того, "хто воює, б'ється з ворогом" [17, 747] не лише "з крісом, а з молотом" як символом духу, іманентного стану душі людини, одержимої прагненням "сесю скалу розбить" [26, 84]. Таке прагнення було лейтмотивом життя самого Івана Франка. Таке прагнення передалося й "каменярській сотні" – українській інтелігенції. Звідси – наведена вище метафора розкриває Франка (як би цього комусь не хотілося) все-таки в іпостасі Каменяра, більше того – Каменяра-першопрохідця і будівничого нації; по-третє, з наведеної вище оцінки неважко вивести підтекстовий смисл, усвідомлений "новим поколінням": історично успішною може бути нація, яка може себе захистити, точніше, яка озброєна подвійно – як зовнішньо ("з крісом"), так і внутрішньо (на екзистенційному рівні), усвідомленням свого історичного призначення.

Відомий постулат про синергетичність слова виразно підтверджує когнітивно-комунікативна діяльність Івана Франка, що була підпорядкована націєтворчим пріоритетам. Тому слово у філософсько-психолінгвістичній концепції вченого набуло тої концептуальної рельєфності, за якою постає Франко-"цілий чоловік": письменник, мислитель, громадянин, зрештою, як людина, що все життя йшла "до себе". Відтак можемо сказати, що комунікативний кодекс І. Франка з характерними для нього засадами (інтелектуальна насиченість, правдивість, національно-екзистенційна спрямованість, толерантність, міжкультурна діалогічність, комунікативна відвага, відсутність комунікативної мімікрії, щирість, комунікативна дієвість, відповідальність за слово-вчинок, іронія й самоіронія, онтологічний оптимізм, "при тім наскрізь поетичне розуміння життя" [25, 406] та ін.) є вербальним втіленням його кодексу честі. Характеристика Мойсея:

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї [19 : V, 216]

є водночас і характеристикою автора цього твору.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 136-137.
2. Баган О. Філософ-воїн // "День". – 10 жовтня 2008 р. – № 182 (2684).
3. Величко Т. Спомини про Івана Франка // Упоряд., вступ, стаття і прим. М.І.Гнатюка. – Львів, 1997.
4. Гайдеггер М. Дорогою до мови. – Львів, 2007.
5. Гундорова Т. Франко – не каменяр. – Мельбурн, 1996.
6. Етимологічний словник української мови: В 7-и т. – Т. 2. – К., 1985.

7. Зеров М. Франко-поет // Зеров М. Українське письменство XIX ст. Від Куліша до Винниченка. – Дрогобич, 2007.
8. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М., 2003.
9. Кашкин В. Б. Основы теории коммуникации. – М., 2007.
10. Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка. – Львів, 2006.
11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1926.
12. Марсель Г. Homo viator. – К. 1999.
13. Оруэлл Дж. "1984" и эссе разных лет. – М., 1989.
14. Потебня А. А. О национализме // Мысль и язык. – К., 1993.
15. Регушевський Є.С. Франко Іван Якович // Енциклопедія „Українська мова”. – К., 2004. – С.775-776.
16. Сімович В. Іван Франко. Його життя і діяльність // Франкіана Василя Сімовича / Упоряд., передмова та приміт. М. Білоус і З. Терлака. – Львів, 2005.
17. Словник української мови: В 11-т. – Т. VI. – К., 1973.
18. Франко І. Двоязычність і дволичність // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Т.30. – Р.8, кн.6.
19. Франко І. Із секретів поетичної творчості // Збір. творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 31. – С. 45-119.
20. Франко І. Дещо про себе самого // Там само. – Т. 31. – С. 28-32.
21. Франко І. Одвертий лист до гал [лицької] української молодіжі // Там само. – Т. 45. – С. 401-409.
22. Франко І. Що таке поступ // Там само. – Т. 45. – С. 300-348.
23. Франко І. Поза межами можливого // Там само. – Т. 45. – С. 276-285.
24. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Там само. – Т. 45. – С. 423 : 438.
25. Франко І. Із збірки "Давне й нове" // Там само. – Т. 3. – С. 405-406.
26. Франко І. Сідоглавому // Франко І. Твори в двох томах. – К., 1986. – Т. 1. – С.178-179.
27. Франко І. Каменярі // Там само. – Т. 1. – С. 83-85.
28. Франко І. В наймах у сусідів // Франко І. Писання. – 1914. – Т. 7.
29. Див.: журнал "Шляхи. – Львів, 1916. – Ч. 1-2.
30. Яковенко Н. Карфаген застарілих догм // Сучасність. – 2008 р. – № 5-6. – С. 53-57.
31. Maturana H. Metadesign. Instituto de Terapia Cognitiva. 1997. – (<http://www.inteco.cl/metadesign.htm>).

The study explores Phranro's understanding of communication which formed the basis of creating the methodology of the modern theory of communication.

Keywords: Ivan Phranro, political discourse, theory of communication, interactional approach, communicative personality.

УДК: 811.161.2'282.2

ББК: 81.05 (2Ук)

Роман Бачкур

ВПЛИВ АНАЛОГІЇ НА СЛОВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В ГУЦУЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

Пропонована стаття продовжує студії автора зі словотвірної детермінації, метою яких є дослідження різноманітних чинників, що регулюють словотворчі процеси в українській мові. У статті на матеріалі гуцульських говірок окреслюються основні аспекти вияву аналогії у словотворчих процесах та її роль як чинника, що стимулює утворення нових слів.

Ключові слова: аналогія, словотвір, гуцульські говірки, словотвірна детермінація.

Сучасні дериватологічні студії різноаспектні за своїм об'єктом, предметом, матеріалом, методами дослідження. Виокремлюючи низку актуальних напрямів та підходів, у нашій статті хочемо зупинитися на з'ясуванні впливу аналогії на словотворчі процеси в гуцульських говірках. Пропонована тема, з одного боку, стосується більш широкого кола проблем словотвірної детермінації, що ставить за мету з'ясування найрізноманітніших причин виникнення нових слів*, а з іншого боку, охоплює діалектний матеріал найбільш архаїчних за своєю граматичною будовою гуцульських говірок, без залучення якого неможливе всеохопне вивчення національної мови чи її підсистем. Більше того, за влучним спостереженням Н. Бекеш, “в літературній мові аналогічні явища є, так би мовити, “законсервованими”, “пасивними”, тобто літературні форми відображають результати дії граматичної аналогії в минулому, натомість діалектні форми віддзеркалюють як давні, так і сучасні процеси формального уподібнення” [3, 4]. Таким чином, актуальність та новизна теми не викликає сумніву.

Аналогія в мові, на думку Ф. Нікітіної, є “одночасно конструктивною і деструктивною силою, фактором, який систематизує й “анархізує”: вона створює парадигматичні ряди слів і руйнує їх” [11, 3]. Аналіз аналогічних процесів у мові зіштовхується часом із необхідністю пояснювати дрібні мовні факти, які здебільшого не підлягають систематизації. У зв'язку з цим вивченню аналогії не приділено належної уваги й вона не визначається як один із важливих системоутворювальних чинників мови. Водночас проблеми аналогії ставали предметом низки монографічних досліджень, серед яких варто відзначити праці Н. Бекеш [3] та Ф. Нікітіної [11], а також висвітлювалися в окремих статтях чи розділах книг [1; 4; 5; 9; 10 та ін.],

* Про словотвірну детермінацію, її об'єкт, предмет та методи дослідження уже побіжно йшлося у низці наших статей (див., напр.: 2)

проте проектування аналогії на словотворчі процеси, зокрема й у ділянці діалектного словотвору, поодинокі.

В українському мовознавстві об'єктивному з'ясуванню ролі аналогії в системі мови сприяли насамперед праці О. О. Потебні [12] і Л. А. Булаховського [4; 5]. Так, О. Потебня, називаючи аналогію законом асиміляції давніх форм пізнішими, вважав, що у формальному відношенні “він (цей закон – Р. Б.) робить у мові те саме, що й звукові закони (спрощення, асиміляції і стягнення) у фонетичному” [12, т.4, с.8]. Л. Булаховський підкреслював, що “серед дуже важливих чинників розвитку мови ... у великій кількості випадків заявляє про себе граматична аналогія та споріднені з нею типи асоціації значенневих елементів слова, переважно морфологічних...” [5, 124]. Трактуючи аналогію як важливий чинник мовної еволюції, Л. А. Булаховський обґрунтовував необхідність емпіричного дослідження цього явища, підкреслюючи, що це “повинно бути вивчення, яке конкретизувало б відповідні факти і ставило їх на ґрунт, де доводам порівняно з “чуттям” належить вирішальна роль” [4, 14].

Енциклопедія “Українська мова” визначає аналогію як “уподібнення, наближення в якомусь відношенні аж до повної уніфікації однієї мовної одиниці до іншої (як правило, поширенішої, продуктивнішої, регулярнішої або просто знайомішої для мовця) на підставі вже наявної їх подібності – формальної або значенневої” [14, 23-24]. Аналогія здебільшого вбачається у формуванні сучасних словозмінних парадигм, синтаксичних конструкцій, фонетичних змін тощо. Стосовно словотвору в енциклопедії зазначається, що аналогія “виступає як чинник творення регулярних словотвірних моделей” [там само, 24].

У сучасній лінгвістиці існують різні типології аналогічних процесів, зокрема поділ аналогії на внутрішню та зовнішню [Див.: 3; 11; 14 та ін.], на аналогію з ознаками рекурсивності, сингулярну та групову [11, 36] тощо. При цьому дослідниками визнається: “Класифікація аналогії, яка пропонується нами, не відкидає, звичайно, можливостей існування якоїсь іншої класифікації” [11, 42]. Зважаючи на обмежений обсяг статті та її кінцеву мету – показати аналогію як один із чинників словотворчої спроможності твірних – ми не вдаватимемося до теоретизувань із приводу типології аналогічних процесів у словотворі, а зосередимо увагу на окремих їх проявах у гуцульському словотворенні.

Одним із виявів аналогії у словотворі прийнято вважати закріплення певних суфіксів за семантичними групами слів [11, 18]. Такого типу аналогія може здійснюватися в межах однієї семантичної моделі, яка існує в мові. Так, наприклад, в гуцульських говірках існують іменники, які вказують на особу, яка грає на певному музичному інструменті. Утворення деяких похідних цього словотвірного типу відбувається на основі впливу аналогії. Порівняймо літературні лексеми

гармонь – *гармоніст*, *піаніно* – *піаніст* та гуцульські утворення, які не зафіксовані в літературній мові: *бубон* – *бубніст*, *скрипка* – *скрипніст*.

Поширеною в гуцульських говірках, як і в літературній мові, є аналогія, за якою утворюються назви недорослих тварин. Ф. Нікітіна вбачає таку словотвірну аналогію властивою усім слов'янським мовам загалом: “прикладом ... аналогії, яка закріплює певні словотвірні засоби за лексико-семантичною групою, можуть слугувати також групи з назвами дитинчат тварин у різних слов'янських мовах” [11, 20]. У гуцульських говірках нами зафіксовані такі деривати, які не виявлені в літературній мові, наприклад, *ластине* (пташа ластівки).

Прикладами аналогії словотвірної моделі в гуцульських говірках можна вважати також утворення похідних назв овець, мотивованих прикметниками, за допомогою суфікса *-ул'*: *храмулі* (хвора вівця), *рогулі* (рогата вівця), *сивулі* (вівця або інша домашня худоба сивої масті). Водночас під впливом аналогії така словотвірна модель поширюється не тільки на назви овець чи іншої домашньої худоби, а й на назви осіб, щоправда деривати набувають здебільшого зневажливого відтінку, пейоративності (*горбуля* – зневажл. про жінку, яка має горб). Таким чином, існування аналогії у словотворенні, на думку І. Анацького та інших дослідників, варто розглядати разом із процесами граматичної омонімії [1, 186]. У той же час аналогія невіддільна й від явища словотвірної синонімії, адже виникнення нових дериватів за аналогією до вже існуючих нерідко дублюють існуючі лексеми, які позначають один і той самий денотат.

Так, продуктивні словотвірні моделі, за якими утворюються назви осіб, послужили джерелом аналогічних утворень, які виникли у гуцульських говірках і спричинили появу словотвірної синонімії. Скажімо, суфікс *-анин* (фонет. варіант *-енин*), який у літературній мові позначає особу за її територією проживання та національно-етнічною належністю (*полтавчанин*, *горянин*, *бойківчанин*, *молдаванин* та ін.), в гуцульських говірках за аналогією може утворювати відіменниковий дериват, що позначає особу. Однак внутрішньою формою тут не обов'язково повинна бути територія чи національність (пор.: *трембітанин*).

Вплив аналогії спричиняв і до появи цілих синонімічних рядів іменників на позначення назв осіб. Скажімо, існування продуктивних моделей агентивного словотворення внаслідок впливу аналогії реалізувалося в синонімічному ряді *валах*, *валашайник*, *валашар*, *валашівник* (той, хто каструє худобу, “валашить”) або в ряді *ваташанин*, *ваташілник* (особа, яка займається заготівлею лісу, лісозаготівельник).

Процеси аналогії у словотворенні, що спричинюють до появи нових слів за певною моделлю, не обов'язково стимулюють активний вжиток утворених дериватів. Досить часто аналогія стає причиною “відмирання” тих чи інших дериватів, адже вони замінюються новими, утвореними за подібними взірцями. Яскравим прикладом таких процесів

є лексико-тематична група назв місяців року, яка репрезентована в гуцульських говірках як активно вживаними дериватами, так і словотвірними та лексичними архаїзмами. Пор.: *бедзень* (*бидзень*) // *білень* “липень”, *березень* “квітень”, *гнилень* “червень”, *грудень* “листопад”, *жовтень* “вересень”, *казибрид* (*казібер*) “лютий”, *лютень* (*лютінь*) // *лютовень* “лютий”, *марец* // *марот* “березень”, *падолист заст.* 1. “жовтень”; 2. “листопад”, *просимец* (*просинец*) “грудень”, *січник заст. рідк.* “лютий”, *цвітень* (*цвітінь*) “квітень”. В. Шухевич зазначає, що місяці у гуцулів мають назву від явищ природи: “1. січень – січе зимою та віхолою – вітром, 2. січник – має велику лють та путерію – силу; 3. марот – сей як би був серед зими, то би таку студінь потис, що повідмерзали би роги трирічним волам; він має більшу силу, як січник, але не на довго; ясень і теплиці, які не замерзають ніколи, замерзають у марті; як би поставити яйце на дворі, то пукло би з морозу; він покаже ся і в мишачій дірці тай там завіє студению; 4. березень – береза розвиває ся; бріст – пучка, брухнавіє того місяця; 5. травень – трава починає рости; о повні травня – вона така велика, що і віл має чим наїсти ся; 6. гнилень – дерево, зрубане того місяця, гниє; 7. бидзень = білень – худоба бицає ся, білять полотна; копень – того місяця мечуть сіна у копиці; 9. жовтень – лист жовкне; 10. падолист – лист паде; 11. грудень – усе замерзає, груда стає; просинец – він просить зими (снігу)” [15, 6-7].

Семантико-граматична аналогія може діяти не тільки у сфері суфіксальної деривації. Так, конфікс *о- ... -ок* (*озимок* – річне теля, яке перезимувало), на нашу думку, міг виникнути під впливом аналогії до моделі *озимина* (озима пшениця).

Особливістю словотворення в гуцульських говірках можна вважати той факт, що часом аналогія спрацьовує поза рамками існуючих в українській мові моделей, а охоплює матеріал сусідніх мов, які з різних історичних причин впливали на мовну ситуацію краю. Так, на нашу думку, аналогія є однією з причин утворення деривата *трембіташ* (музикант, який грає на трембіті), де суфікс *-аш*, очевидно, відповідає продуктивному угорському суфіксу *-ász*, який утворює “від інших іменників назву діючої особи та професій” [Угорський словник, с.907].

З іншого боку, освоєння гуцульськими говірками іншомовних запозичень призводило до їх адаптації лексичною та словотвірною діалектною системами, внаслідок чого нерідко іншомовні корені та непохідні слова ставали дериваційною базою утворення різноманітних дериватів за аналогією до існуючих уже в говірках словотвірних моделей. Так, наприклад, німецьке слово *фалда* (складка на спідниці) стало вершиною словотвірного гнізда, яке містить такі деривати: *фалдований* (який має складки), *фалдувати* (збирати, складати в складки), *фалдовані* (збирання в складки). Усі деривати утворені за аналогією до продуктивних в гуцульських говірках словотвірних моделей [пор.: 6, 282-290]. Прикладами такого впливу аналогії в

словотвірній системі гуцульських говірок можуть служити також словотвірні пари запозичених з німецької мови слів *танок – танчик* (зм.-пестл.), *футро* (підкладка, підбій) – *футрувати* (підшивати підкладку), *рашпиль* (великий напилек у коваля) – *рашплювати* (затирати “рашпілем”), *шуфля* (різновид лопати) – *шуфлювати* (працювати лопатою).

Таким чином, вплив аналогії на словотвірчі процеси в гуцульських говірках простежується у творенні регулярних словотвірних моделей в межах однієї тематичної групи, у активній адаптації іншомовних коренів та словотвірчих формантів, що призводить до збагачення лексичної системи гуцульських говірок, регулювання синонімії та омонімії, динамізму процесів мовної номінації тощо. Загалом аналогія виступає додатковим стимулювальним чинником деривації.

Література

1. Анацкий И. Н. Взаимодействие грамматической аналогии и омонимии в системе склонения имени существительного в германских языках // Труды Института языкознания АН СССР. – Т.9. – М., 1959. – С. 186
2. Бачкур Р. Словотвірна детермінація як інтердисциплінарна проблема / Роман Бачкур // Українознавчі студії. – 2007-2008. – №8-9. – С.40-47.
3. Бекеш Н. Б. Граматична аналогія в говорах української мови (словозміна іменників) / Надія Богданівна Бекеш : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.02 / Львівський ун-т ім. І.Франка. – Львів, 1994. – 20 с.
4. Булаховский Л. А. Очерки по сравнительно-историческому методу в языкознании. Грамматическая аналогия и родственные явления // Вибрані праці: В 5 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т.3. – С.11 - 23.
5. Булаховський Л.А. Розвідки в ділянці граматичної аналогії в слов'янських мовах // Вибрані праці: В 5 т. – К.: Наук. думка, – 1978. – Т.3. – С. 123 -150.
6. Вільперт Х. Німецькі запозичення в гуцульських говірках / Хрістіане Вільперт // Діалектологічні студії. – Вип. 1. Мова в часі і просторі / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 282-290
7. Гуцульські говірки: Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
8. Кубрякова Е.С. Размышления об аналогии // Сущность, развитие и функции языка. – М.: Наука, 1987. – С.43 - 51.
9. Матвієнко А.М. Деякі явища граматичної аналогії у відмінюванні іменників української мови // Діалектологічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С.31 - 43.

10. Назарова Т.В. Аналогія структурного зв'язку в говорах української мови // Українська діалектна морфологія. – К.: Наук. думка, – 1969. – С.14 - 33.
11. Никитина Ф.А. Влияние аналогии на словообразование (На материале родственных языков). – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1973. – 198 с.
12. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Просвещение, 1985.
13. Рот О. М. Короткий нарис граматики угорської мови / О. М. Рот // Угорсько-український словник. – Будапешт – Ужгород, 1961. – С.853-912.
14. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Укр. енци., 2000. – 752с.
15. Шухевич В. О. Гуцульщина / Володимир Шухевич. – Верховина: Редакція журналу (видавництво) “Гуцульщина”, 1999. – Четверта частина. Друге видання. – 304 с.

The offered article continues the studios of author from a word-building determination, the purpose of which there is research of various factors which regulate word-formation processes in Ukrainian. In the article on material of guzul manners of speaking the basic aspects of display of analogy in word-formation processes and its role as factor are outlined, that stimulates making up new words.

Key words: *analogy, word-building, guzul manners of speaking, word-building determination.*

УДК: 811.161.2'282.

ББК: 81.2 Ук

Ольга Кровицька

СПІВВІДНОШЕННЯ ДІАЛЕКТНОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО У
ГОВІРЦІ ГУЦУЛЬСЬКОГО СЕЛА

Стаття містить лексичний матеріал говірки с. Люча Косівського району Івано-Франківської області. Особливу увагу звернено на співвідношення діалектизмів та літературних слів на лексичному рівні.

Ключові слова: діалектні слова, українська літературна мова, гуцульський діалект.

Інтенсивний процес зближення діалектів із загальнонародною мовою супроводжується дією чинників різного характеру: внутрішньомовних (зміни в діалекті – результати розвитку самого діалекту і активного впливу літературної мови; інтеграція діалектів; перебудова діалектних систем із поширенням регіональних видозмін тощо), позамовних (соціальні й соціально-психологічні чинники, історичні умови виникнення літературної мови, реальні умови поширення літературної мови: міждіалектні контакти, вплив інших мов тощо). Тому однією із важливих проблем діалектологічної науки є встановлення взаємовідношення діалектного і літературного на усіх рівнях мовної системи. Для детального висвітлення цієї мовознавчої проблеми необхідно залучити конкретний діалектний матеріал з конкретної території. Власне для цього можуть бути використані матеріали другого тому “Атласу української мови” (К.: Наук. думка, 1988). На думку Л. Григорчук: “Атлас української мови дає в розпорядження мовознавців ареали діалектних елементів різних рівнів (незалежно від того, якими засобами картографування вони відображені). Звичайно це площі з одностайною поверхнею та чіткими межами, площі з поверхнею, порозриваною по краях або розколотою внутрішніми тріщинами, чи такою, що продовжується острівцями або мозаїчно... Чим виразніший та одностайніший ареал мовного елемента на лінгвістичній карті, тим однорідніший повинен би бути той елемент в структурі говірок... Ті діалектні елементи, що при картографуванні дають одностайні ареали із суцільними чи майже суцільними поверхнями, сприймаються як синхронно стабільні, як елементи відносної статичності” [2, 70].

Як відомо, в “Атласі української мови” (АУМ) картографуються основні граматичні, лексичні, фонетичні, синтаксичні явища, зібрані з території Волині, Наддністрянщині, Закарпаття і суміжних земель. Автори інтерпретують багатий фактичний матеріал за допомогою різних картографічних засобів (кольору, фігур, штрихування та ін.). Завдяки цьому можна виявити функціонування слова на різних структурних рівнях мови, знайти співвідношення між діалектним і нормативним на основі структурно-порівняльного аналізу, дослідити діалектні особливості проявів багатьох мовних явищ та ін.

До другого тому АУМ включено також матеріал, зібраний від мешканців с. Люча Косівського району Івано-Франківської області. У цьому селі двічі побували збирачі діалектного матеріалу: у 1949 р. – Ю. В. Стефанко (Івано-Франківський учительський інститут), у 1950 – М. В. Бойчук (Чернівецький державний університет).

За нашими спостереженнями, діалектні слова у говірці с. Люча мають переважно загальнонародні основи (корені) і відрізняються від літературних відповідників словотворчими афіксами, звуковим складом, наголосом, морфологічними ознаками або лексичним значенням, тобто входять до розряду словотвірних, фонематичних, акцентологічних, морфологічних і семантичних діалектизмів.

За “Програмою для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови” (К., 1949) отримано відповіді на 464 питання, які певною мірою відображають характер і ступінь взаємодії діалекту і загальнонародної мови.

Розглянемо детальніше динаміку діалектного і нормативного на лексичному рівні у говірці с. Люча. Ми опрацювали, в першу чергу, відповідний матеріал лексичних карт атласу (карти №№ 276-377).

На лексичному рівні встановлено таке співвідношення між діалектним і літературним один до одного, причому це співвідношення проявляється по-різному у конкретних тематичних класах, групах і підгрупах. Наприклад, у групі найменувань житла та господарських приміщень (карти №№ 276-281) виявлені такі лексеми: *двір* “садиба”, *пасіка*, *хата*, *під*, *хлів* (для свиней), *стайня* (для корів і коней), *стодола* “клуня”. Яскравим діалектизмом у цій підгрупі виступає лише іменник *під* “горище” (Пор.: *під* – низинне місце; западина; нижня горизонтальна поверхня, площа якого-небудь приміщення, ями, печі т.ін.; дно в доменній печі – СУМ VI, 391), решта лексем демонструє тенденцію до стабільного функціонування літературно-нормативного у межах значного ареалу. (Пор.: *двір* (СУМ II, 218-219), *пасіка* (СУМ VI, 86), *хата* (СУМ XI, 29-30), *хлів* (СУМ XI, 83), *стайня* (СУМ IX, 637), *стодола* (СУМ IX, 724).

Набагато більше діалектних особливостей засвідчено у підгрупі найменувань предметів побуту та одягу (карти №№ 282-299). На деяких картах спостерігаємо паралельне функціонування діалектного нормативного і можливо, що на сьогодні внаслідок конкуренції на лексичному рівні перемогла нормативна одиниця (зрештою, це можуть підтвердити додаткові актуальні обстеження).

У говірці с. Люча засвідчені такі лексеми: *кочерга/коцюба*, *гладунець/гладуцик*, *горня* “кварта”, *корито* “ночви”, *полубка* “обід у ситі”, *колиска*, *ослін/лавця*, *магілниця/тачівка*, *скате"рть*, *ве"рета/плахта*, *вовна* “руно”, *сорочка*, *постоли*, *пасок/очкур*, *вузол/туз*, *пуляриц/мошонка*, *гойданка*. Тут власне частково відображена тенденція реалізації взаємодії діалектного та нормативного. Діалектне представлене, насамперед, у низці найменувань тих реалій, які на сьогодні уже не використовуються, тобто йдеться про діалектні історизми. Натомість прості побутові предмети чи речі, розповсюджені на значній території України, номінуються загальнонародними найменуваннями, напр. *кочерга* (СУМ IV, 315), *коцюба* (СУМ IV, 314), *колиска* (СУМ IV, 222), *скате"рть* (СУМ IX, 256), *сорочка* (СУМ IX, 467), *вовна* (СУМ I, 711-712), *пасок*

(СУМ VI, 88), вузол (СУМ I, 783-784), гуз (СУМ I, 189), гойданка (СУМ II, 105) та ін.

Серед діалектизмів назвемо *гладунець/гладуцик*, *горня* “кварта”, *корито* “ночви”, *полубка*, *магілниця*, *тачівка*, *ве"рета/плахта*, *постоли*, *пуляриц*, *мошонка*. У цій підгрупі діалектне акумулюється насамперед у тих найменуваннях, які пов'язані зі специфічними гуцульськими промислами та ремеслами.

У підгрупі найменувань, пов'язаних із веденням господарства та рільництвом (карти №№ 300-322) зафіксовані такі іменники: *газдиня*, *служак* “наймит”, *віз*, *тара* (для зерна, картоплі, дров), *фіра*, *кола*, *шини*, *рубель* (до воза), *батіг*, *жилізо спідне* “леміш”, *ніж малий* “чересло”, *полиця* (у плузі), *гирділь* “гряділь”, *че"пиги*, *ручка* (на кісці), *перстень* (у косі), *орач/пługатар*, *урозгін*, *толока*, *сказ* “огріх в оранці”, *озимина*, *ярина*, *косовиця*, *сінокоси*, *п'ятнадцятка*, *кланя/кладня*, *стернянка*, *стешка*, *кавалок*, *рішча* “хмиз” та ін. У цій підгрупі зафіксовано високу частотність нормативів, серед яких: *віз* (СУМ I, 667), *кола* (СУМ IV, 226), *шини* (СУМ XI, 452), *рубель* (до воза) (СУМ VIII, 892), *батіг* (СУМ I, 111), *полин* (у плузі) (СУМ VII, 70), *орач* (СУМ V, 738), *пługатар* (СУМ VI, 593), *толока* “гуртова допомога; пасовище” (СУМ X, 189), *косовиця* (СУМ IV, 306-307) та ін. Діалектну своєрідність виявляють, у першу чергу, ті найменування, що безпосередньо пов'язані з косовицею: *п'ятнадцятка* (15 снопів), *клана/кладня* (30 снопів), *стернянка* та ін., що, зрештою, підтверджує спостереження науковців про те, що саме ця аналізована частина лексичного складу виявляє яскраві риси у діалектному мовленні (дет. див. 54-55).

У підгрупі найменувань, пов'язаних з рослинним і тваринним світом (карти №№ 323-354), домінують діалектні назви: *мандибурка*, *бурка*, *мандибурини*, *гичка*, *отірчинець*, *бурачина* (-е), *ленча* “сочевиця”, *вівірка*, *кугут*, *бузьок/бусьок*, *жовна* “дятел”, *квакают* (про качок) та ін. Серед нормативів необхідно назвати *гриби* (СУМ II, 165), *качур* (СУМ IV, 124), *худоба* (СУМ XI, 166), *товар* (СУМ X, 159), *яструб* (СУМ XI, 458), *мурашки* (СКМ IV, 828) та ін.

У підгрупі назв, пов'язаних із природою домінують все-таки загальнономовні лексеми: *погода* (СУМ VI, 715), *хмара* (СУМ XI, 93), *студений* (СУМ IX, 799), *трясовиця* “драговина” (СУМ X, 305), *сльота* “дощова погода” (СУМ IX, 390); натомість діалектизмів – лише один: *веселиця* “веселка”.

Найменування, пов'язані зі сім'єю, родинними стосунками, спорідненістю картографовані на картах № 362-268: *весілі*, *віно*, *посаг*, *тяшка* “вагітна”, *груба* “вагітна”, *тато*, *злога* “пологи”, *мамка*, *тато*, *стрий* “брат батька”, *вуйко* “брат матері”. Співвідношення діалектного і нормативного у цій підгрупі – 4:6. Серед нормативів виявлені: *віно* (СУМ I, 677), *мамка* (розмовне) (СУМ IV, 615), *тато* (СУМ X, 43), *посаг* (застаріле) (СУМ VII, 305).

Відзначимо, що на лексичних картах АУМ картографуються передовсім іменники. Лише на двох картах №№ 372, 373 маємо ареали поширення двох прикметників: *короткозорий* і *файний*. Співвідношення діалектного і нормативного 1:1.

Лише літературні відповідники наявні серед прислівників, представлених на картах №№ 374, 375, 376 – *дуже*, *прудко*, *швидко*, *бридко*.

На карті № 377, складеній за відповіддю на частину питання Програми № 307 “... мабуть, чи ... маботь, чи ... мабїть”, виявлено діалектне слово *видав*.

За нашими спостереженнями, діалектні слова відрізняються від відповідних нормативів звуковим складом, наявністю різних словотворчих елементів тощо. У частиномовному вимірі переважають іменники, що зрештою зумовлено специфікою питальника, в якому панівне місце займають найменування речей, реалій і конкретних предметів.

Таким чином, вивчення проблеми взаємовідношення діалектного і літературного на матеріалі говірки с. Люча Косівського району Івано-Франківської області дозволяє окреслити характер динаміки діалектних змін на лексичному рівні, виявити різну статистику у співвідношенні діалектного і нормативного у межах конкретних підгруп найменувань. На сучасному етапі ці вияви можна частково трактувати як фрагменти історичної діалектології.

Література

1. Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 1987.
2. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. – Нью-Йорк; Львів, 2002.

Джерела

АУМ – Атлас української мови. – К.: Наук. думка, 1988. – Т. 2.
СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

The article includes lexical material of Lucha Village of Kosiv Region, Ivano-Frankivsk province. This article stresses the correlation between dialecticisms and literary words based on vocabulary level.

Key words: *dialectal word, ukrainian literary language, hutsul's dialect.*

УДК: 81'373.422

ББК: 81.2 Ук

Зоряна Машук

ЧИ “ТИХИЙ”, ЧИ “ГУЧНИЙ”, АБИ АНТОНІМ ВЛУЧНИЙ

Проаналізовано фразеологічну антонімію стійких народних сполук, зафіксованих на території Західного Полісся. Охарактеризовано найтиповіші семантичні ряди антонімів західнополіських фразем.

Ключові слова: антонім, антонімія, фразема, говірка, Західне Полісся.

Проблема фразеологічної антонімії сьогодні недостатньо вивчена в українській і зарубіжній лінгвістиці, хоча загалом становить інтерес для дослідників. Антонімію фразеологічних одиниць найбільш рельєфно виявлено там, де вона спирається на лексичні елементи. Антонімічні відношення у фразеології базуються передусім на протиставленні денотативних значень. Емоційно-стилістична конотація більшої частини фразеологічних антонімів збігається і тим самим закріплює їх денотативну протилежність.

Мовознавці визначають фразеологізми-антоніми по-різному. Так, на думку дослідників, фразеологічними антонімами є:

– стійкі вислови з протилежним значенням, архісеми яких взаємовиключають одна одну [5];

– дві фразеологічні одиниці з протилежними значеннями [1];

– як мінімум два фразеологізми, “які асоціюються у свідомості як такі, що при зіставленні взаємовиключають одна одну за значенням і характеризують явища та предмети дійсності з різних, але суміжних сторін” [2];

– “під фразеологічною антонімією слід розуміти фразеологічну опозицію, що передбачає контрастне протиставлення семантики й відзначається єдністю смислової, логічної сутності, повною чи частковою нетотожністю компонентного складу” [4].

Прийнято поділяти фразеологічну антонімію на повну й часткову. Така класифікація є доцільною і в практичному, і в теоретичному планах.

Повні фразеологічні антоніми позначають денотати, яким властива сталість протилежних сутностей. Такі антоніми-фразеологізми виражають протиставлення лише предметно-логічних сутностей і не мають емоційних, стилістичних та структурних відмінностей.

Часткова антонімія ґрунтується на опозиції, пов’язаній із відмінностями в семній структурі стійких висловів, які охоплюють компонент “градуальність” й ін.; із розбіжностями в аloseмах емоційно-експресивного забарвлення, у стилістичній належності, з неадекватністю асоціативного й емоційного сприйняття фразеологічних одиниць.

Розрізняють одноструктурні та різноструктурні антонімічні фразеологізми. Різноструктурні, своєю чергою, поділено на ті, що мають один чи два спільні компоненти, та власне різноструктурні. Одноструктурні фразеологізми-антоніми є однотипними зі структурно-граматичного та семантико-стилістичного поглядів. Їм властиві, як правило, значення того самого типу, одна внутрішня форма, однакові

стилістична належність й емоційно-експресивне забарвлення. Різноструктурні фразеологічні антоніми мають відмінності у структурі, але є однотипними із семантико-стилістичного погляду. Власне різноструктурні фразеологізми-антоніми характеризуються відмінностями в лексичному складі та своїй граматичній структурі, в основі яких лежать різні образи.

Слід зауважити, що сутність і характер антонімічності варіюють залежно від лексико-граматичної структури фразем, що протиставляються. У цьому плані виділено три типи фразеологічних антонімів:

1. Фразеологізми-антоніми, які розрізняються за лексичним складом, а інколи за граматичною структурою. Такі фразеологічні одиниці вступають в антонімічні відношення з цілісним значенням. Тут антонімічність, не маючи формального (матеріального) вираження, впливає тільки зі смислового змісту фразеологізмів.

2. Фразеологізми-антоніми, які розрізняються за лексичним складом, але мають аналогічну граматичну структуру. Як правило, це фразеологізми, у яких головний член має своє пряме значення.

3. Фразеологізми-антоніми, які мають подібний лексичний склад (спільний компонент або компоненти), а часто й однакову граматичну структуру. Сислове протиставлення таких фразеологізмів ґрунтується на наявності в них антонімічної пари компонентів, які є лексичними антонімами. До цього типу належать і фразеологічні антоніми, зіставлювальні компоненти яких означають осіб протилежної статі.

Таке протиставлення не пов’язане зі зміною образної основи антонімічних фразем, у результаті чого протиставленим виявляється весь обсяг їх значень, що дає змогу зарахувати антоніми цього типу до найбільш повних і точних.

Фразеологічна антонімія тісно пов’язана з фразеологічною синонімією. На думку В. Жукова, “фразеологізмам, які вступають у синонімічні й антонімічні відношення, властивий однаковий або схожий семний склад. Різниця лише в тому, що у фразеологічній синонімії простежується граничне наближення семантичних ознак. На противагу цьому антонімія будується на повному протиставленні, розбіжності тих же смислорозрізнявальних семантичних ознак. Так виникає синонімо-антонімічний ряд фразеологічних одиниць різної протяжності” [3]. Синоніми фразеологічних антонімів з однаковими та неоднаковими компонентами різняться звичайно одним значущим компонентом; матеріальна відмінність зумовлює створення іншого стилістичного забарвлення у значенні; іншого відтінку значення; нового значення, синонімічного або навіть несинонімічного вихідному, але синонімічного в межах цього протиставлення спільному антоніму. Наявність “напівсинонімів” антонімічних опозицій передбачає наявність синонімії опозицій фразеологічних антонімів загалом, тобто двобічну синонімію.

Отож, *мета* нашої статті – охарактеризувати антонімічні ряди фразеологічних одиниць, уживаних у західнополіських говірках.

Для фразеологічної системи західнополіських говірок, як і всієї діалектної мови, характерна антонімія. У роботі за принципом антонімічних зв’язків для виявлення особливостей антонімії у фразеологічній системі виділено деякі семантичні групи. Аналіз матеріалу засвідчує, що в антонімічні зв’язки входять стійкі народні порівняння тих

семантичних рядів, які характеризують зовнішність людини, її внутрішній світ, розумові здібності, деякі дії, часо-просторові й кількісні параметри.

У західнополіських говірках під час аналізу зафіксованих фразеологічних антонімів, ми зупинимося на таких семантичних рядах: “дурний” – “розумний”, “повний” – “худий”, “високий” – “низький” (про ріст людини), “ледачий” – “працьовитий”, “п’яний” – “тверезий”, “гучний” – “тихий”, “швидкий” – “повільний” тощо.

Розглядаючи перший антонімічний ряд “дурний” – “розумний”, зауважимо, що стійкі народні порівняння антропоморфічного характеру з антонімічним планом вираження та змісту мають іронічний або каламбурний характер і вживані для конотативного (суб’єктивного, емоційно-експресивного) позначення понять. Аналіз показав значну перевагу синонімічних рядів із вираженою негативною модальністю, що можна пояснити тенденцією до застосування готових мовних формул у конфліктних ситуаціях або жартуючи в колі друзів: *дурна́ як ступа* (Миків Ківерц Влн), *дурний́ як про́рка* (Ковель Влн), *дурний́ пин’ок* (Звиняче Горохів Влн), *дурні́ як стовп* (Клубочин Ківерц Влн), *дурний́ як писана тóрба* (Журавичі Ківерц Влн), *тупа́ / дурна́ як сто грам гурóшку* (Маневичі Влн) – *мудрий́ як всі́ рóзуми пої́в* (Зелене Горохів Влн), *рузúмна,́ як два́ писар’і́ вкúп’і* (Забара Рожищ Влн). Отож внутрішня форма фразем будується на порівнянні розумово неповноцінної людини з різноманітними предметами. Серед зафіксованих фразеологізмів переважають лексеми на позначення дерев’яних предметів (*пробка, ступа, пень, стовп* тощо). Компонент *тупий* підсилює негативну конотацію фразем. Неістоти, що оточують діалектоносіїв, часто стають прототипами образів народної фразеології. Так, “дурну” людину порівнюють із одягом і взуттям, що метафорично позначає надмірну глупоту людини.

Об’єктами порівняння поданих фразем, що репрезентують розумово відсталу людину, виступають зазвичай образи рослинного світу, свійських тварин та птахів (*теляти, барана, курки* тощо), як-от: *зна́йши́ курочу петел’ку́ і ту́ ни всен’ку́ (усен’ку́)* (Любче Рожищ Влн); *дурний́ [дурна́],́ як тили́чка* (Мокрець Турійськ Влн), *дурне́ тил’а́* (Маневичі Влн), *баран бараном* (Забара Рожищ Влн) – *зна́йе́ як старий́* (Клубочин Ківерц Влн). Такі моделі є продуктивними у фразеології діалектного масиву Західного Полісся. Внутрішня форма фразеологічних зворотів поданих моделей репрезентує народні уявлення про дії людини, що відзначається слабкими розумовими здібностями. Це дії, властиві свійським тваринам, які зовсім не властиві людям або які нормальна людина виконує за певних обставин.

Також на дослідженій території зафіксовано етнофразеологізм – один із видів мовних стереотипів, жорстке мовне сполучення, за яким можна уявити стабільні, навіть усталені форми мислення людини. Однак дослідження фразеологічних одиниць, які вміщують етноніми й алоетноніми, – назви етносу, дані йому іншим етносом, корисні як у галузі психолінгвістики, із погляду відображення розумових моделей етнопсихології, так і в галузі лінгвокраїнознавства, оскільки на певних територіях за тим чи іншим етнонімом закріплені різні конотації. Наприклад: *дурний́ каца́п* (Гуща Любомл Влн), *дурний́ як моска́л’* (Прилуцьк Ківерц Влн), *ту́рк’і-сел’джук’і* (Клубочин Ківерц Влн), *дурний́ як сто к’іта́йц’ів вкúп’і* (Ковель Влн).

До семантичного ряду антонімів “дуже дурний” – “занадто розумний” належать такі західнополіські фраземи: *дурне́ дурн’шого* (Забара Рожищ Влн); *дурне́ дурні́м* (Маневичі Влн), *дурне́, шо св’іт ни ба́чив* (Любче Рожищ Влн), *дурні́ йóлуп* (Сильно Ківерц Влн), *дурнува́та Кат’а журави́ц’ка* (Клубочин Ківерц Влн), *дур аш пре* (Городище Ківерц Влн), *дурéло дурне́* (Гуща Любомл Влн) – *шо гулува́, то рóзум* (Вишнівка Любомл Влн), *рóзум аш пре* (Мокрець Турійськ Влн).

Розумову відсталість як таку, що виникає в результаті раптового переляку, удару по голові або хвороби, особливості мотивації аналізованих ідіоматичних виразів зумовлені такими народними сполуками: *слабій́ на вс’у гóлову* (Забара Рожищ Влн); *з глúзду зй́хати* (Маковичі Турійськ Влн); *рóзум губи́ти* (Сильно Ківерц Влн); *рóзум ни в той б’ік* (Забужжя Любомл Влн); *в гулов’і брак* (Муравище Ківерц Влн); *нимá цéнтру в гулов’і* (Тихотин Рожищ Влн); *кл’éпк’і пувисихáли* (Гуща Любомл Влн); *го’ловóйу в сосну́ стúкнув’а* (Ковель Влн) – *гулува́ / гулóвка ста́ла х’ітра* (Клубочин Ківерц Влн); *рóзум чіри́з вуха́ пре / л’ізе* (Звиняче Горохів Влн); *дойде́ ду клéпки* (Любче Рожищ Влн). Особливістю названих моделей є те, що вони належать до стійких народних порівнянь із прихованою антонімією. Якщо у звичайних стійких народних порівняннях компаративна частина інтенсифікує основне лексичне значення, покладене в основу порівняння, то в компаративних фразеологічних одиницях із прихованою антонімією її функція інша – вона нейтралізує значення ознаки, дії, покладеної в основу порівняння, перетворюючи його на власний антонім.

Отже, проаналізувавши семантичний ряд “дурний” – “розумний”, можна зробити висновок, що стійких народних порівнянь антропоморфічного характеру з негативним оцінюванням розумових здібностей людини набагато більше, ніж з позитивним; вони об’єднуються в синонімічні ряди, кількість яких значно перевищує кількість рядів із позитивною оцінкою розуму. До речі, і власне структурно-семантичних моделей у межах рядів із негативною оцінкою більше, ніж у рядів із позитивною оцінкою.

Образне стійке народне порівняння допомагає людині відтворити у свідомості почуттєво-зорові відчуття, пов’язані з емоційно-психічним сприйняттям, що допомагає дотепно, влучно, колоритно донести до свідомості інших людей естетичну оцінку мало не всі явища суспільного життя й побуту народу. Зупинимося на розгляді особливостей образних фразеологізмів, які вживають на позначення семантичного ряду “повний” – “худий”. Ці стійкі вислови мають відмінності передусім у понятійному змісті. До складу семантики ідіоматичних виразів уходить архісема “повний”: *кру́гла,́ як пóнчик* (Городище Ківерц Влн), *кру́глийка,́ як йáблико* (Клубочин Ківерц Влн). Протиставлення становить архісема “худий”: *на ко́ст’і т’ік’і субáк’і к’іда́йц’а,́ і то гуло́дн’і* (Звиняче Горохів Влн), *худá,́ як вуса́ пи́риві́езана* (Гуща Любомл Влн), *худий́ як гли́ст* (Замшани Ратнів Влн).

У семантичному ряді “дуже повний” градуальність представлена у структурі семантики аналізованих фразеологізмів різними своїми виявами, першим із яких є компонент “дуже”, а другим – “занадто, надзвичайно”. Видову сему “занадто, надзвичайно (повний)” мають у своєму значенні такі фразеологічні одиниці: *такá,́ як купéц’а* (Вишнівка Любомл Влн),

гладка йак курова (Сильно Ківерц Влн), *йак торба з дустом*; *йак лантух* (Клубочин Ківерц Влн), *здурова йак кубіла* (Любче Рожищ Влн), *шірши йак довшя* (Ковель Влн), *йак упець'ок* (Локачі Влн), *йак линок вибліскує* (Григоровичі Луцьк Влн), *дупи вивиртайу'а* (Вишнівка Любомл Влн), *гладка йак бодн'а*; *гладк'ій йак вєприк* (Гуща Любомл Влн), *жїру на пув руж'ї* (Городище Ківерц Влн). Ядерною семою семантики фразеологізмів другого синонімічного ряду є сема “дуже худий”, яка уточнюється диференційними семами “надзвичайно (худий)”, “виснажений” у значенні таких фразеологічних зворотів: *живий труп* (Ковель Влн), *шкура та кіст'ї* (Локачі Влн), *аш куст'ами туруххутїт'* (Гуща Любомл Влн), *рєбра повилазили* (Маневичі Влн), *худий йак скел'єт* (Григоровичі Луцьк Влн), *худя йак трїска* (Сильно Ківерц Влн), *суха йак шкарана* (Клубочин Ківерц Влн), *рєбрами с'в'їтит'* (Зелене Горохів Влн), *вісохла йак таранка* (Звиняче Горохів Влн), *чхлик нивмирушчий* (Журавичі Ківерц Влн).

Отож усі фразеологічні антоніми аналізованого ряду протиставляються інтегральними семами своїх значень, а окремі члени ряду мають антонімічні диференційні ознаки “занадто повний” – “занадто худий” у семантиці. Ті фразеологізми, які протиставлені ядерними та видовими семами або тільки ядерними семами, є повними антонімами за умови, що вони мають однакові відтінки емоційно-експресивного забарвлення: несхвалення, зневажливості.

До антонімо-синонімічного ряду прикметникових фразеологічних одиниць із семантикою “високий” – “низький” (про ріст людини) належать такі фразеологізми: *йак дубец'* (Замшани Ратнів Влн), *йак бусел* (Звиняче Горохів Влн), *висок'їй йак дз'омбул* (Клубочин Ківерц Влн), *висок'їй ду неба*, *дурний йак ни трєба* (Гуща Любомл Влн) – *мєтер з шапкоюу* (Клубочин Ківерц Влн), *мєтер в капел'ус'ї* (Забара Рожищ Влн).

Вимірювання росту людини за допомогою числівників (*півтора*, *два*) закладено в основу образів таких фразеологічних антонімів: *йак півторайвана* (Маковичі Турійськ Влн) – *два вирика вуд гурика* (Гуща Любомл Влн). Протиставлення характеристик високої та низької людини може передаватися за допомогою протиставлення образів предметів, які мають великий розмір, видовжену форму та малих за розміром: *йак рабрїна* (Клубочин Ківерц Влн), *йак тилигрэхвний стовп* (Маковичі Турійськ Влн) – *йак нупс'їк* (Локачі Влн). Інші стійкі вислови ряду мають індивідуальну мотивацію внутрішньої форми, що не дає підстав для протиставлення образності фразем.

Отже, ядерними семами “високий” – “низький” протиставлено всі стійкі звороти цього антонімо-синонімічного ряду. Крім того, кілька фразем протиставлено диференційними семами “занадто (високий)” – “занадто (низький)”, що входять до складу їх семантики.

Фразеологізми, що характеризують ледаря, посідають значне місце у фразеологічній системі західнополіських говірок (не стільки в кількісному плані, скільки у плані частоти вживання). Фразеологічним одиницям поданого ряду властивий високий ступінь експресивності та негативна оцінка, зумовлена денотативною, а нерідко й конотативною модальністю. У суб'єктному оточенні поданих фразем – назви людей. Більшість влучних висловів цього ряду відтворюється за моделями, інші ж мають індивідуальну внутрішню форму: *л'їнівий йак пес* (Зелене Горохів Влн), *линїва йак курова* (Локачі Влн), *линївий трутен'* (Городище Ківерц Влн)

тощо. Традиційно образними конкретизаторами фразем цієї наддіалектної моделі виступають компоненти *пес*, *трутень*, *корова*. У ролі супровідного слова найчастіше фіксуємо прикметник *линївий*.

Фразеологізми цього семантичного ряду здебільшого містять у своєму складі соматичний компонент *рука*. Таким фраземам властивий високий ступінь експресивності, оскільки більшість із них – компаративи. Негативну оцінку фразеологічним одиницям поданого ряду зумовлює денотативна модальність (несприйняття неякісної, недбалі роботи): *руки присохли ду сраки* (Ковель Влн), *руки с'раки рустїт'* (Миків Ківерц Влн), *палець об палець ни стїкне* (Клубочин Ківерц Влн), *ї пал'ц'ом ни пувурухнє* (Журавичі Ківерц Влн). В антонімії західнополіських фразем компонент *рука*, крім негативного, має і позитивне значення, традиційно асоціюється із працею: *рубота в руках гуриг* (Городище Ківерц Влн), *зрубїти з пїят'* *пал'ц'ув* (Клубочин Ківерц Влн), *зулут'ї рук'ї* (Звиняче Горохів Влн), *на вс'ї рук'ї мїйстер* (Маневичі Влн), *ше йє на руки мїки* (Журавичі Ківерц Влн), *ни хватїйє / ни мїйє рук* (Замшани Ратнів Влн). Отож уявлення про роботу, яку виконують руками, простежено в основі фразеологічних зворотів зафіксованих на Західному Поліссі, що вступають в антонімічні зв'язки.

У діалектних антонімічних фраземах із компонентами-фаунонімами закована культурно-національна семантика. Ці компоненти є символічними. Образ *вола*, *бджоли* асоціюється з важкою працею, *білки*, *мухи* пов'язані з неспокійною, метушливою поведінкою людини. *Свиня* є уособленням ледарства, їх образи характеризуються відсутністю будь-якого руху. Зважаючи на це, їх можна розглядати як антонімічні фразеологізми: *старат'ел'на пчолá* (Клубочин Ківерц Влн), *робит'* *йак вул'áка* (Городище Ківерц Влн), *мутїйєц'а йак та мїха* (Журавичі Ківерц Влн), *скáче йак б'їлка в колис'ї* (Любленець Ковель Влн) – *лїжма лїжїт'* (Замшани Ратнів Влн), *лїжїт'* *пул'їном / лїжїт'* *кулóдоюу* (Гуща Любомл Влн), *лєжєн'* *з лєжєн'ув / лїгїхис'ко з лїгїх* (Клубочин Ківерц Влн), *ни вурвє нїкóли* (Городище Ківерц Влн), *ловїти бóмк'ї / бóмк'ї бїти* (Любче Рожищ Влн), *лєжєн'а і пу гумн'ї знáти* (Миків Ківерц Влн).

Отже, ураховуючи різну семну структуру значень фразеологічних одиниць аналізованого антонімо-синонімічного ряду, ми простежуємо як і абсолютні антоніми, так і часткові. Частковий характер антонімії стійких висловів аналізованого ряду пов'язаний також із відмінностями в аloseмах емоційної оцінки фразем. Серед частково антонімічних фразеологізмів цього ряду немає таких, що мали б відмінності тільки в семній структурі або тільки в емоційно-експресивному забарвленні.

Семантичний ряд “п'яний” – “тверезий” складається з двох антонімічних кореляцій – негативні й позитивні риси характеру й поведінки людини. Стійкі народні порівняння з негативною модальністю розподіляються за синонімічними рядами, що конкретизують їх семантику. Цей ряд представлений здебільшого компаративними фразеологізмами. Їхню негативну оцінку та високий ступінь експресивності породжує передусім денотативна модальність, оскільки поняття, які кваліфікують ці фраземи, викликають негативні емоції. Семантична сполучуваність одиниць цього ряду досить обмежена: у їхньому однопозиційному суб'єктному оточенні виступають назви осіб.

Фразеологізми семантичного ряду “напитися” розподілимо за структурно-семантичними або семантичними наддіалектими моделями: *заліти сл'їни* (Берестяни Ківерц Влн), *сл'їпак'ї заліти* (Клубочин Ківерц Влн), *заліти бан'к'ї* (Замшани Ратнів Влн), *з'єн'к'ї заліти* (Дідичі Ківерц Влн), *б'їл'ма пузалівати* (Вишнівка Любомл Влн) – *їак сц'оклишко* (Клубочин Ківерц Влн), *ни вуднóm глазу* (Гуща Любомл Влн), *ї рота ни мазав* (Ковель Влн). Фраземи поданої структурно-семантичної моделі теж мотиваційно прозорі, бо ґрунтуються на зіставленні відчуттів п'яного з відсутністю видимості.

Образними конкретизаторами в цих фразеологізмах виступають назви, що асоціюються із втратою відчуттів. Звідси й додаткова сема в їхній семантичній структурі: “п'яний”, як і у фраземах наступної моделі: *пйáни, їак с'в'атá земн'á / землїц'а* (Городище Ківерц Влн), *пйáни, їак чїт* (Берестяни Ківерц Влн), *пйáний, їак бейло* (Муравище Ківерц Влн), *пйáни їак ц'їп* (Клубочин Ківерц Влн), *пйáний їак мотїка* (Маяки Луцьк Влн), *бути пуд мұхойу* (Гуща Любомл Влн). Чи не найбільше фразем, у яких п'яну людину порівнюють з тваринами, зафіксовано в говірковому мовленні жителів Західного Полісся: *напилós'а ду свїн'áчого вёрїску* (Забара Рожищ Влн), *ду зелєних зм'ейек'їв* (Клубочин Ківерц Влн), *набрáтис'а їак жáба мұлу* (Маковичі Турійськ Влн), *ду чóртик'їв* (Маневичі Влн), *напївс'а в дим'їну* (Городище Ківерц Влн), *ліка ни вїдáже* (Забара Рожищ Влн), *ду б'їлойї гарáчки* (Локачі Влн), *нажёрс'á / нализáвс'а їак свїн'á* (Гуща Любомл Влн) – *áмпулу зашїти* (Клубочин Ківерц Влн), *в рот ни бирé* (Звиняче Горохів Влн). Образними конкретизаторами у фразеологічних одиниць поданої структурно-семантичної моделі, що має наддіалектний характер, переважно виступає назва *свиня*. Цим компаративним фразеологізмом властивий високий ступінь експресивності та різко негативна оцінка не тільки завдяки денотативній, а й конотативній модальності. Натомість фразем антонімічного семантичного ряду “тверезий” дуже мало. Зафіксовано тільки декілька фразем цього ряду, що функціонують у західнополіському діалекті: *їак огурчик* (Ковель Влн), *їак сц'оклишко* (Клубочин Ківерц Влн).

Фраземи на означення поняття “п'яниця” характерні високим ступенем експресивності та негативною оцінкою, зумовленою передусім денотативною, а також і конотативною модальністю. Зазвичай вони мають однопозиційне обов'язкове оточення, виражене іменником, займенником, субстантивованими словами інших частин мови на позначення особи. Більшість поданих фразеологізмів має прозору мотивацію. Зафіксовані такі структурно-семантичні моделі: *сїн'к'ї-сїн'ками* (Клубочин Ківерц Влн), *ни пїє т'їл'к'ї телеграхвїний стовп, бо в н'óго чáшичк'ї донїзу* (Маковичі Турійськ Влн). Водночас уживаними є фраземи на позначення чоловіка, який узагалі не вживає алкоголю, як-от: *зулутїй чулов'їк* (Городище Ківерц Влн).

Загалом семантичний ряд “п'яний” характеризується великим за обсягом і неоднорідним із погляду структури матеріалом, на відміну від антонімічного семантичного ряду “тверезий”.

Багатими емоційно й цікавими асоціативно є стійкі народні порівняння, які відображають психо-емоційні стани людини, риси характеру, почуття, емоції та її морально-етичні категорії. Цікавою з

семантичного погляду є група фразем, об'єднана в семантичний ряд “голосно” – “тихо”. Щоб влучно передати підвищений голос людини, використовують порівняння зі звуковою поведінкою тварин: *їак свїн'á нїдор'їзана* (Забара Рожищ Влн), *їак п'ївен' нїдор'їзаний* (Гуща Любомл Влн), *рївé їак курóва* (Замшани Ратнів Влн), *рївé їак б'їлұга* (Любче Рожищ Влн). Образи *свині, півня*, з якими пов'язані особливості мотивації фразеологізмів цієї моделі, є традиційними для фразеології говірок Західного Полісся. Голосний крик людини порівнюється зі звуками *кричати, ревити*, що видають ці тварини. Експресивність стійких висловів підсилюється за допомогою компонентів *недорїзаний // недорїзана, ревити*.

Загалом у досліджуваних говірках зі значенням “кричати, голосно говорити” активно вживані безобразні експресивно нейтральні стійкі сполуки, зокрема: *на гусєн'к'їй (всєн'к'їй) кутóк* (Замшани Ратнів Влн), *їак галáкало* (Городище Ківерц Влн), *гулósни їак [старї] З'їн'óк; чути їак рупора* (Клубочин Ківерц Влн), *аш за вұхами л'ашчїт'* (Миків Ківерц Влн), *гóлус пурвáти* (Журавичі Ківерц Влн), *рузрїпенївс'а їак слабїй* (Маяки Луцьк Влн) – *тїхо-лїхо* (Сильно Ківерц Влн); *тїхо їак в мáкувц'ї* (Ковель Влн), *н'ї пáри з вуст* (Григоровичі Луцьк Влн), *мувчїт' їак н'їмка* (Муравище Ківерц Влн), *говор'їмо да мовч'їмо* (Клубочин Ківерц Влн), *тїха вудá бирїгé рве* (Гуща Любомл Влн).

Образ людини, охопленої незвичайним станом, вплинув на особливості мотивації стійких виразів поданої моделі. Ці фраземи імпліцитно виражають голосний крик людини, який є недоцільним. Високий ступінь експресивності зумовлює не тільки денотативна, а й конотативна модальність, яку творить внутрішня форма. Такі фразеологічні одиниці – однопозиційні, тому вимагають лише суб'єктного оточення.

Стійкі народні порівняння, які сформовані за описуваною структурно-семантичною моделлю, побудовані на антонімії, що простежуємо в семантичному ряді “швидкий” – “повільний”. У досліджених говірках зафіксовано фраземи, до меж яких введено новий компонент: *гóнциа, їак низагáн'а [тилїчка]* (Городище Ківерц Влн), *б'їгаїє їак жидївс'ка курóва [пу сил'ї]* (Гуща Любомл Влн), *гón'ац'а їак виїв'ї [пу бáн'ї]* (Забара Рожищ Влн). Структурно-семантичні зміни не утворюють нової фразеологічної одиниці, а лише конкретизують образ, покладений в основу порівняння.

Поняття “швидко” відображають стійкі народні вислови дуже різнопланово лексично, тематично, структурно, але завдяки їх семантиці можна об'єднати в один синонімічний ряд: *л'óтайє їак м'їт'óл* (Клубочин Ківерц Влн), *пугнáвс їак пұл'а* (Маковичі Турійськ Влн), *б'їгат', їак на пожáр* (Берестяне Ківерц Влн), *пре їак с перїл'áку* (Любче Рожищ Влн), *пупрé їак дурнé* (Зелене Горохів Влн), *л'їтáла їак всрáна Мán'а на м'їтл'ї* (Ковель Влн); *їак всрáний в'єн'їк* (Забара Рожищ Влн); *м'єтнұлс'а кабанцóm* (Ковель Влн), *їак Ст'óпка з трудодн'áми* (Боголюби Луцьк Влн). Синонімічний ряд “повільний” складають стійкі народні порівняння, сформовані за такими структурно-семантичними моделями: *їде їак на вчóра* (Гуща Любомл Влн), *сунїц'а їак на зáвтра* (Забара Рожищ Влн), *шкандїбáїє їак шкáпа* (Клубочин Ківерц Влн), *лáзит' їак чучо* (Городище Ківерц Влн), *л'їзе їак чорт з очерету* (Дідичі Ківерц Влн), *крїтити нóg'ї* (Миків Ківерц Влн). Основною умовою об'єднання фразем із різнотипною

структурою є тотожність їх граматично-категоріального значення, тобто вони протиставлені в межах одного граматичного розряду фразеологізмів за умови протилежності їх понятійно-логічної семантики.

Отже, природа фразеологічного значення істотно впливає на специфіку вияву антонімії у сфері фразеології, оскільки понятійно-логічний зміст фразеологічних одиниць виражається через різні образи, які зумовлюють появу в семантиці фразем додаткових семантичних елементів. Протиставлення здебільшого реалізується тільки на рівні архісем (часткова антонімія) і лише зрідка трапляються випадки протиставлення семантики фразем за всіма її складниками. Водночас антонімічні зв'язки можуть мати стійкі вислови з різним характером образності. На цій основі виникають складні відношення в межах різних антонімо-синонімічних рядів. Ураховуючи наявність чи відсутність формальних засобів протиставлення, можна говорити про антонімію, формально не виражену й формально виражену. Суть останньої полягає в тому, що до складу фразеологічних одиниць входять лексеми, які утворюють антонімічні пари в лексико-семантичній системі мови.

Отже, важливу роль у вираженні фразеологічної антонімії відіграє традиційна лексика, яка відрізняється культурно-національною специфікою і здебільшого належить до символів української мови. Антонімія досліджуваних фразеологічних зворотів тісно пов'язана зі специфікою національної картини світу, наявністю в ній етнонаціональних стереотипів і глибинних семантичних опозицій.

Література

1. Авксентьев Л. Г. Синтаксична структура і функції фразеологізмів мови прозових творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка // 36. тез доп. і повідом. республік. наук. конф., присв. 200-річчю з дня народження класика укр. л-ри Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. – Х., 1978. – С. 124–125.
2. Алехина А. И. Фразеологическая антонимия и структурные типы фразеологических антонимов в современном английском языке // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц: Материалы межвузовского симп. – Тула, 1968. – Вып. 1. – С. 267–275.
3. Жуков В. П. Русская фразеология. – М., 1986. – 310 с.
4. Калашник В. С., Колоїз Ж. В. Явище фразеологічної антонімії // Калашник В. С., Колоїз Ж. В. Словник фразеологічних антонімів української мови. – К., 2001. – С. 3–7.
5. Тонконогова Т. А. Семантика фразеологических антонимов в современном французском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук, 1980. – 28 с.

Idiomatic antonymy of the proof folk connections fixed on territory of Western Polissya is analysed. The most typical semantic rows of antonyms of west-Polissya idioms are described.

Keywords: *antonym, idiom, manner of speaking, Western Polissya.*

УДК: 811.161.2: 81'374

ББК: 81.034.2 Ук

Михайло Паночко

УКРАЇНЬСЬКА ПРАВНИЧА ТЕРМІНОЛОГІЯ КІН. ХІХ- ПОЧ. ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЛОВНИКА ЗА РЕДАКЦІЄЮ Б. ГРІНЧЕНКА

Завдання дослідження – виявити та дослідити процес взаємодії правничої термінології, яка зафіксована у Словнику за редакцією Бориса Грінченка із правничою термінологією Західної України початку ХХ ст. та сучасною українською правничою термінологією.

Ключові слова: *українська правничої термінологія, словники правничих термінів, історичні періоди.*

Як відомо, розвиток української термінологічної системи – складний безперервний процес, пов'язаний з різними історичними, культурними, соціальними та іншими змінами в суспільстві. Процес наукового формування сучасної української правничої термінології розпочався ще в середині ХІХ століття – завдяки укладанню перших правничих словників, публікаціям галицьких правників-практиків, праці Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. У цей період в Західній Україні з'явилися німецько-український словник “Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs” (1851), “Малорусско-німецький словарь” Євгена Желехівського - Софрона Недільського (1886), “Німецько-руський словника висловів правничих та адміністративних” Костя Левицького (1893), а також праці Станіслава Дністрянського, Олександра Огоновського, Івана Франка та інших галицьких громадських діячів та правників. Важливу роль у розвитку правничої термінології у Галичині відіграла Правнича Комісія при Науковому Товаристві імені Шевченка, яка видавала “Правничу Бібліотеку” (4 тт.), “Збірник Правничої Комісії” (2 тт.) та журнали “Часопись Правнича” і “Часопись Правнича і Економічна”.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в Галичині і Буковині склалися достатньо сприятливі умови для розвитку і дальшого удосконалення української правничої термінології. Тут вперше почало діяти об'єднання (товариство) українських правників, яке сприяло поширенню української мови в сфері судочинства.

Не ставлячи за мету відтворити загальну картину мовної ситуації в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст., обмежимося констатацією фактів: “у найгіршому стані перебувала українська мова на підросійській Україні (офіційно заборонена у громадському житті, шкільництві й літературі) та під Угорщиною (без правових гарантій, а в дійсності цілком усунена з громадського життя); в найкращому стані вона була в Галичині, де її вживано публічно” [11, 24].

Потрібно відзначити, що саме у ХІХ столітті українська мова збагачується новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації. Вводили їх у широкий науковий обіг люди колосальної праці й великої відваги. Адже йшлося про створення того,

чого насправді український народ ще не мав – загальнонаціональної наукової мови. Доводилося “кувати” терміни, шукати їх у скарбниці загальнолітературної мови і у книжному варіанті, у розмовних діалектних говірках, засвоювати готовими з інших мов, вплітаючи їх у тканину української мови.

Ті, хто стояв біля витоків функціональної розбудови наукової мови, розуміли творення термінологічних систем не як штучне надбання індивідів, а як продовження мовного процесу, що має давню традицію. Обмірковуючи шлях розвитку української літературної мови в усіх її стильових різновидах, вони орієнтували термінотворчість на національні джерела, адже кожна мова має свій внутрішній підтекст, який виявляється у кожному з її стилів, в тому числі й науковому, де терміни виконують ферментуючу роль.

Досягнення наукової думки наприкінці ХІХ ст. активізували потенційні засоби мови для розвитку, збагачення й стабілізації термінології в кожній із наук. Питання впорядкування термінів у сфері кожного фаху набуло особливого значення. Сформувавшись, термінологічна лексика поступово ставала компонентом самої мови, її внутрішнім надбанням. Звичайно, наука постійно нагадувала про себе, викликаючи до життя все нові й нові спеціальні назви, окремі з яких зберегли вузькоспеціальне значення, а більшість ставала надбанням широкого загалу.

Хоч українська термінологія творилася на різних теренах України, які належали до різних держав, при її виробленні чітко виявилася єдність письменників, суспільно-політичних діячів, учених усєї України.

Розбудова термінологічних систем здійснювалася і наддніпрянцями (Борис Грінченко, Агатангел Кримський, Іван Стешенко), і надністрянцями (Іван Франко, Кость Левицький, Іван Верхратський). У своїй кодифікаційній діяльності вчені Східної України зверталися перед усім до того, що вже було зроблено у Галичині. Вони усвідомлювали загальноукраїнські проблеми створення одностайної української термінології та номенклатури, справедливо вважали, що вироблення термінології у Галичині й на Буковині – заслуга не тільки галичан та буковинців, а й тих наддніпрянців, котрі друкувалися у західноукраїнській періодиці, видавали свої праці українською мовою поза межами царської Росії. “Ігнорувати цю культурну мову, – писав Михайло Грушевський, маючи на увазі надбання (в тому числі й термінологічні) літературної мови Галичини, – вироблену такою важкою працею кількох поколінь, відкинути їх, спуститися на дно і пробувати незалежно від тої “галицької мови” творити нову культурну мову з народних українських говорів наддніпрянських чи лівобережних, як деякі тепер хочуть, – це був вчинок страшенно шкідливий, хибний, небезпечний для всього нашого національного поступу” [1, 8].

Систематичну організуючу роботу, спрямовану на вироблення української наукової мови, з 1892 року починає проводити Наукове Товариство імені Тараса Шевченка у Львові.

У той час українська громадськість Наддніпрянщини також зацікавлюється термінологією. Найвидатнішою працею зазначеного періоду, що вивела українську лексикографію і термінологію на гідний

того часу рівень, був “Словарь української мови” за редакцією Бориса Грінченка (тт. I- IV, Київ, 1907 – 1909).

За задумом цей словник мав відбивати суто народну мову, без “кованих” слів, що стали з’являтися після 1870 року. Відповідно до цього словникові матеріали черпалися з етнографічних записів, літературних творів, друкованих до 1870-их років, або й пізніше, якщо письменник належав до старшого покоління, та попередньо друкованих словників. Таким чином, хронологічні межі Словника визначено роками 1798-1870, щоправда, останню дату часто переступали. Багато уваги приділено народній виробничій термінології, тоді як недавно запозичені слова здебільшого виключено. Словник зумів уникнути надмірної регіональності. Майже завжди зазначено місцевість, звідки походить слово, а весь матеріал нормалізовано щодо фонетики, морфології й наголосу. Завдяки такому методу “словник став зведенням української літературної мови, а також до певної міри визначив на майбутнє принципи і підвалини її стандартизації. Вагу Грінченкового словника з його 68 тисячами гнізд ледви чи можна переоцінити” [11, 57].

Як загальнономовний словник, “Словарь української мови”, звичайно, не міг бути переважаний термінологічною лексикою, як і сучасні лексикографічні праці такого типу. Проте орієнтація Бориса Грінченка переважно на так звану народну термінологію, його прагнення здебільшого уникати іншомовних запозичень зумовили те, що в словнику не зафіксовано багато існуючих термінів. Навіть така термінологія, як мовознавча, у “Словарі” подана обмежено (*слово, азбука, буква, говір, голосний, склад, наголос, правопис* та деякі інші), відсутні навіть терміни, що відомі на Україні з ХІV – ХVІІ ст. (*апостроф, орфографія, вид, морфологія, синтаксис* та ін.), не говорячи вже про ті, які почали вживатися в середині – другій половині ХІХ ст. (*приголосний, губний, глухий, дієслово, займенник, іменник, корінь, речення* та інші).

Найбільше представлені в “Словарі української мови” ті галузеві термінології, що формувалися головним чином на основі народної термінології, в першу чергу це стосується ботанічної, зоологічної, сільськогосподарської, лісорубської, ткацької та інших. Лише ботанічних номенклатурних термінів (назв рослин) у словнику налічується понад 2 тисячі одиниць. Із інших галузей помітно представлені в “Словарі” географічна, соціально-економічна, технічна та деякі інші термінології, а також правнича, яка і стала об’єктом нашого спостереження.

Проблема становлення правничої термінології вже була предметом досліджень в українському мовознавстві (праці О.Сербенської, Н.Артикуци, О.Пашука, А.Москаленка, Н.Грач, М.Вербенец та ін.). Однак процес взаємодії правничої термінології в Галичині та на Наддніпрянщині і її зв’язок із сучасною українською правничою термінологією все ще потребує детального розгляду та вивчення.

Актуальність дослідження також зумовлена відчутною питомою вагою правничої термінології як різновиду підсистеми в складі загальнолексичної системи; значенням Словника за ред. Бориса Грінченка для формування правничої субмови та її зв’язку із сучасною українською правничою термінологією.

У даному дослідженні як основний використовується описовий метод, що реалізується через прийоми лінгвістичного спостереження.

Мета даної роботи передбачає розв'язання таких основних завдань: встановити взаємозв'язок між розвитком українського судочинства та української мови другої половини XIX – початку XX ст. і правничою термінологією у “Словарі української мови” Бориса Грінченка; окреслити місце західноукраїнських мовних елементів в реєстрі Словника за ред. Бориса Грінченка через призму формування єдиної літературної мови та з'ясувати характер їхньої взаємодії із східноукраїнськими правничими термінами.

У передмові до свого Словника Борис Грінченко повідомляє про особливості “Німецько-руського словаря висловів правничих і адміністративних”, який був укладений галицьким правником Костем Левицьким. Словник Левицького значно оновив правничу термінологію, яка була зафіксована у “Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs”. Для перекладу німецьких термінів Кость Левицький використовує як запозичення з інших слов'янських мов, так і народні слова. Багато в словнику і авторських новотворів, що не завжди сприяло унормуванню існуючої правничої термінології. Грінченко висловлює жаль, що Кость Левицький не класифікував правничі терміни, не вказав, що “власне взято ним з народної мови, а що внесено з других джерел” [8, XIV].

Ще чіткіше виявляє принципову позицію лексикографа його критичний аналіз “Німецько-руського словаря” Омеляна Партицького, який, на думку Грінченка, “засмічений також полонізмами, церковнослов'янізмами, “язичієм” та штучними і невдалими словами” [8, XV]. Саме тому Борис Грінченко намагався дещо обмежити вживання галицьких термінів у своєму Словнику, виступаючи проти надмірного поширення “кованих” термінів, невиправданих запозичень, просто невдалих утворень, які вжиті західноукраїнськими авторами: *взискательность, справоведеніє, обитательность, правонабувець, правосильність, противсвідок, возъмитель, судодержець, самовластіє, рукоімець, заплаченє, спис карі, ізречення, правіж, правотар* та ін.

У списку використаних джерел, якими користувався Грінченко при укладанні словника, зустрічаємо й “Малоруско-німецький словарь” Євгена Желехівського та Софрона Недільського (виданий у Львові 1886 року), а також праці Івана Верхрацького, Якова Головацького, Володимира Гнатюка, Івана Франка, Юрія (Осипа) Федьковича та інших західноукраїнських письменників. Оскільки словник Євгена Желехівського виданий раніше, ніж словник Грінченка, і чітко відбиває риси галицької мовної практики, доречно говорити про західноукраїнське походження багатьох правничих термінів. Навіть більше: якщо спробувати локалізувати їх витоки, то з великою долею ймовірності можна трактувати названу групу як галицький мовний набуток. Природність такого трактування зумовлює хоча б те, що саме Львів на той час був провідним центром української культури, своєрідним законодавцем мовної моди в Україні.

Зрозуміло, що суспільно-політичні обставини початку XX ст. не завжди сприяли об'єктивності аналізу західноукраїнських правничих словників у “підросійській Україні”. Про це зазначала і Українська правничо-термінологічна комісія, що діяла на східноукраїнських землях в 1919-1926 рр.: “...як жорстоко помиляються ті, що обвинувачують

теперішню українську мову, закидаючи їй штучність, кованість, галичанізм тощо. Адже показується, що ті самі слова, які іноді, здається, так ріжуть наше зросійщене вухо, мала в уживанні українська мова ще перед 200-300 роками, і тільки відірвавши нас в другій половині XVIII в. од нашої давньої культури, од нашої української наукової мови, русифікаційна політика московського імперіялізму примусила нас забути тую мову” [6, VIII].

Цікавим також є дослідження західноукраїнської лексики Словника Грінченка, яке провів Святослав Караванський. Він вибрав навмання в кожному з чотирьох томів “Словаря української мови” чотири сторінки і підрахував на цих сторінках кількість усіх лексем, а потім число лексем, взятих із західноукраїнських джерел. “Усіх лексем я нарахував таким способом 631. З них – 143 узято із західних джерел, тобто 23%. Отже, приблизно 23% лексики у СГ належить до західноукраїнської лексики.

Такий спосіб, річ ясна, тільки приблизно відбиває кількісне співвідношення в СГ лексики з різних сторін України. Але й це приблизне співвідношення досить промовисте” [3, 117].

Звичайно, не вся “західня” лексика Словника Грінченка потрапила до живого фонду сучасної літературної мови, так само, як і велике число “східних” слів, зареєстрованих у ньому, лишилося поза цим фондом. Але буде великою помилкою недооцінювати вклад, зроблений галицькими просвітянами у розвиток нашої мови, коли на Наддніпрянщині діяли жорстокі царські укази.

Детальніше зупинимось на лексиці в Словнику Грінченка, яка запозичена з “Малоруско-німецького словаря” Євгена Желехівського та Софрона Недільського. Цей словник, серед іншої, фіксував і правничу термінологію, а серед джерел, використаних цими лексикографами, багато саме галицьких видань і галицьких авторів. Із “Малоруско-німецького словаря” до праці Грінченка увійшли такі правничі терміни: *адукат, адукант, арештантка, бунтівний, ворохобити, законність, карний, право, правник, правничий, реснт, речник* та ін.

Незважаючи на певну недосконалість лексикографічного опрацювання матеріалу, наявність “незручних і недотепних неологізмів — таких, що їх мабуть тільки ті і вживали, які їх поскладали” [4, 79] “Малоруско-німецький словарь” був, за визначенням Бориса Грінченка, вагомим здобутком українського словникарства.

“Та все ж, не вважаючи на ті вади, словарь Желехівського був, як на свій час, коштовним здобутком української лексикографії, бо тут,— пише Грінченко,— уперше зведено по алфавету та пояснено велику кількість слів, і досі нема ні одного друкованого словаря, що переважив би в сьому словар Желехівського; треба ще завважити, що й досі сей словарь є єдиним, який може пособити європейському читачеві знайомитися з українською мовою й письменством” [2, 17-18].

З появою словника Євгена Желехівського та Софрона Недільського, в якому були так переконливо показані лексичні багатства української національної мови, “язичіє”, як макаронічна літературна мова, в Галичині остаточно було витіснено з ужитку. Сприяв цей словник і тому, що численні діалектизми, запозичення з російської мови, церковнослов'янізми серед правничих термінів, як ось: *визнаватель, обвиненець, поборца, попечинець, почитаніє закона, правительство,*

протогвор поступово були витіснені термінами, що відповідають лексико-семантичній структурі української мови і є її власним надбанням. Цього ж прагнув досягнути і Словник Грінченка.

Грінченко займав доволі різку позицію щодо полонізмів, германізмів, росіянізмів – складових частин лексики Західної України, які мали загальноукраїнські відповідники. Це пояснювалося знову ж таки турботою письменника про розвиток української літературної мови: побоюванням щодо можливості зміни діалектної бази української літературної мови, загроза якої здавалася цілком реальною в тодішній ситуації. Разом з тим у цьому питанні виявилася і певна недооцінка Борисом Грінченком реальної перспективи розвитку мови, де взаємообмін і взаємовплив діалектів повинен був би статись неминуче.

Серед різноманітних питань мовного розвитку, які піднімав Борис Грінченко у своїх статтях і дискусійних виступах, знайшли своє місце і теоретичні погляди на вживання іншомовних слів, а в його лексикографічній, літературно-художній діяльності відбилосся реальне мовне чуття письменника щодо вживання іншомовних слів, розуміння ним мовних і художніх законів.

Не заперечуючи ролі запозичень для позначення абстрактних понять і досягнень “новітнього культурного життя”, Борис Грінченко разом з тим проголошував обережність у їх використанні, застерігав від надмірностей їх уживання, що, на його думку, повинно було б стати важливою умовою збереження народної основи української літературної мови.

Надто різке розмежування і часом суб'єктивно суворі критерії щодо вживання іншомовної лексики, в тому числі і правничої, та її остаточного засвоєння мовною системою приводило до певної непослідовності у діяльності Бориса Грінченка – укладача словника. Зокрема, це виявлялося у дещо довірливій фіксації або нефіксації правничих лексем словником. Наприклад, фіксація термінів *агент, арешт, жандарм, прокурор, цензура, юриста* та ін., але відсутність у Словнику Грінченка правничих термінів *адвокатура, ажіо, акциза, касація, комісія, контролю, патент, процес, рента, рескрипт, субординація, фікція* та ін., які вживалися у всіх західноукраїнських словниках.

Незважаючи на певні недоліки (наявність дублетності, графічна та фонетична неусталеність, відсутність вже існуючих термінів тощо), “Словарь української мови” зробив помітний крок в освоєнні понять правничої сфери. У зв'язку з актуальністю проблеми відновлення автентичності в українській правничій термінології, що полягає в її дерусифікації, активізації словотвірних ресурсів української мови, Словник за редакцією Бориса Грінченка може стати одним із джерел цього процесу. Зокрема, Словник може сприяти реабілітації тих історичних термінів, які були штучно витіснені з української правничої лексики: *карний, показ, правник, правничий, реснт, речник* та ін., допомагати соборному принципу відбору найменувань, вироблених лексикографічною практикою Наддніпрянщини і Галичини.

“Словарь української мови” є не тільки однією із відомих лексикографічних праць початку ХХ ст., але й справжнім культурно-історичним явищем. Про високий науковий і професійний рівень цього словника свідчить й те, що до нього і сьогодні звертаються науковці,

знаходять в ньому численні матеріали, які використовують в сучасній мовознавчій науці.

Поява словника Бориса Грінченка, разом з іншими даними, і дала підставу І. Франкові в 1907 р. заявити таке: “... можемо сказати, що наша літературна мова в останніх десятиліттях таки значно виробилася. Кождий, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжкової традиції, мусів зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусить бачити, що тут, у мові тих письменників лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців... І от кождий, Галичанин чи Українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови виробленої найбільшим числом талановитих та популярних письменників” [9, 206].

Література

1. Грушевський М. Про українську мову і українську справу. – К., 1907. – 80 с.
2. Євген Желехівський у національно-культурному відродженні України / За ред. В.В. Грещука. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 150 с.
3. Караванський С. Секрети української мови. – К.: Кобза, 1994. – 152 с.
4. Москаленко А. А. Нариси історії української лексикографії – К: Радянська школа, 1961. – 162 с.
5. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. – Львів: “Світ”, 1994. – 216 с.
6. Російсько-український словник правничої мови/ За ред. А.Кримського - К., 1926
7. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2001.
8. Словарь української мови / За ред. Борис Грінченка: У 4-х тт. – К., 1907–1909.
9. Франко І. Літературна мова і діалекти. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти тт. – Т. 37. – К., 1982.
10. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.
11. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900 – 1941): Стан і статус. – Сучасність, 1987. – 294 с.

The purpose of the given article is to research the legal terminology in Hrintchenko's Dictionary and investigate its interaction with the Ukrainian legal terminology of Western Ukraine lexicography.

Key words: the Ukrainian legal terminology, dictionary of legal terms, historical periods.

УДК: 81'373.44 : 81'282

ББК: 81.2 Ук

Лілія Парияк

ГРУПИ ЗАСТАРІЛИХ СЛІВ У СКЛАДІ ГУЦУЛЬСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ

У статті розглянуто лексико-тематичні групи застарілих слів у складі гуцульської діалектної лексики, проаналізовано процеси переходу гуцульських діалектних лексем із активного словника в пасивний, визначено особливості функціонування застарілих слів у складі гуцульської діалектної лексики.

Ключові слова: гуцульська діалектна лексика, застарілі слова, лексико-тематична група.

Формування лексичного складу мови завжди супроводжується різними динамічними процесами в її системі. Для літературної мови лексична динаміка є явищем характерним, вона пов'язана із активізацією неологізмів чи запозичених слів, що проникають у словниковий запас мови із художньої літератури, кінофільмів, засобів масової інформації. Склад діалектної лексики мови, формуючись під впливом як внутрішньомовних, так і екстралінгвальних чинників, відзначається також певною динамікою розвитку діалектного словника. Так, у складі гуцульської діалектної лексики чисельними є групи запозичень з румунської, німецької, польської, угорської, словацької та інших мов, які ззовні поповнили словник гуцульського говору, а також наявні й різні лексико-тематичні групи застарілих слів.

Запозичені слова активно формують склад гуцульської діалектної лексики, безпосередньо проникаючи у говір, функціонують у ньому. Інколи запозичене слово переходить у пасивний запас діалектного лексичного складу, тобто стає застарілим: *глід* “ряд”, *пор. нім. Glied*¹, *гміна* “сільська громада; сільська управа” *пор. пол. gmina, літра* “драбина”; *пор. рум. lóitră, нім. Lieter, зуфалний (зуфальний)* “зухвалий; захланний”; *пор. пол. zuchwały, легітимація* “посвідчення”; *пор. пол. legitymacja, лепортувати* “рапортувати”; *пор. нім. rapportieren, термін (тирмін)* // *ферладунок (ферлядунок)* “судове повідомлення, виклик до суду”; *пор. пол. termin, упімніні* “попередження”; *пор. пол. uromnienie, ферфлешина* “фляга, баклага”; *пор. нім. Földflasche, фестунок* “фортеця” *пор. нім. Féstung, цал (цаль)* // *цол* “міра довжини, що дорівнює 2,54 см, дюйм”; *пор. пол. cal, нім. Zoll; цара* “чужий край, країна”; *пор. рум. țară, шабашівка* “гатунок горілки”; *пор. пол. szabaszówka, шкіца* “план будинку, ділянки”; *пор. пол. szkic, шильд заст.* 1. “вивіска”; 2. “податок за утримання магазину”; *пор. пол. szyld, нім. Schild.*

Більшість застарілих слів у складі гуцульської діалектної лексики не є генетично територіальними запозиченнями, вони проникають у словниковий склад мови на певному етапі її розвитку. Діалектні застарілі лексеми характеризуються багатозначністю. Інколи одне із значень такого полісемантичного слова переходить у пасивний склад лексики, витісняючись літературним відповідником, а друге залишається

функціонувати як діалектизм, наприклад: *покладок* 1. *заст.* “яйце”; 2. “яйце, покладене в гніздо, щоб курка неслася”. Цей приклад ілюструє динаміку розвитку діалектної лексеми: слово, активно функціонуючи у говорі, розвиває близьке конкретизоване значення, з яким переходить до активного діалектного використання, тоді як первинне значення застаріває. Семантична структура багатозначного гуцульського діалектизму може включати як близькі значення, так і семантично віддалені, одне з яких застаріває, *пор.:* *холошні* 1. “чоловічі штани з домотканого сукна різного кольору”; 2. *заст.* “вид жіночих штанів з білої шерсті”; 3. *рідк.* “довгі жіночі панчохи з домотканого сукна (без ступні)”, *гайдук* 1. *заст.* “озброєний сільський поліцейський”; 2. “танець, танцювальна фігура”. Інколи до пасивного запасу діалектної лексики переходить більше, ніж одне значення полісемантичного діалектизму: *баня заст.* 1. “солеварня”; 2. “каменоломня”. З метою відображення семантичних процесів у структурі багатозначних діалектних лексем із застарілим семантичним компонентом нижче при означенні слів подано сукупність їхніх значень.

Застарілі слова характерні не тільки для гуцульського, а й для інших діалектів української мови. Продуктивність використання застарілих слів у творах художньої літератури на гуцульську тематику, де зазначені лексеми виконують стилістичну функцію образотворення, передачі історичного колориту, є доволі високою. Деякі застарілі слова гуцульського говору використовуються у мовленні носіїв діалекту паралельно з лексемами, що входять до активного складу діалектної чи літературної лексики.

Застарілі слова у складі гуцульської діалектної лексики формують різні лексико-тематичні групи. До групи гуцульських діалектних застарілих лексем на позначення часових відношень належать назви місяців року: *апріль* “квітень”, *бедзень (бидзень)* // *білень* “липень”, *березень* “квітень”, *гнилень* “червень”, *грудень* “листопад”, *жовтень* “вересень”, *казибрид (казібер)* “лютий”, *лютень (лютінь)* // *лютовень* “лютий”, *марец* // *марот* “березень”, *падолист заст.* 1. “жовтень”; 2. “листопад”, *просимец (просинец)* “грудень”, *січник заст. рідк.* “лютий”, *цвітень (цвітінь)* “квітень”. В. Шухевич зазначає, що місяці у гуцулів мають назву від явищ природи: “1. січень – січе зимою та віхолою – вітром, 2. січник – має велику лють та путерію – силу; 3. марот – сей як би був серед зими, то би таку студінь потис, що повідмерзали би роги трирічним волам; він має більшу силу, як січник, але не на довго; яшень і теплиці, які не замерзають ніколи, замерзають у марті; як би поставити яйце на дворі, то пукло би з морозу; він покаже ся і в мишачій дірці тай там завіє студенію; 4. березень – береза розвиває ся; бріст – пучка, брухнавіє того місяця; 5. травень – трава починає рости; о повні травня – вона така велика, що і віл має чим наїсти ся; 6. гнилень – дерево, зрубане того місяця, гниє; 7. бидзень = білень – худоба бицкає ся, білять полотна; копень – того місяця мечуть сіна у копиці; 9. жовтень – лист жовкне; 10. падолист – лист паде; 11. грудень – усе замерзає, груда стає; просинец – він просить зими (снігу)” [8, 6-7].

З часовим виміром у гуцульському діалекті пов'язані застарілі назви пір року, наприклад, *ерь* “весна, рання весна”, а також застарілі назви обрядів, що відбувалися в гуцулів у зв'язку з певною подією, наприклад,

¹ Тут і далі приклади застарілих слів у складі гуцульської діалектної лексики подано за [2].

грушка “ігри при небіжчикові (перев. молоді)”, чи у певну пору року, наприклад, *піроскуби* “сходили жінки в одній хаті для скування пір’я” (скування пір’я відбувається восени): Інчі давали “огарчіка” в куті коло печі, а дехто йшов у хороми, бо там ишли на перемену забави: “*били грушки*”, “висіли”, “скакали на него”, “мололи млина” (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік)[†].

З просторовим виміром пов’язані такі гуцульські застарілі назви місць, місцевостей, як *малигарня* “розсадник”, *сукровище* “місце, де когось убито”, *цісарка* // *цісарска дорога* “гостинець, головний шлях”: Будь-де гнати овець не можна, бо міг би пригнати на *сукровище*, тобто місце, де з тої чи іншої причини пролилася кров (Г. Хоткевич. Довбуш).

У складі гуцульської діалектної лексики представлена група застарілих слів, що є назвами суспільних прошарків населення, адміністративних посад: *бирів* “війт”, *гайдук* 1. *заст.* “озброєний сільський поліцай”; 2. “танець, танцювальна фігура”, *дука* (*дук*) // *дукар* “багач”, *дукарка* “багачка”, *пушкар* (*пушкарь*) 1. *заст.* “поліцай”; 2. *рідк.* “чоловік, який збирав гроші у церкві”, *цісар* *заст. рідк.* “цісар”, *шандар* (*шандерь*) “жандарм”: – А як не піде? – спитав хтось із *гайдуків* – і в тоні почулася зухвалість (Г. Хоткевич. Довбуш); Дідушок тут не лише війт, а й славний на всі гори *дука* (В. Гжицький. Опришки).

Семантично близькими до цієї групи лексем є назви людей за родом діяльності, застарілі назви професій, які використовуються у гуцульському говорі: *дзитарніст* “годинникар”, *драгоман* “бригадир”, *керон* (*кіран*) “бригадир на лісорозробках”, *левізор* (*лівізор*) “ревізор”, *ліварент* “орендар полонини”, *мандзьох* “турист”, *митар* “той, хто збирав мито, податки”, *окоман* (*окомон*) “економ”, *олейник* “мандрівний торговець”, *рабшиц* (*равшиц*, *рапшиц*) “браконьєр”, *склепар* (*склепарь*) “продавець”, *талгар* “зłodій”, *укий* “учений”, *уредник* “службовець”, *шихтар* “робітник, який взимку доглядає за дорогою”.

Застарілі гуцульські діалектні назви осіб із негативною конотацією заманіфестовані такими лексемами, як *опришок* 1. “сильний, мужній хлопець”; 2. *заст.* “розбійник”, *осуда* *заст.* 1. “напасть”; 2. “зла жінка”, *фаріон* “інтриган, брехун”, *шарапатка* (*шерепітка*) *заст.* *зневажл.* “приблуда з міста”: До покою влетіла якась дівка, кричачи: “*Опришки!*.. *Опришки!*.. Чорні хлопці (Г. Хоткевич. Камінна душа).

У складі гуцульської діалектної лексики представлені застарілі назви територій та осіб, що їх населяють: *волох* // *волошин* *заст.* 1. “румун”; 2. “буковинець”, *волошка* *заст.* 1. “румунка”; 2. “буковинка”, *волощина* *заст.* 1. “Буковина”; 2. “Румунія”, *галиціє* “Галичина”, *галиціян* “галичанин”, *галиціянка* “галичанка”, *русначка* “русинка, українка”: Господи, як повитягаємо наші шаблі, як станемо *волохів* молотити! – по-гуцульськи, знаєте; ледве-не-ледве ми парубка уборошили, а з його так тирба і точиться! (Ю. Федькович. Штефан Славич).

Окрему лексико-тематичну групу гуцульських діалектизмів складають застарілі назви предметів побуту, знарядь праці та їх частин: *віє* “дишель”, *возило* *заст. ліс.* “доріжка-жолоб, яким спускають деревину з гори”, *дзитарок* “годинник”, *гладец* “дзеркало”, *жегла* (*жагва*) “губка для

кресання вогню”, *жовтило* // *жовтиля* “жовта фарба, яку виготовляють з рослин (кори дикої яблуні, материнки, кмину)”, *замітавка* (*заміталка*) “дерев’яна кочерга (перев. для загрівання жару в печі)”, *окен* “бінокль”, *олуфко* “олівець”, *рало* 1. “знаряддя для боронування землі й очищення від бур’янів”; 2. *заст.* “дерев’яний плуг”, *тарабоня* // *тарібонька* “саморобна дерев’яна шкільна сумка” *шаратлі* 1. “носилки (для піску, гною тощо)”; 2. *заст.* “вішалка”, *шашикірня* (*шешикірня*) “столярний циркуль”, *руда* 1. “захворювання злакових та інших культурних рослин: темно-червоні плями на листі”; 2. “болото з домішкою залізної руди”; 3. *заст.* “дишель і штильвага у возі”.

Назви одягу та прикрас у гуцульському діалекті представлені такими застарілими лексемами, як *бунда* *заст.* 1. “кожушок без рукавів, що застібається збоку або вдягається через голову”; 2. *рідк.* “кожух, часом покритий сукном”, *завушниця* (*заушниця*) “сережка”, *мантля* “шинель”, *холошні* 1. “чоловічі штани з домотканого сукна різного кольору”; 2. *заст.* “вид жіночих штанів з білої шерсті”; 3. *рідк.* “довгі жіночі панчохи з домотканого сукна (без ступні)”, *чака* “каска, шолом”, *шлик* “зимова шапка”: Випитують один другого, що воно таке сталося, а як побачать жандарма, що сів собі на лавочці, спустив *чако* на очі і ніби дрімає, то всі мовкнуть (Марко Черемшина. Раз мати родила).

Чисельною у складі гуцульської діалектної лексики є лексико-тематична група, до якої входять застарілі назви одиниць виміру та назви монет: *гони* “міра земельної площі”, *галатан* “давня австрійська монета”, *трейцар* (*трейцир*) *заст.* 1. “австрійська розмінна монета”; 2. “гріш, копійка”, *днина* 1. “день”; 2. *заст.* “міра землі”, *жердь* “міра земельної площі (що дорівнює 144м²)”, *кела* (*кила*) “центнер (100 кг)”, *косарь* “міра площі сіножаті, яку косар може викосити за один день”, *лікоть* “міра довжини, що дорівнює 60 см”, *око* “міра рідини, один літр”, *фальча* (*фальша*) “міра поверхні землі (приблизно 114 сотих)”, *ферділь* (*фертіль*) “міра сипких речовин, що дорівнює 10 кг”: Так вогорит ід мені: “Дай *око* горівки, то те пушшю за берфелов. А ні, то з’їм із калюхами зовсім...” (Г. Хоткевич. Довбуш).

До складу гуцульської діалектної лексики входять застарілі назви їжі та напоїв: *мерендя* (*мериндя*) 1. “велике вим’я вівці, корови”; 2. *заст.* “приготовлена їжа, провіант”; *пор. рум.* *merinde*, *перевертанец* // *перевертаник* (*перевертинник*) “виріб з тіста; пиріг з начинкою (різної форми)”, *нулька* “пшенична мука вищого сорту”, *трінль* “могорич, частування з приводу успішного завершення якоїсь справи”.

Назви будівель та їх частин у гуцульському діалекті представлені такими застарілими лексемами, як *баня* *заст.* 1. “солеварня”; 2. “каменоломня”, *вішка* 1. *заст.* “стріха”; 2. “паличка, розколена на кінці для вимішування молока”; 3. “віхоть; кропило”, *фурдита* “в’язниця”, *шинля* “покрівельний матеріал у вигляді дощочок довжиною 60 см, гонт”: Дивитися вгору – а там усередині *бані* на банті сидит “тот”, щез би, і на воліві шкіри списує гріхи люцькі, хто в церкві згрішив (Г. Хоткевич. Довбуш).

Застарілі назви тварин та комах засвідчені у гуцульському діалекті поодинокими лексемами: *жиравиця* “комаха, хробак, яких використовують для ловлі риб (перев. форелі)”, *звірак* “вовк”.

[†] Тут і далі вибірково подано приклади використання найбільш вживаних застарілих лексем у художніх творах на гуцульську тематику.

До лексико-тематичної групи застарілих абстрактних назв у складі гуцульської діалектної лексики належать такі слова, як *глоба* “кара, штраф”, *звадка* “незгода, ворожнеча, звада”, *дача* “податок”, *диханіс заст.* 1. “життя”; 2. “живі істоти – звірята, плазуни, птахи, риби, комахи”, *допуст* “призначення”, *лумер // лумеро* “номер”, *лумерко // лумерок* здрібн. до “лумер”, *мушія* “багате господарство”, *рахуба* “лічба, облік”, *репарація* “операція”, *учутка* “поголоска”, *чінки (чінкі)* “чари”, *шімбола* “загадка”: Змаленьку я чюв, шо там, де сходетси три плоти докупи ув оден вугов, ни можна перелізати там пліт, бо мольфарі висипают там на плоти зібрані з людей мальфи й чінки (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік).

Окрему групу слів у складі гуцульської діалектної лексики складає спеціалізована, галузева лексика. До цієї групи входять слова із різних професійних сфер, таких, як торгівля: *ентераш (интераш)* “перекупство”, *лифа* “відсоток”, *торг заст.* 1. “ринок, базар”; 2. “торгівля”, *фасунок* “пайка, платня натурою”; ткацтво: *шкам* 1. *заст.* “тонка вовна”; 2. “відходи з вовни при тканні”, *штим* “відходи при обробці вовни”; лісове господарство: *сплавачка* “старий спосіб сплаву розсипної деревини по воді”, *юкс заст. ліс.* “документ, посвідчення про виконану роботу”, військова справа: *едзицера (зицира)* *заст. рідк.* “муштра”, *цупашем присл. заст.* “під конвоєм”; медицина: *сонці (сопці)* *заст. мед.* “біль у шлунку від переїдання”, *тирба (терьба)* “кров; велика кількість крові”, *трунок* “шлунок”, *ціпар* “лікар, який робить щеплення від віспи”: Господи, як повитягаємо наші шаблі, як станемо волохів молотити! – по-гуцульськи, знаєте; ледве-не-ледве ми парубка уборошили, а з його так *тирба* і точиться! (Ю. Федькович. Штефан Славич).

Застарілі слова у складі гуцульської діалектної лексики представлені групою прикметників: *жахлий заст.* 1. “дуже схожий, подібний”; 2. “справжній”, *зумалий (зюмалий)* “божевільний”, *лікірований* “фарбований”, *пацельний* “спритний”, *рускій* 1. *заст.* “руській; український”; 2. “російський”; 3. “радянський”, *фацарний* 1. “збиточний”; 2. “зłodійкуватий”; 3. “недобрий”; 4. *заст.* “дотепний”, *чісарський* “цісарський”, *шидравий* “порохнявий”.

Дієслівну групу застарілих гуцульських діалектних лексем складають такі лексеми, як *забухтувати(си)* “записатися у кадастр, боргову книгу”, *едзицерувати (зицирувати)* *заст. рідк.* “муштрувати”, *ирчи (ерци, ирчі)* “сказати”, *лемзіти* “спішитися, поспішати”, *лікірувати* “фарбувати (про шкіру)”, *лотошити* “дармувати”, *лумерувати* “нумерувати”, *митарити* “збирати мито, податки”, *облегнути* “захворіти”, *підкундати* “підмовити”, *принципаритиси* “пишатися, гордовито триматися”, *спопиндати* “спіткати”, *спрахтити* “звести зі світу”, *спричкуватиси* “учинити самогубство”, *турати* “зважати, звертати увагу”, *фантувати* “описувати та забирати рухоме майно за борг, за несплату податку”, *фелелувати* “ручатися (за когось)”, *цупашувати* “доставляти під конвоєм, конвоювати”: Та й тот із нев був шо був, а витак вна му си навкемила, та й він ї облишив, а вна завзеласи за того – я те, кає, зі світу *спрахчу* (Г. Хоткевич. Довбуш).

З-поміж службових частин мови у складі гуцульської діалектної лексики виявлено застарілий прийменник *крузь (крізь) // през* “через”.

Застарілі слова з визначених лексико-тематичних груп входять у структуру фразеологізмів: *трейцара ни варт* “не має ніякої вартості”,

пхати свої пй'єт трейцирів “втручатися не в свої справи”, *писати на дрить* – телеграфувати, *біда спопиндала* “нещастя спіткало” у *оден талан* “постійно, безперестанку”, *ходить царями* “ходити світами”, *ходить екшандар* “бути набундюченим, сердитим”.

Застарілі слова і запозичення виступають одним із джерел формування гуцульської діалектної лексики. У процесі лексичного розвитку гуцульського діалекту деякі лексеми, що згодом застаріли, виявляли полісемію. Перехід багатозначних слів гуцульського говору в пасивний запас відбувався або частково, або повністю. Застарілі слова гуцульського говору входять до різних лексико-тематичних груп. Функціонування застарілих слів у складі гуцульської діалектної лексики виявляється у художній літературі, де ці лексеми вживаються авторами із певною стилістичною метою. Інколи застарілі слова деяких лексико-тематичних груп гуцульського говору використовуються у мовленні носіїв діалекту паралельно з лексемами, що входять до активного складу лексики.

Література

1. Гжицький В. З. Опришки. Кармелюк / Володимир Гжицький. – Львів: Каменяр, 1971. – 464 с.
2. Гуцульські говірки: Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
3. Федькович Ю. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Листи / Юрій Федькович. – К.: Наук. думка, 1985. – 574 с.
4. Хоткевич Г. М. Авірон; Довбуш: Повісті. Оповідання / Гнат Хоткевич / Упоряд., авт. післямови Ф. П. Погребенник. – К.: Дніпро, 1990. – 559 с.
5. Хоткевич Г. Камінна душа / Гнат Хоткевич. – К.: Дніпро, 1970. – 372 с.
6. Черемшина Марко. Твори: в двох томах / Марко Черемшина. – К.: Наук. думка, 1974. – Т. 1. – 335 с.
7. Шекерик-Доників П. Дідо Иванчік: [роман] / Петро Шекерик-Доників. – Верховина: Редакція журналу (видавництво) “Гуцульщина”, 2007. – 496 с.
8. Шухевич В. О. Гуцульщина / Володимир Шухевич. – Верховина: Редакція журналу (видавництво) “Гуцульщина”, 1999. – Четверта частина. Друге видання. – 304 с.

In the article lexical-thematic groups of obsolete words, which are in Huzul dialectal vocabulary, are examined, the process of Huzul dialectal lexemes' transaction from the active vocabulary into the passive one is analyzed, the peculiarities of obsolete words' functioning in Huzul dialectal vocabulary are determined.

Key words: Huzul dialectal vocabulary, obsolete words, lexical-thematic group.

УДК 811.161.2'367
ББК 81.2 Ук

Лариса Наконечна

ТИПИ ТРАНСПОЗИЦІЇ ЧАСОВИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА В ПОЛІПРЕДИКАТИВНИХ СТРУКТУРАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена питанню транспозиції часових форм дієслова у поліпредикативних структурах. Розглянуто закономірності її реалізації, встановлено транспозиційні типи, проаналізовано їх з погляду транспозиційної активності / пасивності граматичних форм і транспозиційної відкритості / закритості часових семантичних зон.

Ключові слова: транспозиція, часові форми дієслова, поліпредикативна структура, транспозиційна активність, транспозиційна пасивність, транспозиційна відкритість, транспозиційна закритість.

Невідповідність між планами вираження і змісту, намагання форми вийти поза рамки своєї системно визначеної семантичної зони і водночас прагнення значення мати інші, окрім власних, засоби представлення зумовили виникнення у мові транспозиційних явищ. Традиційно транспозицію у граматиці кваліфікують як використання однієї мовної форми у функції іншої – її протичлена у парадигматичному ряду [8, 519; 13, 638].

Явище граматичної транспозиції, у межах дієслівної категорії часу зокрема, – предмет наукового зацікавлення низки українських та зарубіжних мовознавців: О. І. Бондаря, І. Р. Вихованця, С. С. Єрмоленка, А. П. Загнітка, І. В. Піддубської; О. В. Бондарка, М. В. Всеволодової, І. П. Кюльмоя, О. Н. Ремчукової [1; 3; 5; 6; 9; 2; 4; 7; 11].

Однак питання взаємозаміщення граматичних категорій залишається актуальним, необхідно вирішити ряд питань, що дозволить сформулювати цілісне уявлення про явище граматичної транспозиції. Одним із таких завдань вважаємо встановлення типів транспозиції часових форм дієслів у поліпредикативних структурах (ППС), що і визначаємо як завдання цієї статті.

Для виокремлення типів транспозиційних перетворень у ППС, перш за все, слід з'ясувати особливості транспозиції та критерії розмежування транспозиційних заміщень.

Транспозиція часових форм дієслова є результатом “обміну” формально-семантичних характеристик суміжних граем – компонентів граматичної категорії часу: граматична часова форма, функціонуючи у не властивих їй умовах, у “чужому” контексті, набуває нового темпорального значення – значення іншої граматичної форми, а часова семантична сфера, відповідно, отримує додатковий засіб вираження – граматичну форму іншої граєми.

Таким чином, транспозицією часових форм дієслова є функціонування часових форм у не властивому їхньому морфологічному значенню темпоральному контексті – у семантичній сфері суміжної за парадигматичним рядом часової граєми. Це граємна внутрікатегорійна граматична транспозиція, що виникає за умови протиріччя часової

семантики контексту і морфологічної форми дієслова, при цьому перетворення охоплює семантичну сферу дієслова, тоді як морфологічна форма і синтаксична функція вихідної одиниці залишаються незмінними. Способом встановлення транспозиційної функції часової форми дієслова вважаємо зіставлення морфологічного і контекстуального значень цієї форми. За умови їх збігу йдеться про пряме значення часової дієслівної форми, при їх розходженні – про її транспоноване значення.

Вважаємо, що умови для транспонування у межах граматичної категорії часу забезпечує перш за все речення, зокрема такі ППС, як просте речення з однорідними присудками, складне елементарне і багатоконпонентне речення. Саме синтаксична конструкція є втіленням і виразником відношень між дієсловом-предикатом як репрезентантом граматичної категорії часу та іншими компонентами конструкції, саме оточення дієслівної форми є засобом диференціації конкретних значень семантичного потенціалу часової форми, серед яких і транспоноване значення.

ППС, на відміну від простого речення, має більші можливості для реалізації транспозиційної функції часової форми. Це зумовлено її семантичною і формальною складністю: взаємодією кількох предикатів, наявністю семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, специфічних засобів встановлення транспозиції і тих, що властиві простому реченню.

Явище транспозиції часових форм дієслова в ППС визначається за допомогою певних конструктивних засобів, які, взаємодіючи із транспонованою формою, зумовлюють зміну її значення, оскільки є домінантою визначення темпорального плану конструкції. Такими компонентами найчастіше є предикати, виражені морфологічним або синтаксичним дієсловом, а також непередикативні елементи: часові конкретизатори (*завтра, вчора, наступного тижня, минулого року, завжди, ніколи* і под.), частки *було, бувало, буває, як*. Також транспозицію визначають порядок дій і транспозиція видових форм дієслова.

Оскільки словоформа у семантико-граматичному плані – поєднання значень різних граматичних категорій, між якими існують більш чи менш тісні зв'язки, аналіз транспонування часової дієслівної форми не повинен обмежуватися лише площиною категорії часу. На функціонування граматичної форми як транспонованої одиниці впливають й інші дієслівні категорії, зокрема категорія виду, що найбільш тісно з-поміж усіх інших категорій взаємодіє з категорією часу.

Отож відповідно до кількості семантичних часових зон (минулого, теперішнього та майбутнього), у які транспонується часова форма, і видових форм дієслова встановили такі типи транспозиційних переходів у поліпредикативних структурах:

I. Типи, зумовлені темпоральним значенням ППС:

1) форма теперішнього часу у сфері минулого: *Сидить Павло Григорович (тоді він був іще міністром освіти), робить якусь своє діло, коли доповідають йому, що проситься якась відвідувачка (Л. Тельнюк); Вісім років їй було, а вона по господарству, як господиня, порасться (М. Стельмах);*

2) форма теперішнього у сфері майбутнього: *Знаєш, зробим так: я йду, вечеряю, а потім сходимось у певному місці* (У. Самчук); *Завтра ж йду в район, хай шлють на Південний берег Криму* (Г. Тютюнник);

3) форма минулого НДВ у сфері теперішнього: *Тому він і досі не може чути цимбалів – одразу ж налітала минушина і розшарпувала душу* (М. Стельмах); *Вони стороняться мене, хоч я їх ніколи не лаяв, не бив, горнутья більше до матері* (А. Дімаров);

4) форма минулого ДВ у сфері теперішнього: *Ні до кого не прислухається, нікого не визнає, коли почав уже, то й пішов і пішов собі навпростець* (О. Гончар); *Улітку, як побіг зрання з хлопчиськами, то до самого вечора гасає* (У. Самчук);

5) форма минулого ДВ у сфері майбутнього: *Задощить знову – пропало моді сіно* (О. Донченко); *...це ж такий народ, сьогодні він курсант, а завтра йому раптом кубики почепили, і він вже командир* (О. Гончар);

6) форма майбутнього НДВ у сфері теперішнього: *Теміль віє з її очей, проте в роботі вона ще чіпка – цілий день буде полоти на городі, не окне* (М. Стельмах); *Наш батько літше сидітиме біля теплої грубки і дивитиметься на вікна, за якими гуляє сніговиця* (В. Шевчук);

7) форма майбутнього НДВ у сфері минулого: *Рішили так: я, як найстарший, – мені вже тоді п'ятдесят шостий пішов, – так я пройду од провалля углуб в очерет та тут буду собі чекати, а решта – з того боку зайде і йтиме до мене ...*(Остап Вишня); *Кому було з пиворізів скаже Филімон: "Годі", – то кухля більше не підставляй, а густо балакатимеш, то свої ж металурги ще й вийти допоможуть* (О. Гончар);

8) форма майбутнього ДВ у сфері минулого: *Бувало, йдуть з батьком у Хорол, батько завше зупинить коні тут* (Ю. Мушкетик); *І коли часом хто обраниться, Віруньку фельдшер посилав мерцій траву ранник збирати – той ранник йод заміняв* (О. Гончар).

Розмежування семантичного простору теперішнього на зони теперішнього актуального і теперішнього неактуального зумовило виділення 2 типів:

9) форма майбутнього ДВ у сфері теперішнього актуального: *Йдуть люди, перемовляються стиха, а світанок уже зовсім розходився: то дверима десь грюкне, то скрипне колесом* (А. Дімаров); *Дуже ж бо тихо та мирно за вікнами, ніде й не шелесне* (А. Дімаров);

10) форма майбутнього ДВ у сфері теперішнього неактуального: *Аристид справедливий, як Бог, не скривдить, не ошукає помольця...*(В. Земляк); *Він ніколи не цурається важкої роботи, завжди почергує, якщо хтось не зможе, завжди замінить, коли якась із медсестер захворіє* (Ю. Покальчук);

11) форма майбутнього ДВ у значенні минулого часу в темпоральному плані теперішнього. На відміну від попередніх десяти двограмемних типів (у реалізації транспозиційного переходу задіяно дві грами категорії часу), цей тип триграмемний. Адже транспонування граматичної форми у семантичну зону суміжної грами відбувається за посередництвом третьої темпоральної зони: *Як дмухне (=дмухнуло) льюлькою, як сипоне (=сипонуло) іскрами, так уже й вікон не стало видно, і полум'я аж танцює в хаті* (Г. Тютюнник); *А він як схопиться (=як*

схопився) – і через ослони, через людей рветься до виходу та ренетує (Є. Кравченко). У цих реченнях форми майбутнього ДВ із часткою як називають одноразові дії миттєвого здійснення, типовим вираженням яких є форми минулого ДВ; форми теперішнього часу не спроможні виражати таке значення. Саме "миттєвість переносить дію в минуле" [12, 185]. Такі ППС є рядом послідовних одиничних завершених дій, остання з яких триває у момент мовлення і, відповідно, виражена дієсловом теперішнього часу.

II. Тип часової транспозиції, що є результатом транспозиції видового значення, зумовленої порядком дій (відношенням "передування – наступність"). Він стосується форм теперішнього часу, що виконують роль форм минулого у видових контекстах "ланцюг дій" і "тривалість – настання факту" [див.: 2, 176-180]: *Нарешті Петро Петрович велетенськими кліщами дістає з вогню шмат розпеченого заліза, кладе на ковадло, б'є по ньому молотом і віяло багряних іскор у сутінках злітає до закіпченої стелі* (В. Дрозд). Тут завершені однократні дії, між якими існують відношення строгої різночасовості, подані як процесові. У контексті, властивому ДВ, вжито форму НДВ, яка за умови транспонування може виражати семантику результативності. Оскільки в українській мові результативні однократні дії не можуть бути виражені формою НДВ у прямому значенні, отож і формою теперішнього часу (вона не поєднується з формою ДВ), вважаємо вживання форм теперішнього часу в контексті ланцюга однократних результативних дій транспонованим.

Таким чином, у ППС налічуємо 12 типів транспозиційних перенесень часових форм дієслова: 10 двограмемних і 1 триграмемний, що зумовлені темпоральним значенням ППС, а також 1 тип транспозиційного переходу, спричинений порядком дій та видовою транспозицією. У ході дослідження транспозиції часових форм у ППС не зафіксовано жодного прикладу переходу форми минулого НДВ у сферу майбутнього.

Дослідники транспозиційних процесів у мові, зокрема С. Карцевський, С. С. Єрмоленко, вказують на те, що граматичні транспозиції на відміну від лексичних піддаються повному підрахунку [5, 6-7]. Вважаємо, що ця особливість граматичних перенесень дозволяє встановити не тільки обов'язкові та факультативні закономірності, умови реалізації транспозиційного переходу в межах граматичної категорії часу, але й виявити рівень транспозиційної активності / пасивності граматичної часової форми і транспозиційної відкритості/ закритості часової семантичної зони, що встановлюємо за допомогою кількісних підрахунків (було проаналізовано 3 тисячі прикладів часової транспозиції у ППС).

Під поняттям "транспозиційна активність граматичної часової форми" розуміємо спроможність часової форми дієслова функціонувати в семантичній сфері суміжної грами.

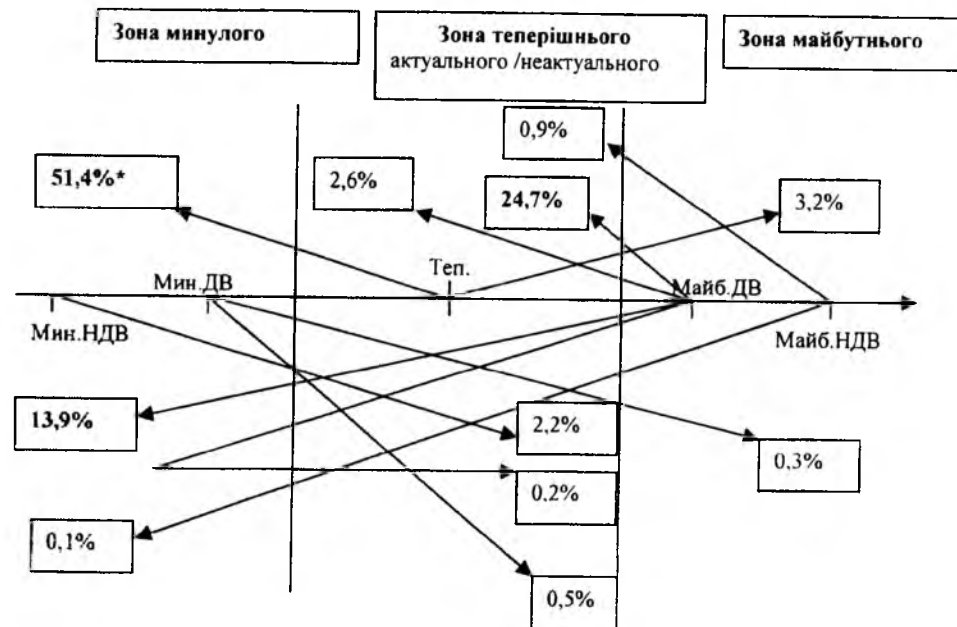
Транспозиційна відкритість часової семантичної зони – здатність часової семантичної зони сприймати втручання транспозиційно активних форм суміжних грамем.

Аналіз і встановлення рівня транспозиційної активності дієслівної часової форми і транспозиційної відкритості семантичної зони часової грами дає змогу створити цілісну порівняльну картину транспозиційних перенесень часових дієслівних форм у кількісному вираженні, з'ясувати частотність виявів кожного із транспозиційних типів, встановити

типовість / нетиповість вживання транспонованої форми, зіставити транспозиційні можливості граматичних форм і семантичних зон.

Спостереження засвідчують транспозиційну активність усіх часових форм, а також транспозиційну відкритість усіх семантичних зон дієслівної категорії часу у ППС. Найбільш активними є форми теперішнього часу (54,6 %) і майбутнього ДВ (41,4 %). Низький рівень транспозиційної активності, що наближається до нульової позначки, зафіксовано при аналізі транспозиційних можливостей форм минулого ДВ у сфері майбутнього (0,3 %), а також форм майбутнього НДВ у плані минулого (0,1 %). Транспозиційно пасивною є форма минулого НДВ у плані майбутнього. Найвищий рівень відкритості характерний для зони минулого (65,6 % випадків вираження значень минулого дієслівними формами інших грамем), найнижчий – для зони майбутнього (3,5 %). Більш детальну інформацію подано нижче:

Транспозиційна активність часових дієслівних форм і транспозиційна відкритість часових семантичних зон

*З них 17,2 % транспозиційних переходів зумовлено маркерами минулого (власне часова транспозиція) і 34,2 % випадків транспозиції – порядком дій і транспозицією видового значення (функціонування форм теперішнього у видових контекстах “ланцюг дій” і “тривалість – настання факту”).

Література

1. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: Дис. ... доктора філол. наук: 10.02.01. – Одеса, 1998. – 369 с.
2. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола (значение и употребление): Учебн. пособ. – М.: Просвещение, 1971. – 239 с.

3. Вихованець І. Р. Різновиди транспозиції // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. – Кіровоград, 1997. – Випуск 2. – С. 57 – 60.
4. Всеволодова М. В., Ким Тэ Чжин. Принципы анализа употребления форм глагольного времени. Прямое и переносное употребление форм настоящего времени глагола в русском языке (в зеркале корейского языка) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 2001. – №3. – С. 53 – 78.
5. Ермоленко С. С. Образные средства морфологии: (Монография) / АН УССР. Ин-т. языкознания им. А. А. Потебни. – К.: Наук. думка, 1987. – 124 с.:
6. Загнітко А. П. Корелятивність первинних і вторинних функцій морфологічних форм // Семантика і функції граматичних структур: Зб. наук. праць. – К.: НМК ВО, 1991. – С. 101 – 110.
7. Кюльмоя И. П. О семантике видо-временных форм глаголов в полипредикативных конструкциях // Языки малые и большие. In memoriam acad. Nikita I Tolstoi (Slavica Tartuensia IV). – Tartu, 1998. – С. 186 – 196.
8. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
9. Піддубська І. В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм: Дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01. – Донецьк, 2000. – 185 с.
10. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Просвещение, 1977. – Т. 4. – 406 с.
11. Ремчукова Е. Н. Морфологическая транспозиция как тип функционального варьирования грамматической формы // Проблемы функциональной грамматики. Категории морфологии и синтаксиса в высказывании. – СПб.: Наука, 2000. – С. 79 – 90.
12. Соколов О. М. Основы имплицитной морфологии русского языка: (Монография). – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 203 с.
13. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопед., 2000. – 752 с.

The article devotes to the transposition of tense form of verb at the polypredicative construction. The terms of realization, the transposition types and the transposition activity / passivity of grammatical form and transposition openness / closeness of semantic zone have been analysed at the work.

Key words: transposition, tense form of verb, polypredicative construction, transposition activity, transposition passivity, transposition openness, transposition closeness.

УДК 811.161.2: 82...А/Я1/7.08
ББК 81.2УК

Світлана Дячук

ІВАН КОВАЛИК І МОВОЗНАВЧЕ ФРАНКОЗНАВСТВО

У статті проаналізовано питання, які вивчав професор І. Ковалик у сфері лінгвістичного франкознавства, досліджено значення наукового доробку вченого у цій галузі. Особлива увага у статті звернена на новизну ідей та досліджень І. Ковалика у сфері лінгвістичного франкознавства.

Ключові слова: Іван Ковалик, лінгвістичне франкознавство, лінгвостилістика, Словник мови художніх творів І. Франка, наукознавство.

Внесок професора І. Ковалика у деякі галузі мовознавства частково висвітлено у статтях “Збірника праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика” (Львів, 2003). Хоча в науковому доробку вченого є чимало лінгвістичних досліджень творчості І. Франка, питання ролі І. Ковалика у франкознавстві ще мало досліджене.

Інтерес професора у сфері франкознавства пов'язаний з трьома питаннями: лінгвостилістика у працях Франка, підготовка Словника мови творів Франка, наукознавство й І. Франко.

Іван Ковалик – один з небагатьох, хто проводив мовознавчі дослідження творчості І. Франка. На сьогодні лінгвістичне франкознавство збагатилося монографіями Т. Панько та Т. Космеди, науковими розвідками В. Грещука, М. Голянич, І. Денисюка, В. Кононенка, Н. Корнієнко, І. Кочан, О. Сербенської та ін.

Мета нашої статті – окреслити коло проблем, які досліджував І. Ковалик у царині франкознавства, з'ясувати новизну його ідей та значення наукового доробку вченого.

Від початку наукової діяльності І. Ковалика цікавили питання лінгвостилістики. Ще у передвоєнний період учений друкує ряд досліджень про мову і стиль Стефаникових творів. Пізніше зацікавленням професора стануть особливості мовотворчості І. Франка: “Типологічна лінгвостилістична інтерпретація ліричного героя “Каменярів” І. Франка” (1973), “Текстологічні спостереження над художніми текстами твору Івана Франка “Гімн” (“Вічний революціонер”)” (1975), “Текстологічні дослідження твору І. Франка “Каменярі” (1979), “Питання лінгвостилістики у працях І. Франка” (1985).

До питання лінгвостилістики у працях І. Франка І. Ковалик звернувся тому, що сам приділяв велику увагу теоретичним проблемам молоді науки. Спираючись на досвід попередників, професор високо оцінював міркування І. Франка про силу художнього твору, індивідуальний стиль письменника тощо. І. Франко чи не перший, хто залишив прекрасні зразки лінгвостилістичного аналізу поетичного твору, зразки використання статистичних прийомів при порівняльно-типологічному аналізі мови і стилю художніх текстів, чим збагатив науку про мову взагалі.

Особливої ваги професор надавав праці Каменяра “Із секретів поетичної творчості”, яка є відображенням естетичних поглядів І. Франка. Автор вчить, як зауважує І. Ковалик, “при аналізі мови і стилю поетичного

твору особливу увагу звертати на використання частинимовного складу слів у художньому творі” [9, 490], чим спрямовує дослідників, перекладачів до глибокого вивчення мови і стилю оригіналів тексту. Проаналізувавши погляди В. Виноградова та праці Каменяра, І. Ковалик дійшов висновку, що Франко першим заклав основи лінгвостилістики як науки. На думку І. Ковалика, викладені І. Франком настанови потрібно вивчати і творчо використовувати сучасникам при лінгвоаналізі словесних художніх творів. Високу оцінку концепції художньої мови Франка дає сьогодні і професор Н. Гуїванюк у статті “Експресія синтаксичних одиниць крізь призму наукових поглядів Івана Франка”. Наукові погляди І. Франка на суть поетичної мови, як стверджує дослідниця, збігаються із сучасним розумінням.

Перу вченого належать праці, у яких подано глибокий текстологічний і мовностилістичний аналіз творів І. Франка. Новизна цих досліджень полягає в тому, що І. Ковалик вперше провів ретельний порівняльний аналіз автографів та прижиттєвих видань Франкових творів “Гімн” і “Каменярі”, з'ясувавши текстові зміни слів, порядку слів, а також графічні, правописні і пунктуаційні зміни. Його спостереження допомогли визначити головні напрямки роботи І. Франка над вдосконаленням творів та основний варіант текстів, а також виявити прискіпливе ставлення автора до шліфування художнього слова. Досі лінгвістика не мала спеціальних текстологічних досліджень. “Розпочати ґрунтовні студії над художніми текстами рукописної і друкованої спадщини Каменяра – одне з найважливіших завдань, що стоять перед сучасними франкознавцями”, – писав І. Ковалик [9, 475]. Це завдання успішно втілюють сьогодні дослідники В. Грещук (стаття “... Й не без моєї скромної підмоги” (Робота І. Франка над мовою другої редакції повісті “Петрії і Довбушаки”)), І. Ціхоцький (монографія “Мова прози Івана Франка (стилістичні новації)”) та ін.

Проводячи лінгвостилістичне дослідження твору “Каменярі”, І. Ковалик виявив структурні типи займенників у їх функції словесного вираження ліричного героя: “Своєрідною особливістю Франкового вживання займенників є структурно різнотипні займенникосполучення, які являють собою специфічні словесні займенникові “акорди” у створенні художньої словесної гами емоційної картини...” [14, 89]. І. Ковалик відзначав, що І. Франко створив “оригінальний неповторний структурний тип займенникового вираження ліричного героя” [14, 90]. Усі лінгвостилістичні і текстологічні дослідження вченого правдиво називають зразками глибокого наукового опису стилю і мови письменника.

Така прискіплива робота в ділянці лінгвостилістики, на думку І. Ковалика, має передувати більш важливій праці – укладенню словника мови письменника. Великою заслугою дослідника в українському мовознавстві є ідея створення Словника мови художніх творів І. Франка. Цей аспект лінгвістичних студій професора частково висвітлений у працях І. Ощипко і Д. Гринчишина. Хоча багато чого із задумів І. Ковалика не вдалося реалізувати, його внесок у сферу лексикографування помітний настільки, що потребує окремого широкого аналізу. Ідея створення Словника мови творів І. Франка зародилась на кафедрі української мови Львівського університету з ініціативи І. Ковалика 1966 року. Необхідність

такої праці була зумовлена філологічними потребами, дослідженнями в ділянці франкознавства і роботою над укладанням словників мови творів інших письменників. На думку І. Ковалика, “основне завдання Словника мови художніх творів І. Франка – виявити багатство всього лексичного і фраземного складу його художньої спадщини, вказати на частотність словесно-фраземного використання, провести детальну систематизацію лексико-семантичної структури слів, дати характеристику парадигматичної системи відмінюваних слів, подати вичерпну паспортизацію всіх словоформ та відповідну лінгвостилістичну характеристику повнозначних слів-експресем (експресемоїдів)” [6, 4].

Завдання ускладнювалось тим, що навіть у світовій лексикографії не було жодного спеціального словника художнього твору, в якому б давалась вичерпна типологічна характеристика художньої функції всіх лінгвальних засобів. Відсутність повного академічного видання всієї спадщини І. Франка теж утруднювала роботу над Словником. Згадаємо, що у 50-их роках зав'язалась дискусія щодо друку творів І. Франка на основі статті М. Возняка “Про принципи видавання творів Івана Франка”. І. Ковалик дотримувався думки, що в основу Словника мови творів письменника потрібно класти канонічні тексти, тобто ті, в яких відображено останню авторську волю.

Для втілення ідеї створення Словника професор провів велику підготовчу і методологічну роботу. Передусім вчений виділив такі проблемні типологічні питання:

1. Сегментація художнього твору як лінгвально-художнього факту. Запропонована концепція систематизації і типологізації ієрархічної структури складових елементів літературного твору у вигляді мікрообразів, макрообразів та мегаобразу стала цінним лінгвістичним надбанням.

2. Словесно-художній образ як лінгвальний факт. За І. Коваликом, це конкретний лінгвальний факт, бо будівельним матеріалом словесно-художнього образу є лінгвальні величини – слова, речення.

3. Експресеми як словесно-художні величини та їх класифікація. Запропонований В. Григор'євим термін *експресема* І. Ковалик послідовно закріплює у системі словесно-художніх засобів. Учений погоджується з Франковим поділом експресем на дві групи, але вважає, що категорію займенників треба зараховувати до першої групи слів (іменники, прикметники та дієслова), які становлять основу словесного твору.

4. Лексикографічна характеристика слова-експресеми у словнику поетичної мови. І. Ковалик зауважує, що лексикографія не має відповідних термінів на позначення розкриття значення слова, пропонує визнати таким термін *тлумачення* слова. На думку професора, “...найважчим моментом у вивченні лексико-семантичної структури реєстрового слова буде групування карточок за їх семантикою” [9, 364] за відсутності видання тлумачного словника української мови. Хоч основною частиною у словниковій статті має бути лексико-семантична структура досліджуваного слова, та важливо “з'ясувати виабстраговані типологічні експресемні функціонери-слова як узагальнені лінгвостилістичні категорії експресеми-конструкти, які виявляються у своїх маніфестантах-експресемоїдах у конкретних художніх мікротекстах...” [11, 379].

Вчений розумів всю важливість і складність роботи над Словником, тому приділив багато уваги теоретичним питанням майбутніх лексикографічних студій. Новизною у сфері лексикографії стало обґрунтування І. Коваликом наукових основ створення Словника, принципів карткування і побудови словникової статті. Учений пропонував укласти Словник з використанням спеціальних перфокарт К-5 з крайовою дворядною перфорацією, що значно полегшило б роботу дослідників, розробив детальні інструкції карткування. Центральну частину у словниковій статті відводив лексико-семантичній і стилістичній характеристиці реєстрового слова, звертаючи увагу, що при тлумаченні слів треба виходити із системи значень слів у творах І. Франка, а не із системи значень мови. Обов'язковими, як визначив І. Ковалик, мають бути статистичні дані слововживань.

Завдяки професору було розпочато створення картотеки (на базі Львівського університету), опубліковано словопоказчик “Лексика поетичних творів Івана Франка” (у співавторстві з І. Ощипко та Л. Полюгою), пробні статті “Словника мови поетичних творів І. Франка”. Вчений доклав чимало зусиль, щоб це питання розглядалось на республіканському рівні, набуло важливого всеукраїнського значення, але Словник так і не був завершений. Згаданий вище словопоказчик, як відзначає сьогодні І. Кочан, – це “практична реалізація лексикографічного рівня лінгвістичного аналізу тексту, який запропонував професор І. Ковалик” [15, 60].

Іван Ковалик перший, хто дослідив питання наукознавства у працях Івана Франка, висвітлення яких, на його думку, “поширить проблематику сучасного франкознавства” [8, 33]. Тут варто зазначити, що ще 1916 року І. Свенціцький опублікував статті про І. Франка, в яких подав широкий аналіз його літературно-наукової спадщини. Хоча І. Свенціцький характеризував Франка як вченого-новатора, з'ясував вплив цілого комплексу факторів на вироблення методологічної концепції Франка-вченого, його дослідження мали загальний і в основному літературознавчий характер. Крім того, І. Свенціцький цікавився передусім соціальним аспектом творчості І. Франка.

Досліджуючи багатогранну наукову діяльність Каменяра, Іван Ковалик відзначав високий ступінь його філософського мислення. Погляди І. Франка (як і філософія О. Потебні) багато в чому стали визначальними для лінгвістичної концепції самого професора, який розглядав у діалектичній єдності мову і мовлення, вивчав системний характер мови тощо.

Для глибини розуміння проблематики наукознавства у працях І. Франка вчений всебічно дослідив сутність самого наукознавства, визначивши його структуру і проблематику. Називаючи І. Франка корифеєм наукової думки, І. Ковалик відзначив розмаїття питань, які цікавили Каменяра, не претендуючи, однак, на вичерпне дослідження постаті І. Франка як наукознавця. Заслугою вченого, вважаємо, окреслення майбутніх завдань франкознавства – “монографічно дослідити внесок Івана Франка в різні ділянки наукових знань” [9, 465].

У спадщині Франка-вченого Іван Ковалик вивчав такі питання: наукова лінгвістична проблематика, логіка науки, методи наукового

пізнання та загальні питання наукознавства у працях Каменяра. Зупинимось окремо на кожному з них.

Наукова лінгвістична проблематика, як з'ясував вчений, посідає чимале місце у науковій концепції Івана Франка. Професор висвітлює основні питання, які цікавили І. Франка: походження людської мови, розвиток та функції мови, літературна мова і діалекти, значення мови для розвитку мислення і пам'яті, наукове термінотворення, питання правопису, фонетики та фонології української мови. І. Франко виділяв основною комунікативну функцію мови, великого історико-культурного значення надавав винаходу письма і друку, по-своєму розумів процес оволодіння навиками філологічного мислення: не через мову, а через мовлення, через фонетичний метод письма. Іван Ковалик відзначив вдалу характеристику діячності в інтерпретації Івана Франка. Ставлення І. Франка до процесу становлення української літературної мови професор розкрив через уривок зі статті Каменяра про В. Самійленка, висловивши жаль, що "проходимо мимо цих глибоких наукових синтетичних узагальнень у процесі писання підручників, посібників з історії української літературної мови..." [9, 437]. Цю думку підтверджує і Т. Панько, вважаючи, що І. Франко першим здійснив синтез історії української мови, заглянувши в її витoki. Франкове звертання до лінгвостилістичного аналізу, як зауважив І. Ковалик, засвідчує його глибоке розуміння історичного процесу розвитку літературної мови. Виокремив І. Ковалик і питання ставлення І. Франка до проблеми *літературна мова і діалекти*. Посилаючись на однойменну статтю Каменяра, професор відзначив тверду позицію вченого, що літературна мова є "рідним огнивом" [9, 438], що об'єднує діалекти в органічну цілість. Незаперечним здобутком Франка-лінгвіста Іван Ковалик вважав творення наукових термінів, які витримали випробування часом, а особливо відзначав тонке розуміння суті і принципів термінотворення. Аналізуючи Франкову епістолярну спадщину, вчений дійшов висновку, що "І. Франко добре знав фонетичну систему всієї української мовної території" [9, 439].

Досліджуючи логіку науки у працях Каменяра, професор заглиблюється у це питання, щоб допомогти франкознавцям "глибше зрозуміти "верстат його думок" та повніше з'ясувати всю наукову структуру й "апаратуру" дослідницької лабораторії нашого мислителя" [12, 9]. Для цього з притаманною йому скрупульозністю І. Ковалик розкриває суть логіки науки, розмежовуючи її від діалектичної логіки, теорії науки та методології науки. Учений з'ясував широку проблематику логіки наукового пізнання в працях Івана Франка. Це і матеріалістичне визначення поняття науки, яке збігається із сучасним розумінням, і єдність наукових знань (монізм), і діалектичний метод як методологічна основа логіки наукового пізнання. Як визначив І. Ковалик, важливим моментом логіки науки у працях І. Франка є критика і наукова аргументація. Дві необхідні умови повинна виконувати правдива наука за І. Франком: вчити нас пізнавати закони природи і вчити користуватись з тих законів.

Коротке дослідження про методи наукового пізнання все ж дозволило професорові з'ясувати, що І. Франко визнавав усю систему засобів і прийомів наукового пізнання, вважаючи, що до кожного методу має бути диференційований підхід. Сам метод, як виділив І. Ковалик, має

бути ясным і твердим, щоб проникнути в саму суть факту. Першим І. Франко виділяв індуктивний метод, якому надавав науково-пізнавального значення. Важливим для І. Франка, як помітив І. Ковалик, був життєвий досвід в основі наукового пізнання.

У статті "Питання наукознавства у працях Івана Франка" учений проаналізував комплексно наукознавство як науку і розкрив основні наукові погляди Каменяра. Франкове матеріалістичне визначення науки, як зауважив І. Ковалик, цілком збігається із сучасним розумінням. Професор чітко виділив характерні особливості науки за І. Франком: діалектна єдність науки (монізм), системна структура, постійний розвиток наукових знань, народність та інтернаціональний характер науки. Учений охарактеризував класифікацію наук за І. Франком (відділ природничих і відділ антропологічних наук), виділив проблему *наука і суспільство, наука і практика* як актуальні у сфері соціології науки. І. Ковалик виокремив і загальні думки І. Франка про історію науки, значення її вивчення. Багато поглядів І. Франка, як підсумовує професор, прийняті сучасним наукознавством.

Завдяки своїм дослідженням Іван Ковалик заповнив прогалину маловідомих питань франкознавства, намалював пошукові орієнтири для майбутніх розвідок. Називаючи М. Возняка фундатором українського франкознавства, Івана Ковалика по праву вважають основоположником лінгвістичного франкознавства. Незаперечним досягненням є внесок вченого у сферу лексикографування мови художніх творів І. Франка, розгляд питання наукових поглядів І. Франка. Високої оцінки заслуговують Коваликові дослідження мовотворчості Каменяра. Професор вперше в мовознавстві провів текстологічні дослідження творів, які донині є зразками глибокого наукового опису.

Література

1. Гринчишин Д. Г. І. І. Ковалик як лексикограф / Д. Гринчишин // Методичні читання "Словотвірна та семантична структура української лексики", присвячені пам'яті засновника дериватологічної школи в Україні проф. Івана Ковалика. – Львів, 1991.
2. Гуйванюк Н. В. Експресія синтаксичних одиниць крізь призму наукових поглядів Івана Франка / Н. Гуйванюк // "Для добра мільйонів хай вічно живе...": збірник наукових праць на пошану 150-річчя від Дня народження Івана Франка. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 397–409.
3. Грещук В. В. "...Й не без моєї скромної підмоги" (Робота І. Франка над мовою другої редакції повісті "Петрії і Довбушаки") / В. Грещук // "Для добра мільйонів хай вічно живе...": збірник наукових праць на пошану 150-річчя від Дня народження Івана Франка. – Івано-Франківськ, 2008.
4. Ковалик І. І. Іван Франко про методи наукового пізнання / І. Ковалик // Матеріали Міжвузівської ювілейної наукової конференції, присвяченої 110-річчю з дня народження та 50-річчю з дня смерті І. Я. Франка. – Львів, 1968. – С. 105–108.
5. Ковалик І. І. Наукова лінгвістична проблематика в працях Івана Франка / І. Ковалик // Іван Франко. Статті і матеріали. – 1965 - Вип. XII. – С. 113–121.

6. Ковалик І.І. Наукові філологічні основи укладання і побудови Словника мови художніх творів Івана Франка / І. Ковалик // І. Франко. Статті і матеріали. – 1972. – Вип. 17. – С.3–8.
7. Ковалик І.І. Питання лінгвостилістики у працях Івана Франка / І. Ковалик // Укр. літературознавство. – 1985. – Вип. 44. – С.85–90.
8. Ковалик І.І. Питання наукознавства у працях Івана Франка / І. Ковалик // Укр. літературознавство. – 1968. – Вип. 3. – С.33–40.
9. Ковалик І.І. Питання українського і слов'янського мовознавства. – Івано-Франківськ – Львів, 2008. – 495с.
10. Ковалик І.І. Принципи укладання Словника мови творів І.Я. Франка / І. Ковалик – Укр. літературознавство. – 1968. – Вип. 5. – С.174–183.
11. Ковалик І.І. Про типологічну інтерпретацію художнього слова та вияв майстерності у Словнику мови творів І. Франка / І. Ковалик // Укр. літературознавство. – 1969. – Вип. VII. – С.354–360.
12. Ковалик І.І. Спостереження над логікою науки у працях Івана Франка / І. Ковалик // Укр. літературознавство. – 1966. – Вип. 1. – С. 9–16.
13. Ковалик І.І. Текстологічні спостереження над художніми текстами твору Івана Франка «Гімн» («Вічний революціонер») / І. Ковалик // Укр. літературознавство. – 1975. – Вип. 23. – С.82–88.
14. Ковалик І.І. Типологічна лінгвостилістична інтерпретація ліричного героя «Каменярів» І. Франка / І. Ковалик // Укр. літературознавство. – 1973. – Вип. 20. – С.86–90.
15. Кочан І. Лінгвістичний аналіз тексту в інтерпретації Івана Ковалика / І. Кочан // Збірник праць і матеріалів на пошану професора І. Ковалика. – Львів, 2003. – С.56–61.
16. Ковалик І.І. Лексика поетичних творів Івана Франка / І. І. Ковалик, І. Й. Ощипко, Л. М. Полюга. – Львів, 1990.
17. Словник мови художніх творів Івана Франка: Пробний зошит // Укр. літературознавство: Іван Франко. Статті і матеріали. – 1976. – Вип. 26.

The article gives analyses and points out the significance of the problem investigated by Professor I.Kovalik in the sphere of linguistics fiction by I. Franko. Special attention is paid to the novelty of his ideas and researches in the field of linguistics fiction by I. Franko.

Key words: *Ivan Kovalik, linguistics fiction by I.Franko, linguostylistics, Dictionary of the language of fiction by I.Franko science.*

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

УДК: 82-3: 821.161.2

ББК: 83.3(4 Укр)6

Наталія Мафтин

МІФОЛОГЕМА РИТУАЛЬНОГО ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ В СТРУКТУРІ РАННІХ НОВЕЛ ЮРІЯ ЯНОВСЬКОГО

Стаття присвячена дослідженню імпліцитних міфологічних структур ранніх новел Юрія Яновського. На матеріалі новел "Роман Ма" та "Історія попільниці" простежуємо роль міфологеми жертвоприношення як сюжетоконструювального чинника. Такий підхід сприяє розкриттю глибинних механізмів сюжетотворення на рівні "психологічного фундаменту" (К.Г.Юнг) самого автора та оприявнює деформуючий вплив на ідейно-оцінний рівень композиції твору пролетарської ідеології, що виявився в намаганні автора переструктурувати елементи українського націоміфу згідно з ідеологічними домінантами.

Ключові слова: *міфологема, імпліцитні міфологічні структури, поетична парадигма, сітка еквівалентів, композиція, конститутивна метафора*

На початку ХХ ст. "міфологізм" стає характерним явищем художньої літератури і як художній прийом, і як світосприйняття, що стоїть за цим прийомом. Бажання врегулювати хаос, який запанував у суспільному житті європейців, [3, 9] спонукає мистецтво слова звернутися до пафосу міфологізму, що виявляє вічні руйнівні чи творчі сили. Літературознавство ХХ століття, зокрема представники ритуально-міфологічної критики, також зосереджується на проблемі імпліцитних міфологічних структур у літературних творах. Значну роль у розробці проблеми імпліцитних міфологічних структур в літературних творах зіграли праці українця Олександра Потебні та російських вчених – Олександра Веселовського, Олексія Лосева, Віктора Топорова, Ольги Фрейденберг, Єлезара Мелетинського.

В українському літературознавстві прикладом аналізу художнього тексту через призму міфопоетики можуть слугувати статті Марини Новикової ("Міфосвіт Антонича: біос та етос", "Мифомир Тютюнника: степ и соль"), монографія Ніли Зборовської "Код української літератури", а також розділи монографії Юрія Безхутрого "Хвильовий: проблеми інтерпретації" та Олени Бондаревої "Міф і драма у новітньому літературному контексті: поновлення структурного зв'язку через жанрове моделювання". Означену проблему

порушено і нами в статті, присвяченій аналізу новелістики Мирослава Ірчана [2].

Ця проблема умотивована потребою прочитати українську класичну літературу міжвоєнного двадцятиліття через призму чільного в цей період мотиву ритуального жертвоприношення, що вможливить розкриття глибинних механізмів сюжетотворення на рівні “психічного фундаменту” (Карл Густав Юнг) самого автора, а також зафіксованого в його підсвідомості травматичного досвіду цілої нації, яка була в добі сталінського режиму жертвою такого жадливого жертвоприношення не тільки на рівні окремих своїх представників, а й цілого народу. Об’єктом нашого дослідження є дві новели Юрія Яновського, в структурі яких особливо виразно проступає вказаний мотив – “Роман Ма” та “Історія попільниці”, – а також простежується намагання автора (свідомо чи несвідомо) переструктурувати елементи українського націомифу в пролетарсько-інтернаціональну легенду.

У малих прозових формах 20 – 30-х рр. як української, так і російської літератур звернення до міфу далеко не вичерпується його функцією статусного нарративу і моделі для творчості (за Юрієм Лотманом, “механізм формування тексту”). У часопросторовій організації художнього тексту кризових періодів соціальної динаміки міф і “міфопоетичне” “становлять собою творче начало екстропійної спрямованості як противага загрози ентропійного занурення в безсловесність, німоту, хаос” [6, 5]. У системі продукування тотального метамифу авторською свідомістю українських прозаїків початку ХХ ст. семантичне ядро міфологічного мислення потужно пульсує і в прозі Юрія Яновського. Ритуальна міфологема відлунує навіть у промовистій назві його першої прозової збірки – “Кров землі” (1927; 1930). Однак часто творений автором, у свідомість якого щеплено бацилу чужої для української нації комуністичної ідеології, неоміф має лише видимість екстропійної спрямованості, а більше мірою оприявнює внутрішню, психологічну травму самого автора. Цікаву в цьому аспекті спробу творення авторського міфу зробив молодий письменник у новелі “Роман Ма”. “Заявка” на творення власного міфу шляхом переосмислення культурно-філософської рефлексії й архетипальної заданості певних образів та мотивів представлена в своєрідному мотто, котре передує новелі: “...хочу додивитися в слові, яке стоїть назвою, нових розумінь, нового змісту” [8, 42]. А в примітках, зроблених у виданні 1984 року, нарешті пояснено і “старий зміст” цього слова: “Ма – ім’я богині в міфології багатьох народів Малої Азії. Різні джерела трактують Ма як богиню землі й родючості або як матір богів. Її культ близький до культу фрігійської богині Кібели. На честь богині влаштовувались містерії, які супроводжувались кривавими обрядами – самокатуванням, самооскопленням, обмивання кров’ю ворогів тощо. Герой

Юрія Яновського Рубан-Матте простромив Ма шаблею – тобто облився кров’ю самої “богині” [8, 548]. Прикметно, що Луї Арагон, розмірковуючи над романом у новелах “Вершники”, підмітив одну з характерних рис індивідуального стилю Яновського і всієї орнаментальної прози загалом – “гру іменами”. Як на наш погляд, ця “гра іменами”, свого часу така характерна і для романтиків ХІХ ст., котрі теж прагнули “воскресити” міф, і для романтиків революції, до яких, безумовно, належав і молодий Яновський, виявляє себе й у новелі “Роман Ма”: ім’я Рубан-Матте цілком може бути похідним від Маат – міфологічної богині справедливості з давньоєгипетського пантеону. Адже Рубан (від “рубати”) із позначеного рисами анархічної поведінки бійця революції стає після смерті свого побратима-чекіста справжнім жрецем революції: свідченням цього є його вступ до касти “чекістів” і отримання підпільного псевдо, яке досить співзвучне з ім’ям названої богині.

Трагедійно-піднесений пафос ліризованого прологу, наявність художнього образу, що є структурною, “конститутивною метафорою” (Світлана Макурєнкова), яка “спроєктовується” в тексті новели в кульмінаційний вибух (“Сонце розпливається коло обрію, як рана”) дають підстави передбачати епіфанізацію смерті та задіяння в сюжеті твору міфологеми ритуальної смерті: “...я хочу топтати романтичні полини. На ноги посиплеться гіркий пил, гіркий пил. Стежка буде вести за горби, в полиневий край. Гіркі подихи піднесе мені степ. Сонце розпливеться коло обрію, як рана. День позганяє вітри на тирло на ніч. А я топтатиму гіркі полини” [8, 42]. Уже в першому абзаці автор вводить у текст завдяки полісемантичному наповненню слова “полин” сітку перегуків та еквівалентів. Адже в українській міфології та фольклорі полин виступає символом печалі, гіркоти життя, іноді – забуття, а також охороняє від вторгнення зі світу потойбічного. Якщо ж звернутися до внутрішньої форми цієї лексеми, то виникає ще одна асоціація: полин і палати – слова одного кореня. Від давньоруського “полети”. Гіркота, що обпалює... “Торкнувшись медичних можливостей трави”, автор безапеляційно заявляє: “зауважимо, що полинь ніякої ролі в нас грати не буде”. Однак тут же, ніби мимохідь, додає: “Хіба що лежатиме Ма на ній колись – тоді, як сонце буде великою раною” [8, 42]. Ритуальний палаючий жертвник, що трансформується в поминальну тризну самої землі за згубленими душами, гірким цвітом плаче за вбитою любов’ю - адже “полинь росте (...) там, де згадати треба життєві пригоди”. Відсторонений оповідач (він же й всезнаючий персональний наратор) безпристрасно віддає “данину” своїй молодості. Тому можна припустити, що наратор – ще одна іпостась легендарного Рубана-Матте. У цьому переконує й кінцівка твору – своєрідний

“емоційно-оцінний” епілог: “З землі росте біла гірка полинь і нагадує любов тієї, що лежить під горбом.

Раз, сидючи в тумані вечора, коли сонце сідало великою раною, я знайшов тут порожню гільзу, що приніс сюди якийсь романтик від парабелума товариша Рубана” [8, 53]. Твір Юрія Яновського – яскравий взірець новели, що сюжетоконструюючим чинником має міфологему жертвоприношення. Тут є інтрига в сюжеті й драматизм, чітко відточене новелістичне загострення і, як на наш погляд, своєрідний “Wendepunkt”, щоправда, винесений в епілог: адже рядки “З землі росте біла гірка полинь і нагадує любов тієї, що лежить під горбом” розширюють рецептивний горизонт твору, а вжита у вступній частині твору та в епілозі метафора “сонце сідало великою раною” (з огляду образності – вона чіткіша в епілозі, бо остаточно викристалізувалась із порівняння) трансформує епіфанію смерті в епіфанію вічності, задіює ритуал трансгресії смерті у вічність. І на цей раз жертвником, де здійснюється такий ритуал, стає людське серце.

Композиційно новела об’єднує чотири відносно самостійні фрагменти з автономними назвами. Однак новелістична фабула міститься тільки в останньому – “4. Латиш Матте”. У перших двох фрагментах автор готує читача до тієї фатальної, полинкової зустрічі його героїв під крилами вітряка в степу. “...Ма була справжньою киянкою й знала, що її місто – найкраще за всі міста. Я її назвав – Ма. Можна було б назвати більш шанобливо. Але слово Ма – для мене символ жінки” [8, 42] – така “візитка” героїні підкреслює її незвичайність, що згодом буде потверджено ще лаконічніше: “Ма була унікум. А Рубан був трижды унікум у своїй неформальності. Так почалася любов” [8, 47]. І ця любов спалахнула (чи радше, як у тексті, – “заснувалася ниткою від одного серця до другого”) після втрати Рубаном побратима, найвірнішого бойового товариша (маємо виразний відгомін мотиву двійництва) – вісімнадцятилітнього відчайдухи Криги. Фрагмент “2. Рубан” – це значною мірою накиданий різкими штрихами портрет комісара Криги, фаната й анархіста. У читацькій рецепції цілісної новели, коли “пазли” чотирьох фрагментів складаються в єдине ціле, вчинок Матте стає зрозумілим: за звичайною логікою, комісар виконує акт справедливої відплати за смерть побратима (“...стали рідними, як вода з водою. Вони ніколи не розмовляли. Розуміли один одного з погляду. І жили в кімнаті разом, і билися на конях поруч, і револьверами помінялись, як брати” [8, 45]). Однак є ще щось, що залишається як вища правда Тексту...

Фрагмент “3. Київ” – це з’ясування фатального збігу обставин, серед яких “почалася любов”: звістка про смерть друга, відвідини його квартири, на якій Кригу, як підтверджує експертиза, задушили, народження почуття, освідчення Ма й допомога їй у втечі, і одночасно – звістка про те, що до

смерті його побратима причетна та, котрій він шойно освідчився... Рубан залишиться назавжди по той бік подій – в минулому. В майбутнє вступить “латиш Матте”. Що приховуватиме за своїм новим ім’ям той, хто раніше знав тільки відчайдушно-шалену (бо ж – Рубан!) радість битви? Мовчав “німий” Матте – так називав свого командира машиніст бронепоезда – і “день мовчав, як вода”. Втрата ще одного побратима, з котрим служив на “Коршуні”, звістка про те, що розвідників заманила в село, в якому стоїть ворожий легіон, заїжджа дівчина в червоній хустині – за свідченням селянина, “красива вона до біса”, зірвала незворушного Матте з місця: “Білим осіннім ранком командир Матте заїхав на коні в село. Коло млина була юрба людей і на принесених столах лежали трупи розвідників. (...) Завжди буває, що люди вміють краще хижаків різати живих людей. (...) А розвідники були трупами від начерків гострими ножами” [8, 52]. Попри свідоме бажання автора творити новий міф – “додивитися нових розумінь, нового змісту” – міф, що відповідав би настанові “мы наш, мы новый мир построим”, в якому герой стане вище над любов’ю, над символом жінки (як тут не згадати Миколу Хвильового!), міфологічне мислення, що проступає у тексті палімпсестом крізь авторський неоміф, тяжіє до створення такого світу, в якому панує “архаїчний циклічно-парадигматичний порядок” (Вольф Шмід). Тому акцент на страшних різаних ранах на грудях трупів (“неохайно зроблені начерки зір, назва Республіки й прізвиська Вождів”) відсилає до лейтмотивної метафори “сонце – рана” й апелює до людяного в людині. Образи закатованих розвідників на підтекстовому рівні сприймаються не лише як жертва жорстокого канібалічного ритуалу, адже той, хто прагне відновити справедливість (згадаймо єгипетську богиню справедливості Маат), і сам стає не менш жорстоким: наздогнавши втікачку (це дійсно була та, котрій він ще в Києві запропонував стати його дружиною), Матте наказує прив’язати її до крила вітряка – “Починається вітер!”. Навіть соратники командира здригнулися від такого наказу: “Товариш командир, – сказав червоноармієць і мотнув головою на розвідників, хіба вони на це согласні?! Сонце не хоче бачити таких діл. Вціль її з парабеля!”. Та Матте не вдовільниться легкою смертю. Ма лежить на полинах, як на жертвовному вогнищі – і неблаганний ідол чекає від Матте не лише крові його коханої, а й муки: “Командир Матте тоді спокійно заклавав на місце револьвера, (...); не кваплячись, витяг Доенгардтову шаблю; далі він підійшов до дівчини на землі й мовчки простромив її до землі. Потім він поїхав на свій “КІМ”, залишивши все, і піл від копит заступив сонце” [8, 53]. На наш погляд, Юрій Яновський, вишукуючи “нових розумінь, нового змісту” в давньому міфіві, зберігає його символічно-образне ядро, його функцію конструкту синтезу життєвої та словесної реальностей (Н.Фрай), щоправда, зміщуючи акценти. Якщо у міфі

про Кибелу (Ма) юний і вродливий напівбог Аттіс, улюбленець Великої матері, котрий порушив обітницю дівства, закохавшись у німфу, був жорстоко покараний богинею (Кибела наслала на нього безумство і він оскопив себе) [4], то в авторській моделі “неоміфу” Яновського відлунюють мотиви пізніших грецьких міфів про протистояння жіночого й чоловічого начал, котрі “приписувалися таким носіям відповідного самоусвідомлення, як ахейці та троянці” [Цит. за кн.: 1, с. 13]. На думку Володимира Сильвестрова, в руслі антитези землеробської та войовничої парадигм відбувалося явище трансформації традиційного міфу про вмираюче та воскресаюче божество в епічні форми описання авантюрного життя воїна-героя. У новелі Юрія Яновського бачимо, на наш погляд, не скільки реалізацію “нових розумінь, нового змісту”, стільки ініціаційну жертву “воїна-героя”, котрий мусить сам собі довести, що революція для нього і є вища справедливість – не випадково ж у відповідь на апеляцію червоноармійця “сонце не хоче бачити таких діл!” товариш Матте “вистрелив у сонце”. Цей комісар, що нагадував “холодного філософа”, був “мішком загадок”, певне ж, як і його альтер-его Крига, мав досить-таки розхитані постійними вбивствами нерви... Нам невідомо, скільки років Матте, але вік Криги на момент їхнього “знайомства” вказаний: вісімнадцять... І Крига хлипав уві сні, зривався і біг “на боротьбу з вітряками фантазії”. А вранці повертався “знесилений фізично, з порожніми очима й порожнім револьвером”. У Києві його маніакальний психоз загострюється: робота чекіста – постійні розстріли, про які він розповідає ночами своїм співмешканцям – остаточно розладнує його психіку. Чи не те ж відбувається і з його побратимом, але поки що в прихованій, латентній формі? І, відчуваючи, що може раптом не витримати (завжди мовчазний, врівноважений, він неймовірно гарячкує), прагнучи звільнитись від “м’якотілості”, переконати й себе, і оточуючих у власній крицевій твердості (бо ж вигукнула здивовано Ма, впізнавши його: “Рубан?!”), Матте приносить ритуальну жертву. Та її кохання виправдало його жорстокість: “Рубан, дорогий! – прошепотіла Ма вже перед смертю й струнула блідою рукою полиневий цвіт. Білі полині обсіпали гірким цвітом любов” [8, 53]. Ритуальне вогнище полинового цвіту прийняло жертву... Фабульна частина новели закінчується буденною фразою: “Так закінчився роман”. Однак автор, скупий на тропи, задіює, окрім лейтмотивного образу полинового цвіту та названих нами вже метафор заходу сонця як рани, образ сонця, простреленого Матте – “вистрелив у сонце”, після чого “пил від копит заступив сонце” (мабуть, з тих пір і носить сонце свою криваву рану, мабуть, таку ж рану носить у своїй душі і товариш Матте). Його намагання заховати цю рану і те, що вона пече, показано через ще одне, символічне, однак знову-таки ритуальне “вбивство”: “Тов. Доенгардт велів передати Матте останні слова Ма.

– Пустяк, – сказав командир Матте – він же Рубан – і прострелив білу невинну кору ближчої берези” [8, с. 53]. Як відомо, береза в світовій культурі символізує образ жіночої краси й невинності й водночас пов’язана з покійниками [4, 369]. І чи тільки заспокоює свої нерви цим пострілом “воїн-герой”, чи, може, на рівні підсвідомості ще раз приносить своє кохання в жертву, намагаючись унеможливити його поворот зі світу тіней?

На перший погляд, у новелі “Ма” відсутня характерна для цього жанру композиційна ланка – “Wendepunkt”, однак слід взяти до уваги, що “в прозі модернізму й оповідний текст, і зображуваний світ піддаються впливові поетичних структур, які відображають лад міфічного мислення і відповідають логіці підсвідомого” [7, 298]. Окрім того, за Олександром Потєбнею, міфічним слід вважати такий тип мислення, в якому “образ вважається об’єктивним і тому повністю переноситься в значення і слугує підставою для подальших висновків про властивості означуваного”, а поетичним – такий тип мислення, де “образ розглядається тільки як суб’єктивний засіб для переходу до значення” [5, 287]. Як логічно зауважує Вольфганг Шмід, ця категоріальна опозиція між двома типами мислення знімається завдяки розгорнутій метафорі, ключовій семантичній фігурі періоду авангарду, – тобто, образіві, що розуміється в буквальному сенсі й розглядається за Потєбнею як об’єктивний. Метафоричний образ “сонця-рани” і “білої гіркої полині” компенсують ослаблення сюжетності, внаслідок чого всі фрагменти твору об’єднуються не так у наративно-синтагматичному зрізі (цілісність якого порушена фрагментарністю викладу), як у плані поетичної парадигми; міфологічне мислення виявляється як в “іконічності” оповідного тексту, так і в сюжетному розгортанні таких мовних фігур, як порівняння і метафора.

Якщо вважати, що наратор – це ще одна іпостась головного персонажа новели – Рубана-Матте, тоді поворотним пунктом новели можна трактувати фінальні рядки твору, в яких імпліцитно закладено вивіщення одвічної жіночності як джерела любові, її непроминальності в порівнянні з порожнім, випаленим боротьбою життям Рубана-Матте. Адже дискурс Тексту 20–30-х передбачає й урахування історичних реалій та прогноз подальшого ймовірного повороту в долях персонажів типу “воїн-герой”, реалій, що стали для багатьох із них трагічним фіналом не тільки в плані фізичному, а й духовному: фанати революції, її герої перетворилися на жертв страшної репресивної машини.

Міфологема жертвоприношення виразно проглядає й у сюжеті “Історії попільниці”. Цією новелою в обрамленні Юрій Яновський також експериментує з міфом, на цей раз задіюючи й елементи “українського націоміфу”, інсталюючи (чи радше – трансформуючи) “код його світоглядних уявлень” (Ярослав Поліщук) згідно з ідеологічними (та й, зрештою, частково

– духовними) координатами своєї доби, намагається “переписати” національний міф у параметрах інтернаціонально-пролетарської легенди.

Обрамлення новели – коротка газетна чи щоденникова інформація – (сам Яновський про створення новели писав, що кістку з лоба справжньої Полуботківни бачив у студента робітничого факультету, який жив у гуртожитку Покровського жіночого монастиря в Києві: “З кістки була добра попільниця” [8, 549]), яка повторюється з незначною відмінністю на початку й у фіналі, – “запускає” пружину інтриги, а згодом підтверджує трагізм розв’язки. Цей своєрідний мікро-пролог, що трансформується в епілог, поєднаний із фабульною частиною твору лейтмотивним образом звуку: “Звук більше не народжувався. Він постояв у повітрі, як міраж. Його тремтіння все зменшувало свою амплітуду” [8, 63]. В епілозі лейтмотивний образ звуку також стає єдиною ланкою текстової параболи: “У робітфаківця на столі стоїть попільниця. Зовнішнім виглядом вона нагадує плискувату морську мушлю. Кожен день Жовтневих спогадів додає рік до її історії. Звук же більш не продовжується. Він постояв у повітрі, як міраж” [8, 69]. Новела має цікаву форму візії-спогаду, чим нагадує й попередній твір.

Політрук п’ятої роти, закоханий у машиністку штабу дивізії, вірить у взаємність свого кохання. Ба більше – вважає дівчину своєю нареченою. Його, самовпевненого “воїна-героя” з одвічною маскулінною зверхністю, не цікавлять оповіді коханої про старовинний маєток останнього українського гетьмана, не насторожує нота ностальгії в цих оповідях: “Що там до мертвого роду, до гнилого часу! Я жив сучасним днем. Моїх же предків я знав по пальцях – до мого діда включно. Так ми розмовляли” [8, 64]. Власне фабульна частина твору також починається з інтригуючої деталі: витягаючи хустку, дівчина ненароком впустила записку. Були сутінки, і вона навіть не помітила своєї пропажі. Однак її помітило пильне око політрука: “Як злодій, прокрався назад. (...). Я взяв папір у руку. Ще було досить видно від вечора, і я прочитав два слова, надруковані машинкою. Там стояло: Оксана Полуботок” [8, 64]. Наступний фрагмент твору – розповідь про те, як політрук, виконуючи завдання, потрапляє в пастку і рятується з неї – також має оригінальну структуру: про порятунок політрука під час розстрілу розповідає в перехопленому листі денікінський ротмістр, що брав безпосередню участь в каральній акції. Тобто маємо своєрідний повтор тематичної синтагми оповідуваної історії. Вважаючи політрука вже покійником, ротмістр ще на допиті глузує з нього, відкриваючи правду: “Наш осведомитель хорошо работает”. І на здивоване питання: “Хто?” відповідає: “Оксана Полуботок”. У тексті новели немає відомостей про зв’язок машиністки з родом Полуботків, однак те, що вона вибирає собі таке конспіративне псевдо, задіює в структурі твору перверзійний, зумисне спотворений варіант парадигми національного

міфу: зв’язковою стає... скелет померлої в юному віці останньої представниці старовинного гетьманського роду. Живі не шадять і покійників: інформація для ворога залишалася в труні покійної. Родовий склеп Полуботків для політрука – історія “гнилого часу” : “...сірий. У ніс піднявся пах давньої тлінності. Я був серед трун ламаних, битих, розчинених. Хаос і безладдя. Черепи, кістки, цвіль одержі, шматованої часом – сотнями років.” [8, 66]. Відомо, що, збираючись будувати “новий світ”, ідеологи й романтики пролетарської революції закликали відмовитись від національних історій і почати вести відлік часу від пострілу “Аврори”. Тому цей склеп із оскверненими останками покійників шляхетного роду спрацьовує на витворення своєрідного антиміфу України, за яким минуле (в часи написання цієї новели й надалі його будуть трактувати тільки як буржуазно-націоналістичне) – лише тлін, навіть не моторошна “панна сотниківна”. І це минуле, як і національна традиція (зрештою, традиція будь-якої цивілізації) пошани до праху покійних, не стає на шляху новітнього ахейця – “воїна-героя”: “Я передивився труну, майже не запалив себе свічкою. Глянув на череп – він глузував тихим сміхом з білих зубів. (...). Тоді я не витерпів сміху – я вдарив ногою по черепу. Він хруснув, і перевернулася набік його хата. Забілів папір...” [8, 66]. Дивним видається, що “шпигунка” інформувала саме денікінців про дислокації в дивізії червоних. Органічно неприйнятною є й мова записки – російська, якщо звернутися до задекларованих на початку твору симпатій дівчини: “Цар Петро I заморив останнього Полуботка”. Мабуть, сам Яновський, боячись звинувачень у буржуазному націоналізмі, дещо зумисне змінив: адже новела в плані пафосу, ідеї, зрештою художності назагал набагато б виграла, якби Полуботківна ХХ ст. була в стані національного війська – петлюрівців. Образ цієї мужньої дівчини прочитується як образ біблійної Юдити, що бореться з більшовицьким Олоферном, рятуючи свою батьківщину від остаточного “заморення”. Адже вона добре знає історію, розуміє справжню суть “ласки” північного “благодійника”, а тому й дивно, що автор приписує їй співпрацю з денікінським ротмістром Мишиним. Дівчина не кохає політрука, вона лише грає в почуття, хоча і ця гра дається їй нелегко: “Вона вирвалася із моїх рук вся червона, і ніздрі її орлиного носа роздувались...” [8, 63].

Войовничо-авантюрне начало, що в самоусвідомленні давніх цивілізацій знайшло, за ствердженням дослідників (зокрема Володимира Сильвестрова), свій вияв у міфічному мисленні як протистояння жіночого і чоловічого первнів, пов’язується з напівдикими ахейцями, що зруйнували багату троянську культуру (троянці якраз у цій парадигмі виступали носіями жіночого начала, адже “представляли єдину родову цілісність, втілену в жінці” [Цит.за кн.:1, 13.]). Хліборобські культури (зокрема українська) несли

в собі жіноче начало як універсальний код і шифр. Ідеологія ж більшовизму, закорінена в маскулінно-войовничому, азійсько-кочовому, була чужою, неорганічною для українців.

Попри непереконливість і штучність авторського неоміфу, Юрієві Яновському майстерно вдається новелістична інтрига, динаміка, напруга викладу й кульмінаційні заострення: поєдинок політрука із Юдитою ХХ ст. в склепі, майже на кістках гетьманського роду. Новітній “ахець” бореться з двома Полуботківнами – про це “свідчить” лейтмотивний перегук моральної символіки: тоді як череп однієї “глузував тихим сміхом з білих зубів”, інша, готуючись вистрелити в політрука, “нервово показала білі зуби” [8, 66].

У системі моральної символіки новели навіть жіноча коса, похапцем відтята дівчиною і покинута на землі, із символу жіночої краси, привабливості трансформується в символ виклику долі й одночасно – приреченості (тут знову задіюється система перегуків: “Я могу поклястися, что видел над собой косу моей смерти [8, 65] – “ранком на дорозі з парку знайшли жіночу косу”; “одна труна містила в собі роброни старого шовку, білий череп і волосся круг нього” [8, 66] – “двое наших (...) тримали під наганями стрижену голову” [8, 68]). Вважаємо, що більшовик Юрій Яновський прагнув замість націєстверджуючого міфа дати зразок пролетарсько-масонської легенди, за якою ідея касти (революціонерів, масонів) і сила поступу науки - всевладні: “Вечір загляне через плече сусіди. Тоді сміливо гаси “бичка” у попільниці й залиш його там, де був колись і мозок. Обмахни з очей дим і рішуче покрути в кімнату електрики” [8, 63].

Зроблений нами аналіз новел Юрія Яновського під кутом задіяності в структурі художнього твору міфологічних структур та їх ролі в конструюванні сюжету й формуванні ідейно-композиційного рівня свідчить про те, що активно “обігрувана” письменником міфологема ритуального жертвоприношення, актуальна для прози 20–30-х років назагал, використовується не тільки для утвердження романтики революції, показу рвійної ходи нового часу, що руйнує старий світ з його цінностями. Об’єктивно вона засвідчила також і намагання автора переструктурувати елементи українського націоміфу згідно з ідеологічними домінантами пролетарської ідеології. Однак глибинний рівень таланту яскравого українського митця все ж уможливив показ трагічної надламаності українських “рубанив”, котрі у вирі шаленої боротьби, спокушені чужими богами, стають носіями войовничо-руйнівного начала “новітніх ахейців”.

Література

1. Кирилук А. Универсалии культуры и семиотика дискурса: Миф. – Одесса, Издательский Дом “Россия”. –1996. – 140 с.
2. Мафтин Н. Міфологема ритуального жертвоприношення як сюжетоконструювальний чинник новел Мирослава Ірчана “Княжна” та “Перший розподіл” // Слово і час. - № 1. – 2008. – С. 38–46.
3. Мелетинский Е. Поэтика мифа. – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 2000. – 407 с.
4. Кибела // Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. / Гл. ред. С.Токарев. – М 68 М.: НИ «Большая российская энциклопедия», 2000.– Т. 1.- С. 647.
5. Потебня А. Из записок по теории словесности // Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М., 1990.
6. Топоров В. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического / Избранное. – М.: «Прогресс» – «Культура», 1995. – 624 с.
7. Шмид В. Проза как поэзия: Пушкин, Достоевский, Чехов, авангард. – Санкт-Петербург, “Инапресс”, 1998. – 352 с.
8. Яновський Ю. Оповідання. Романи. П’єси. –К.: Наук. думка, 1984. – С. 42-100.

The article deals with the study of implicit mythological structures (ritual sacrifice mythologeme, in particular) as well as the imagery of early short stories Yu. Yanovsky. Short stories “Ma’s Love Affair” and “Story of an Ashtray” present the role of ritual sacrifice mythologeme as an important plot construction factor. Such an approach contributes to disclosure of underlying mechanisms of plot construction at the level of ~psychological foundation~ of the author and reveals the deforming influence of proletarian ideology, which showed itself in the effort to re-emphasize the elements of the Ukrainian national myth according to ideological dominants of the Bolshevik regime.

Key words: *mythologeme, myth, implicit mythological structures, poetic paradigm, constituent metaphor.*

УДК: 82-95: 821.161.2

ББК: 83.3 (4 Укр) 6

Євген Баран

ПИСЬМЕННИЦЬКА КРИТИКА У 90-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ: ДОСВІД ІВАНА АНДРУСЯКА

У статті розглянуто літературно-критичні виступи Івана Андрусяка, одного із чільних представників літературного покоління 90-х років ХХ століття, як взірць письменницької критики.

Ключові слова: письменницька критика, провокація, суб'єктивність, перехідна епоха

Критичне осмислення сучасного літературного процесу залишається одним із найважливіших дослідницьких завдань. Певні зрушення в цьому плані вже маємо, свідченням є відкриття восени 2007 року інтернет-сайту "ЛітАкцент" (головний редактор Володимир Панченко), у якому основну ставку зроблено на поточному рецензуванні з подальшим виданням книжкових альманахів із рубрикуванням матеріалів (у 2008 році вийшло вже 2 випуски).

Однак, самі претензії до критики вже більше півтора десятка років залишаються майже незмінними. Дуже чітко ці претензії-вимоги були сформульовані Оксаною Пахльовською: *"Адже причинно-наслідкову вісь феномена відсутності України у свідомості світу можна пояснити не лише упередженістю чи байдужістю світу, і навіть не лише "схемою історії союзників", яка, безперечно приклалася до подібного стану речей, а й НЕВМІННЯМ КУЛЬТУРИ ПОЯСНИТИ СЕБЕ"* [7, 35]. Вона ж спробувала пояснити причини такого стану речей: *"Що сталося в літературі? Так звані "постмодерністи" пішли війною на уявних "народників". Значна частина молодшої критики оголосила, що попередній період української літератури – це нібито суцільне "народництво". Постмодерна критика – до речі, за дуже радянською маніхейською схемою, – поділила літературу на "білих" і "чорних", "добрих" і "поганих", тобто, іншими словами, на "модерністів" і "традиціоналістів". (...). Подібний підхід до справи – це всього лише і справді вивернута логіка соцреалізму, – мов мюнхаузенівський вовк, – нутроцями назовні"* [7, 36].

Змодельовавши ситуацію, загалом дуже правдоподібну, Оксана Пахльовська все ж віддала належне тим літературно-критичним спробам, які зроблені в 90-х роках ХХ століття: *"Задля справедливості треба додати, що і, так би мовити, традиційна, тобто біографічно-нарративна критика, і та ж сама критика новаційна – в краєвих своїх виявах, – безперечно, розпочали побудову нової перспективи української культури. Перша спробувала відновити цілісність культурного організму в його історичній еволюції, друга почала застосовувати нові інтерпретативні парадигми, прищеплювати категорії західної критики до української критичної флори"* [7, 37].

І все ж із загальним висновком дослідниці важко не погодитись: *"Однак не важко спостерегти, що в плані практичному літературна*

критика якщо й виходить на простір суспільних інтересів, то швидше як провокативний, майже сектанський елемент. (...). Однак провокативні ідеї, кинуті в пащу зварваризованого суспільства, перетворили культуру на давньоримську арену. Хто кого: критик письменника чи письменник – критика? Бо ж немає краєвих харчів для не надто й прихованих канібальських інстинктів цього суспільства, як його власні ж інтелектуали"» [7, 37; 38].

Звичайно, поставлена проблема надто широка і не так легко й однозначно її можна вирішити. Окреслені тенденції можна проілюструвати досвідом одного із найпомітніших інтерпретаторів сучасного літературного процесу, поета, прозаїка, перекладача Івана Андрусяка, критичний доробок якого ще не ставав об'єктом літературознавчого розгляду.

Тим паче, що він виступав і виступає в жанрі письменницької критики в її традиційному вияві, яка сьогодні (особливо сьогодні), залишається домінуючою в інтепретаційному полі українського літературного процесу.

Іван Андрусяк є одним із тих, хто проривався на суспільний простір нехай і як (і через) провокативний елемент. Бо це був один зі шляхів, який залишається таким і донині, завдяки якому можна бодай якимось чином впливати на естетичні смаки невибагливої читацької публіки чи навіть формувати такі. Добре цю ситуацію відчув і прописав Ігор Бондар-Терещенко: *"Сьогодні критик, сей безперечний freelance проплаченої журналістики, предкам якого ще недавно призначалося місце в письменницькій "лякейській" (а нині йому абсолютно неважливо, хто створює тексти для "інтерпретації"), став стилістом настільки, що всі здебільшого обговорюють не його концепцію, а те, як він пише"* [4, 21].

Обстоюючи тезу «критик як художник» (Оскар Уальд) і «критика як література» (Борис Бурсов), автор цих міркувань схильний також твердити, що іншої можливості дійти до читача, аніж через елемент провокативний, але стилістично оформлений, у покоління 90-х (пострадянського в своїй основі) просто не залишалось. Тому мав рацію Володимир Брюгген, який у післямові до вибраних критичних статей Євгена Барана, сказав (знову ж таки з елементом провокативним і свідомо авансовим): *"Євген Баран належить до критиків, які здатні (й спроможні) підтримати інтерес до літератури навіть за умови відсутності (або незначної присутності) самої літератури. Тоді переінакшимо причинно-слідчий зв'язок відомого твердження: буде література – буде й критика. А ми скажемо так: буде критика – буде й література"* [5, 191].

Свої літературно-критичні виступи Іван Андрусяк оформив у два збірники статей та рецензій: «Літпроцесія» (2002) та «Латання німбів» (2008). Підхід до формування матеріалів у книги має свої особливості, що різняться у підходах:

1. *"Ця книжка не претендує на концептуальність, охорніть, вичерпність, ані взагалі на що-небудь подібне. Вона – всього лише результат моєї кількохрічної співпраці з низкою періодичних видань у якості рецензента. (...). Попри те, що деякі статті справді написані на замовлення того чи іншого видання (таких тут небагато, але є), вони так*

само відображають мої погляди чи позиції – інакше б я просто за них не брався» [3, 5-6]

2. «Творчість перехідних періодів, епох перемін завжди особлива, вона ніби вбирає в себе тривожну енергетику зламу, метається в надривному пошуку нових цінностей, доки наново не віднайде їх серед цінностей вічних. (...) Я ж як свідок і безпосередній учасник усього цього «пританцьовування» єдине що можу – це займатися "біжучою" критикою, себто, за висловом Томаса Стернза Еліота, "обтанцьовувати кактус колом"» [1, 3; 6].

Як бачимо, грайливість і необов'язковість інтерпретування в першій книзі змінено спробою аналізу і синтезу у другій, акцентуючи увагу на суб'єктивності вписання і вrostання в інтерпретований контекст.

У першій книзі, що підсумовує ранній період Андрусякового заангажування в літературний процес 90-х років ХХ століття, найбільше уваги приділено літераторам його покоління (Василеві Махнові, Тарасові Девдюку, Маріанні Кіяновській, Андрієві Бондарю, Назарові Федораку, Степанові Процюку, Сергієві Жадану, Олегові Солов'ю та ін.). Цих матеріалів могло бути більше, бо цей розділ книги, як жоден з інших, є найбільш "вибраним". Сюди Іван Андрусяк міг би включити свої ранні (й непогані) рецензії на збірки Тараса Девдюка, Степана Процюка, Романа Скиби, Віктора Неборака (надрукована у "Слово й Час" під псевдонімом Олексій Рєгеза) та ін.

Однак тут Іван Андрусяк зібрав відгуки не тільки за принципом "кращий-гірший", але й враховуючи кон'юнктуру тих літературних кіл, з яких він не хотів "випасти". Не кажу про такі критичні матеріали, як "Обіцянка чи погроза?" чи "Князювання навиворіт". Роман Трифонов чи Ірина Л. (до речі, у "Молодій нації", ч. 12 за 1999 р., де вперше надруковано цей матеріал під назвою «Літературна періодика в Україні: "західники" і "грунтівці"» [див.: 2, 31 - 44], Андрусяк не рахувався з етичними міркуваннями й назвав прізвище івано-франківської поетки Ірини Лембрик, власне, переходячи межу естетичного й вдаючись до літературної брутальності, що свого часу і з іншого приводу, вириваючи із контексту, закидала авторові сих рядків дослідниця Наталія Лебединцева [див.: 6, 22]) – це ті постаті, на яких Андрусяк зміг показати свою літературну принциповість. Тоді як Андрій Бондар, Ростислав Мельників чи Анатолій Дністровий – принцип кон'юнктурної дружби зобов'язував – у Андрусяка постаті майже "знакові". Крім того, у матеріалі про Андрія Бондаря («Зліва – весіння, справа – ересь») Андрусяк здійснив підміну матеріалів, вказавши, що згаданий матеріал без змін передрукований із "Молодої нації", 1999, ч. 12. Заувага стосується одного абзацу, який процитую за книгою Андрусяка й першоджерелом. У Андрусяка: «А розмова про покоління дев'яностих таки назріла – і не лише на рівні епатажних журналістських оглядів Михайла Бриниха, дебільних "умозаключеній" графомана Єшкілева, менторських повчань закостенілого в спілчанському соцреалізмі (чи нацреалізмі – яка в дідька різниця) Євгена Барана, але й в контексті тильного, хоч і не позбавленого епатажу, "відстежування дійства", як це вдається хіба Ігореві Бондарю-Терещенку, а головне – на рівні серйозного наукового дискурсу, де наразі поза конкуренцією статті Ірини Старовойт і Анни Білої» [3, 19]. У "Молодій нації": «Щоправда, якщо ви мені покажете критика, здатного

говорити про нову поезію хоч би на такому ж рівні, на якому написані ці тексти, то я здивуюсь не менше. Хіба що Євген Баран, але все одно він місяцями занадто заангажований, і йому досі не вдається вийти за межі рецензії. А розмова про покоління дев'яностих назріла не лише на рівні епатажних журналістських оглядів Михайла Бриниха, а й на рівні літературознавчому» [2, 34]. Автор, звичайно, має право змінювати оцінку під впливом тих чи інших чинників (об'єктивного чи суб'єктивного характеру), але не має права вводити в оману читача, що, в принципі, він дозволив собі у цьому конкретному випадкові. Так само творчо критик підходить до цитувань з творів класичної літератури: цитата, яку він взяв за основу розмови про щоденники Вітольда Гомбровича звучить у Івана Франка так: "...не люблю її // з надмірної любови" (вірш "Сідоглавному"), в Андрусяка: "з великої..." [4, 82].

Подібну ситуацію маємо із авторськими претензіями, нібито літературні дев'яності не здобулися на літературознавче прочитання [3, 19]. Історико-літературний розгляд можливий, коли предмет дослідження завершений, певною мірою статичний. Дисертаційне ж дослідження Ірини Старовойт, яким аргументує молодий дослідник, звичайно має певний науковий інтерес, але воно з розряду перехідних. Наступні дослідники літератури 90-х мало що візьмуть із цієї роботи, окрім окремого фактажу, і то досить суб'єктивно підбраного. Що ж до статей Анни Білої, то її метода хибує на те, що вона з однаковим науковим підходом розглядає як оригінальні літературні з'яви, так і вторинні (епігонські).

Один із недоліків багатьох рецензентів (не уникав цього недоліку і автор сих рядків) – відсутність аналізу з розставленням акцентів (позитивного чи негативного плану). У Андрусяка важко зрозуміти позитиви творчого методу того чи іншого автора (Юрія Покальчука чи Григорія Штона, Володимира Яворівського чи Володимира Яворського та ін.), бо принцип Андрусякової оцінки – журналістський, досить часто епатажний (той самий, що і в Михайла Бриниха, якого Іван Андрусяк критикує).

Огляд літературознавчих праць у Андрусяка здебільшого дилетантський. Андрусяк допускається найприкрішої помилки рецензента (сиріч початківця-літературознавця): якщо той чи інший автор не вписується в кон'юнктуру його літературного простору, він по-чапаєвськи "рубав голови", не думаючи, що й досвід опонента може бути позитивним, принаймні мати раціональне зерно.

Цікавими й обгрунтованими є Андрусякові оцінки творів Леоніда Полтави, Романа Іваничука, Бориса Олійника, Василя Голобородька, Тараса Мельничука. Останні два есеї про Мельничука сповнені внутрішньої любови і поваги до цієї геніально-трагічної постаті.

Якісно інший характер носить наступна книга літературно-критичних матеріалів Івана Андрусяка «Латання німбів». Ця друга книга критичних міркувань є вираженішою і аргументованішою. Зрештою, вона є зрілішою у професійному і творчому планах. Хоча дискусійними виглядають міркування Івана Андрусяка про стан і перспективи літературної критики в Україні, що певною мірою перегукуються із тезою Оксани Пахльовської, без логіко-аналітичного контексту в останньої: "...однозначно можу констатувати (...) майже цілковиту упослідженість

літературної критики, у якій відчувається катастрофічний брак не літжурналістів і не людей, котрі не відбулись як письменники, а тому злі на весь світ, а справжніх аналітиків. Критика – це вже, як на мене, підгалузь науки, літературознавства, і вона потребує професіоналів, яких у цій сфері в нас наразі просто немає» [1, 248]. При такому формулюванні проблеми забувається, що критика, так само як і художня белетристика, поезія, має свої різновиди, які можуть суттєво різнитися між собою: у відборі матеріялу, у способах його подачі, інтерпретування, мети тощо. Якщо іти за логікою Андрусяка, що критика – це “підгалузь науки”, то автор опускає цілий ряд дисертаційних досліджень про сучасну українську літературу, які написані і захищені у нас, розпочинаючи із середини 90-х років ХХ-го століття. Проблема як завжди в іншому, а саме в тому, що літературознавство у нас і досі, попри всі спроби вийти за вузькі професійні рамки, здебільшого залишається локальною дисципліною, де інтереси письменників та науковців фактично не перетинаються. Хоча у багатьох монографіях і дисертаціях (Ніли Зборовської, Ярослава Поліщука, Вікторії Сірук, Тетяни Тебешевської-Качак та ін.) якраз є те, що критик називає “справжньою аналітикою”.

Категоричність оцінювання у цьому конкретному випадку ставить під сумнів літературно-критичну інтерпретацію самого Андрусяка, переводячи її в розряд необов’язкових літжурналістських писань чи, що є гіршим, до таких, що не відбулися, а тому й озлоблених письменників. Тоді як в його випадку маємо особливий жанр – письменницької критики з добротним аналітичним підходом. Власне, цим і цікаві літературно-критичні міркування Івана Андрусяка. Бо він не просто виступає із критичними міркуваннями, він пише про тих людей, які разом із ним складають основу сучасного літературного процесу.

Попри об’ємність матеріалів у новій книзі Іван Андрусяк виступає апологетом свого літературного покоління. Не тільки тому, що кількісно міркування про цих авторів переважають (Юрій Бедрик, Василь Махно, Мар’яна Савка, Сергій Пантюк, Олег Соловей, Сергій Жадан, Анатолій Дністровий, Роман Скиба, Андрій Бондар, Тарас Прохасько, Степан Процюк, Борис Гуменюк, Андрій Охримович та інші), а й тому, що головний літературний акцент зроблено на цьому поколіннєвому зрізі: «(...) вони, дев’яноститники, стали останнім поколінням, психологічно пов’язаним із рештками творчої несвободи» [1, 8]. Звідси пояснення, чому для Андрусяка такими важливими є звертання до творчого доробку старших літературних поколінь, пропущених крізь призму особистих уподобань і творчих симпатій (Василь Голобородько, Микола Воробійов, Василь Герасим’юк, Ігор Римарук, Петро Мідянка, Наталка Білоцерківець та ін.).

Літературно-критична інтерпретація творів сучасної української літератури в Івана Андрусяка присутня, виражена і аргументована. З багатьма його міркуваннями можна погоджуватися і сприймати (оцінка творчості Вячеслава Медвідя, Валерія Шевчука, Григорія Гусейнова, Василя Портяка). Хоча окремі його оцінки, як от про творчість Юрія Винничука (“Вершинними в контексті популярної, масової літератури бачаться творчі здобутки Юрія Винничука” [1, 21]) є загальними і в своїй основі поблажливими. Юрій Винничук є “провокатором” сучасного

літпроцесу, і як такий він заслуговує розмови в контексті процесуальному, хоча поки що випадає з неї в контексті історико-літературному.

Письменницька критика, для якої характерна суб’єктивність, стилістична і змістова інтрига, гострота і провокативність, у сучасному літературному процесі домінуватиме до часу структуралізації літературного життя в його найповнішому вияві (державної та культурної перспектив і повноти культурної інфраструктури з її правовим, мовним та інформаційним забезпеченням). У цьому плані літературно-критичний досвід Івана Андрусяка важливий як приклад побутування митця в перехідний період розвитку національної культури, відсунутої на маргінеси суспільно-культурних європейських процесів. Досвід, який стає самодостатнім і єдино можливим повноцінним існуванням культурного національного простору, позбавленого державної підтримки і перспективи.

Література

1. Андрусяк Іван. Латання німбів. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2008. – 254 с.
2. Андрусяк Іван. Літературна періодика в Україні: «західники» і «грунтівці» // Молода нація. Альманах. – 1999. – Вип. 12. – С. 31–44.
3. Андрусяк Іван. Літпроцесія. – Донецьк: Видавнича агенція «OST», 2002. – 112 с.
4. Бондар-Терещенко Ігор. Зоїлові сльози. Про цензуру як критику // ІБТ. Текст 90-х: герої і персонажі. – Тернопіль: Джура. 2003. – 208 с.
5. Брюгген Володимир. Авторитет критика // Євген Баран. Навздогін дев’яноститим. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2006. – С. 188–191.
6. Лебединцева Наталія. Українська літературна критика: зміна горизонтів // Наукові праці: Видання МДГУ ім. Петра Могили. – 2007. Серія: Філологія. Літературознавство. – Том 70. – Вип. 57. – С. 20–23.
7. Пахльовська Оксана. Критичний апарат культури: література та історія // Оксана Пахльовська. «Україна – Діаспора» сьогодні: криза і перспектива. – Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 34–39.

Literaturno-kritichni appearances of Ivan Andrusyaka are examined in the article, one of main representatives of literary generation of 90th of XX age, as a standard of writer criticism.

Key words: writer criticism, provocation, subjectivity, transitional epoch.

УДК 821.161.2
ББК 83.3 (4 Укр) 6

Наталія Плетенчук

МІФОЛОГІЧНО-КОСМОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ СВІТУ В ТРИЛОГІЇ “ВОЛИНЬ” УЛАСА САМЧУКА

У статті розглядаються окремі аспекти міфологічно-космологічної моделі світу в прозі Уласа Самчука, зокрема на матеріалі трилогії “Волинь”. Увага акцентується на образі українського “космо-психо-логосу”, котрий проектується в досліджуваному творі на вертикальну вісь світу з контрастними координатами: земля – хутір (родинне коло) – небо. Це становить конструкцію органічного сенсу світобудови в прозі Уласа Самчука.

Ключові слова: модель світу, простір, космос, концепт “земля”, архетип, профанне, сакральне.

Самчуків художній світ, засвідчений цілим корпусом творів (“Марія”, “Волинь”, “Ost” та ін.), тримається на трьох китах: Magna Mater (Земля) – Бог – Рід. Просторові кореляти їх – земля, небо, хутір. Ця особливість ініціює космогонічне й космологічне тлумачення Самчукового образу світу*. Зрештою, будь-яке творення значною мірою повторює космогонічний акт з огляду на те, що сотворення світу – архетип всякого творення (Мірча Еліаде) [4, 35]. Легко помітити, як у трилогії “Волинь” автор в особі Матвія Довбенка екстраполює образ українського “космо-психо-логосу” на вертикально-просторову вісь із сіткою бінарних координат: земля (нижня) – небо (верхня). Вони і творять силове поле мікрокосму персонажа – його міфологічно-релігійний простір. Не випадково в уяві сина постать Батька набуває рис “гротескного тіла”: “Здається, він далеко серед широкого поля вкопався в землю і головою торкається хмари” [11, 571].

Накладання на реалістичну площину трилогії “Волинь” міфологічних пластів із наскрізною архетипністю спонукає шукати універсальне джерело волинського архітексту. Не випадково Валерій Шевчук визначає роман як “Волинську сагу”: можна говорити про певну спорідненість Самчукової “Волині” (щоправда, з просторово-ментальною кореляцією) з давньоісландським епосом, зосібна з родинними сагами, що мали вагомий вплив на європейську літературу кінця XIX – середини XX ст. (Ромен Роллан [1915], Кнут Гамсун [1920], Владислав Реймонт [1924], Томас Манн [1929], Джон Голсуорсі [1932], Франсуа Моріак [1952])**.

* Міфологічна картина світу основана передусім на розумінні процесів створення та облаштування світу. У космогонічних міфах, пов’язаних із створенням світу, основну увагу зосереджено на перетворенні Хаосу в Космос. Космогонія наголошує на виокремленні основних стихій (вогню, води, землі, повітря), відділення неба від землі, встановлення на небі світил, а відтак – на виникненні ландшафту, рослин, тварин і людини. Космогонічні міфи безпосередньо відображають космологічні уявлення, тобто уявлення про структуру Космосу. У космології описується його вегетативна (світлове дерево), зооморфна чи антропоморфна модель. Таким чином, міфи про створення світу (космогонічні) та про облаштування світу (космологічні) зумовлюють неабиякий інтерес для дослідження міфологічної та неоміфологічної картини світу, зокрема в творах новочасних письменників національних літератур, в тому числі й української.

** У квадратних дужках подаємо роки, коли названих митців удостоєно звання Нобелівських лауреатів за їх національно-монументальний епос. У цьому списку могло

Власне, перша частина трилогії “Куди тече та річка” починається з лейтмотиву відвоювання землі, характерного для сагового хронотопа: “Батько корчує пні за лісом на вирубі – гейби не заважали на тому шматку такого дорогого поля” [11, 6]. Початок тексту та поступове його розгортання з аксіологічно-предикативною мотивацією: батько корчує пні – мати пішла до млина – Василь корови пасе – “хіба та дівтора всидить вам вдома” – фіксує два орієнтири: йдеться про родинне коло і працю на землі. Далі реалістично-позірну характеристику Батька-патріарха поглиблено міфологічно-експлікативною: “Зросту Матвій великого... Постать його потужна, міцно збудована, “яких сьогодні вже немає”. Робота в його руках горить. Ступить – земля гнеться. Ударить кулаком – довбні не треба. Дуб дубом мужик” [11, 18].

Конституційована в цій характеристиці архетипність Людини, яка йде за плугом, але постійно зводить очі до неба, скеровує у вищу сутність цього монументального образу. Оце, на перший погляд, просте вдивляння в небесний звід дає Матвію значно більше – откровення неба таким, яким воно є: безкінечним і трансцендентним, а отже, сакральним уже за своєю природою. Небо, вважає Мірча Еліаде, символізує трансцендентність, міць і непохитність уже завдяки своєму місцезнаходженню [5, 51]. Ось для прикладу просторово-ієрофанічний малюнок небесного склепіння: “... дивився навкруги по широкому небу, ніби чогось шукав. Його старечий зір оглядав небо і, здається, просив його не бути надто немилосердним до тих зовсім ще малесеньких паростків. Хай вже підростуть, хай будуть більші. Ціла надія всіх людей. Велике Боже добродійство. Вічні скарби землі. Піт і кров. Гаряча молитва. Небо було чудове, широке, синє. Єдине небо, якого більше ніде нема. Дивилось звисока на цей земний світ, трохи згорда, трохи поблажливо. Але воно має повне право на те. Його краса, його величність... Вкриває землю навкруги, носить на собі хмарини, має дощ, росу, блискавки. Має чудове незрівнянне сонце... Чого ще треба тобі, дивна людино?.. Розуму треба, ... щоб вміти розумно жити, щоб щось творити, щось давати життю. Трошечки того людського розуму, що дає бажання щастя, розуміння свободи, поняття честі” [12, 147].

Суміжні просторово-аксіологічні позиції тексту підводять до розуміння того, що людина усвідомлює безмежність Божественного і своє місце в космосі, бо небо відкривається одночасно Матвієвій душі і розуму. Таким чином, воно символізує замкненість між матерією (землею) і духом. Не порушує цю гармонію і текстово-обрамлена (кільцева) структура роману, адже починається він з осмислення образу “дорогого поля”, а завершується могутнім філософсько-узагальненим акордом: “Зісталось просторе, випнуте взгір’ям, поле, перетяте чорною борозною, а над ним – глибоке, широке, ясне небо” [12, 5].

Земля – іманентна даність і разом з тим, це особлива, як і небо, координата Самчукового космосу: у ній зливаються воедино онтофанія (буття) та ієрофанія (священне буття). У центрі цієї просторової моделі перебуває людина з релігійною свідомістю, яка є органічною частиною цієї сакральної сфери. Щобільше, – це своєрідна топос-призма, через яку просвічується сенс людського буття.

бути й ім’я Уласа Самчука: письменника висували на здобуття вказаної премії за епопею “Волинь”, але через відсутність перекладу твір залишився поза розглядом.

У реальному вимірі земля – це шматок “дорогого поля”, ті “криваві п'ять десятин” [11, 31], що стають селянською Голгофою. Але якщо Стефаніків герой буде собі камінний хрест ще за життя, то Матвій Довбенко залишається біофілом-патріархом за будь-яких обставин, навіть коли “проходить хребтом ціна землі” [11, 251], а “життя чавить” [11, 35], бо він не боїться труднощів, змін, життя – воно йому підкоряється. Довбенко перемагає злидні щоденною каторжною працею; це людина, яка “ніколи не вста[є] пізніше за сонце” [12, 285], тому має моральне право повчати філософії селянського буття: “Ні одного зерна не змарнувати. Ні одної крихти хліба не смієте знищити без «пользи». Ні одної картоплини не повинен я бачити, щоб ото мені попід ногами валялася. Бережіть взуття. Шануйте одяжину, бо будете в мене, мов голопуцьки бігати... Голодранцями родитесь, проживете життя жебротою і здохнете під чужим плотом...” [11, 64–65]. Земля витягує з Матвія всі соки (мимоволі напрошується аналогія з романом “Соки землі” Кнута Гамсуна), фізичне здоров'я, відчужує від родини, та водночас народжує власника, котрий має постійний голод на неї і працює для своєї родини. Це і є активно-західна (прагматична) квінтесенція Самчукової філософії землі.

В уяві того, хто виступає в романі як “сторож роду свого, як здоровий корінь своєї землі” [11, 323], добробут асоціюється з панспціальністю, тобто з розширенням простору поля (грунту) – надійним майбутнім своїх дітей. Тому “і приходять на думку Матвієві – чи не кинути все то та йти у світ шукати для себе іншого місця. Землі треба! Простору! Росія ж велика – степи, далечі, землі широкі” [11, 134]. Матвій хоч і робить спроби змінювати, долати простір (йдеться про “горизонтальну” проекцію) у пошуках нової землі, однак аксіологічно-вертикальний вектор як стрижень його внутрішнього (морального, духовного) буття не змінюється протягом всього роману. Підсилює цю думку і формальна проекція сакрального Верху на сімейну організацію – наслідок міфологічного зв'язку людського мікросвіту з Всесвітом [6, 497], своєрідне утвердження небесного ладу в “низовій” родинній сфері: “Чи ж би ми покинули наш край, та й поволоклися б кудись, мов цигани, у світ за очі? І церкву, і рідню, і могили. О, ні! Це вже нізашо. Тут родилась, тут і вмирати хочуть!” [11, 134], – промовляє Настя як alter ego Матвія.

За художньою концепцією автора образ Матвія Довбенка проходить поетапну еволюцію (пошуки ґрунту – пошуки своєї національної землі) і цим уособлює частину волинського українства, яку було насильно “змосковщено”, зведено до “найбайдужіших губерній України щодо свого національно-державного вияву” [цит. за: 8, 7]. Селянський інстинкт, спрага землі керує Матвієм, коли він шукає землю на Смоленщині, однак дуже швидко розчаровується в побуті росіян: “... і знов Матвій усе то дуже ганив, нічого йому там не сподобалось, ні поле, ні природа, ні села, ні господарка. Знов спав у кацапа, де його цілу ніч гризли блощиці” [11, 168]. Він цінює “кацапів” за критерієм господарювання, порядку (“запущене, паскудне, лайдацьке хазяйство”), тому, міркує він, земля у них дешева, цілі простори бовваніють пусткою.

Приспана вітальність, національні почуття Матвія Довбенка проявляються під час війни і революції, коли він спостерігає руйнацію маєтків, нажитих людською кров'ю і потом, порушення Божих заповідей, руйнацію душ. Патріарх роду пророче промовляє: “Не кидайте цих

місць!.. Зубами гризть, а бороніться, бо то ваші кубла, здобуті працею, потом, кривавою нелюдською працею. Це не гроші, не золото. Це ваша земля, яка ссала впродовж віків вашу і ваших дідів-прадідів кров. Діти ваші ростуть і вони мають замінити вас на цих місцях... Нас випхнуть на шлях і, мов ту черву, затопчуть у багно... Худобу хай женуть, а ви верніться!...” [11, 333]. Хаос, безвість, руйнація, породжені війнами і революціями, – суперечать внутрішній сутності українця. Та й сама природа дисонує з історичними катаклізмами, що зумовлює хаотично-розміту і слабку текстову інтерпозицію другої частини трилогії “Війна і революція”. Адже “сильна початкова позиція першого роману “Куди тече та річка” та сильна кінцева останнього “Батько та син”... беруть у кільце назву, що означає категорії скороминучі, залишаючи категорії вічні” [3, 47], увиразнені завдяки двом архетипним образам – Батька (Матвія Довбенка) та Сина (Володька Довбенка).

Ключовий концепт “земля” варіює в сюжетно-композиційній канві роману за принципом художньої еволюції (слово → мотив → лейт-мотив → тема) і завдяки такому тонко смислового авторському нюансуванню – від образної конкретики до максимально згущеної абстрактності – несе важливе ідейно-концептуальне навантаження. Це каталізатор основної проблеми роману – екзистенційного вибору ідентичного простору, індивідуального та національного, глибинне осмислення сенсу життя, починаючи від предметно-дитячого світосприймання і закінчуючи апологією вічних законів і цінностей.

Візьмімо для прикладу монтажно схоплений міфопоетичний образ поля, органічно злитий з художньою деталлю – шорсткою п'ятірнею, котра загортає насіння. “Ситий, тяжкий дух зноситься над землею, ніздрі лоскоче сильний запах чорнозему, на чолі сходить піт і скапує по щоках до рідлі... Сонце – шалений і дикий огнепад, заливає лани, мужиків, птахів; земля, мов спрагла коханка, звабливо розпускає свої принади, що по них досхочу йдуть коханці і сиплють плодом, потом, молитвою! Роди велика, непорочна! Роди, прамати всіх родів!” [11, 251]. Здається, ніяка сила не може порушити це природне священнодійство, гармонію людини і землі, зламати іконний образ ідеального простору. І лише вкрадена з людської дійсності метафора “проходить хребтом ціна землі – своєї, лудяної сонцем, литої потом і болючої, як той хребет” [11, 251] повертає до первинного закону життя: “В поті лица твого будеш ти їсти хліб свій...”.

Калейдоскопічна швидкість кадру паралельно фіксує інший простір: “Володько вертається самітньо зі школи, іде поза селом, городами, зрубами, лісом. Мліє земля... Володько задирає голову, і в ньому негайно прокидаються хижі бажання знов позмагатися з тими птахами. Але у нього під пахвою у торбині книга “Сеятель”, а на другому, угорському схилі долини поле засипане людьми... Володько прикладає до чола долоню, прижмурює очі і дивиться на той другий бік. Його завжди манить кожний другий берег” [11, 252]. Так увиразнено дві різні світоорієнтаційні позиції життя. Якщо для батька земля – це природна субстанція, пов'язана з родом, сіянням зерна, з проростанням якого приходиться глибока життєва мудрість, то для сина – це духовно-інтелектуальна координата, бо йдеться про пізнання інших обривів життя і просвітницького “сіяння” на рідній землі, бо “кожний сіє, що вміє” [12, 146] – підсумовує батько. У таких

просторових координатах висвічується філософія віталізму: повнота існування в кожного героя має свій просторовий вимір. Та й загалом в Уласа Самчука розуміння землі не матеріально-предметне, а ідеалістично-чуттєве в будь-якому вимірі. Найбільше увиразнює цю авторську ідею тема третього тому роману, що має назву “Батько і син”. Роман і завершується на філософсько-символічній ноті: “Він (Батько. – Н. П.) ... знав, куди і чому відійшов його син. Хто скаже, як надовго... Можливо, назавжди... Але Матвій не має права на це зважати. Його кличе земля, він мусить бути з нею” [12, 324].

Для цілісного осмислення Самчукового світопереживання важливе заглиблення в метафізичну суть філософського образу землі. Поперемінне чергування наративних (теперішньої і минулої) перспектив дозволяє вловити дух “пересипання” і розмикання часу у філософському осмисленні вічного закону землі та Людини за плугом: “... і встають в уяві діти-велетні. Ідуть пралісами, рвуть столітні дуби, розчищають галявини, передають огневі хмиз і хащу: дикий звір чує запах поту людини за плугом і з диким жахом тікає у безвісті. Ішов плуг, ішов страшний мужик за плугом, розривав цілину, визволяв сковану силу землі, родив життя. Сливе побожно дивиться хлопеч на ту ось, побіч, людину” [11, 253]. Сила духу і тіла, почерпнута з молитви, лишає творчі початки на землі Зерном і таким чином пересотворює світ – з’єднує початок із кінцем, відродження зі спасінням. Власне тому щоденна молитва Довбенкова уважна й урочиста: “Матвій говорив голосно з Богом! І тут любив ясність. Кожне слово вимовляв «трезво», повно. Не любив дрібних, звичайних молитов, любив псалми. У них говорилось до Бога гарною, вибраною мовою. Кожне слово, мов ядерне, пшеничне зерно” (курсив наш. – Н. П.) [11, 97]. Тут основне – у добірному зерні-слові “передати відчуття безмежної глибини, яка існує у кожному слові Христової молитви... і в особливому молитовному пориві зрозуміти сенс своїх прохань” [7, 22].

Кидання зерна в землю дає релігійній людині одкровення вищого сенсу – ритмічності життя, органічного повернення в землю, духовного воскресіння. Тому “земля найбільше щастя – більша за любов, за життя, – каже Матвій Довбенко. – Земля найбільший скарб – більший за золото і коштовні речі. Земля – сон мільйонів поколінь, казкове привабливе ество, містична сила космосу, наснага слабих і дужих. Золото, краса, любов, молодість і вічний учитель мудрості!” [11, 252].

“Матеріальним” уречевленням мікрокосму Матвія Довбенка, до(за)-повненням (Мартін Гайдеггер) його індивідуального *spatium* у між небом і землею виступає серединна модель світового простору* – топос хутора. Сакралізація первинного сенсу у “Волині” – бажання жити в космосі такому, яким він вийшов із рук Творця, чистому і святому, – дозволяє космізувати Довбенків простір у хаотично-однорідному *protopium* і за допомогою топоса хутора. Адже прорив священного, міркує Мірча Еліаде, не лише проєкціонує точку опори в хиткому та аморфному профанному просторі (певний центр посеред хаосу) – він також зумовлює

* У цьому контексті можна говорити про подібність космогонічних уявлень у міфологічно-середньовічному хронотопі: у садибі землероба, буквально – “мідгард” (“серединна садиба”), символічно зосереджено модель всесвіту, культивовану частину світового простору, що протистоїть хаосу (“утгард”) [2, 60].

рівневий розрив, відкриваючи зв’язок між космічними рівнями (землею і небом), і таким чином робить можливим перехід онтологічного порядку – від одного способу життя до іншого [див.: 4, 281]. Отже, волинський образ світу з виразною центрацією онтологічно-замкнутого простору хутора замикає максимально відкритий шлях до верху (неба) і низу (землі).

Головна особливість сутності буття Довбенка-хуторянина – це сакралізація профанного, точніше – радість упізнання сакрального в буденному. Побудувати дім, виплекати дерево (сад), виростити дітей – цей універсальний закон життя, зв’язаний з Божим, Матвій якось по-особливому втілює в життя. Сад стає для нього топосом святості, Храмом Божим, який він “оглядає і рано, і ввечері, і завше, коли тільки має вільну хвилину”, немов промовляє молитву, – ним визначається внутрішній простір персонажа: “Радіє десь глибоко в собі якоюсь особливою матвійською радістю” [11, 21]. Народження дитини – це значною мірою благословенна подія: “Відколи Настя завагітніла, на хутір упав спокій” [11, 159]. А побудова Дому – це закон, зв’язаний з печаттю Духа поколінь, імітоване таїнство сотворення нового світу.

На ідейно-художню інтерпретацію хутора як своєрідного “Центра Світу” накладається національно-ідентичний пласт осмислення його як “особливого духовного космосу нації, з самого початку приналежного до її плоті, найточніше відбиваючого її іманентну суть” [9, 76]. Ідилічний простір інобуття українського національного духу відтворено в руслі кращих традицій Пантелеймона Куліша і Миколи Гоголя, а також у контексті неоміфологізованих моделей Василя Барки, Івана Багряного та ін. Раїса Мовчан, розглядаючи архетипний міф українського хутора як наскрізний мотив-ідею в світоглядно-художній концепції Уласа Самчука (“Марія”, “Кулак”, “Волинь”, “Морозів хутір”), апелює до Маланюкового: “В УССР нищать десятки й сотні тисяч хуторів (значить, ще трималися: “Великі у малому”) українських. Так, хутір – це була основа й форма. «Хуторянин» – зовсім не образлива назва, а фактор національної культури зі плюсами й мінусами, котрому треба бути Українцем, – без цього не буде України”. При цьому дослідниця слушно зауважує, що утвердження українського хутора в ХХ ст. – це насамперед світоглядне відродження; руйнація ж хутора веде до руйнації душі [9, 77].

Отже, хутір як просторовий еквівалент іманентного космосу допомагає Самчуку дати свою художню інтерпретацію Абсолютної Реальності й відновити перманентну селянську філософію з природним органічним самовиявом (враховуючи і західний раціоналізм), відмінну від матеріальної заангажованості природи й надмірної побутовості А. Головка чи М. Стельмаха.

Хутір у “Волині” – це початковий простір, що ідентифікується з родинним колом і в цьому контексті визначає духовну матрицю роду. Такий хутір відповідає екзистенційній потребі Самчукового персонажа – бажанню самостійності і свободи. Просторова замкненість у гармонії з природою дозволяє найкраще трансцендентувати себе. Образ хутора в міфопоетичному континуумі з ознаками циклічності символізує живучість вільнолюбивого національного духу з часів козацтва (не випадково хутір у

“Волині” має назву Запоріжжя^{*}). Хутір – самостійна економічна одиниця, що виховує власника-індивідуаліста (Матвій каже: “Не люблю того спільного. На своєму хоч стань, хоч сядь, хоч покотом. Я тут пан. Так. Кожний має право на кусник права в собі” [11, 257]).

Будучи органічною частиною цього світу, Самчукова людина підпорядкована ансамблеві природних, християнських (літургійних) і родинних ритмів. Ось чому “світ – храм, а в нім засвічено свічі. Настя голосно молиться до сходу” [11, 200], а на новій землі її вітають сонце і дзвони. Людина одночасно усвідомлює себе в двох часових площинах: природно-локальній та історично-релігійній. Складається враження, що перевага надається не “літері” часу (хронологічність сприймається як жанрова ознака), а – духові часу. Тоді він у буденному вимірі концентрується, згущується до дня, дарованого Богом (див. розділ “День Божий”), а коли розривається профанна дійсність, досягає неперервної сакральної домінанти (див., приміром, розділ “На Різдво”). Аграрний час тут умовно-антропоморфний і визначається людиною та природно-циклічними ритмами: “Матвієва родина все як від світання до смеркання на роботі” [11, 208]. Він може набувати метафоричної контраверси: “Сонце встає – люди встають, сонце лягає, а люди не лягають, а несуть свої потомлені руки затемна додому, щоб і собі лягти...” [11, 224]. Таким чином, простір і час у сприйнятті людини релігійної свідомості – це не апріорні поняття, вони становлять невід’ємну частину її життя, тому не так усвідомлюються, як безпосередньо переживаються нею, подібно, як у середньовічній міфологічно-саговій поезиці.

Сплетіння родинних і християнських ритмів визначає певний моральний стан у замкнутому просторі буття: “Ростуть діти одинокі... ростуть далеко від людей, нелюдяні, соромливі. Зате не знають вони ні лайок поганих, ні божби”; “Лягаючи, ціла родина спочатку молиться. Лягти без молитви ніхто не посміє” [11; 45, 103]. Налаштованості на такий лад життя відповідає інтер’єр хати з освяченими в церкві іконами, образом Бога на покуті, піччю, надійним прихистком боязливих дітей, врешті, столом як своєрідним уособленням мікрокосму, що допомагає глибше осмислити парадигму родинного кола.

Отже, репрезентована у “Волині” вертикальна вісь світу з контрапунктними координатами: земля – хутір (родинне коло) – небо – це і є Самчукова axis mundi, конструкція сенсу світобудови, зв’язку мрії, ідеалу та реальності, а головне – цілісності та органічності світовідчуття.

Література

1. Бурлакова І. Творчість Уласа Самчука. Проблеми індивідуального стилю: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Х., 2001. – 19 с.
2. Гуревич А. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.

* Назва хутора – не вимисел автора. Вона зафіксована в історичних документах XVII ст. Улас Самчук використав у романі ще один автобіографічний факт – переїзд родини на хутір Лебедшину у “Западенну Пилявку” (Тілявку).

3. Данилевич М. Український образ світу у трилогії У. Самчука “Волинь” // Наукові записки. Серія: Літературознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2000. – Вип. VI. – С. 44-49.
4. Элиаде М. Избранные сочинения: Миф о вечном возвращении. Образы и символы. Священное и мирское / Пер. с фр. – М.: Ладомир, 2000. – 414 с.
5. Элиаде М. Избранные сочинения: Очерки сравнительного религиоведения / Пер. с англ. – М.: Ладомир, 1999. – 488 с.
6. Кассирер Э. Избранное: Опыт о человеке. – М.: Гардарики, 1998. – 784 с.
7. Криса Б.С. Пересотворення світу: Українська поезія XVII–XVIII ст. – Львів: Видавничий відділ “Свічадо”, 1997. – 215 с.
8. Мариненко Ю. Еволюція характерів персонажів у трилогії Уласа Самчука “Волинь” // Дивослово. – 1999. – № 11. – С. 7–9.
9. Мовчан Р. Улас Самчук: “За нами довге скитання...” // Мовчан Р. Українська проза XX століття в іменах: У 2-х ч. – Ч. 1. – К.: ПП “Компанія “Актуальна освіта”, 1997. – С. 155–173.
10. Мойсеїв І. Храм української культури (Філософія семіосфери). – К.: Рідна хата, 1995. – 463 с.
11. Самчук У. Волинь: Роман у 3-х ч. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1993. – 574 с.
12. Самчук У. Волинь: Роман у 3-х ч. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1993. – 334 с.

The article deals with some aspects of mythological and cosmological model of the world in the prose by Ulas Samchuk, the “Volyn’ ” trilogy in particular.

Key words: *the model of the world, space, cosmos, the Earth concept, archetypes, profanum, sacrum.*

УДК: 82-2 : 821.161.2

ББК: 83.3 (4 Укр) 6

Наталія Вівчарик

ПОЕТИКА ДРАМИ ГРИГОРА ЛУЖНИЦЬКОГО “СЕСТРА-ВОРОТАРКА”

У статті на прикладі драми “Сестра-воротарка” проаналізовано внутрішні зв’язки релігійної драматургії Григора Лужицького із містерійним жанром, зокрема з міракліями. З’ясовано, що образ Богоматері-воротарки виступає авторською варіацією міфу перевтілення або перетворення. Увагу звернено на поєднання сакрального і профанного. Аналізується композиція, часопросторова модель твору.

Ключові слова: жанр, драма, містерія, композиція, поетика.

Ідейно-художні пошуки Григора Лужицького (1903–1990) тісно пов’язані з діяльністю львівського літературного угруповання “Логос” (1922–1939). Нова хвиля рецепції та переосмислення доробку “логосівців” збігається з формуванням ідеологічно-незаангажованого канону в сучасному літературознавстві, який невіддільний від осмислення літературної традиції в її найглибшому вияві. Зазначений імператив породив потребу реконструювання “логосівської” концепції, цілісного дослідження художньо-філософських засад творчості угруповання загалом і Григора Лужицького зокрема. Як не прикро константувати, в усіх донині виданих “Історіях української літератури ХХ століття” навіть не згадується прізвище цього письменника чи інших представників “Логосу” (в переліку літоб’єднань 20–30-х років ХХ століття воно лише називається), хоча вони, продовжуючи насильницьки перервану в нашому письменстві тяглість творення сакрально-світської літератури, створили потужний пласт християнської лірики, епосу, драми. Християнськість як своєрідний вияв душевно-психічного, творчого стану стала основою художнього мислення, головним концептом ідейно-естетичної авторської свідомості не лише Григора Лужицького, а й, по суті, всіх представників “Логосу”. В умовах войовничого атеїзму такі літературно-мистецькі принципи образотворення всіяко заперечувалися офіційним літературознавством, трактувалися ним як “шкідливі”, при цьому свідомо ігнорувалися ґрунтовні дослідження про генезу, самодостатність і самоцінність (передусім естетичну) християнської традиції на українському національному ґрунті, що було доведено Іваном Франком, Олександром Білецьким, Михайлом Возняком, не кажучи вже про праці з цих проблем табуйованих тоді Леоніда Білецького, Михайла Грушевського, Сергія Єфремова, Ігоря Качуровського, Дмитра Чижевського та ін. Протягом останнього десятиліття творчість “логосівців”, зокрема Григора Лужицького, все частіше потрапляє у поле зору українських дослідників. З цього погляду незаперечну наукову цінність мають праці Стефанії Андрусів, Володимира Антофійчука, Миколи Ільницького, Леоніда Рудницького, Тараса Салиги, Степана Хороба.

Дослідники зауважують, що домінантними у поетиці, по суті, всіх драм Григора Лужицького є категорії історизму, релігійності і

патріотизму. Письменник, як і всі члени “Логосу”, відстоював “ренесанс християнства в Європі” [5, 815]. Його вважають ініціатором християнської драми в часи так званого застою, коли найслабшою ланкою української літератури була драматургія [13, 185]. Релігійність Григора Лужицького виявляється в мірі художнього наповнення твору як на змістовому, так і на міфотворчому рівнях. Його п’єси тісно переплітаються з містерійним жанром і потребують детального вивчення.

Українська релігійна драма початку ХХ століття “несла в собі давні традиції християнськості нашого письменства, здебільшого розвивалася через модифікацію жанрів, образів, сюжетів у світській драматургії...” [20, 67]. Уже саме звернення на початку ХХ століття й у міжвоєнний період до старої української драми, зокрема шкільної, за твердженням Григора Лужицького, передбачало відродження релігійної п’єси. Степан Хороб зауважує, що драми-містерії чи їх жанрові модифікації “відроджувалися ледь не в усіх західноєвропейських літературах” [20, 80]. Григор Лужицький прагнув таким чином осучаснити українську драматургію, театр, надати їм модерного блиску, зберігши при цьому “традиційний українсько-християнський етос і здоровий український патріотизм” [14, 4].

Леонід Рудницький поділяє драматургію цього чільного “логосівця” на три категорії: історико-релігійні, побутово-психологічні п’єси, музичні комедії [14, 6]. Такий поділ є досить умовним, оскільки згідно з ним до першої категорії віднесено різноаспектні твори. Окремі з них є своєрідною інтерпретацією біблійних сюжетів, наприклад драма “Голгота – Страсті, Смерть і Воскресіння Господа нашого Ісуса Христа”. Уже сама назва п’єси вказує, що страсті, смерть і воскресіння Сина Божого є композиційними центрами твору. Навколо них відбувається нанизання інших євангельських епізодів. У деяких творах, крім традиційного для релігійної драматургії конфлікту між Богом і дияволом, відбувається зіткнення двох реальних історичних сил, що усвідомлюються як втілення добра і зла. Прикладом служать п’єси “Посол до Бога”, “Ой зійшла зоря над Почаєвом”. Підґрунтям цих творів є християнський міф та реальні історичні події. В основі сюжетів названих драм – чудо, пов’язане з діями святого або Матері Божої, що дає підстави характеризувати ці п’єси як міраклі. Дещо відрізняється від творів цієї групи драма Григора Лужицького “Сестра-воротарка”. Сюжет твору є своєрідною художньо-стильовою обробкою середньовічної легенди, пов’язаної з образом Богоматері. Автор відходить від біблійної події. Таким чином літературні варіанти християнських колізій, на думку Володимира Антофійчука та Анатолія Нямцу, часто продовжують канонічні тексти, ускладнюють їх план соціально-історичними та предметно-побутовими реаліями, доповнюють морально-психологічними мотивуваннями вчинки персонажів, осучаснюють стародавні події, залучають їх до контексту духовних пошуків сприймаючої культурно-історичної епохи [див.: 2, 11].

П’єса Григора Лужицького “Сестра-воротарка” доволі органічно поєднує реальне та містичне. Письменник, абстрагуючись від чисто зовнішньої дії, намагається зобразити внутрішньо-мотиваційні чинники подій. При цьому середньовічна християнська легенда адаптована автором до умов сучасності: сестра-воротарка, засумнівавшись, самовільно покидає монастир, протягом трьох років її обов’язки виконує Матір Божа. Вона оберігає від лихої слави монастир і сироту. Відтак з’являється

загадка пов'язана з ідентифікацією героїв. Мотив навернення розроблявся й іншими “логосівцями”, зокрема спробував поєднати соціально-побутове та релігійне начала Василь Мельник-Лімниченко (драма “Убите щастя”). Біблійний мотив повернення блудного сина до родинного лона дещо розширюється (повернення відбувається не тільки у сім'ю, а й громаду, віру). У Григора Лужницького в ролі блудного сина виступає сестра-воротарка (біблійне “Отче, я прогрішився проти неба й проти тебе! Я недостойний більше зватися твоїм сином” [Лука 15:11-32]). Водночас Григор Лужницький вдається до фольклорних традицій. В українській культурі постать Богоматері ближча до людей, аніж особа Бога: вона, будучи опікункою сиріт та бідних, першою приходиться на допомогу, за її посередництвом можна отримати прощення, зцілення. Критики зауважували, що середньовічний мотив набув “українського обличчя” і завдяки образу “галицького священика”. Він готовий зрозуміти і підтримати Марію навіть тоді, коли розгнівані парафіяни (вони асоціюються з натовпом) вимагають її вигнання. Цей образ пов'язаний “тією релігійністю, яка ласкава і всепрощаюча” [12, 491]:

Парох: ...Де ж би тобі Пречиста не простила, коли Вона бачила й бачить твою муку, твої думки, твоє життя! Господи ти мій! Та вона вже давно тобі простила й уже давно тобі підготувала таку радість, про яку ти навіть і не мрієш... Господь про найменших хробачків і пташенят пам'ятає, а де ж би Він у своєму безмежному милосердю про нас забув! Не журися, дитино, усе буде добре... [8, 222].

Михайло Возняк підмітив, що, “стикаючись з улюбленими мотивами народної поезії, містерії давали часто місце уособленню абстрактних основ поруч із оживленими людськими типами; в таких містеріях проводилася якась дидактична думка в діяннях видуманих осіб, що алегорично являли собою чесноти: віру, надію, любов, милосердя тощо або гріхи: гордість, заздрість, скупість і інші...” [3, 153].

Богоматір у ролі воротарки в однойменній п'єсі Григора Лужницького – авторська варіація міфу оживлення або перетворення. Відбувається містичне “перевтілення”: образ Матері Божої ідентифікується з образом головної героїні драми. Дівчина намагається віднайти гармонію. На це вказують її пошуки-сумніви (монастир/світське життя). Вони стають елементами випробувального процесу, який асоціюються з пошуками біблійної Марії-Магдалини (гріх, осудження людей, прощення Бога). Анатолій Нямцу відзначає, що “євангельський “світ жінок” густо заселений образами грішниць, які під впливом Ісуса Христа [в цьому творі за посередництва Богородиці. – Н. В.] поривають зі своїм минулим і отримують інше життя” [10, 109]. Через дисгармонію уявного (щире і вічне кохання Степана) і дійсного (лицемірність), зовнішнього (монаший одяг) і внутрішнього (сумніви) сестра-воротарка відчуває дискомфорт, стає мовчазною. Свідченням цьому служать монологи-звернення і монологи-усамітнення. Марія почувається самотньою поряд з коханим, його друзями. Часто її апеляції не вимагають мовленнєвого відгуку. Вони висловлені наодинці або в психологічній ізоляції від оточуючих. За Юрієм Лоцманом, це “автокомунікація”, в основі якої лежать стосунки “Я-Я” [7, 89].

У центрі уваги Григора Лужницького як драматурга опиняється амбівалентна особистість, у якій бореться духовне й матеріальне.

Конфлікт твору пов'язаний з альтернативою вибору, сумнівами або “хитаннями”. Чітко виокремлюються два світи: духовний (небесний), пов'язаний зі святістю, і матеріальний (земний), який є недосконалим, гріховним. А монастир стає своєрідною межею між ними. Представники міфологічної критики вважають, що ідея святості була притаманна людині завжди, і тому “вічною темою” в художній творчості є розповідь про духовне падіння і подальше моральне відродження [див.: 17, 232]. Письменник зосереджується не так на зовнішніх, як на внутрішніх подіях. На це вказує пролог, який складається з авторських ремарок. Навіть коли герої ще “німі”, відбувається повноцінна дія: за них говорять зовнішність, інтер'єр. Вчинки дійових осіб зумовлені внутрішніми мотивами (переконаннями, ідеалами). Герої Григора Лужницького намагаються між емоціями, комплексами і моральними нормами знайти самих себе. На це вказують текстові деталі п'єси, специфічна побудова діалогів. Марія “мертвіє”, коли чує голос монастирського дзвону. У читача виникає риторичне запитання: “За ким б'є дзвін?” Цікавим композиційним елементом є одночасне, паралельне зображення подій у різних приміщеннях. Цей прийом створює можливість опосередкованого “споглядання дійсності”, що дозволяє викрити фальшивість, лицемірність світу, людей, зовнішній і внутрішній світ яких часто різняться. Прикладом слугують Труцький, Степан, Зіна, адвокат, Червань. Їхні інтриги, корисливість протиставляються ідеалістичним уявленням дівчини-сироти, яка прагне до самореалізації. Їй важко зробити вибір між монастирем і сім'єю, вічним і буденним:

Марія: ...Я дуже хочу бути жінкою, я дуже хочу бути матір'ю, але я хочу жити в сонці, хочу жити в довір'ї, хочу боронити мого чоловіка й моїх дітей від всього злого... І хотіла б усім-усім робити добро! [8, 216].

Справжнє ество дівчини зрозумів тільки огорожник-каліка, який колись був хорунжим. Цей трагічний образ викликає історичні ремінісценції: часи визвольних змагань відійшли в минуле, залишилися їх відгомони – каліки. Письменник вдається до алюзії і таким чином виявляє примарність пошуку щастя у боротьбі за національні ідеї:

Огородник: (*вертається, бере мітлу та сміярку і старається стати*

струнко). Дозвольте представитися: посмітюх [8, 221].

Образ огорожника – трагічний і в історичному, і в особистому плані. Він набуває статусу безпритульного: відсутність власного дому, простір втраченої батьківщини. Побудова держави порівнюється зі спорудженням житла – як матеріального, так і духовного. Стефанія Андрусів зауважує, що “втратити дім для українця – втратити себе, свою самість, що можливе лише на своєму місці – у своєму Домі” [1, 98]. Цей символічний простір постійно породжує тугу за власною ідентичністю. Рідним домом для сестри-воротарки виступає монастир. Поза ним вона проходять різні непередбачувані випробування. Новий, невідомий простір, до якого так прагнула дівчина, викликає почуття страху та непевності. При переході до нього Марія втрачає опору у вигляді старого простору з його якостями, її огортає жах, який пов'язаний з відчуттям дисгармонійності світу.

Внутрішнє роздвоєння (у християнському трактуванні – спокуса) стало поштовхом до пошуків справжнього “я” сестри Марії/дівчини Марії. Відбувається побудова часовопросторової моделі, в центр якої поставлено

Марію і престол, що фокусує всі інші просторові і непросторові детермінанти. Внутрішнє роздвоєння дівчини спричинилось до ритуальних випробувань (сумніви, дорога покаяння). Мотив блукань композиційно відбитий в чотирьох діях-картинах. Вони пов'язані з основними елементами міфо-релігійного простору. Відбувається його членування на напрямки і зони: основні його параметри задаються розміщенням найбільш сакральних об'єктів, які формують “силові поля” (віддаль між храмами, священними місцями) [див.: 18, 242]. Це проявляється в розвитку сюжету (наближення або віддалення героїв від сакруму).

Дорога випробувань і покаяння наближає, а точніше повертає, головну героїню драми до священного простору – монастиря, в основі якого – вівтар, а також Богоматір у ролі сестри-воротарки. Простір сакралізується разом з рухом до центру (типова схема: країна – місто – його центр – храм – вівтар – жертва, через яку оновлюється світ [див.: 18, 256]). Ритуальне очищення відбувається біля вівтаря. Він стає відправним і кінцевим пунктом священного кола-випробування. Початок і кінець шляху сестри-воротарки співпадають. Вони співвідносні з місцем, де перехрещується небесне та земне (монастир). Тут відбувається переродження, поява нової якості життя, ініціація, яку здійснює Матір Божа. Місце сестри-воротарки, що його тимчасово займала Діва Марія, знову посідає дівчина з таким же ім'ям (таким чином витворюється дискурс імені). Наслідком ініціації є навернення, “відновлення”. Елементи випробувального ряду (поневір'яння) передують “отверзанню очей і вуст”. Адже головний результат посвятницької містерії – “повне переорієнтування душі її учасника” [16, 73].

Повернувшись до монастиря, сестра-воротарка потрапляє в “дім”, який рятує від небезпек, бо освячений божественною силою. У такий спосіб відбулася апробація простору. Доступним стає центр з вищими сакральними цінностями, відтак міняється статус героя (той, хто подолав шлях, набуває вищого статусу).

У традиційному сюжетно-образному матеріалі, пов'язаному зі спасінням Богоматері, Григором Лужницьким актуалізовано дослідження екзистенційних станів особистості та соціуму шляхом художнього осмислення опозицій особистість/натовп, життя/смерть, добро/зло. Сприйняття “обробок традиційних структур передбачає певний рівень художньо-естетичної підготовки реципієнта, знання використовуваного автором фольклорно-міфологічного і літературного матеріалу. Інакше кажучи, такі твори ніби вимагають “подолання матеріалу” (за Михайлом Бахтініним), бо їх сюжетно-композиційна і проблемно-тематична побудова засновані, як правило, на складному асоціативно-символічному зближенні”, – зауважує Анатолій Нямцу [9, 417–418].

У релігійних драмах Григора Лужницького існують два світи: світ реальний (земний) і світ духовний (нематеріальний). Вони творять опозиції, відображення яких стають дійові особи, що репрезентують ці начала. У п'єсах “логосівця” панує ідея оновлення, релятивізації світу. Його твори засновані на християнській традиції, є “своєрідним опертям у пошуку сутнісного, у втіленні фундаментальних засад буття і свідомості людини” [11, 221]. Герої шукають гармонії між внутрішнім та зовнішнім світом, однак часто відчувають онтологічну самотність. Мірча Еліаде

зауважував, що “людина релігійна завжди намагається жити в святім *Universum*, і... в результаті цього всі її переживання є цілком іншими, ніж переживання людини, позбавленої релігійного почуття, яка живе у десакралізованому світі”, таким чином “святість і світськість творять два способи буття в світі, дві різні екзистенційні ситуації” [6, 9–10]. Слово “Бог” у драматургії письменника вживається з різними метафоричними значеннями – як втілення чогось всесильного, всезнаючого, всемілостивого.

Релігійна драматургія Григора Лужницького відображала приписи католицької етики: піднесення і вивищення християнського ідеалу, “а в такий спосіб і очищення (своєрідний катарсис) людської душі, благодотворне повчання, а затим утвердження християнського світогляду засобами образно-художньої системи” [20, 106]. Водночас можна припускати, що написання містерій стало реалізацією настанов автора на оновлення театру. Використання цих жанрових схем відповідає позиції християнськості в загальній системі ідейно-естетичної свідомості Григора Лужницького. Асоціативні нарощення приводять до “свого” розуміння тексту кожним читачем, водночас існує “спільне” для всіх реципієнтів, бо в основі творів – загальноприйняті моральні норми. У релігійній драматургії Григора Лужницького відбито орієнтири, які виконують не тільки християнську спрямовуючу функцію, а й набувають у контексті того часу національно-історичного спрямування. І хоча нині подібні твори не в усьому відповідають читацьким і глядацьким запитам та інтересам, заслуга Григора Лужницького як творця української релігійної драматургії початку ХХ століття полягає у тому, що такого типу п'єси стали поштовхом до подолання “сакрального табу”, яке не допускало сценічних образів Ісуса, Богородиці, святих.

Література

1. Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст.: Монографія. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, Тернопіль: Джура, 2000. – 340 с.
2. Антофійчук В., Нямцу А. Євангельські мотиви в українській літературі кінця ХІХ–ХХ ст. – Чернівці: Рута, 1996. – 208 с.
3. Возняк М. Історія української літератури. У двох книгах. Вид. друге, випр. – Львів: Світ, 1994. – К. 2. – 560 с.
4. Гром'як Л. Особливості християнської поезії в Західній Україні 20–40-х років ХХ століття: мотиви, жанри, поетика. Львівська група письменників “Логос”. – Дис. канд. філолог. наук. – Тернопіль: Тернопільський державний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, 2000. – 190 с.
5. Гром'як Л. Отець Василь Мельник – письменник Василь Лімниченко // Мельник В. (Василь Лімниченко): Релігія і життя (поезія, проза, драма, публіцистика, релігійні статті) / За заг. ред. проф. Р. Гром'яка. Упор. і післямова Л. Гром'як. – Тернопіль: ОП ТВПК “Збруч”, 1999. – С. 783–819.
6. Eliade M. *Sacrum i profanum*. – Warszawa: Wydawnictwo KR, 1996. – 209 s.

7. Лотман Ю. Избранные статьи: В 3^х т. – Таллин: Александра, 1999. – Т. 1. – 540 с.
8. Лужницький Г. Посол до Бога. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 248 с.
9. Нямцу А. До проблеми функціонування традиційних сюжетів у літературі ХХ ст. (теоретичні аспекти) // Варшавські українознавчі записки. – Варшава: Видавництво оо. Василян. – 2001. – № 11/12. – С. 415–422.
10. Нямцу А. Новый завет и мировая литература. – Черновцы: Изд. ЧГУ, 1993. – 243 с.
11. Поліщук Я. Міфологічні горизонти українського модернізму: Літературознавчі студії. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 294 с.
12. ОТ. Нова п'єса Г. Лужницького // Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва: 1915–1975. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; 1975 – 1991. – Т. 1. – С. 491–492.
13. Рудницький Л. Драматургія Григора Лужницького // Записки НТШ: Праці філологічної секції. – Львів, 1992. – Т. ССХХІV. – С. 185–209.
14. Рудницький Л. Драматургія Григора Лужницького // Лужницький Г. Посол до Бога. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – С. 3–40.
15. Салига Т. Григор Лужницький і літературна група “Логос” // Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері. – Львів: Світ, 1994. – С. 69–78.
16. Сапронов П. Культурология: Курс лекций по теории и истории культуры. – СПб: СОЮЗ, 1998. – 560 с.
17. Современное зарубежное литературоведение: Страны западной Европы и США. – М.: INTRADA, 1999. – 320 с.
18. Топоров В. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. – М.: Мысль, 1983. – С. 227–284.
19. Хороб С. Українська драматургія: кризь виміри часу. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 200 с.
20. Хороб С. Українська релігійна драма кінця ХІХ-початку ХХ століття: проблематика, жанрово-стильова своєрідність. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 143 с.

In the article on the example of drama “Sestra - Vorotarka” it is analysed internal relations of religious dramaturgy of Grygir Luzhnytsky with a mystery genre, including with miracle. It is became clear, that artistic image of Bohomatir-Vorotarka comes forward author variation of myth of reincarnation or transformation. Attention appeal on combination sacral and common. Composition is analysed, time-scope model of work.

Key words: genre, drama, mystery, composition, poetics.

УДК: 821. 161. 2
ББК: 83. 3 (4 Укр)

Галина Сокол

СТИЛЬОВІ ПОШУКИ РАННЬОЇ ПРОЗИ ГАЛИНИ ЖУРБИ

У статті розглядається збірка Галини Журби “З життя” крізь призму жанрово-стильових особливостей прози письменниці. Простежено домінанти художньо-образної організації текстів збірки і зроблено висновок про наявність у стильовій палітрі письменниці рис пізнього модернізму — ліричного імпресіонізму та експресіонізму. Водночас зауважено певну синкретичність художнього мислення Галини Журби, що виявляється в поєднанні ліризованої нарративної домінанти з гумористично-іронічним дискурсом окремих творів.

Ключові слова: мала проза, імпресіонізм, експресіонізм, жанрово-стильові особливості.

Мета статті – розкрити стильові особливості письма Галини Журби раннього періоду її творчості, обравши за об'єкт дослідження збірку „З життя”. Актуальність такого дослідження зумовлена потребою ґрунтовного вивчення творчості Галини Журби, письменниці, більшість творів котрої не перевидавалися в наш час. Короткий аналіз цієї збірки подає Наталя Шумило [14], окремі штрихи життя та літературного доробку письменниці розглядалися в статті Валерія Шевчука [13], деякі аспекти життєвого шляху висвітлювалися у розділі книги Володимира Біляйва [2], аналізові повісті “Зорі світ заповідають” в контексті західноукраїнської прози 20–30-х років ХХ ст. присвячено розділ монографії Стефанії Андрусів “Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст.” [1, 221–228]. Найповнішим дослідженням творчості Галини Журби на сьогоднішній день є розділ монографії Н. Мафтин “Західноукраїнська та еміграційна проза 20-30-х років ХХ століття: парадигма реконквісти” [10, 277–302].

Перша збірка Галини Журби “З життя”, що вмістила шість оповідань (“В степу”, “Сповідь”, “Жарти”, “Вовчєня”, “В тайзі” та “Студент”) вийшла друком у 1909 році в Одесі. Ця невелика за обсягом книжка є демонстрацією творчих пошуків ще дуже молодого, проте обдарованого письменниці, яка зуміла майстерно передати багатий на емоції внутрішній світ своїх персонажів, ті переживання людської душі, що іноді сягають екстремів неймовірного страждання. Рання проза Галини Журби стала яскравим свідченням закоріненості манери письма молодого авторки в українській епічній традиції, зокрема в “ліричному імпресіонізмі” Ольги Кобилянської та Михайла Коцюбинського, і водночас — виявом оригінального таланту письменниці. Цей глибинний зв'язок стильового забарвлення прози Галини Журби із творчістю її літературних попередників одразу ж був помічений Микитом Сріблянським, авторитетним критиком, котрий активно співпрацював з “Українською хатою”. Аналізуючи особливості індивідуального стилю українських авторів у статті “Боротьба за індивідуальність (З літературного життя за р. 1911 на Україні)”, він підкреслив найбільш характерні особливості їхньої творчості: “Спокоєм віє від трьох названих індивідуалістів-естетів, класичною красою задуманих людей, але —

Кобилянська згадує і в неї море ліризму, Коцюбинський шукає цікавих випадків і плястично описує їх, Л.Українка конструює розумові схеми, — а разом вони дають прекрасний, цінний акорд ріжноманітного, високо культурного життя” [11, 179]. Водночас він вказував, що найближчою “по духу творчості до попередніх” є саме Галина Журба, та високо оцінив хист авторки: “Доводиться з приємністю зазначити, що сподіванки вона справдила. Маємо тепер вже цілу низку її, щиро кажучи чудових оповідань” [11, 179]. Микита Сріблянський підкреслював і специфіку нарративної організації, і своєрідність моделювання письменницею фабули, — “тихі журливі без гамору твори”, наповнені внутрішніми подіями, якими ніби “керує якась фатальна сила”, і майстерність у описі пленеру: “Тиха прозора душа, як стояче озеро в лісі, відсвітлює в собі все, що з’являється на тлі неба. Спокійно, ясно, з легеньким повієм містичної лірики, жебонять слова і ведуть вас по тихих кутках природи” [11, 179]. Прикметно, що критик оцінив ще й досконале володіння авторки глибинними скарбами української мови, що виявляється на рівні текстів у лірично-імпресіоністичному нюансуванні колористики й почуттів. На думку Микити Сріблянського, саме такі митці “вносять якусь чистоту в літературу своєю художньою працею, очищують повітря нашого мистецтва і дають великий зміст літературі навіть позначають новий напрям, як О.Кобилянська, Леся Українка і Г.Журба (чистий ліричний імпресіонізм), в усякім разі вони, жінки, виявляють більше волі, таланту, ніж чоловіки, між котрими % бездарностей страшно великий, тоді як між жінками-письменницями дуже малий” [11, 180]. Отже, на думку одного з найавторитетніших українських літературних критиків початку ХХ ст., стильова манера ранньої Галини Журби формувалася в руслі “ліричного імпресіонізму”. Звичайно, на користь таких міркувань свідчить і “настроєвість” прози письменниці, суто імпресіоністичне нюансування вражень, і зміщення акценту з фабули на емоційно-ліричну сферу тексту, пов’язану з заторканням “струн душі” читача, створення своєрідного єдиного поля емоційної напруги автора й реципієнта. Однак однозначність у визначенні стильової домінанти прози Галини Журби бачиться нам не зовсім виправданою. Підтвердженням нашим міркуванням можуть слугувати й висновки сучасного дослідника: Сергій Денисюк теж частково не погоджується з Микитою Сріблянським стосовно узагальнення “чистий імпресіонізм”, справедливо зауважуючи, що у творчості багатьох письменників початку ХХ ст. “співіснують елементи різних стильових систем” і марно шукати “зразки стильової гомогенності” [6, 141]. Отже правомірніше, на наш погляд було б визнати певний стильовий синкретизм першої збірки Галини Журби і говорити про формування стильової домінанти. Уміщені в збірці “З життя” твори виразно засвідчують і “співіснування елементів різних стильових систем” у ранній прозі письменниці, і її пошуки на терені стилю, жанру, зрештою, нарративної організації самого тексту. Важко говорити й про чіткість жанрових “параметрів” творів, що тяжіють до нарисовості. Усі оповідання лише умовно можна означити такою дефініцією. Йдучи в руслі лірзованої прози початку ХХ ст., Галина Журба до мінімуму зводить подієвість, причинно-наслідкову детермінацію вчинків персонажів. Натомість значна роль в організації її текстів відведена ліризму та психологічній домінанті, що часто реалізується через антитетичність колористики як вияву

двополюсності людського буття — життя і смерті. Наталя Шумило вважає, що збірка “З життя”, хоча вона відтворює “вже добре відомі образи знедолених селян та їхніх дітей”, все ж звернула на себе увагу критиків, проте в її оповіданнях “лише ледь-ледь окреслювалися майбутні особливості стилю письменниці — своєрідне “огортання” сюжетних ходів (не без трагічних ситуацій) лірично-мрійливим настроєм героїв або почасти і власне авторським” [14, 266].

Головними персонажами оповідання “В степу” (цей твір найбільше з усіх, уміщених у збірці, відповідає означеній жанровій дефініції наявністю фабулізму) є двійко милих дітей — восьмирічний Івась та його п’ятирічна сестричка Олена. В центрі уваги цих допитливих дітей завжди була залізниця: “Кожного ранку і кожного вечора крізь поле, ген, по блискучих шинах, бігла машина, неначе чорна величезна гадюка; викидала зі своїх залізних легень хмари білого диму, гуділа, стогнала і счезала в синявій далечині степу” [7, 3]. Саме ця страшна машина манила Івася з сестрою. Дівчинка, яка не бачила нічого, крім широких просторів степу та їхньої невеличкої хатини, вкрай хотіла довідатись, хто ті люди, куди і навіщо вони їдуть; відповіді брата спонукали її до нових запитань про море й Одесу, але незмінною залишалась увага дитини до поїзда: “Далеко замаєчить дим, наче біла хмарка на обрії, Олена сплесне в руки.

— Біжить, біжить Івасю!

Діти за руки беруться і з могили пускаються стрімголов” [7, 4–5].

Діти проводили разом цілі дні вигадуючи собі нехитрі й доступні їм розваги: “Івась підкосював ноги під себе, притикав до губ сопілку і грав якісь мотиви незнані, сумні, що розпливались по квітчастих хвилях степу” [7, 6]. Але навіть у такі хвилини дівчинка не забувала про “машину” й просила брата повторити на сопілці її звуки.

Коли приїхав батьків брат й забрав Івася з собою до Одеси, “Оленка підняла плач за товаришом і другом” [7, 10]. І знову вся увага дитини прикута до “машини” — спочатку вона з надією виглядала брата “всміхаючись до своїх думок”, а потім з тугою: “Змарніло личко, не хтіла гратись своїми ляльками, тільки все за Івасем питає” [7, 10]. Одного ж дня, коли батьки були зайняті домашніми клопотами, “Олена зірвалась з призьби і, заклавши руки позад себе пішла насипом, чугункою шукати Івася до моря” [7, 10–11]. Надвечір зморена дівчинка заснула на рейках. Їй снився Івась, його гра на сопілці. Тому коли пролунав далекий посвист машини, втомлена дитина не зрозуміла смертельної небезпеки: “Ясні мрії сну переплутались з туманом ночі, пісня сопілкова з посвистом паровоза — і солодкий сміх на губах дитини урвався” [7, 11–12]. Зерно трагізму, засіяне в експозиційному описі, дає кульмінаційний сплеск у фінальній частині твору, при цьому зі згаслою свідомістю дитини вривається й нитка оповіді. Домінантним принципом організації художнього світу цього твору Галини Журби стає антитетичність (колористики й образності), що покликана увиразнити трагізм людського буття, його двополюсність. Вона виявляється в протиставленні потяга як “чорної величезної гадюки”, котра викидала зі своїх залізних легень хмари білого диму та “селянських піль”, що “різнокольоровими пасмами” стелились “як живий килим”. Для образності цього твору характерне акцентування мортальної символіки: “чорні могили розкинуті без ладу серед степу, а там — вже безміри чорної

недоторкнутої ралом землі”; “чорні вагони, мов тіні степових якихось духів”; “страшні бородаті сліпці” [7, 3,8].

Оповідання “Сповідь” — навпаки — засвідчує відхід авторки від ліризації прози. Воно базується на продовженні традицій гумористично-сатиричної гілки української епіки, однак і тут авторка засвідчує власне, оригінальне вирішення проблеми. В експозиційній частині твору показано сум’яття думок і переживань чоловіка перед традиційною великодньою сповіддю. На сумлінні у Максима чимало гріхів, та найтяжчий, на його думку, — “мішок пшениці, вкрадений з клуні волосного старшини”. Саме ця провина лякала його “немов чорне видіння майбутнього пекла”, бо старшина міг і без небесної кари добряче провчити злодія. Його не мучить сумління через те, що “бив вагітну жінку, що упивсь на самого Спаса, що підбріхував за жидком на суді за око горілки” [7, 14]. У священника теж “приватне” розуміння гріха, далеке від біблійного. Сповідуючи прихожан, він дбає про власний зиск — першим гріхом є непошана до його матеріальних потреб, то ж чоловік злякався, що “проклятий патlach” не розгрішить його, бо не носив йому проса й не ходив на косовицю: “Максим ударився в груди аж у горлі гикнуло.

— Простіть мені окаянному, панотче, простіть мені грішному!” [7, 15]. Поки піп мовчав, Максим поквалом розповідав про інші гріхи, а на сам кінець зовсім тихо промовив: “Украв два мішки пшениці у волосного з Іваном Підбитим” [7, 15]. Піп пробурмотав над ним молитву, запитав, чи багато є зайців, і наказав на наступне полювання покликати його. Поведінка священника спровокувала селянина до корисливих думок, і він сказав про другий мішок, якого ще не вкрав. А коли настала ніч, Максим “спускався обережно з покрівлі” й переконував свою совість, що не матиме гріха, “бо сповідався за два мішка пшениці, та й піп простив, то завіщо ж Господь має за оден дурно пам’ятати” [7, 16]. Куди й подівся його страх перед пеклом й сповіддю, коли все приховали сутінки ночі, та й з власним сумлінням можна так легко домовитись. Як бачимо, “Сповідь” цілком належить парадигмі українського гумористично-сатиричного оповідання.

Натомість “Жарти” позначені домінантою трагізму. Тут авторка по-своєму опрацьовує традиційну в українській народницькій прозі тему покритки. “Покохалися із жартів” молодий парубок Степан, що працює у млині, та “чорнява висока дівка” Ганна. На всі насмішки та запитання товаришів про кохану відповідь у Степана була завжди одна: “Гей, жарти! — гукне на весь млин, аж приглушить гомін своїм здоровим голосом і знов оден мішок набирає, другий висипає; закине на плечи як пір’я і гайда за двері” [7, 18]. Їхнє кохання драгувало матір дівчини: “як загляне дочку зі Степаном тай цілий тиждень не втихомириться” бо мріє про іншого чоловіка для Ганни, “Писар має мурований дім посеред села, ходить у сурдуті: через це мати аж не тямиться за писарем” [7, 19]. Щоб відвадити Степана від доньки, мати віддала її на службу до панського фільварку. Коли пішов поганий поголос про дівчину — насміхались всі з її парубка, а він хоч сумував, та гукав у відповідь: “Е, жарти!” [7, 20]. Щоб побачити Ганну, пішки пішов “до своєї дівчини за десять верстов. Бився цілу ніч снігами” [7, 20]. Та коли добрався — пан нацькував на нього собак. Тільки весною вдалося йому побачити кохану на великодній сповіді: “Протиснувся крізь натовп, розтрутив перед собою громаду і до своєї

дівки. За руки схопив її, похилився” [7, 21]. Та мати знову їх розлучила. Свою провину вона зрозуміла згодом, коли донька восени повсрнула додому й нікуди не виходила: “Споганіла, зчорніла, запались очи під чоло глибоко. Сміялись люде, витикали пальцями, стара каляся” [7, 21]. Степан не вірив злим чуткам, але глибока туга огорнула його душу: “Якийсь жаль стиснув парубочі груди, якісь спомини минулої весни й збіглих літ” [7, 22]. Пізньої пори в осінній імлі Степан випадково побачив кохану над річкою: “Дівка йшла берегом, між очерети, кралась тихо, мов мрія” [7, 23]. І здалося йому, що почув, як плакала дитина “далеко неначе під землею”. Ганна була вже на березі: “Дві руки витягнені вгору; стан лехкий заколихавсь, схибнувсь. Щось майнуло в повітрі, плюснуло у воду, розлетілись бризки; якийсь коротенький неначе увірваний стогін і все затихло” [7, 23]. Сум і тугу Степана віддзеркалює природа, що посилює трагізм ситуації: “...густиий туман вставав над мочарами, над ставом і колихався неначе сумний білий дух, і шопотіли очерети і плакали старі похилені верби.

Місяць з-за туману приглядався мертвечині нив і ставу, і з глибини лісу летіли жалібні поклики пугача” [7, 22]. Художня структура оповідання Галини Журби засвідчує, що ““переживання” в імпресіоністичному літературному творі постає як об’ємна, багатоплощинна, структуротвірна категорія” [9, 74]. Адже кульмінаційний момент, що в фабульному творі міг би стати сюжетотворчим каркасом (згадаймо “Новину” Василя Стефаника!), постає у структурі аналізованого твору сумним акордом трагічної мелодії буття, історії, що починалась як симфонія кохання.

Постать Ганни, котра вчинила тяжкий гріх, письменниця зображує через асоціативні образи, пов’язані з настроями безнадії, безповоротності: “Тінь жіноча кинулась втікати очеретом.

Дівка пролетіла наче порваний вітром сухий лист, закрутилась в млі, замаячила і счезла, як розвіяна чорна хмара” [7, 23–24].

Антитетичність людського буття, неможливість земного щастя, приреченість кохання на трагічний фінал підкреслено не акцентуванням соціальних чи суспільних детермінант; “камертоном” переживань персонажа, його настроїв стає в Галини Журби природа. Письменниця застосовує в структурі тексту трансформований паралелізм: “Шляхом широким, болотяним, між стернею волікся чоловік. [...] І пішов Степан в світ за очи в сіру безвість осінньої мли” [7, 24]. Саме мікрообраз “сіра безвість осінньої мли” спрацьовує на вияскравлення психічного стану персонажа і водночас натякає на фаталізм його долі: видима відкритість фіналу твору, розімкнутість хронотопу — “світ за очи в сіру безвість” — вказує тут якраз на зламаною долю, неможливість тривання подальшої історії як моделювання цієї долі, що вже зникає, розчиняється в сірій безвісті безнадії, нереалізованих життєвих можливостей.

Фабульність як основа сюжету характеризує оповідання “Вовчєня”. Авторка обирає для художнього обсервування тяжку долю круглого сироти, якого ніхто не любив — “ні в селі ні на роботі ні в полі і всі лиш били, де хто міг; насміхались, лаяли, а бездомний Вовчєня робив за всіх і все мовчав” [7, 28]. У селі ніхто не пам’ятав, що він хрещений Савком і в жодної людини не знайшлося для нього ні доброго слова, ні жалю, ані

співчуття. Навіть у рідної тітки Оксани, де він зимував, “їв, та не завжди, теплу страву, а буханців набирився з прокльонів!” [7, 27].

Люди, що цькували спочатку мале байстря, не змінили свого ставлення до нього й тоді, як він виріс: “Ото ріс собі так бездомний Савко-Вовчєня. Мовчить, бувало б'ють чи лають, і все робить, що скажуть; по шиї дадуть — все мовчить, а часом усміхнеться, байдужно якомсь подивиться з-під бровей і промовчить, бувало ... і місяць, два” [7, 27]. Став уже парубком й сподобав собі сироту Марію — селяни знову насміхалися, бо навіть штанів “порядних” не мав, ходив обдертий. Хлопець працював і на зароблені гроші вперше в житті придбав собі нову одежину: “Тоді здавалось Вовчєнятї, що вже на світі багатшої від нього людини немає; і в грудях щось неначе умлівало від щастя сиротини” [7, 28]. Та тривало воно не довго, бо за день застав свої штани, порубані на шматки на лаві та землі, а тітка стояла “з сокирою в руці, немов та відьма несамовита”. І аж тепер вибухнув увесь його біль, накопичений за довгі роки зневаги і знущання, які так довго ковтав й носив у собі: “І цілий світ запався під ногами Савка; зашуміло в голові, в очах почорніло; вихопив з рук старої сокиру, махнув і ... тільки глухий стук, тепла кров бризнула на руки, на лице Вовчєнятї, на порубані вимріяні штанці” [7, 29]. А коли з часом сусіди викрили його злочин і знайшли тіло тітки — він байдуже усміхався й “поглядав вовком”. Люди одержали те, що так довго плекали: мовчазному сироті увірвався терпець, він втратив усе людське і збайдужів. У суді після вироку на сім літ каторжних робіт він “засміявся голосно, байдужно і подивися своїми сивими глибокими очима з-під брів, десь ген, за судців далі. Бог зна куди” [7, 31].

До теми злочину звертається авторка і в оповіданні “В тайзі”. Персонаж цього оповідання — біглий каторжанин, якого веде сон, як єдине видіння з далекого дитинства в недосяжний, але такий рідний край, на Черкащину, і втеча ця вже не перша: “Ось така ніч була над тайгою, як він перший раз тікав з каторги туди далеко до рідної Піщани” [7, 34]. Михайла впіймали й повернули назад в Нєрчинь: “Забили в ньому кнутами все, що колись снилось малесенькому пастушкові під старим похиленим хрестом не горі” [7, 35]. Були ще втечі та злочини: “Все забилось, затуманилось літами, заплило кривлею” [7, 35]. Зараз він замерзає в тайзі й усвідомлює свій кінець: “Ноги заломились в колінах, присів під пнем сосни і заклавши руки рукав у рукав спусти голову” [7, 33]. У залишках свідомості виринають окремі моменти з життя, наче видіння, то “стара графська клуня з розбитою колодкою, суд...”, то “поштарь стоїть з перетятим горлом”, і “знову поле пшениці, хрест на роздоріжжі ... це вже остання думка, останні привиди” [7, 36]. Галина Журба не акцентує на злочині як переступі моралі, переступі Божих заповідей. Про кожен із злочинів Михайла мова йде лише побіжно, “штрихами”. Її більше цікавлять передсмертні марєння запеклого злочинця, котрий у холодних присмерках свідомості повертається до власної, глибинної людської сутності. У своєму останньому марєві Михайло все ж побачив серед тайги, як “золотий лан пшеничний розіславсь кудись далеко, ген ... а тайга гомонить, реве і розповідає свою чудну, страшну казку про події піщанської дитини” [7, 36]. Попри всі свої злочини, він, як не дивно, зберіг маленьке зернятко людяності в душі, тому й рвався крізь всі перепони в те далеке, чисте дитинство з рідними

звуками сопілки й безмежними ланами пшениці. Саме залите сонцем поле символізує дитинство Михайла й усе світле, що було в його житті — “це мова, в якій зовнішній світ є символом внутрішнього світу, символом душі, розуму” [12, 185]. Використання таких творчих засобів не випадкове. Юрій Кузнєцов вважає, що саме для творів, “написаних в імпрєсіоністичній манєрі у формі потоку світосприйняття, є зосередженість на якомусь одному почутті героя, яке висвітлюється різними художніми засобами, серед яких чи не найважливішими є образи природи” [9, 244]. А в цьому коротенькому творі Галини Журби протиставлено дві картини живої природи: холодна сувора тайга, де реально замерзає каторжанин, і сонячний пшеничний лан, куди лине його душа.

В останньому оповіданні збірки “З життя” — “Студент” — Галина Журба змальовує колоритний образ пройдисвіта й авантюриста, що напросився на ніч до Микити в дім: “Куртка на ньому без одної поли, кашкет віддертий, на правій нозі обрізок чобота, на лівій жовтий черевик; хлапті мокрих від дощу штанів висять немов на тому страховиську, що горобців з грєчки полошить” [7, 38]. Письменниця не даремно подає такий детальний опис його одягу, бо він промовисто виказує в подорожньому тип чоловіка, якого старий дід Микита влучно охарактеризував одним словом — “босяк”. Саме через зовнішність письменниця намагається показати його сутність, адже „характер може відобразитися і в таких описах та деталях, які безпосередньо не стосуються психології” [8, 45]. Незнайомець не може відповісти людям, хто він та звідкіля, але впевнено заявляє, що вони — “народ простий, глупий”, зарахувавши себе в “інтелігенти”, які чітко знають — “у кого болєє, у того й бєри” [7, 38]. Незважаючи на підозри, які викликав подорожуючий у родині, селяни розділили з ним свою скромну вечерю, вислухавши за це “погляди на власність всіх “образованих” людей” [7, 38]. Та на ранок справдилися найгірші підозри Микити: “Петро все оглядається за кожухом, жінка за чобітьми, парубок за шапкою” [7, 40]. Сім'я, що щиро дала притулок незнайомцеві на ніч, незважаючи на його дивну поведінку й зовнішній вигляд, від нього ж і постраждала. Відкритість та гостинність українського люду, його довірливість часто оберталась для нього самого злом, а хтось інший завжди вмів цим скористатися. На прикладі однієї невеликої родини показано, як чинять з цілим народом такі ж пройдисвіти, тільки ширшого масштабу. Можна вважати, що цей образ “псевдостудента” з його каліченою українсько-російською мовою, зневагою до трудового люду, чужої власності, є одним із перших, “пробних” образів космополітарєволюціонера, що сягне свого апогею згодом в образах повістєвого пласту — діалогії “Зорі світ заповідають” та “Рєволюція йде”.

Отже, зроблений нами аналіз збірки “З життя” засвідчує, що стиль ранніх оповідань Галини Журби таки можна означити як “ліричний імпрєсіонізм”. Та поруч з явними ознаками імпрєсіонізму важко не помітити й “проникливий біль за людину, за її відчуженість від суспільства та інших людей” [3, 417], а це вже явні ознаки експрєсіонізму.

Сергій Дєнісюк вважає, що ранні твори Галини Журби — “ніби штрихи, фрагменти до узагальненого образу людини — невлаштованої, самотньої, прирєченої на вічні страждання в цьому світі” [6, 142]. Проте він слушно наголошує, що превалювання песимістичних настроїв у творах

авторки — це перш за все “Віра письменниці у спроможність людини здолати зло, її переконання у творчій можливості особистості не дає зав’язнути в нетрях зневіри та відчаю” [6, 142]. Схожу рису творчості Галини Журби, яка властива й таким митцям пера, як Леся Українка та Ольга Кобилянська, відзначив і М.Сріблянський у статті “Боротьба за індивідуальність”, де він пише, що саме ці письменниці “більше дбають про людину, ведуть достойну боротьбу за її визволення [...]” [11, 180]. Схоже, що Галина Журба сконцентрувала у своїх ранніх творах згусток болю та негативного досвіду простого люду — “проникливий біль за людину, за її відчуженість від суспільства та інших людей” [3, 417]. Письменниця щиро вірила, що цей народ заслуговує на кращу долю, і всі його радощі — попереду.

Уже в першій збірці оповідань Галини Журби виявилися деякі особливості її індивідуального стилю, що остаточно викристалізувався в 30-ті роки — це в першу чергу ліричний імпресіонізм з окремими вкрапленнями характерних ознак експресіонізму та оновленого реалізму. Наслідуючи кращі традиції української літератури письменниця привнесла в неї свіжий подих свого непересічного таланту.

Література

1. Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст.: Монографія. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2000; Тернопіль: Джура, 2000. — 340 с.
2. Біляїв В. “На неокраїні крилі...” — Донецьк : Східний видавничий дім, 2003. — 348с.
3. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури: Підручник / За наук. ред. О. Галича. 2-вид., стереотип. — К.: Либідь, 2005. — 488 с.
4. Гинзбург Л. О литературном герое. // Л. Гинзбург.— Л.О.: “Советский писатель”, 1979. — 224 стр.
5. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру // Сучасність. — 1998. — № 5. — С. 58-70.
6. Денисюк С. Українознавство початку 20 століття: характер, проблеми (на матеріалі журналу “Українська хата” (1909-1914)): Дис... канд. філол. наук: 09.00.12 / Інститут українознавства. — К., 1998. — 176 арк.
7. Журба Г. З життя (шість оповідань). — Одеса, 1909. — 40 с.
8. Кирилук З. Характер — основа образу літературного героя. // Всесвітня література та культура в навчальному закладі. — 2000. — № 5. — С. 45–48.
9. Кузнецов Ю. Імпресіонізм в українській прозі кінця ХІХ — початку ХХ ст.: Проблем естетики і поетики. — К.: Зодіак-ЕКО, 1995. — 304 с.
10. Мафтин Н. “Голос землі” у літературному дискурсі Західної України 30-х: Галина Журба, Іван Керницький, Василь Ткачук // Мартин Н. Західноукраїнська та еміграційна проза 20-30-х років ХХ століття: парадигма реконквісти. Монографія. — Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. 2008. — С. 277–302.
11. Сріблянський М. Боротьба за індивідуальність (З літературного життя за р. 1911 на Україні) // Українська хата. — 1912. — № 2. — С. 96–108; № 3–4. — С. 170–185.

12. Фромм Э. Душа человека. — М.: Республика, 1992. — 430 с.
13. Шевчук В. Похід життя Галини Журби // Українська мова і література в школі. — 1990. — № 5. — С. 27–36.
14. Шумило Н. Під знаком національної самобутності: Українська художня проза і літературна критика кінця ХІХ– поч. ХХ ст. — К.: Задруга, 2003. — 354 с.

Halyna Zhurba's collection "Out of Life" is considered through the prism of the writer's prose genre-stylistic peculiarities in this article. Having researched dominants of collection texts feature-imaged organization, the author of the article proves the existence of such late modernism traits as lyrical impressionism and expressionism in writer's stylistic spectrum and along with it indicates certain Halyna Zhurba's feature thinking syncretism that comes as a combination of lyrical narrative dominant and some works humor-ironic discourse.

Key words: short prose, impressionism, expressionism, genre stylistic peculiarities.

УДК 821.161.2
ББК 83.3 (4Укр) 6

Оксана Семак

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДРАМАТИЧНОЇ ДІЇ ТА КОНФЛІКТУ У
ДРАМАТИЧНИХ ТВОРАХ ДІАСПОРИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.
(на матеріалах творів Є. Карпенка, Л. Полтави, В. Чапленка)

У статті на матеріалі п'єс Є. Карпенка, Л. Полтави, В. Чапленка досліджено взаємовплив драматичної дії і конфлікту. Застосований підхід дає підстави говорити про драматичну дію як засіб розкриття конфлікту.

Ключові слова: композиція, конфлікт, драматична дія, діаспора.

Сьогодення у його політичному, соціально-економічному та культурному вимірах видається доволі проблематичним. Очевидною на всіх рівнях життєздійснення людини є антропологічна криза, в якій вона опинилась внаслідок нівелювання власної духовної природи, втрати духовних орієнтирів самовизначення та саморозвитку. Останні репрезентують духовну культуру національної спільноти, до якої належить конкретна людина і яку впродовж свого життя вона збагачує власною творчою активністю. Попри вагоме історичне доленосне досягнення – незалежність України як держави, – яке маємо ми, українці, сьогодні, відчувається гостра необхідність актуалізації духовної спадщини нашого народу з метою залучення кожного українця до первинного джерела національної самобутності, що сприятиме усвідомленню своєї національної вартості та особистісної відповідальності за долю власного народу. Бо ж не даремно сказано: “Свобода завойовується зброєю, але зберігається, відстоюється культурою”.

Творча спадщина представників діаспори першої половини ХХст. стала вагомим внеском у національну культуру, адже в ній у літературний спосіб відображено внутрішній світ тієї частини української спільноти, яка пережила глибокий душевний біль за втратою батьківщини. Останній, очевидно, й позначився на художньому спрямуванні драматичних творів.

Об'єктивна оцінка драматургії української діаспори, висвітлення її специфічних характеристик вимагає зусібного вивчення зображених художніх конфліктів. Необхідність їх пізнання пояснюється тим, що правильне “прочитання” художніх конфліктів часто визначає “місце, яке буде відведене твору, та й самому письменнику в літературному процесі” [7, 88]. Сказане стосується перш за все драматургії, оскільки, за словами Льва Толстого, “драма є конфлікт” [9, 4].

Аналізуючи художній конфлікт у творі, послуговуємося твердженням про те, що це багатопланове утворення із різнорівневими зв'язками є “важливим засобом організації художнього матеріалу і виявлення в ньому необхідного центра “фокусування” [8, 6]. “Розвиток конфлікту обумовлює не тільки зв'язки і протиріччя художніх образів, але й співвідношення окремих сторін, компонентів літературного твору, його внутрішню будову” [13, 96]. Грунтовне дослідження категорії конфлікту потребує уваги до взаємозв'язків цього утворення із іншими компонентами твору.

Співвідношення конфлікту і драматичної дії видається одним із важливих питань, вивчення яких сприяє глибшому розумінню специфіки драматичних творів діаспори. Увага до цієї проблеми тісно пов'язана з

самою природою драми, адже “драма - це художній твір, в якому життєва історія не тільки висказана словами, але також виражена дієм, причому дієм драматизованим. Її основою, об'єктивною умовою її виникнення є не просто суперечності, протиріччя життя, а тільки ті з них, що несуть в собі печать справді драматичного” [11, 8]. Найголовніша риса художньо довшеної драми - наявність напруженої дії, без твір буде епічним. Драматурги зазвичай висвітлюють “не лише зміни в життєвому становищі людини, що здійснюються зусиллями її волі, але й всі інші форми активності ж життєво-практичної, вольової, зовнішньої, так і інтелектуальної, емоційної, себто внутрішньої” [11, 23].

Внутрішня організація твору як певна послідовність перебігу та розгортання дії ґрунтується на конфлікті, певній суперечності в стосунках між героями, що мотивує той чи інший розвиток дії. Конфлікт у драмі завжди здійснює конструктивну функцію, задаючи напрям драматичній дії, а його розкриття відбувається власне через драматичну дію, адже вона втягує в себе все, що зображено у творі. Драматична дія зазвичай включає не лише живий ланцюг зовнішніх подій, а й переживання, душевні стани зображуваних персонажів, і загалом усе те, що є передумовою до визрівання конфлікту. У процесі розвитку дії виявляються все нові і нові аспекти конфлікту, який має наскрізний характер. Сфера драматичної дії значно ширша, ніж відтворення вчинків героїв-антагоністів.

В основу концепції драми науковці зазвичай ставлять драматичну дію (Георг Гегель, Фрідріх Геббель, Бернард Шоу, Антон Чехов), проте підходи до її розуміння різні. На думку Георга Гегеля, драматична дія виникає “не із зовнішніх обставин, а із внутрішньої волі і характеру” [2, 548] і ґрунтується на боротьбі за досягнення своїх інтересів. Німецький теоретик Фрідріх Геббель вважав, що “драмі доступні не тільки дія і конфлікт у звичному смислі, а й у стражданнях, себто діяння і конфлікт, звернені до внутрішньопсихологічної сутності. Головне в драмі – це “внутрішня подія”, “справжня внутрішня дія” [1, 582]. Бернард Шоу в своїй праці “Квітесенція ібсенізму” заперечує концепцію дії та драматичного конфлікту, як схему канонічної п'єси, загалом протиставляючи їй драму, що визначається дискусією, і врешті-решт, конфліктами, які витікають із зіткнення різних морально-етичних чи духовних ідеалів [15]. У конструюванні драматичного конфлікту може бути різна “акцентація його зовнішнього і внутрішнього начала, але в принципі вони мусять бути взаємопов'язані, взаємопідпорядковані, взаємозумовлені і, по суті, конче необхідні для драматургічного твору” [4, 51].

Для драматургії діаспори першої половини ХХ ст. характерна тенденція до поєднання зовнішньої та внутрішньої дії з превалюванням останньої та її психологізація.

Зокрема, конфлікт “Білих ночей” Єлисея Карпенка увиразнено не лише на рівні розвитку сюжету, - він “побутує” у психологічній сфері, коли поряд із зовнішньою драматичною дією здійснюється внутрішнє відтворення психологічних конфліктів. Єдність зовнішнього та внутрішнього конфліктів простежується через дії Іро, Вірляни, Няні. Ці дії лише відзеркалюють душевні поривання героїв. Зовнішній конфлікт, побудований на стосунках трьох у любовному трикутнику (Іро, Вірляни, Ріти), має ще й інший, екзистенційно-метафоричний план. Досягнути двоплановості в інтерпретації конфлікту вдається завдяки організації драматичної дії за принципом “статичного театру” Моріса Метерлінка,

згідно з яким “навмисно відхилено будь-яку дію, і час розтягується, ллється як поезія” [4, 272]. Досконалість твору, на думку Моріса Метерлінка, вимірюється тим, наскільки вдається уникнути “слів, що називають в ньому вчинки” [4, 271]. Автор подає стосунки трьох схематично, драматична дія на рівні фабули майже відсутня. Її рух передається через “езотеричне містичне мовлення” [4, 272] персонажів, яке важко зрозуміти поза контекстом. Характер таких висловлювань спонукає до множинності смислотворення. “Є.Карпенко дуже прискіпливо добирає для цього символістські засоби (не лише на рівні образної системи, а й на рівні діалогічного й монологічного мовлення), навіть своєрідну систему пристрастей, що дає можливість безпосередньо включати емоції дійових осіб у розвиток драматичної дії, у розгортання драматичного конфлікту... автор конструє драматичну дію і конфлікт за принципом одвічного протистояння не стільки протилежних сил, характерів, ідей та світоглядів, скільки внутрішніх протиріч, психологічної боротьби самої особистості” [12, 196].

У вступі Сава Крилач намагається розкрити глибинний смисл конфлікту через розуміння образів твору. Іро він бачить як володаря духу, що намагається відтворити колишню велич; Ріта - сумління Іро, що усвідомлює власну недосконалість; Вірляна – недосяжний для звичайного смертного ідеал краси та любові. Символічний зміст мають образи Няні, Юнака, Йони. Прагнення Іро до ідеального духовного буття людини виводить назовні низку протиріч, що спонукають до напруженої внутрішньої боротьби. Ланцюг подій (приїзд Юнака - розмова Іро з Вірляною – танець Вірляни та Юнака) відбиває хід думок головного персонажа, намагається виявити життєву істину, розгледіти її в глибинах людської підсвідомості. “Структуротворчим засобом драматичної дії стає екзальтований пафос вибухових емоцій у ліричному висловлюванні, що будується за принципом градації” [4, 273]:

“Ріта. Та я ж...Я! Ось огляньмось...(Хапко поринає в спогади, втягуючи з собою й Іро.) Глибока північ...Велично зійшло криваве сонце й благословило нашого Кохання гріх...Його перші обійми, жагу...Ми загубимо землю... Грім... Блискавиці... Огневі бурі...Якийсь храм. З сонців панікадила.. Ангели...(Замовкла.) Ось огнева колісниця Пророка перед нас... Іро. (Хапко.) Ха-ха!...І ми з тобою в неї не сіли...

Ріта. (Швидко.) Ні, ні! Ой-ой! - як вона нас несла!.. Ми ж губили небо за небом.. І ти... оп'янів, згубив голову... І тому винна я...Бо ж довела я тоді твої пристрасти” [3, 18].

Умовно залишається розв'язка конфлікту: завершення зовнішньої драматичної дії - від'їзд Вірляни - не вирішує духовних шукань героя.

“Зовнішня дія, заснована на динаміці вольових досягнень та перипетіях, як видно, втратила свою колишню універсальність і зайняла в сучасному мистецтві місце скромніше, ніж те, на яке воно претендувало в естетиці Гегеля. Афористичне гегелівське судження про дію як рухому колізію, виходить, одностороннє і неповне; в процесі і в результаті одиничних людських звершень конфлікти можуть (як в первинній реальності, так і в мистецтві) явно виявлятися, залишаючись, по суті, незмінними. І чим глибша колізія, тим важче їй втілитись в традиційній “гегелівській” дії, спрямованій до розв'язки” [10, 160].

Однією із найпоширеніших тем, які розробляли наші драматурги в еміграції залишалася, на нашу думку, тема національної боротьби. Однак джерелом драматизму в цих п'єсах частіше виступали не стільки прямі

соціальні чи національні революційно-збройні протистояння, скільки проблеми та протиріччя психологічного, ідейно-естетичного характеру, які лише впливали із зовнішнього протистояння. Хід драматичної дії в таких творах визначався не тільки боротьбою, що становила суть зовнішньої дії твору, а й конфліктом внутрішнього плану. Поряд із сюжетною подією рушієм конфлікту виступають полеміка, роздуми персонажів про причини поразки в національній боротьбі, які, на думку багатьох авторів, мають етнопсихологічне коріння. Завдяки такому підходові драматургам вдавалося розкрити глибинний зміст конфлікту, представленого в творах, й уникнути спрощеності драматичної інтриги, схематизму передачі конфлікту та категоричності його вирішення.

Наприклад, у п'єсі Леоніда Полтави “Чого шумлять дуби” розгортання морально-етичного конфлікту відбувається завдяки поєднанню ідеологічних суперечок персонажів із зовнішньою динамікою. Дія п'єси побудована на переплетенні політичної та любовної інтриги, а політичний конфлікт накладається на конфлікт морально-етичного змісту. Життєву канву твору становлять події 1946 року - переселення українців з Лемківщини до СРСР. І хоча розвиток конфлікту відбувається в ідейно-позиційній площині, авторові вдалося уникнути плакатності, статичності, оскільки джерелом драматизму стало також протиріччя предметно-побутового та психологічного плану. У перших двох діях драматичний конфлікт не має чітко означеної двополюсності, бінарність позицій, що веде здебільшого до спрощення конфлікту, простежується лише в третій, останній, дії. І лейтенант червоної армії Воля, і учасниця революційних подій Михайлівна, сперечаючись із переконаною комуністкою Ганною, не відрікаються від комуністичних ідеалів, хоча інтуїтивно відчувають їхню фальш. Зображення лінії кохання Воля – Ганна показує, як під впливом комуністичної ідеології кохання втрачає свій глибинний сутнісний смисл: “Воля: - Мати біля себе ціле життя емведівську шпигунку... Ні, ні... Бідна моя громадська діячка...Навіть хустину вишила червоною зіркою” [5, 8]. Надмірна ідеологізація краде в жінки її призначення. Протиріччя підсилює контраст між словами про щасливе життя в СРСР, які безупинно передають по радіо, і самим життям (учасниця революції комуністка Михайлівна не має за що жити в “квітучій” країні Рад). У третій дії, яка відбувається на Лемківщині, глядач разом із Ганною, Михайлівною та Волею спостерігає за запеклою боротьбою антагоністичних сил: з енкаведистами на чолі із Криловим, зрадником Буком з одного боку, а з іншого - повстанцями УПА, селянами Лемківщини, сотником УПА, який раніше під виглядом журналіста підкинув листівки лейтенанту Волі. Такий сюжетний хід унаочнює дискусії персонажів, подані в попередніх діях і зберігає драматичну напругу до самого фіналу. Аналізуючи процес переселення лемків з точки зору загальнолюдської моралі, Ганна, яку партія як вчительку послала на територію Польщі, все більше переконується в цинічності, облудності комуністичної ідеології. У центрі уваги опиняються внутрішні переживання героїні, через які утверджується авторська ідея національного відродження України.

Драматурги в еміграції переосмислювали пережиті ними події не лише з позиції українця, а й зважаючи на екзистенцію самої людини. Багатовекторний конфлікт їхніх творів охоплює політичні, світоглядні, морально-етичні та психологічні протиріччя.

Хоча розвиток драматичної дії у героїчній опері “Мар'яна” Леонід Полтава базує на подіях Другої світової війни - боротьбі українських

повстанців із більшовицькими та німецькими загарбниками, - вона не тотожна своєму реальному аналогу. Складність зображення людського життя досягається через введення подвійного конфлікту екзистенційного змісту. Його особливість виявляється в поєднанні побутового та політичного планів. Перший план драматичної дії є значною мірою обмежений зосередженням уваги на побутовому конфлікті між братами, а другий набуває широти зображення і проектується у площину історичного, соціально-політичного становища народу. Конфлікт розгортається то на родинному подвір'ї, то в приміщенні німецької комендатури, то в повстанському загоні, що дозволило авторові чітко виокремити ідейні позиції персонажів. Два брати та їхня сестра Мар'яна виявляють різні переконання. Григорій - український патріот-повстанець, Мирон лаштується в червоні партизани, він - прибічник СРСР. Мар'яна намагається їх помирити, щоб урятувати єдність родини: *"Брати! Облиште суперечку! Вона нічого вам не дасть, / Крім ненависти. / Йде фронт - і падає держава. / Подумайте, як врятувати родину. / Бо без родини - / І держава не воскресне"* [6, 7]. У ремарці автор застерігає: *"Знову вибухає сварка між братами, і Мар'яна даремно намагається їх помирити, бо це боротьба ідей"* [6, 3]. Ідейна заданість характерів увиразнює полюси наскрізного конфлікту з добротною бінарною основою.

Для надання динамічності розвитку конфлікту автор вводить образ Демона. Цей символічний компонент сприяє ширшому тлумаченню концепції твору: *"Демон зі скелі сміється з людей. Він носій нещастя для всіх, для всього людства, той, хто служить нині на користь одним, щоб завтра служити на користь їхнім ворогам"* [6, 3]. Образ Демона "проектує" систему українських подій на реальність ХХ ст., і завдяки цьому національне наповнення конфлікту набуває загальнолюдського звучання.

Окремі сюжетні епізоди служать ілюстративним матеріалом для загальної концепції твору. Так, після відречення Мирона від своїх радянофільських поглядів і приєднання до табору повстанців між командиром та Демоном відбувається діалог, в якому екзистенційна проблема вартості людини досягає кульмінаційного моменту: *"Командир: Нова людина в табір наш прийшла. Демон (зі скелі): Убийте! Командир: Любите людину. Демон: Убийте!"* [6, 26]. Григорія й Мирона поєднує образ Мар'яни. Її смерть остаточно змінює погляди Мирона: *"Я смертю заслужив - але хотів би жити. З мою смертю згине і родина. Хто ж берегтиме те, що берегла сестра"* [6, 26]. Епізод урятування переодягнутого шпигуном священника інтерпретує загальну концепцію твору - зло маскується під найсвятіше, краде душу людей.

Багатовекторний конфлікт першої половини ХХ ст., зображений у драматичних творах письменників з діаспори, включає в себе світоглядні, морально-етичні та психологічні протиріччя людини, яка перебуває на чужій землі, але думкою живе в Україні. Притаманне європейській драмі початку століття переакцентування подієвості із зовнішньої дії на виявлення внутрішнього світу персонажа знайшла благодатний ґрунт в українських авторів, яких спонукали до переосмислення власної долі та життя всієї держави пережиті події. Відбувається переоцінка життєвих орієнтирів, зокрема, питання вибору та відповідальності, провини і свободи. Усвідомлення проблеми буття нації і проблеми буття людини взагалі дозволило драматургам у творах синтезувати національне із загальнолюдським, виводячи проблему людського існування на якісно новий філософський рівень. Тому й зустрічаємо в їх творах відсторонення

від зовнішньої дії, внаслідок чого справжні причини, які детермінують розвиток дії, винесено за межі конфліктних зіткнень персонажів, а сам конфлікт розгортається на горизонтальному та вертикальному рівнях. Це давало можливість розкрити специфіку людської екзистенції.

Скажімо, у драмі В. Чапленка *"Чий злочин?"* конфлікт ґрунтується на внутрішньопсихологічних чинниках, хоча автор не відмовляється від зовнішньоподієвого розвитку колізії. Бінарна опозиція *"українське село-комуністичний режим"* лише виокремлює психологічний стан головного героя, який перебуває в центрі морально-етичного конфлікту. Подібно до п'єс Володимира Винниченка, конфлікт драми зорганізований на горизонтальному та вертикальному рівнях. Зовнішнє протистояння (Річицький - односельчани) лише допомагає краще зрозуміти внутрішнє протистояння (конфлікт між почуттям страху і почуттям приналежності до рідного народу, який відчуває Річицький). Таким чином, розвиток драматичної дії визначається не лише зовнішніми чинниками, а й внутрішніми суперечностями. Душевне роздвоєння, емоційні переживання головного героя детермінують розвиток драматичної дії. Доводячи свою вірність комуністичним ідеалам, Річицький дедалі більше перетворюється на злочинця. Своєрідним каталізатором душевного стану головного героя виступає Таїса, вчителька, в яку закоханий Річицький. Дослідження взаємин між цими героями демонструє глибинні основи конфлікту. Дії Річицького визначає не лише кохання, а й страх перед тим, що Таїса - сексотка, а також бажання довести їй, що для комуніста не має значення національність та батьківщина. Твір починається споминами Річицького про дитинство, проведене в селі Баштани, в яке його прислала партія організувати сільське господарство. Крок за кроком він руйнує ідилічний образ українського села, який він малював Таїсі. Він відбирає в селян останній хліб, за його наказом вішають односельця Супруна, вбивають селянина Хорішка. Селяни, які спочатку покладають великі надії на колишнього земляка, а тепер представника ЦК, розчаровуються і ненавидять Річицького. Таїса: *"Не лякаю, мій більшовичку коханий, а тільки випробовую. Я хочу впевнитись, чи ти таки справжній більшовик... Чи ти щиро руйнуєш той ідилічний хутір, що його так недавно вихваляв (Сідає на лаву). [14, 251]. Лише в тюремній камері до нього приходять прозріння, хто ж така Таїса: "Твоє сумління. Ти думав, що я сексотка, а я твоє сумління"* [14, 262]. На показовому суді, який відбувається в рідному селі Річицького, Таїса виступає головним свідком. Її свідчення стають вирішальними у засудженні його до розстрілу. Катастрофічність фіналу доводить незнищенність моральних засад людського існування, їх верховенство над будь-якою ідеологією.

На нашу думку, філософське осмислення долі людини і народу в драматургії означеного періоду внесло епічний компонент у драматичну дію, зокрема у конфлікт. Епізодія драматичної дії у творах Івана Багряного, Миколи Чирського, Єлисея Карпенка, Василя Чапленка виявлялася через об'єктивацію *"полеміки персонажів (через відокремлення повідомлення і події розказування), чим досягався ефект множення точок зору"* [4, 246]. Цей прийом дозволяв авторові запропонувати нове розуміння змісту конфлікту, передати його епохальний характер. Філософські роздуми автора, подані в ремарках, стають епіцентрами конфлікту. Особливість їх у тому, що вони сприяють глибокому дослідженню конфлікту, структурній цілісності твору.

Проведений аналіз переконує, що в драматичних творах означеного періоду чітко простежується взаємозумовленість структури конфлікту і драматичної дії. Крім того, відзначається співіснування традицій реалістичної та модерної драми, що означає конфлікт як зіткнення об'єктивної та суб'єктивної реальностей буття людини. Тематичний зміст конфлікту визначають драматичні дії, що ґрунтуються на реальних подіях національно-визвольної боротьби початку століття та утвердження загальнолюдських цінностей в умовах повсякденного існування. Ідейно-естетичну наповненість конфлікту забезпечує драматична дія, яка об'єднує кілька подієвих планів. Внутрішня і зовнішня дія органічно переплітаються, що сприяє розширенню радіусу конфлікту та надає йому більшої глобальності. Вияв позицій конфліктуючих сторін відбувається за посередництва "вербалізованої дії" – словесної полеміки, яка демонструє їх ідейне протистояння. В умовах словесної полеміки виявляє себе еволюція ціннісно-сміслової сфери свідомості героїв. Отож, маємо підстави говорити про взаємозумовленість структури конфлікту та драматичної дії.

Література

1. Геббель Ф. Избранное: В 2-х т. – М.: Искусство, 1978. – Т.2.
2. Гегель Г.В.Ф. Эстетика: В 4-х т. – М.: Искусство, 1971. – Т.3.
3. Карпенко Є. Білі ночі. – Відень, 1920.
4. Малютіна Н.П. Українська драматургія кінця XIX – початку XX століття: аспекти родо-жанрової динаміки. – Одеса: Астропринт, 2006.
5. Полтава Л. Чого шумлять дуби. – Париж: Театральна бібліотека, 1950.
6. Полтава Л. Мар'яна. – Лондон: Накладом української видавничої спілки, 1955.
7. Погрибный А.Г. Художественный конфликт и развитие современной советской прозы. – К.: Вища школа, 1981.
8. Солоухін В.А. Слово живое и мертвое. – М.: Современник, 1976.
9. Толстой Л.Н. Собрание сочинений: В 22 т. – М.: Искусство, 1983. – Т.15.
10. Хализев В.Г. Драма как род литературы. – М.: Изд-во МГУ, 1986.
11. Хороб С.І. Українська драматургія: Кризь виміри часу (теоретичні та історико-літературні аспекти драми). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999.
12. Хороб С.І. Українська модерна драма кінця XIX – початку XX століття. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. - 199 с.
13. Храпченко М.Б. Типологическое изучение литературы и его принципы // Проблемы типологии русского реализма. – М.: Художественная литература, 1969.
14. Чапленко В. Драматичні твори. – Монтерей, 1963.
15. Шоу Б. О драме и театре. – М.: Изд-во иностранной л-ры, 1963.

The article has the investigation of the correlation of action and conflict based on the material of the dramas of Y.Karpenko, L.Poltava, V.Chaplenko. This approach gives us an opportunity to speak about dramatic action as the motive power of conflict.

Key words: composition, conflict, action, diaspora.

УДК 821.161.2-14.09

ББК 83.3 (4 Укр)5-8

Світлана Кочерга

ХРИСТИЯНСЬКО-ПОГАНСЬКА ПАРАДИГМА У ДРАМІ-ФЕЄРІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ "ЛІСОВА ПІСНЯ"

У статті розглянута парадигма поганства та християнства в тексті драми-феєрії "Лісова пісня". Дослідження продовжує осмислення коду віри як одного з основних у культурософії Лесі Українки. Проаналізовано основні семіотичні знаки, які засвідчують, що Леся Українка активно використовувала гностичну символіку. Доведено, що в "Лісовій пісні" християнство і язичництво виступають різними формами ідеології, укоріненої в гнозисі.

Ключові слова: семіотика, код, орфізм, гнозис.

Драму-феєрію "Лісова пісня" Лесі Українки заслужено вважають перлиною творчої спадщини письменниці. Схвальна оцінка сучасниками цього тексту свого часу здивували навіть авторку, яка звикла здебільшого до шанобливого мовчання в суспільстві навколо її творів. Популярність драми серед широкого загалу так пояснював Дмитро Донцов: "З кожної великої особистості, не розуміючи її, але улягаючи мимоволі її чарові, брало наше провансальство не її суть, але те, що, як таке, відповідало його власному світогляді. Тому найпопулярнішою річчю в Шевченка стала в нас "Катерина", в Лесі Українки – "Лісова пісня", цебто якраз найменше характеристичне для генія цих авторів" [2, 189]. Під провансальством Дмитро Донцов розумів "дрібно-міщанські ідеали звироднілого гуманітаризму", що подекуди замасковані під народництво і українофільство. Для такого докору є певні підстави, оскільки складні культурні коди Лесі Українки, що охоплювали вузлові періоди світової цивілізації, зазвичай недоступні читачеві, який не поспішав до інтелектуальних змагань у їх осягненні. Однак "Лісова пісня" дійсно є унікальним твором письменниці: в ньому вирують далеко не спровофановані проблеми та зіткнення, які, принаймні інтуїтивно, змогли прийняти і реципієнти, звиклі переважно до "провансальської" лектури.

Драма-феєрія Лесі Українки завжди була в полі зору дослідників української літератури, але глибина її смислів невичерпна. У 20-і роки перші масштабні рецепції цього незвичайного тексту вийшли з-під пера Миколи Зерова, Віктора Петрова, Олександра Білецького, Михайла Драй-Хмари та ін. Тривалий час "Лісову пісню" розглядали як парадоксальне поєднання світу природи і людини. На думку Віктора Петрова, у ній письменниця услід за романтиками запропонувала спробу "символістичного відтворення міту про природу" [9, 151]. Зачинателем соціальної концепції художнього світу "Лісової пісні" виступив Василь Коряк. Одним із перших висвітлив у "Лісовій пісні" пласти міфотворчості, "ще десь за гранями культурного життя" Андрій Ніковський [6]. Досліджуючи фольклорні джерела драми-феєрії, вчені здебільшого так чи інакше апелюють до авторського міфу у "Лісовій пісні", що відображає оригінальний зріз протистояння язичництва і християнства –

битви, якій, здається, немає завершення в часі. Експресивну енергію етноестетики драми Ярослав Поліщук оцінив як поєднання одвічно-природних чинників і елітних плодів людської культури [10].

У роботах останнього десятиліття дослідники почали активніше студіювати “Лісову пісню” в контексті масштабної теми “культура і сакральність”. Тамара Гундорова стверджує, що Леся Українка в “Лісовій пісні” поставила “на місце традиційної християнської ідеї Спасіння комунікативну словесну утопію” [1, 269]. З погляду семіотичного дослідника пов’язує міфологізм Лесі Українки з платонівською “хорою”. Зі свого боку, Віра Агеева також слушно звертає увагу на асоціювання образів “Лісової пісні” з античною міфологією. Важливою віхою в осягненні художнього тексту Лесі Українки стали ґрунтовні оцінки його структурно-композиційної самобутності в монографії Лукаша Скупейка “Міфопоетика “Лісової пісні” [11]. Принципово інший, багато в чому несподіваний погляд на “Лісову пісню” запропонувала Оксана Забужко в своєму інтелектуальному детективі “Notre Dame d’Ukraine: Українка в контексті міфологій”. Авторка звернула увагу на містерійно-гностичний характер драми-фесрії, вважаючи невідомим традиційне отожднення Мавки з анімістичним поганським божеством. Натомість вона бачить у тексті Лесі Українки безпосередній зв’язок із лицарсько-християнською містикою, зокрема з легендою про Грааля, що дає підстави розглядати твір як унікальний паросток „світової книжної культури” [3, 257]. Деякі науковці гностичні моделі в сучасному літературознавстві вважають деструктивними. Скажімо, Ніла Зборовська маркує еретичний ухил книги Оксани Забужко “інтелектуальним блудом”, однак, на нашу думку, припущення дослідниці-філософа потребують подальших студій. Варто виділити ще кілька статей культурологічно-філософського змісту, присвячених найвідомішому творові Лесі Українки: наприклад, “Народження трагедії з духу музики” та “Лісова пісня” чи слово – музика – мовчання” Тараса Возняка, „Метамова поезії в темі пробудження душі в “Лісовій пісні” Лесі Українки (філософський аспект)” Л. Ярош, “Українська міфологія та універсально-культурна структура „Лісової пісні” О. Кирилюк та ін. Оригінальний імпульс до антропологічного прочитання тексту Лесі Українки дає стаття Миколи Кодака “Поганські стратегії” стосовно наративу “Лісової пісні” Лесі Українки” [5]. Автор традиційно виділяє в тексті опозицію “природа/культура”, яку розглядає в річищі вчення Клода Леві-Строса та Жака Дерріди.

Отже, основні опозиції, які брали за основу студіювання художнього світу “Лісової пісні” Лесі Українки, такі: природа і соціум, природа і культура, культура і цивілізація. Наше завдання полягає в тому, щоб розглянути в цій статті на матеріалі драми парадигму поганства та християнства в контексті коду віри, що є одним з найважливішим для культурософії Лесі Українки.

Вибрана Лесею Українка наративна стратегія „Лісової пісні” дає підстави відслідковувати в ній авторське міфомислення. Два світи, які взаємодіють у тексті “Лісової пісні”, лише умовно можна віднести до схеми “природа/культура”, позаяк у кожному з них можна зарахувати систему

моральних норм, що її впорядковують. У світі людському ця система більш жорстка і вимоглива, але їй підпорядковуються лише на позір („нібито”), натомість у середовищі міфологічних істот панує більш вільна і природна система, в межах якої законів здебільшого притримуються неухильно. Культуру людей організовує християнська релігія, яка в тексті вже втратила свою актуальність: складається враження, що для Лукашевої родини дійсно “Бог помер”. Профанація віри, високих ідеалів і моралі в середовищі людей спричинила до визнання їхньої спільноти власне цивілізацією, а не культурою. Проте лісові мешканці залишаються вірними віковій культурі незважаючи на те, що їх опоненти вважають її варварською, дикунською. Надто штучно було би “лісові” персонажі визнати віруючими-поганинами, але, безсумнівно, вони репрезентують розгорнуту структуру язичницького міфу. З цієї висхідної позиції поглянемо на особливості віри цих угруповань, причому віру як світоглядну основу не варто плутати з релігією, зовнішнім, переважно обрядовим проявом внутрішніх переконань та системи цінностей.

Уже в пролозі бачимо, як снуються один за одним мотиви, які передають світ багатобожжя; будь-яка тема розгалужується, ділиться на безкінечні бінарні опозиції, поєднуючи космічне і біологічне. Світ лісових істот має свою мораль, свої заборони і табу, недовіру до „чужих” (як внутрішнього, так і зовнішнього плану). Водяник застерігає Русалку стосовно “Того, що греблі рве”:

*Ститайся, дочко! Водяній царівні
танки заводити з чужинцем?! Сором!* [12, 206]

Головними охоронцями моралі, вчителями з батьківською вдачею виступають у творі Водяник і Лісовик, однак між ними нема конфліктного протистояння, хоч вони і репрезентують різні “класові” домени. Всі вони відчують себе „громадянами” славної Лісової держави. Є своє поняття і про службу в певних кастах антропологізованих міфічних істот. Скажімо, “Той, що греблі рве”, може майнути аж на Океан: “...як цар морський покличе – треба слухать. / На те є служба” [12, 207]. Водяник любить порядок, він особисто дає розпорядження і карає за непослух та порушення „водяних” заповідей, дбає про ієрархію влади в межах своїх повноважень. Лісовик має більшу владу, ніж Водяник, але демонструє ліберальне управління, він “звик волю шанувати”. Варто підкреслити, що Лісовик наділений особливим знанням щодо цінності волі, яку він намагається прищепити своїм підданам. Химерний світ у лісі підвладний стихії почуттів, він по-діонісійськи сповнений надлишком емоцій, порушенням всілякої міри, безмежним, вибуховим буйством. Сексуальну свободу тут намагаються обмежити, але вона раз-у-раз дає про себе знати пристрасним залицянням, розвагами. Семіотичний знак “ложиська”, що символізує тілесну розкутість лісових мешканців, імпліцитно веде, власне, до вакханалій, пов’язаних із діонісійським культом. За Ніцше, діонісійське начало в культурі характеризується ірраціональністю, трагіко-героїчними діями, знищенням індивідуальності через містичну єдність. Заборони лісових поган пов’язані з утаємниченими міфологічними образами, іншим порядком, замовляннями, як-от: “Хай Змія-Цариця / мене скарає, якщо се неправда”. Поклявшись у чомусь,

вони ніколи не порушують слово, оскільки авторитет божества покарання у них не підлягає сумніву. Судячи зі згадок про Змію-Царицю та їх контексту, ця міфологема займає особливе місце у віруваннях “лісових мешканців”. Змія – владарка лісу, принаймні є його міфологічною вершиною, як можна зрозуміти з пісні палкого залищальника Перелесника:

Щоб тобі здобути лісову корону,

ми Змію-Царицю скинемо із трону... [12, 225].

Варто розглянути цей символ із гностичного погляду. Карл Густав Юнг закликав бути уважним до гностицизму, оскільки той є насамперед продуктом культурної асиміляції і може стати розгадкою багатьох таємниць давнього світу. Учений вказував, що в гностичних доктринах Син Божий асоціюється зі Змією, а та є символом несподіваного прориву з несвідомого, до того ж її поява з ефектом жаху спонукає до спокутування. Символічний Тау-хрест, у центрі якого замість Христа зображена Змія, став одним із запозичених із гностицизму символів масонства. Цікаво, що офіти свої євхаристичні трапези проводили з живою змією. Юнг стверджує, що Змія – один із символів, що виражають прагнення описати непізнану сутність втіленого Бога [13].

У “Лісовій пісні” Цариця-Змія скоріше не верховне божество, а його відгомін у колективній пам’яті, проте її знаковий авторитет повністю зберігся. Навряд чи світ текстових міфем, поміщених у циклічний природний час, можна порівнювати з гностичною плеромою. Насправді ці істоти ближчі до звичайних селян, які живуть своїм самодостатнім патріархальним ладом, вміють цінувати радощі життя, зберігають фрагменти уявлень про світобудову і намагаються не порушувати укладені не ними закони. Але незайманість своєї місцини їм не вдалося зберегти. Непрохані зайди-чужинці принесли інші світогляд і мораль, чим врешті-решт спричинили руйнування світу, в якому все було облаштовано за старовинними звичаями. Отож, один табір персонажів – під знаком Христа, другий – під знаком Змії, але порозумітися вони могли, позаяк Цариця-Змія – це інша назва духовної досконалості, якій поклоняються християни. До того ж християнська віра в “Лісовій пісні” також представлена трансформованою в народний світогляд. Знак “хрест” тільки раз появляється в тексті, а Бога, як і лісових істот, Лукашева родина згадує, вдаючись переважно до вставних слів, ідіом, зворотів народного мовлення, наприклад, “простибіг”, “бігме”, “дасть біг” та ін., а насправді, живучи без “Всевидаючого Ока”, люди нерідко впадають у неприховане відьмацтво.

З усіх персонажів можна виділити “межову” постать, яка своїм мудрим життям спробувала об’єднати уклад двох світів, – дядька Лева. Саме цей персонаж дає своєму небожеві розлогі настанови екуменічного характеру. Він схиляє його до думки, що в чужій вірі та культурі можна знайти затишок для себе і своїх нащадків. Віра дядька Лева – це суміш забобонів, де переплелось християнство і поганство. „Меживірок” Лев виробив свою власну захисну обрядовість, причому багато чого, очевидно, навчився в лісових господарів:

Я, небоже, знаю,

як з чим і коло чого обійтися:

де хрест покласти, де осіку вбити

де просто тричі плюнути, та й годі [12, 211].

Кредо дядька Лева просте: “усякі скарби з лісу йдуть”. Водночас він висловлює найвищу похвалу Мавці: “з таких дівок бувають люди”; він першим заговорив про можливість “вступлення” *душі* в лісовичку як про чудо. Свої знання і віру дядько Лев черпає з фрагментів усного апокрифу, переказаного йому небіжчиком дідом, але реставрувати повністю сакральний текст йому не до снаги. Віра дядька Лева в якісь неправдоподібні таємниці, наполягання на сумнівному, непевному не узгоджується з основами християнства, але вона цілком органічна для традиції формування загальнолюдських ідеалів. Основою світоглядних переконань дядька Лева виступає стихійна ересь.

Спільним у поклонінні дядька Лева та міфічних істот, безперечно, є культовий дуб, що був свідком “лісових великих таємниць”. Напевно, не лише вроджена екологічна культура спонукає мудрого селянина захищати природу – він здатен шанувати таїну, яка закодована в ритуалі, позаяк саме біля цього дерева збиралися ради, тут же відбувалися веселоці з танками. Культове дерево, яке можна розглядати і як родове, служило в певному сенсі храмом для співтовариства лісових істот. Таким воно стало і для дядька Лева, який навіть заповідав поховати його під дубом-храмом. Та випало спочивати старому під пеньком, тому що жадібна Килина продала дуб купцям. Таке святотатство не могло минути безкарно, разом з іншими гріхами воно обернулось неабияким лихом для родини.

Засадничу опозицію лісовим істотам становлять прибульці, які мають відмінне уявлення про світ та його цінності. Побутовізм мислення, захланність, що так яскраво виявляються в цих персонажів, відсувають художнє трактування їх світоглядних основ на задній план. Безумовно, характеризуючи матір Лукаша та Килину, можна говорити тільки про умовно прохристиянські переконання, оскільки вони спровоковані вузько матеріальними пріоритетами, які повністю заповнили сутність двох жінок. Однак сліди самоусвідомлення себе в Христовій вірі в них помітні, тому радше називати їх *наївними* християнками, які частково зберегли верхній шар культурно-світоглядного феномену, до того ж явно видозміненого під впливом залишків поганства в народному середовищі. Насправді ж духовність, дух вони цілком ігнорують. Впадає в око невідповідність матері Лукаша і Килини азам християнського вчення: любов до ближнього в них цілком відсутня. Умінням “клясти” вони можуть перевершити навіть “нечисту силу”, лісові мешканці для них – “відьомське кодро”. З християнських правил мати і Килина дотримуються хіба що настанов не працювати у святкові дні. Нанівець зведені в обох естетичні запити, якщо не брати до уваги яскравого одягу Килини, що є засобом збудження еротичного інтересу, ознакою заможності, хоча згодом з’ясовується, що це не так. Показовою є спроба Мавки використати чужий одяг, що можна розглядати як намагання Лукаша під тиском родичів приміряти на себе чужі світоглядні орієнтири. Якщо дядько Лев допускає переродження та олюднення Мавки лише за допомогою Слова, то мати прагне змінити її відповідно до своїх інтересів за допомогою зовнішніх атрибутів – одягу покійної доньки-небіжки. Натомість одяг Мавки

для корисливої жінки – чудернацьке “манаття”, що не вписується в естетичну аскезу духовних параметрів іншої віри. Насправді ж нехтування ним нещире, позаяк згодом цим одягом користується Килина. Так за допомогою семіотики одягу в тексті проведено думку, що християнство активно використовувало поганські ритуальні елементи та трансцендентну фантазію. Тільки повернення Мавки в своє коло спонукає її скинути з себе “жебрацькі шмати” – так Лісовик називає “людський” одяг, – а його метамова викриває неприйнятну для нього релігію слабких і убогих.

Період перебування Мавки в чужій вірі, в “шматах” жebraчки, багатий на випробування, які вимагали зречення свого звичаю, традиційного мислення та моралі. Вельми важливою в цьому топосі, сповненому прихованого спротиву насильству над собою, стає для Мавки зустріч з Русалкою Польовою. Колишня лісова царівна зважується кров’ю заплатити за свободу “сестриці”, хоча перед “людьми” змушена маскувати відданість колишньому укладу театралізацією “скалічіння”. У скрутних обставинах примусу до ігнорування звичного укладу Мавка несподівано знаходить у собі ті риси, які завжди засуджувала в інших, – хижість та лукавство. Лібідо вкупі з деформованим християнством призводить до виродження, деградації вільної індивідуальності. Так, у поневоленій Мавці, яка свідомо пішла в невід, починає оживати “солом’яний дух”. Лісовик дає зрозуміти Мавці, що вона зрадила самій собі, від чого згодом намагається рятуватись “забуттям”. Її вже не надихають діонісійські забави з Перелесником. Але навіть перетворившись на “тінь” під магією “Того, що в скалі сидить”, Мавка не поринає в спокій. Ірреальні узи єдності з Лукашем витягують її з локусу, звідкіль, як правило, не повертаються. Орфеївський мотив очевидний, хоча в тексті він зазнає неодноразової трансформації і здвоєння. Далекий голос Лукаша-вовкулаки стає тією силою, що вириває Мавку з могильної скали, але Орфеєм виступає і вона сама, оскільки знаходить неймовірну можливість визволити коханого музику від вовкулацької оболонки, справжнього пекла душі. Отож, Мавка змінює подобу Лукаша і повертає його до життя. Відомо, що ранньохристиянська церква знаходила в Орфеї прототип Христа, який вбачав у людині покликання знищити в собі титанічні рештки і розвинути божественні та пророчив посмертну винагороду нового життя найморальнішим з людей. Визначний представник християнського екзистенціалізму Габріель Марсель осмислював “новий орфізм” як затребуваний світогляд, у світлі якого можуть зникнути жажливі привиди історії. Орфея дослідники міфів також вважають визволителем від часу. Зародження цієї людської мрії знайшло найповніше вираження в християнстві, яке обіцяло позбавленням гріха людям вічне життя душі. Мавка також спокушена цією ілюзією. На думку Фрідріха Ніцше, “з Євангелія вийшло найганебніше зі всіх нездійснених обіцянок, – безсоромне вчення про особисте безсмертя...” [7, 534]. Услід за Ніцше чимало науковців висловлювали думку, що християнська ідеологія перемогла завдяки цій обіцянці, саме вона привабила безліч невдах і страждальців. Пізнавши інший світ, Мавці стало незатишно у своєму часі, поділеному на фрагменти-цикли, що гарантували тілесне воскресіння з його безтурботними радощами. Дарма,

що в Лукаша слово “навік” не стосується потойбічності, – для Мавки воно стало одкровенням. Через це відкриття в неї виникає потреба душі, якою лісова порода не була наділена. І її народження в собі вона відчуває в момент гіркої туги за втратою коханого, потребою змиритись із нездійсненністю бажань. Саме тоді вона з подивом для самої себе віщує це сакраментальне відкриття:

Ні! я жива! Я буду вічно жити!

Я в серці маю те, що не вмирає [12, 269].

Гностичного забарвлення цій вірі додає знання, на яке вона опирається. На питання Марища: “По чім ти знаєш те?” – вона відповідає з харизматичною певністю. Цей момент – феномен гностичного одуховлення Мавки, і хоча у своєму прозрінні вона вперше надовго не затримається, її пневма проявляє себе вочевидь. За твердженням гностиків, люди поділені на три типи: соматика (тілесні), психіки (душевні) і пневматики (духовні). Останні є вибрані (в цьому аристократизм гностицизму опозиціонує егалітаризму християнству): як зазначає Г. Йонас, пневматик “природно врятований”, тобто врятований по чесноті його природи” [4, 211].

“Лісова пісня” проводить своїх героїв двома колами смерті. Перша смерть – алегорична: Лісовик карає Лукаша перетворенням на вовкулаку, а Мавка сама вибирає темін скали. Однак завдяки чудодійному воскресінню герої повертаються і навіть мають можливість зустрітись, хоча вони вже багато в чому суттєво інші. Варто звернути увагу, що, за гностичним вченням, після шоку духовного прозріння наділена даром абсолютного розуміння своєї самості людина стає глухою і сліпою, вона немов відрікається від світу, щоб жити лише внутрішнім життям. З огляду на це стає зрозуміло, чому Мавка добровільно здалась на волю “Того, що в скалі сидить”.

Водночас перша смерть – це перевтілення, трансформація: Мавка знаходить у собі пневматика, Лукаш – психіка, переступивши межі соматичного життя. Друга смерть, яку зазнає Мавка у вогні, також є знаковою. Перетворену закляттям у вербу Мавку визволяє своїми вогнистими обіймами колишній безтурботний коханець, якого можна вважати архетипом Дон Жуана. Варто ще раз уважніше поглянути на сцени визволення-смерть Мавки: “В сю мить з неба вогненным змієм-метеором злітає Перелесник і обіймає вербу” [12, 287]. Так утретє в тексті з’являється образ змії, а сам Перелесник сприймається посланцем від віщого божества Змії-Цариці. Відтак знаковим стає той факт, що Перелесник, закликаючи Мавку до розваг, постійно тягнув її у гори, у “горній світ”, який також є важливим символом гностичних теорій. У цілому знак вогню має напрочуд широке семантичне значення в історії культури. Існували численні державні і національні культури вогню. У давніх міфологіях окрім культурного героя, що викрадає вогонь, існувало чимало божеств, яких вважали господарями вогню, переважно жіночої статі. Призначення вогню в більшості релігійних вчень – очищення. Але вже античність знала й інший “характер” вогню – буйний, руйнівний. Католицька церква побудувала на символі вогню уявлення про чистилище, вона ж ввела в практику „аутодафе” – публічне спалення еретиків. Залишки культури вогню збереглися й до сьогодні. Сучасна структуралістська етнологія

не приділяє вогню почесного місця: для глави цієї школи Клода Леві-Строса він – медіатор (посередник) між сирим і вареним. І хоча посередницьку роль вогню вчений осмислює в конкретному значенні, у переносному цю думку можна розвинути так: через посередництво “вогню” природа стає культурою, якщо вогонь розуміти як прозоріння через болісне зіткнення з ідеями, знаннями, вірою.

Лейтмотив вогню-туги та глибокий смисл цієї розгалуженої метафоричної парадигми переконливо розкрили А. Паньков та Тетяна Мейзерська. Вони стверджують, що метафора туги-вогню складає головний психоконтекст поезії Лесі Українки [8, 21]. У “Лісовій пісні” символіка вогню безкінечна, вона ніби “блимає” своїм особливим призначенням, домінують з яких розкриті наприкінці твору. Першим викрешує вогонь дядько Лев і запалює багаття, біля якого розповідає Лукашеві байки, що містили потаємну інформацію. Вогнями-самоцвітами переливається музика Лукаша; з двома вогниками в руках потерчата мало не звели з пуття Лукаша; “огнистим дивом” називає Мавка те переродження, яке вона відчула у собі під впливом музики коханого; “вогнистий рай” обіцяє їй, зваблюючи, Перелесник, у темниці “Того, що в скалі сидить” Мавку змусив рятувати пропащу душу Лукаша жаль „вогнем підземним”, вогнем-руїною покарано відьмацтво матері Лукаша і, врешті-решт, завдяки вогню отримує вічне життя звільнена від тіла душа Мавки. Причому цей вогонь був не просто покаранням, а перетворенням у світло, останнє ж у гностичних вченнях вважалося символом знання і Божественної присутності та протиставлялось вогню як атрибуту Творця Нижчого світу.

О, не журися за тіло!

Ясним вогнем засвітилось воно,

чистим, палючим, як добре вино,

вільними іскрами вгору злетіло [12, 292].

Останній монолог Мавки – гімн душі, порятованої з оков плоті, гімн духовному відродженню, суголосному валентинівському гнозису, постулати якого описує Мірча Еліаде у праці “Історія віри і релігій”.

Особливе місце в “Лісовій пісні” належить загадковому Слову, яке має магичне значення. Це слово-знання втрачене, що з сумом констатує дядько Лев, проте віру предків у його чудодійну властивість він продовжує передавати наступним поколінням. З іншого боку, ймовірно, саме це Слово знайшла в темниці скали Мавка, за допомогою якого вона позбавляє Лукаша вовкулацької подобі. Як відомо, Леся Українка у статті “Михаель Крамер” (Последняя драма Гергарда Гауптмана) міркувала про пошуки “звільняючого слова”, яке визволяє від “вавілонського прокляття” самотнього головного героя п’єси. Непереконливою є теза про те, що Лукаш, у свою чергу, знайшов те слово і для Мавки, яка досягла свого звільнення від страждань. Іскрами своєї музики він лише пробудив її зі сну байдужої самодостатності, „самособоюнаповнення”, а далі через її страждання ірраціональні сили порушують ту амнезію, якою були покарані прості смертні.

Тамара Гундорова одна з перших впізнала в тексті Лесі Українки важливий елемент гностичної картини світу, зокрема “духовно-гностичний

синтез” двох міфологем, орфічного “слова втіленого” (Діоніса) і християнського “слова-діла” [1, 263]. У тому ж напрямку рухалась О. Забужко, у прочитанні якої “гнозис увінчує духа (Мавку) безсмертною душею”.

Прикмети гностичного міфу, безсумнівно, оприсутнені в драмі-феєрії “Лісова пісня”. Це підтверджує і вдумливий погляд на всю спадщину Лесі Українки. Свого часу Микола Євшан відзначив, що творчість письменниці засвідчує тугу за абсолютним, її прагнення абсолютної краси у всій повноті і безкінечності, через її духовну діяльність, через безкінечний шлях наближення до самої себе, до своєї „духовної душі” (вислів Гегеля). У цих спостереженнях не вистачає лише назви цього шляху – шляху Софії. Зокрема А. Паньків та Т. Мейзерська слушно зауважують: „Філософська антропологія Лесі Українки саме й ґрунтується на визначенні духовного начала в людині як вічного і животворного начала” [8, 41].

Отже, аналіз основних семіотичних знаків “Лісової пісні” доводить, що Леся Українка активно застосовувала гностичну символіку, схоже свідомо й несвідомо, оскільки зазвичай ця символіка належить до універсальних знаків, що є наскрізними в усій історії культури. Тим не менше у “палімпсестності” світової перлини “Лісова пісня” гностичний код не можна вважати надуманим чи даниною моді. У драмі-феєрії Лесі Українки код віри змикається з трансформованою структурою фольклорних переказів, витoki яких сягають етосу гнозису, що дозволяє бачити в тексті наближення до авторського гностичного міфомислення. Нове знання, гнозис – не винагорода, і приходить вона нерідко через відвагу свавілля (боже-вілля), завжди поза канонічним, завжди на роздоріжжі, куди не ходять велелюдною юрбою. Водночас це знання не є абсолютно тотожним із тим, що вчать впливові релігії. Адже, за суттю, християнство не можна протиставити поганству, тому що це лише дві форми однієї й тієї ж ідеології, укоріненої в гнозисі.

Література

1. Гундорова Т. Проявлення слова. Дискурс раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Львів: Літопис. – 1997. – 297 с.
2. Донцов Д. Націоналізм. – Лондон; Торонто: Українська видавнича спілка, 1966. – 363 с.
3. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в контексті міфологій. – К.: Факт, 2007. – 640 с.
4. Йонас Г. Гностицизм [Пер. с нем.] – СПб.: Лань, 1998. – 384 с.
5. Кодак М. „Поганські стратегії” стосовно наративу „Лісової пісні” Лесі Українки // Антипролог: Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю члена-кореспондента НАН України Миколи Сулими. – К.: ВД „Стилос”, 2007. – С. 338-344.
6. Ніковський А. Екзотичність сюжету і драматизму у творах Лесі Українки // Укр. мова та література. – 2005. – № 7. – С. 3-8.
7. Ницше Ф. Антихрист / Ницше Ф. Сочинения в 2-х томах. [Пер. с нем. В. А. Флеровой]. – Том 2. – М.: Мысль, 1990. – 831 с.

8. Паньков А. І., Мейзерська Т. С. Поетичні візії Лесі Українки: онтологія змісту і форми. – Одеса: Астропринт, 1996. – 76 с.
9. Петров В. Лісова пісня // Їм промовляти душа моя буде: „Лісова пісня” Лесі Українки та її інтерпретації / Упор. В. Агеєва. – К. Факт, 2002. – С. 149-170.
10. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. Монографія / Видання друге, доповнене й перероблене. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2002. – 392 с.
11. Скупейко Лукаш. Міфопоетика “Лісової пісні” Лесі Українки. – К.: Фенікс, 2006. – 416 с.
12. Українка Леся. Зібрання творів у 12 т. – Т. 5. Драматичні твори (1909-1911). – Київ : Наукова думка. – 335 с.
13. Юнг К.Г. Аіоп: Исследование Самости [пер. с нем. Отв.ред. С.Л. Удовик]. – К.: Ваклер, 1997. – 340 с.

Summary. The article deals with the paradigm of paganism and Christianity in the drama „The Forest Song”. The research continues comprehending of the code of faith as one of the main in Lesya Ukrainka’s culturosofpy. Analyzed semiotic signs witness that Lesya Ukrainka actively used Gnostic symbolic. It is proved that Christianity and paganism of drama “The Forest Song” are different forms of ideology which takes its roots from Gnostics.

Key words: semiotics, code. Orphism, Gnostics.

УДК 325.86:94 (477)

ББК 63.3 (4 Укр) 625

Сергій Адамович

ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНІ РИЗИКИ В УМОВАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ І ЗДОБУТТЯ УКРАЇНОЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1989–1991 рр.)

У статті проаналізовано дезінтеграційні ризики в умовах здобуття Україною незалежності. Автор стверджує, що консервативним партійно-радянським структурам у кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ століття не вдалося залякати українське суспільство загрозою розпаду країни і зупинити задля збереження власних владних повноважень національно-державне відродження.

Ключові слова: національне відродження, сепаратизм, незалежність, українська культура, дезінтеграція, Компартія України, референдум.

Національне відродження і процес здобуття Україною незалежності отримали достатньо широке висвітлення в сучасній історико-політичній думці. Шляхи розв’язання даної проблеми окреслено в дослідженнях Олександра Бойка, Олексія Гараня, Ярослава Грицака, Георгія Касьянова, Станіслава Кульчицького, Володимира Литвина. Натомість автор статті ставить завдання проаналізувати дезінтеграційні ризики, що загрожували єдності України в умовах здобуття нею незалежності.

Протягом перших років перебудови зміни в Україні суттєво відставали від аналогічних процесів у Москві. Тоді як на союзному рівні відбувалися важливі перестановки у складі вищого керівництва, першим секретарем ЦК Компартії України аж до осені 1989 р. залишався Володимир Щербицький. Він та його команда докладали всіх зусиль для того, щоб зміни не досягли України [22, 9].

В умовах міцності радянської Компартії національне питання менше давало про себе знати, коли ж ситуація з Компартією стала протилежною, національне питання ускладнилося. У процесі поглиблення горбачовських реформ, особливо після виключення з Конституції статті 6, яка визначала провідний правовий статус Компартії в країні, національних проблем ставало все більше. Змінився і характер національного питання: від звичних національних протиріч воно еволюціонувало до вимог про відокремлення [40, 93].

Частина партійного істеблішменту, яка відчула перспективи й вигоди використання національного питання, вперше продемонструвала зміну вектора в жовтні 1989 р. Тоді Верховна Рада Української РСР ухвалила закон “Про мови в українській РСР”, яким українській мові гарантовано право державної [27, 15].

Становище української культури яскраво розкрив директор Київської кіностудії ім. О. Довженка Микола Мащенко під час виступу на

розширеному засіданні колегії Міністерства культури за підсумками діяльності в 1989 р. Він зазначав: “Коли я прийшов на студію, то не було на студії жодної друкарської машинки на українській мові і жодного фільму на українській мові... І коли я написав в Москву, щоб повернутись до старої системи, коли фільми були на українській мові, то Москва нам не дала гроші на дубляж українських фільмів” [19, 48].

Варто відзначити, що національно-мовний статус в творчовиробничих об'єднаннях Одеської кіностудії реалізовувався лише через дублювання українською мовою власних стрічок, які в оригіналі створювалися російською мовою [10, 28].

Театральні колективи республіки, як відзначало в спеціальній постанові від 24 січня 1990 р. Міністерство культури УРСР, не приділяли належної уваги питанням відродження української національної культури, сценічного втілення української класичної та сучасної драматургії. Особливо повільно велися роботи з поновлення мовного статусу в Кримському театрі драми і музичної комедії, в Донецькому театрі ім. Артема [10, 38–39].

Невтішний стан української культури, мови і освіти в республіці на початку 90-х рр. визнавала і Компартія України. Ідеологи ЦК КПУ погоджувалися, що “в ряді регіонів українське населення перетворилося на національну меншість”. Вони передбачали, що “поки що це дається взнаки лише в психологічному плані, однак нехтування цим фактором з часом може призвести до серйозних наслідків економічного і політичного характеру, дестабілізувати міжнаціональні відносини в цілому” [2, 30].

У 1990 р. в республіці відбулося різке загострення соціально-політичної ситуації, особливо в великих промислових регіонах, Києві та західних областях України. Головними причинами невдоволення населення став дефіцит багатьох товарів, інфляція, тіньова економіка, ріст злочинності, діяльність опозиційних політичних угруповань і недоліки в роботі Верховної Ради УРСР. Проголошений на початку 1990 р. головою Ради міністрів СРСР Миколою Рижковим у доповіді “Про економічне становище країни і концепцію переходу до регульованої ринкової економіки” на сесії Верховної Ради СРСР курс на ринкові реформи означав згортання масштабів соціального забезпечення і захисту громадян державою і був сприйнятий як посягання на життєві інтереси населення [8, 23–24].

Натомість 16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний суверенітет України, в якій проголошено державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Серед інших засад суверенітету Верховна Рада України задекларувала також, що територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди [25, 5].

У цих умовах новоутворені громадсько-політичні структури (Рух, Українська республіканська партія, Асоціація демократичних рад народних депутатів і демократичних блоків у радах, Українська міжпартійна асамблея, СНУМ, Українська студентська спілка та ін.) зробили спробу вплинути на роботу другої сесії Верховної ради УРСР, яка відкрилася в жовтні 1990 р. Їх ватажки відкрито заявили, що виведуть на

політичну маніфестацію на вулиці Києва не менш, ніж мільйон осіб, загрожували паралізувати республіку загальним страйком. Цим вони хотіли примусити Верховну Раду УРСР відмовитися від підписання нового Союзного договору, у якій б то не було формі, домогтися відставки уряду і Голови Верховної Ради і, зрештою, розпуску парламенту республіки [4, 30].

Однак у страйку 1 жовтня 1990 р. взяло участь загалом близько 10 тис. осіб із 25 млн. працюючих [4, 30]. Натомість 2 жовтня 1990 р. на площі Жовтневої революції в Києві було розпочато голодування студентів, яке організувала Українська студентська спілка, Львівське та Івано-Франківське студентське братство. До 11 жовтня 1990 р. в голодуванні брало участь понад 60 осіб, які хотіли примусити Верховну Раду УРСР відмовитися від підписання нового Союзного договору, домогтися відставки уряду і Голови Верховної Ради, а також розпуску парламенту республіки [7, 117–178].

З цього приводу перший секретар ЦК Компартії України Станіслав Гуренко на засіданні Політбюро зазначив: “Нас ударили через вузи, через школи і ПТУ і через місто Київ. Поступилися вулицями, поступилися площами і не протиставили нічого іншого. Ніяких інших методів, в колективи як слідує не увійшли. І втратили молодь, що навчається” [17, 4].

У листопаді 1990 р. прихильники опозиції протестували перед Верховною Радою УРСР проти арешту Степана Хмари. Тоді влада вирішила провести контракцію. До будинку парламенту в організованому порядку прибули “представники” Півдня (Одещини, Миколаївщини, Херсонщини) та посланці Донбасу. Акцію спрямовували на підтримку Союзного договору, але як засіб тиску було вперше використано заяви, що “мільйони громадян неукраїнської національності повинні мати своє представництво і захист на рівні законодавчого органу республіки”. Мітингуучі запропонували розробити двопалатну систему Верховної Ради УРСР: Раду республіки і Раду Національностей [22, 145]. Імовірно, заяви про введення представництва національних меншин у парламенті були спрямовані компартійною верхівкою на збереження власного впливу в умовах зростання незалежницьких симпатій у суспільстві.

Всупереч цим заявам становище національних меншин у республіці якщо і зазнавало дискримінації, то через русифікацію. Так, на початок 1991 р. в республіці діяло 87 національно-культурних товариств, зокрема 22 єврейські, 8 російських, 8 польських, 6 болгарських, 5 вірменських, 4 грецькі, 3 німецьких, по 2 кримськотатарські, караїмські, молдавські і румунські [28, 49].

Взимку 1991 року трагічні події в Литві та Латвії, зв'язані зі спробами силою придушити виступи проти союзної влади, сприяли наростанню відцентрових тенденцій і в Україні [27, 25].

Проте напередодні всесоюзного референдуму в березні 1991 р. компартійні структури уже використовували з повним розмахом страх громадян перед можливим розпадом України. Згідно зі “Зведеним планом роботи у зв'язку з підготовкою та проведенням в республіці референдуму з питань збереження Союзу РСР” комуністи повинні були переконувати, що “результати референдуму матимуть визначальне значення для майбутнього усієї країни, для кожної республіки. *Негативні наслідки референдуму значили б для України загрозу її суверенітету,*

демократичного розвитку та територіальної цілісності, громадянського миру” (курсив мій – С.А.) [11, 7]. Більше того, це положення мало становити основу змісту всієї політичної та організаторської роботи партійних комітетів і кожного комуніста в період підготовки та проведення референдуму.

Скажімо, партійна преса Прикарпаття закликала проголосувати за Союз радянських суверенних держав, бо “інакше хто нам дасть гарантію, що такими величезними труднощами об’єднана Україна не перетвориться згодом на ворогуючі між собою автономії Галицьку, Донецько-Криворізьку, Малоросійську, ідея створення яких публічно обговорюється, і Кримську, яка вже стала фактом” [31, 1].

Внаслідок цього в Донецькій, Миколаївській, Луганській, Хмельницькій областях, Кримській АРСР за збереження Союзу висловилися 85–87% тих, хто взяв участь у референдумі, у Волинській, Ровенській – менше 55 %, в м. Києві – 44,6 %, Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській – менше 20 % [13, 2].

Зокрема, в Тернопільській області всесоюзний бюлетень підтримали лише 19,3% голосуючих, республіканське опитування – 35,2%, а за самостійність згідно із бюлетенем обласного референдуму висловилося аж 85,3% громадян [9, 18].

Своєрідними стали результати референдуму в Центральній Україні. У референдумі взяло участь 90,7% громадян Вінницької області. З них 81,2% висловились за збереження Союзу, а 89,2% погодилися з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України [12, 10]. Незначна відмінність між результатом голосування в області згідно з обома опитуваннями засвідчила певну політичну пасивність Центральної України. Фактично ці результати пом’якшували протилежне ставлення до запитань референдуму на Сході і Заході України.

Даючи негативну відповідь на питання Союзного бюлетеня, чимало громадян говорили “Ні” стану, що характеризувався “непослідовністю центру, війською законів, гострими міжнародними конфліктами, безвідповідальним ставленням до виконання міжреспубліканських зобов’язань, погіршенням рівня життя людей” [13, 3].

Результати всесоюзного референдуму засвідчили підтримку республіканської ініціативи і підтвердили бажання народу України незалежно від національності домагатися суверенітету республіки. Так, у м. Севастополі за республіканський бюлетень проголосувало більше виборців, ніж за всесоюзний [29, 3].

Партійні організації Компартії України чинили спротив втраті впливу на місцях. Яскравою ілюстрацією такого ставлення до влади став виступ на пленумі Вінницького міськкому Компартії України в квітні 1991 р. І.Сороки. Він, залякуючи комуністів керівників підприємств, зазначав: “Недооцінюється і те, що у випадку, коли КПРС перейде в опозицію, то навряд чи кому з керівників комуністів буде можливість залишитися на своїх посадах. Хто не хоче цього бачити, нехай подзвонить в Грузію, Молдавію, Прибалтику і переконається...” [15, 21].

Незважаючи на це, значним був вихід громадян з лав Компартії України. Зокрема, станом на 1 січня 1991 р. кількість партійних груп порівняно з 1 січня 1990 р. у Волинській обласній парторганізації

зменшилася на 1258, тобто більше як наполовину (54%), цехових парторганізацій – на 372 (35%). У Рівненській обласній парторганізації станом на 1 січня 1991 р. кількість комуністів зменшилася порівняно з 1989 р. на 5,9 тис. осіб, з яких 4,5 тис. (76,2%) вийшли з КПРС через різні причини. Натомість прийом кандидатами в члени партії складав лише 168 осіб, або 15,3% від числа прийнятих кандидатами в 1989 р. [3, 77].

Вражаючим було падіння чисельності Компартії України в Галичині. Приміром, у Тернопільській області кількість комуністів на початок 1990 р. досягла 51179 осіб, а протягом року вона знизилася на 5271 особу, або на 10,3% [9, 11].

Ситуація в Компартії України ускладнювалася також унаслідок втрати довіри в робітничого класу, захисниками інтересів яких комуністи себе декларували. За 1990 р. і 5 місяців 1991 р. 191 тис. робітників вийшла з КПУ, що складало 51% від тих, що вибули [14, 29].

Проте в Центральній Україні, а особливо в Південно-східних регіонах країни, становище Компартії України не було настільки хитким. У Харківській обласній організації за 4 місяці 1991 р. поповнення парторганізації склало 1120 осіб [6, 10]. У Вінницькій області станом на липень 1991 р. з 28 міських і районних організацій тільки в 4-х добровільний вихід з партії складав більше 2%, в решті лише 1%, причому в деяких з них вийшли з партії за заявою всього декілька осіб, а в окремих організаціях число рекрутованих нових членів перевищувало число тих, хто вийшов з лав КПРС [5, 16]. Загалом лави Компартії України в 1990 р. полишило 220 тис. осіб, а вступило 38 тис. осіб [27, 17].

Становище комуністів на місцях яскраво змалював у своєму виступі на пленумі Тернопільського обкому Компартії України 24 січня 1990 р. перший секретар Тернопільського міськкому партії В.П.Рибін. Він зазначав: “Виходячи із простої логіки, можна сказати, що загальносоюзна громадська думка, центральне управління не завжди враховує і розуміє ці місцеві інтереси. Комуністи на місцях опиняються перед складним вибором: чи йти зі своїм народом, чи протиставити себе національним прагненням” [16, 6].

У цих умовах позиція партійного і державного керівництва республіки продовжувала еволюціонувати в сторону дедалі більшого врахування національного фактору. Згідно з програмними принципами, оприлюдненими на початку квітня 1990 р., проголошувалася самостійність КПУ у складі КПРС. Про його спроби (хоч із значним запізненням порівняно з багатьма іншими республіками) вступити в боротьбу за “національну ідею” свідчить позиція офіційних лідерів у питанні про досягнення економічної автономії, підтримка концепції створення власної кредитно-фінансової системи, свободи зовнішньоторгівельної діяльності, створення національної армії та служби безпеки.

Зміни в свідомості керівництва Компартії України ілюструє виступ голови Верховної Ради Леоніда Кравчука на засіданні Політбюро ЦК Компартії України 19 жовтня 1990 р. після закінчення студентських голодувань. Він зазначив: “Я хочу бути перед вами абсолютно щирим, як я це думаю... Якщо ми приймаємо рішення, щоб бути дійсно господарями на своїй землі, ми ці кроки зробимо, то я впевнений... ми в близькому часі в змозі нагодувати народ України..., причому досить пристойно...” [17, 33].

Цей курс виявився зрозумілим далеко не всім із 3 мільйонів українських комуністів, більша частина з яких була зосереджена на сході та півдні республіки. Національні аспекти нової лінії ЦК не приймали парторганізації східних областей, що виявилось в посиленні сепаратизму, відродженні планів створення автономної Донецько-Криворізької республіки, суверенізації Криму та Новоросії [30, 26].

Консерватизм комуністів Сходу і Півдня України яскраво проявився в надісланих на адресу Компартії України і КПРС на початку 1991 р. зауваженнях комуністів Старокраматорського машинобудівного заводу імені С. Орджонікідзе. Вони вважали роботу вищих органів партії і Президента Радянського Союзу незадовільною і вимагали вести безкомпромісну боротьбу з “Рухом”, розкривати його націоналізм, а також забезпечити правопорядок у країні, боротися з тіншовою економікою і припинити існування кооперативів [3, 13].

Для збереження ситуації під контролем партійні структури поширювали в суспільстві чутки, що розпад СРСР призведе до дезінтеграційних процесів у межах України, а відтак і самі ініціювали сепаратистські рухи (політичне русинство, новоросійство і т.д.).

Безпосереднє відношення місцевих структур Компартії України до залякування громадян загрозою розпаду країни проявилось під час зустрічі в кінці грудня 1990 р. партійного активу м. Харкова з першим секретарем Львівського міськкому партії Адамом Мартинюком. На цій зустрічі секретар Харківського обкому Анатолій М्याлиця, звинувачуючи націонал-демократів, заявив: “І все-таки іде розмова..., щоби нашу республіку розчленувати на федерацію, зробити Закарпатську республіку чи автономію, Крим, нашу частину, Північ, Центр і т.д. і щоби були такі республіки. Буде настирливо проводитися ця політика” [18, 65].

Сепаратистські тенденції в республіці викликали занепокоєння і в ЦК Компартії України. Так, 29 березня 1991 р. завідувач ідеологічного відділу ЦК Компартії України І.Мусієнко підготував для керівництва рекомендаційну записку “Про протидію сепаратистським тенденціям в республіці”. У документі стверджувалося, що партійні комітети і місцеві органи влади не завжди давали належну і своєчасну оцінку сепаратистським ідеям та політичними методами, не запобігали розчленуванню республіки. Більше того, ідеологічний відділ ЦК Компартії України фіксував непоодинокі випадки, коли “члени партії виявляли національну обмеженість, політичну безпринципність, а нерідко з кар’єристських мотивів відкрито загравали із сепаратистськими силами” [2, 29].

Фактично цей документ ідеологічного відділу ЦК Компартії України заперечував безпосереднє відношення комуністичного керівництва до розгортання сепаратистських процесів у країні. Однак партійні ідеологи визнавали, що в умовах падіння впливу радянсько-партійних структур у республіці окремі компартійні керівники намагалися продовжити своє політичне майбутнє, маніпулюючи сепаратистськими гаслами.

Дезінтеграційні процеси в країні призвели до розриву економічних зв’язків і поглиблення кризових явищ в економіці, що посилювало навіть серед населення Сходу і Півдня України прагнення до здобуття Україною незалежності. Скажімо, в Харківській області, одній з найбільш економічно розвинутих областей України, за 6 місяців 1991 р. падіння економічних показників в промисловості сягнуло 5%, в капітальному

будівництві – 37%, виробництво м’яса впало на 14,4%, молока – на 9,7%, яєць – на 13,5% [1, 116].

Поширення національної ідеології на Сході і Півдні України засвідчило достатньо високі рейтинги опозиційних партій. Згідно із дослідженнями кафедри політології Харківського державного університету, в Харкові, який був великим промисловим і культурним центром, Компартія України отримала від населення 2,6 бали довіри, Рух – 1,71, Демократична партія України – 1,8, а товариство “Меморіал”—2 [1, 150].

Поразка путчу в серпні 1991 р. і проголошення 24 серпня Акту незалежності України співпало з суттєвими змінами в свідомості українців на користь незалежності. Соціологічні опитування, проведені Інститутом соціології в Києві в 1990–1991 рр., засвідчили: у 1990 р. тільки 37% киян вважали, що Декларація про державний суверенітет повною мірою враховує інтереси всіх національностей України, 57% – недостатньо і 6% – зовсім не враховує, натомість у 1991 р. ці показники становили відповідно 51,43% і 6%, тобто доля людей, які беззаперечно підтримували Декларацію значною мірою зросла. Вартими уваги є й інші факти: на початку 1991 р. більшість киян виступало проти виходу з СРСР (53%), а в липні 1991 р. більшість склали прихильники виходу (56%), серед яких зросла частка радикально налаштованих на негайний вихід (27%) [23, 103–105].

Одночасно з початком розпаду СРСР у 1991 р. посилвились виступи певних політичних сил в сусідніх країнах з територіальними претензіями до України. Так, окремі польські політики ставили вимоги повернути Польщі м. Львів [24, 11].

Показовою у цьому плані стала праця російського дисидента Олександра Солженіцина “Як нам облаштувати Росію”. Письменник у ній зазначав, що “старої України не було, як в “Дикому полі” кочівників – Новоросії, так і в Криму, Донбасі і ледь не до Каспійського моря”. Він не заперечував права України на відокремлення, але пропонував “демократичний” варіант її розпаду: “...різноманітна ця спільність, і тільки місцеве населення може вирішувати долю своєї місцевості, своєї області” [38, 3].

Після прийняття “Акту проголошення незалежності України” 26 серпня 1991 р. прес-секретар Бориса Єльцина заявив, що Росія залишає за собою право поставити не розв’язану, на думку її керівників, проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Проте після різкої реакції з боку офіційної влади України ця заява була дезавуєвана [32, 49].

Згідно із проведенням Інститутом соціології Академії наук України 5–13 вересня 1991 р. опитування, 63% респондентів підтримали проголошення України незалежною державою, 17% – висловились проти, 13,5% не визначилися з відповіддю, а 6,2% респондентів з байдужістю поставилися до майбутнього статусу України [32, 77].

У регіональному аспекті незалежність України найбільше підтримували на Заході (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області) – 89,4% респондентів та Північному Заході (Хмельницька, Рівненська, Волинська області) – 88,8%. Натомість у Криму за незалежність було лише 44%, у Північно-Східному регіоні (Сумська, Харківська область) – 49,4% і на Сході України (Луганська, Донецька, Дніпропетровська

області) – 54,6% респондентів. Однак в названих регіонах високим був відсоток тих, хто не визначився (від 16,1% в північно-східних областях до 12% на Сході України), а частина населення проявляла байдужість у цьому питанні (від 12,2% в Криму до 7,4% респондентів в північно-східних областях) [32, 79].

Як засвідчили результати проведеного в жовтні 1991 р. Центром політичної психології та комунікації Київської спілки викладачів вищої школи та науковців газетного анкетування на сторінках “Літературної України” напередодні всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., більшість українців не тільки виступала за незалежність України, а й відстоювала ідею цілісності і єдності українських земель.

Із 10268 отриманих листів лише 11,09% респондентів були готові відпустити Крим або Донбас, якщо більшість населення цих регіонів проголосувала б за вихід з України (67,7% висловилися проти сепаратизму; 6,81% респондентів не визначилося і 14,4% було тих, хто не відповів узагалі). Водночас 51,56% опитаних були готові відповісти “так” можливому возз’єднанню з тими регіонами, де компактно проживають українці, які б проголосували за такий варіант розвитку подій (21,7% респондентів висловилися проти, 14,98% – не визначилися, 11,67% – не відповіли на запитання) [20, 7].

За можливих маніпуляцій розпадом країни напередодні референдуму на підтримку незалежності Л. Кравчук підписав 11 жовтня 1991 р. Закон “Про відповідальність за діяльність спрямовану на порушення територіальної цілісності України”. Відтак Ст. 62 Кримінального кодексу України отримала таку редакцію: “Публічні заклики до насильницького повалення чи зміни державного і суспільного ладу, а так само заклики та інші дії, спрямовані на порушення територіальної цілісності України або розповсюдження з цією метою матеріалів з закликами до таких дій, караються позбавленням волі на строк до трьох років або штрафом у розмірі до десяти тисяч крб. Ті ж дії, вчинені повторно або організованою групою осіб – караються позбавленням волі на строк до 7 років або штрафом у розмірі до двадцяти тисяч крб. Дії, передбачені частинами 1; 2 цієї статті, вчинені за завданнями іноземних організацій, або їх представників, караються позбавленням волі на строк до 10 років з конфіскацією майна або без такої” [26, 1].

Прийняття 1 листопада 1991 р. Декларації прав національностей, яка гарантувала рівні політичні, економічні, соціальні і культурні права всім етносам України значною мірою зняло напругу на Сході і Півдні країни і вплинуло на результати голосування 1 грудня 1991 р. за незалежну Україну. Крім цього, 16–17 листопада 1991 р. в Одесі зусиллями Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, деяких громадських організацій було проведено Всеукраїнський міжнаціональний конгрес з проблем духовного відродження народів, які живуть в Україні. На ньому зібралися представники численних етнічних груп України, і майже всі вони висловили підтримку державному суверенітету України [35, 1].

Конгрес прийняв “Звернення до всіх націй і національно-елітних груп України”, яке містило заклик підтримати “створення незалежної демократичної держави на українській землі...” [36, 3].

Напередодні референдуму 1 грудня 1991 р. окремі громадські організації, що відстоювали інтереси російськомовного населення, виступили з закликами підтримати незалежність України. Такі заяви оприлюднили, зокрема Феодосійська регіональна організація “Демократичний Крим”, рух “Росіяни за незалежність України” та письменники Донеччини [34, 1; 37, 1]. Діячі націонал-демократії переконували російськомовне населення, що зі здобуттям незалежності Україною не відбудеться насильницької українізації. Скажімо, народний депутат Ігор Юхновський в “Літературній Україні” зазначав: “Українець може сильно, до болю любити Україну, розмовляючи й по-російськи. Всякий примус тут є небезпечним... Якщо в деяких областях зараз будуть дві мови – і українська і російська, – немає в тому ніякої біди” [41, 2].

Одночасно з референдумом у країні відбувалися перші президентські вибори. Під час передвиборчої кампанії обидва найбільш рейтингові кандидати на вищу державну посаду Леонід Кравчук і В’ячеслав Чорновіл висловили в своїх програмах бачення майбутнього державного устрою країни та погляди на реформування системи державного управління і створення двопалатного професійного парламенту.

Зокрема, В’ячеслав Чорновіл виступав не лише за розширення місцевого самоврядування, а й за запровадження регіонального (земельного) самоврядування, прями вибори керівників усіх територіально-адміністративних одиниць [39, 7]. Натомість Леонід Кравчук, вважаючи за необхідне надати органам самоврядування повноваження самостійно вирішувати весь комплекс питань розвитку територій, зазначав, що ідеї федералізації України не сприяють справі побудови нової держави. Він вважав, що визначальною для країни має бути ідея соборності, цілісності України [33, 4]. Проте у поїздках в східні й південні російськомовні області Л.Кравчук вміло експлуатував думку про нову територіальну політику України, згідно з якою унітарна держава надала б регіонам ширші права, ніж навіть деякі федеративні країни. Регіони цьому повірили [21, 249].

Однак, незважаючи на приголомшливу підтримку населенням республіки незалежності на грудневому референдумі 1991 р., як влучно зауважив Георгій Касьянов, у “нового” керівництва України, першим уособленням якого став Леонід Кравчук, не було (та й надалі і не з’явилося попри велику кількість різноманітних програм) ані твердих політичних переконань, ані стратегій, ані чіткого бачення перспективи розвитку держави, ані знань, ані вмінь, необхідних для переходу до ринкової економіки. Отже соціально-економічна та політична криза значно посилилася і розтяглася в часі [27, 41].

Підсумовуючи, зазначимо, що перебудовчі процеси в Україні стимулювали відродження української національної свідомості і прагнення нації досягнути державну незалежність. Консервативні партійно-радянські сили задля утримання влади сприяли поширенню в республіці сепаратистських міфів і формуванню негативного образу українського націоналізму. Проте домінуюче в суспільстві толерантне ставлення до представників національних меншин і збалансована національна політика тодішнього керівництва України не дозволили

розпалити дезінтеграційні тенденції і зберегли територіальну цілісність країни.

Усе ж соціально-економічна і політична криза, яка охопила Україну в умовах розпаду СРСР, а також втручання зовнішніх чинників ускладнили об'єднаних процеси. Нова політична влада держави не завжди могла дати адекватну і вчасну відповідь на дезінтеграційні загрози і розв'язати кризові питання. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у детальному вивченні на основі історичних джерел сукупності факторів, які уможливили незалежність України.

Література

1. Директивні листи, довідки, орієнтування обкому партії, спрямовані в міські і партійні комітети для виконання і використання в практичній роботі, 8 січня—15 серпня 1991 р. // Державний архів Харківської області (ДАХО) – Ф.2. – Оп. 207 – Спр. 762. – 206 арк.
2. Записки, довідки, інформації секретарів ЦК Компартії України, його відділів, Івано-Франківського і Львівського обкомів партії з питань ідеологічної, масово-політичної роботи, зовнішньополітичної пропаганди, контрпропаганди, діяльності політичних партій і формувань (9 січня 1991—12 серпня 1991 р.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2969. – 58 арк.
3. Записки, довідки, інформації, листи, телеграми ЦК Компартії України до Верховної Ради СРСР, відділів ЦК Компартії України, рішення партійних органів, партійних конференцій, зборів про проект нового Союзного договору, політичний стан в республіці і діяльність партійних організацій, платформи в КПРС, інші питання організаційно-партійної роботи (1 січня 1991 р.—30 квітня 1991 р.) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2895. – 330 арк.
4. Записки, довідки, інформації, телеграми ЦК КПРС, Секретаріату і відділів ЦК Компартії України, партійних і радянських органів про розвиток політичної ситуації в республіці, третю нараду представників страйкових і робітничих комітетів України, Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України, Всесоюзну конференцію прихильників демократичних рухів в КПРС, установчі з'їзди і конференції ЛДПУ, СДПУ, Партії демократичного відродження України, Народної партії України, Партії зелених, Союзу трудових колективів СРСР, інші питання діяльності неформальних організацій (1 вересня—21 грудня 1990 р.) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2768. – 218 арк.
5. Інформації і інші документи, спрямовані ЦК КПРС і ЦК Компартії України з питань організаційно-партійної, масово-політичної роботи і іншого (27 лютого 1991—12 серпня 1991 р. // Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. П-136 – Оп. 88 – Спр. 134. – 21 арк.
6. Інформації і листи обкому партії, спрямовані в ЦК КПРС і ЦК Компартії України (14 січня—24 липня 1991 р.) // ДАХО. – Ф. 2 – Оп. 207 – Спр. 755. – 11 арк.
7. Копії листів за підписами секретарів ЦК Компартії України до ЦК КПРС і ЦК КПРС, обкомів Компартії України з організаційно-кадрових, суспільно-політичних і соціально-економічних питань (2 січня 1990 р.—

- 31 грудня 1990 р.) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2850 – 238 арк.
8. Листи, довідки, інформації ЦК Компартії України, його відділів, партійних органів про реагування трудящих на відкритий лист ЦК КПРС комуністами України, громадсько-політичну і соціально-економічну ситуацію в республіці, посилення допомоги Львівській партійній організації, реорганізацію вищої партійної школи в Одеський інститут політології і соціального управління, довідка інституту історії партії про “Об'єднану демократичну платформу” (27 січня 1990—13 березня 1991 рр.) // ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 32. – Спр. 2727. – 189 арк.
9. Матеріали до протоколів №4-10 засідань бюро обкому Компартії України (16 січня – 19 липня 1991 р.) // Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф. П-1. – Оп. 39. – Спр. 131. – 76 арк.
10. Протокол №1 засідання колегії Міністерства та документи до нього. 24 січня 1990 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) – Ф. 5116. – Оп. 19. – Спр. 3062. – 104 арк.
11. Протокол №10 засідання Політбюро ЦК Компартії України від 14 лютого 1991 р. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2259. – 14 арк.
12. Протокол №12 засідання бюро обласного комітету Компартії України. 23 березня 1991 р. // ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 88. – Спр. 116. – 37 арк.
13. Протокол №12 засідання Політбюро, ЦК Компартії України від 1 квітня 1991 року // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2266. – 34 арк.
14. Протокол №15 засідання Політбюро ЦК Компартії України від 2 липня 1991 року // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2276. – 50 арк.
15. Протокол II пленуму міськкому Компартії України (18 квітня 1991 р.) // ДАВО. – Ф П-87. – Оп. 27. – Спр. 6. – 94 арк.
16. Протоколи VI-VIII пленумів обкому Компартії України (24 січня–11 квітня 1990 р.) // ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 39. – Спр. 73. – 204 арк.
17. Стенограма засідання Політбюро ЦК Компартії України (13 жовтня 1990 р.) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2198. – 178 арк.
18. Стенограма зустрічі партійного активу м. Харкова з першим секретарем Львівського міськкому партії т. Мартинюком А.І. (26 грудня 1990 р.) // ДАХО. – Ф. 2. – Оп. 207 – Спр. 577. – 70 арк.
19. Стенограма розширеного засідання колегії міністерства про підсумки творчої та фінансово-господарської діяльності підприємств і установ культури, виконання плану будівництва об'єктів культури за 1989 р. (28 лютого 1990 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 5116. – Оп. 19. – Спр. 3073. – 111 арк.
20. Бебик В., Полохало В. Дума про Україну // Літературна Україна. – К., 1991. – 19 грудня. – С.7.
21. Видрін Д. Росіяни в Україні: під час референдуму, до й після // Політологічні читання: Українсько-канадський щоквартальник. – 1992.— № 1. – С.237-249.
22. Гарань О. Убити дракона (З історії руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993. – 200 с.
23. Головаха Е., Панина Н., Чурилов Н. Киев: 1990–91 (Социологические репортажи) / АН Украины, Ин-т социологии; Отв. Ред. Е.Головаха. – Киев: Наук. думка. 1992. – 140 с.
24. Грушко І. У дійсно справедливих кордонах (Інтерв'ю з доктором Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР

- академіком А. Шлепаковим) // *Голос України*. – К., 1991. – 19 квітня. – С.11.
25. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. – К.: В-во “Україна”, 1991. – 8 с.
  26. До уваги сепаратистів // *Молода Галичина*. – Львів, 1991. – 2 листопада. – С.1.
  27. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
  28. Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні // *Політичний менеджмент*. – 2004. – №6. – С.48-63.
  29. Кравчук Л. Україна хоче мати реальний суверенітет // *Голос України*. – К., 1991. – 3 квітня. – С.3.
  30. Литвин В., Слюсаренко А. На політичній арені України (90-ті рр.): Роздуми істориків // *Український історичний журнал*. – 1994. – № 1. – С. 9–30.
  31. Михайлюк Б. За яку долю проголосуємо? // *Прикарпатська правда*. – Івано-Франківськ, 1991. – 16 березня. – С.1.
  32. Михальченко Н., Андрущенко В.П. Беловежське. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. – К.: Центр духовної культури, 1996. – 512 с.
  33. Нова Україна // *Голос України*. – 1991. – 31 жовтня. – С.4.
  34. Обращение оргкомитета движения “Русские за независимость Украины...” // *Літературна Україна*. – К., 1991. – 24 жовтня. – С.1.
  35. Перший всеукраїнський міжнародний конгрес з проблем духовного відродження народів, які живуть в Україні (Одеса, 16–17 листопада 1991 р.) // *Літературна Україна*. – К., 1991. – 21 листопада. – С. 1.
  36. Резолюції всеукраїнського міжнародного конгресу // *Літературна Україна*. – К., 1991. – 28 листопада. – С. 3.
  37. Слово письменникам Донеччини // *Літературна Україна*. – К., 1991. – 31 жовтня. – С. 1.
  38. Солженицин А. Как нам обустроить Россию // *Галичина*. – Івано-Франківськ, 1990. – 30 вересня. – С. 3.
  39. Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми // *Голос України*. – 1991. – 23 жовтня. – С. 7.
  40. Чжао Чан цин. Распад Советского Союза под национальным углом зрения // *Новая и новейшая история*. – 2004. – № 3. – С. 86-95.
  41. Юхновський І. Цей уряд на самостійність не розрахований // *Літературна Україна*. – К., 1991. – 3 жовтня. – С. 2.

The articles analyses the disintegrational risks under the conditions of Ukraine's renaissance and its acquiring independence. The author argues that in the late 80s and early 90s, the conservative party-soviet structures didn't manage to intimidate the Ukrainian society with the threat of the country's disintegration and thus stop the national and state renaissance so that to preserve their authority.

Key words: national renaissance, separatism, independence, the Ukrainian culture, disintegration, the Communist Party of Ukraine, referendum.

УДК 94 (477.83.86)

ББК 63.3 (4 Укр.) 52

Лілія Шологон

АВТОБІОГРАФІЇ НАУКОВЦІВ ТА ПИСЬМЕННИКІВ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ КРАЮ

У статті аналізуються автобіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст., що розкривають життєвий шлях, творчість та громадську діяльність видатних вчених та літераторів Галичини. Вони дозволяють з'ясувати найважливіші аспекти національно-культурного життя українців краю зазначеного часового проміжку.

Ключові слова: автобіографія, вчений, письменник, національно-культурні процеси, літературні твори, Галичина.

Вивчення національно-культурних процесів в Галичині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вимагає ретельного дослідження джерел особового походження, оскільки вони відображають безпосереднє сприйняття навколишнього світу, історичних подій і явищ. Їхнє використання дає змогу історикові докладно і колоритно відтворити окремі факти, характерні риси й особливості певної епохи.

Серед джерел особового походження досить цікавими є автобіографії, адже дозволяють вивчити діяльність окремих людей, оцінити їхній внесок у розвиток суспільно-політичних, соціально-економічних та національно-культурних процесів. Саме тому вони стали об'єктом уваги багатьох істориків. У наукових працях Степана Макарчука [16], Ярослава Калакури [14] показано неабияке значення автобіографій для вивчення політичного і культурного життя українців. Натомість дослідники Владислав Верстюк, Руслан Пиріг [10], Ярослав Дашкевич [13], Роман Скворій [18] використали автобіографії науковців і літераторів при підготовці розвідок, присвячених видатним постатям Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Однак обрана тема ще не знайшла цілісного висвітлення в сучасній українській історіографії.

З огляду на сказане важливо опрацювати автобіографії, зокрема означеного періоду, щоб з'ясувати факти з життя видатних діячів української культури, отримати оцінку багатьох подій та осіб крізь призму особистого світосприйняття. Крім того, автобіографії часто містять такі відомості стосовно життя епохи, яких немає в інших джерелах, тому необхідне їх ретельне опрацювання для розуміння національно-культурного життя українців Галичини.

Метою статті є аналіз автобіографій науковців та письменників Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст., щоб з'ясувати особистий внесок видатних діячів у розвиток національно-культурного життя краю зазначеного часового відрізка.

Михайло Грушевський, видатна постать в українській науці, ввійшов в історію як інтелектуальний трудар титанічного масштабу, який підготував та опублікував більше двох тисяч оригінальних праць не тільки з історії України і світу, а й із української літератури, соціології,

етнографії, фольклору та інших галузей знань [9, 478]. Він був причетний до багатьох вагомих подій національного руху, тому автобіографії Михайла Грушевського мають неабияку цінність.

Перша автобіографія вченого з'явилася 1906 р. тиражем у 50 примірників. У 1926 р. в Києві з нагоди шестидесятиліття та сорокових роковин наукової діяльності Михайла Грушевського обмеженим тиражем виходить друге її видання – для вузького кола родичів та друзів.

На прохання канадських українців у тижневику “Голос України” 21 квітня 1920 р. опубліковано автобіографічний лист “З життя проф. М. Грушевського”, якого він надіслав до Канади в березні цього ж року. Невдовзі він побачив світ у тижневику “Народна воля” під назвою “Життя М. Грушевського від вибуху війни”. Пізніше дослідники назвали його “Автобіографією М. Грушевського, 1914 – 1919 рр” [9, 195].

Особливий інтерес для вивчення національно-культурних процесів у Галичині другої половини XIX – початку XX ст. становлять автобіографії 1906 [11] та 1926 років видання [12]. На перший погляд, вони є подібними; насправді ж дають унікальну можливість простежити за нюансами бурхливої життєдіяльності Михайла Грушевського, яку автор оцінює з позиції різних років. Спочатку вчений написав про походження роду Грушевських, про батька, який присвятив себе праці на педагогічній ниві “і, будучи автором одного популярного в Росії підручника слов'янської мови, не тільки міг забезпечити нам, дітям, можливість не журячись за хлібом насущним, віддаватись науковій роботі замолоду, а й зіставив (залишив. – Л.Ш.) по собі досить значний маєток – в значній мірі призначений ним знов-таки на цілі гуманітарні (стипендії й школу)” [12, 220]. Оскільки сім'я Грушевських часто змінювала місце проживання, то середню освіту вчений отримав у Тифліській гімназії, де розпочав навчання 1880 р. і під час якого “з запалом читав все, що міг дістати з історії, історії літератури й етнографії України, і, скріпивши книжними джерелами те знання української мови, яке виніс з дому, став пробувати сили в белетристиці – прозі і віршах” [12, 221]. З цієї автобіографічної сповіді довідуємося також, що перші свої твори він надіслав 1884 р. до Івана Нечуя-Левицького, адресу котрого дізнався завдяки одному з літературних видань, і отримав від нього високу оцінку своєї творчості та поради, які спонукали і надалі працювати “над виробленем своєї мови й белетристичного хисту” [12, 221]. З ранніх оповідань Михайла Грушевського опубліковано „Бех-аль-Джугур” (у газеті “Діло” влітку 1885) та “Бідну дівчину” (історія життя сільського учительства, відома автору з розповідей батька, котрий працював директором народних шкіл на Кавказі) в окремій збірці, що побачила світ 1918 р.

Автобіографія дозволяє досліднику отримати досить цікаву інформацію про певні вагання Михайла Грушевського, на якому поприщі себе реалізувати: у художній літературі чи дослідженні історії? З цього приводу він писав: “Українознавство являється для мене спеціальністю, лише я вагався, з котрого боку підійти до нього: чи від славістики, чи від історії” [12, 221]. Проте наукові праці Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Михайла Максимовича справили на Михайла Грушевського глибоке враження, тому “історія бере гору над славістикою” [12, 222]. Особливо майбутнього вченого зацікавила історія Києво-руської

та козацької держав, розвиток українського літературного процесу тощо. Йому доводилося самостійно студіювати наукові праці, оскільки серед викладачів у Тифлісі ніхто не міг дати кваліфікованих порад, проте це не позначилося на фаховій підготовці: вступивши до Київського університету (1886), він “розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного” [12, 222].

За порадою професора Володимира Антоновича Михайло Грушевський розпочав роботу над “Історією Київської Землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття”, за яку отримав золоту медаль. Високий рівень наукової праці дозволив йому залишитися працювати в університеті; на її підставі Михайла Грушевського 1881 р. рекомендували на посаду завідувача кафедри історії у Львівському університеті [12, 223]. Стосовно цього в “Автобіографії” він написав: “План сей був прийнятий мною з ентузіазмом, з оглядом на те значіння, яке надавалось тоді в київських українських кругах галицькому рухові: кияне сподівалися сотворити в Галичині всеукраїнське культурне огнище, літературне й наукове, працею письменників і учених всеї України, і здобутками його проломити систему заборони українського слова й національності в Росії, підняти в ній національний рух і т.д.” [12, 223].

Проте тільки 1894 р. у Львівському університеті було відкрито кафедру “Всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи”, хоча спочатку планували заснувати кафедру української історії. Міністр освіти Австро-Угорщини мотивував це тим, що історію України не можна вважати окремою науковою дисципліною [12, 224]. Кафедру, як і було заплановано, очолив Михайло Грушевський, який, окрім проведення занять в університеті, активно долучився до громадської роботи в Науковому товаристві імені Шевченка (далі – НТШ), а з 1895 р. став головним редактором його “Записок”. Також за ініціативою вченого започатковано публікацію джерельного матеріалу у багатотомних серіях “Жерела до історії України-Руси”, “Етнографічний збірник” та ін. [12, 225].

Поряд із активною громадською діяльністю Михайло Грушевський плідно працював на науковій ниві і найважливішим завданням вважав створення фундаментальної праці “Історії України-Руси”. Про цей задум в “Автобіографії” читаємо: “Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести своєї й свого покоління, супроти того, що й найвигідніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річею для якої час іще не наспів, бракує матеріалу, зістаються величезні прогалини і т. д.” [12, 229]. Перший том згаданої праці побачив світ 1898 р., а завершено роботу над багатотомним виданням історії України 1913 р.

Водночас вчений багато працював з талановитими студентами, залучаючи їх до наукової праці. Серед кращих своїх учнів Михайло Грушевський виділяв Омеляна Терлецького, Мирона Кордубу, Степана Томашівського, Юліана Целевича, Івана Кривецького, Івана Крип'якевича [12, 227].

З автобіографічних нотаток вченого довідуємося про обставини його переїзду в 1906 р. на Наддніпрянщину. З цього ж року часопис “Літературно-науковий вісник” (далі – ЛНВ) виходив у Києві. У кожному

його номері Михайло Грушевський публікував статті про українське громадсько-політичне життя. Та він не переставав турбуватися і галицькими науковими і громадсько-політичними справами, активно співпрацював у НТШ, хоча в 1913 р. відмовився від головування в товаристві і редагування наукових “Записок” після виходу в світ 116 їх тому [12, 237]. Саме під час літнього відпочинку у Карпатах вченого захопила звістка про початок Першої світової війни, яка зруйнувала чимало його планів і започаткувала інший, менш сприятливий період творчого життя [12, 238].

Невідому раніше автобіографію Івана Франка виявили дослідники в одному з австрійських архівів серед документів, що засвідчують складання ним докторських іспитів і захист дисертації у Віденському університеті. Вона написана Іваном Франком власноручно 18 травня 1893 р. німецькою мовою на шести сторінках і має латинський заголовок “*Curriculum vitae*” (Життєпис). Вперше цю автобіографію опубліковано 1965 р. в журналі “Жовтень” (переклад українською мовою здійснив Михайло Дармограй) [21, 5].

У цій автобіографії Іван Франко написав про шкільні та юнацькі роки, навчання в гімназії в Дрогобичі, у Львівському та Чернівецькому університетах. Зокрема, в останньому слухав лекції непересічних науковців-філологів Степана Смаль-Стоцького та Омеляна Калужняцького. І хоча письменник отримав диплом про вищу освіту, він продовжував підвищувати свій фаховий рівень. З цього приводу писав у автобіографії: “Восени 1892 р. пощастило мені нарешті здійснити свою заповітну мрію: я поїхав до Відня, щоб поповнити свої знання із славістики” [21, 6].

Автор життєпису детально зупинився на своїх літературних та наукових уподобаннях. З цього приводу він зазначив, що з особливою пошаною ставився до творчості Тараса Шевченка, “постать і поетична спадщина якого прикували мою увагу” [21, 8]. З неабияким зацікавленням, як свідчить автобіографія, Іван Франко долучився до збирання етнографічного матеріалу, а станом на 1893 р. його фольклорна збірка налічувала близько 15 000 прислів’їв, каламбурів, жартівливих виразів, прокльонів, благословень, церковних співів тощо [21, 8].

У “*Curriculum vitae*” яскраво розкривається постать письменника й ученого-патріота, який зізнавався, що: “науковий, чисто ідеальний інтерес підтримував мене у тяжких випробуваннях, які судилося мені перенести, тож незважаючи на тяжкі удари долі, я не втрачав великої мети – бути корисним своїй батьківщині, насамперед українському народові” [21, 7].

У листі до Михайла Драгоманова від 26 квітня 1890 р. Івана Франко теж подає чимало біографічних відомостей [20, 236]. На відміну від автобіографії 1893 р., що написана сухою, офіційно-діловою мовою, тут автор досить цікаво розповів про батьків, роки навчання, про перші літературні спроби, працю в редакціях українських часописів “Друг”, “Громадський друг”, “Дзвін”, “Світ”, “Діло”, “Зоря” та польських періодичних виданнях. Детально він зупинився і на переслідуваннях з боку поліції за ідейні переконання, зазначаючи з цього приводу, зокрема, таке: “Та не сама тюрма була для мене найтяжчою пробою: засуд кримінального суду, а особливо те, що я опісля застав на світі, сто раз

тяжчий і несправедливіший засуд усєї суспільності, кинений на мене страшенно болів” [20, 251].

Про власні літературні твори автор писав: “Про свої новели скажу тільки одно, що майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився або про котрі чув від свідків, малюють край-образи тих закутинків нашого краю, котрі, як-то кажуть, переміряв власними ногами. В такому розумінні всі вони частки моєї автобіографії” [20, 252].

Неабиякої уваги заслуговує як джерело вивчення національно-культурного життя краю кінця XIX – початку XX ст. “Автобіографія” Василя Стефаника, яку він написав 9 лютого 1926 р. на прохання Івана Лизанівського, котрий готував друге повне видання творів письменника. Вона побачила світ 1927 р. у Харкові та незважаючи на перебільшено-критичну оцінку автором своєї “Автобіографії”, є цікавою пам’яткою автобіографічного жанру. Один із її прикінцевих абзаців звучить так: “Товариш редактор мусить вибачити, що своєю біографією не можу зацікавити читачів на Україні, і що ця біографія далі чи не більша, як всі мої писання разом” [19, 18]. Що стосується власної творчості, то Василь Стефаник зазначив, що “дотепер дуже мало написав, а якщо редактор притисне мене до муру, то я ще другим разом і про це напишу” [19, 18].

В автобіографії вміщено багато цікавих спогадів з дитинства. Зокрема, про маєтковий стан родини, в якій зростав, і про ту етнокультурну атмосферу, яка оточувала, він писав: “У нас було багато наймитів, старших і менших, і я з ними жив усе у найбільшій дружбі, виносив їм батьків тютюн та все те, що вони просили. За те, розказували багато казок та показували місця, де ночують відьми, опирі, де являлися мерці, а де сиділи правдиві чорти” [19, 9].

Автор спогадів не оминув увагою років навчання в початковій та виділовій школах, гімназіях у Коломиї та Дрогобичі, в Краківському університеті, де здобував фах лікаря. Про останнє зізнавався: “З тою моєю медициною вийшло діло без путя, бо ані тої науки не любив, а вже ніяк не міг мордувати хорих...” [19, 17].

Василь Стефаник, навчаючись у Дрогобицькій гімназії, особисто познайомився з Іваном Франком. День, який він провів разом з видатним письменником в селі Нагуєвичі, справив на нього незабутнє враження і з того часу вони підтримували дружні стосунки. Саме його новеліст: “може єдиного з українських великих письменників найбільше любив” [19, 17].

Впродовж 1908–1918 рр. Василь Стефаник був депутатом австрійського парламенту, де ніколи не виголошував промов, “бо мови парламентні моїх клубових товаришів за малими виїмками були такі скандальні, що я волів мовчати і встидатися лише за своїх колег, а не за самого себе” [19, 18].

Про початки своєї письменницької кар’єри новеліст зізнавався, що перші спроби робив ще будучи учнем гімназії, проте не наважувався їх нікому показати. Лише навчаючись у Кракові, починав надсилати свої оповідання до галицьких часописів [19, 17].

Загалом же в майстерно написаній автобіографії Василя Стефаника досить цікаво розкриті окремі сторінки життя краю та його самого – непересічної особистості кінця XIX – початку XX ст.

Не менш цікавими є автобіографії Марка Черемшини. Перша з них написана автором 1901 р. на замовлення всеукраїнської антології “Вік”, в третьому томі якої вміщено два його оповідання. Марко Черемшина писав про свої дитячі та шкільні роки, навчання в Коломийській гімназії, перші літературні спроби.

Значно більше інформації про творчий та життєвий шлях Марка Черемшини можна почерпнути з праці, вперше надрукованої у ЛНВ за 1927 р. під назвою “Моя автобіографія” із застереженням “Передрук заборонений” і такою приміткою редакції: “За ласкавою згодою високоповажної дружини покійного друкуємо сей посмертний твір, гарний, блискучий і простий, як все, що вийшло з-під пера М. Черемшини” [22, 258]. Одночасно ці автобіографічні нотатки опубліковано в радянському журналі “Життя й революція” за 1927 р. Згодом вони ввійшли і до інших видань.

Цю автобіографію автор написав на прохання українського радянського літературознавця Андрія Музички, який у 1925 р. працював над книжкою про творчість Марка Черемшини. У листі з Одеси від 1 січня 1926 р. він просив письменника подати найважливіші факти з його життя і поставив цілу низку запитань. Відповіддю на цей лист і стала розгорнута “Автобіографія”, яка і донині залишається найголовнішим джерелом вивчення життєвого шляху співця Гуцульщини [22, 258].

Про те, що “Автобіографія” є розгорнутим листом Андрію Музичці, свідчить, зокрема, і прикінцевий абзац тексту: “Наприкінці зраджу Вам, що ще ніхто не жадав від мене такої обширної автобіографії та що Ви, ставлячи мені стільки багатьох запитань, робити з мене важну парсону...” [22, 177]. У жодному з видань до 1974 р. ці слова-звернення до адресата не наводилися, оскільки “Автобіографію” подавали за першодруками – ЛНВ і журналом “Життя й революція”. Проте, навіть із цитат, наведених у книжці Андрія Музички про Марка Черемшину стало очевидним, що тексти першопублікацій і автографа не ідентичні.

Невідомо, яку копію передала для публікації в ЛНВ дружина письменника: в архіві часопису вона не збереглася, хто готував її до друку, з якого джерела, чи робилися тут доповнення й скорочення – встановити важко.

У відділі рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України зберігається чистовий автограф “Автобіографії” – 15 аркушів великого формату, без дати, не призначених для друку. Копію для публікації до ЛНВ передала дружина письменника вже після смерті автора. Тому за основний текст “Автобіографії” Марка Черемшини треба брати чистовий автограф, зроблений на замовлення Андрія Музички. Він має назву “Автобіографія”, а не “Моя автобіографія”, відсутня присвята “Моїй дружині Наталії”. В першодруці не згадано деяких вчителів майбутнього письменника, товаришів з часів навчання в гімназії та університеті, вилучені слова глибокої вдячності батькові письменника, натомість з’явилися інші – присвячені дружині Наталії [22, 259].

З цієї “Автобіографії” можна отримати інформацію про творчу атмосферу в родині Семанюків, яка неабияк вплинула на формування світогляду письменника. Зокрема, він згадав про батька Юрія – людину

освідчену, котрій вдалося зібрати невеличку бібліотеку: “Деда мали дома дві шафи, повні книжок...” [22, 171]. Саме тому до їхньої оселі вечорами приходило чимало неписьменних селян і батько наказував Іванові читати для них “Русалку Дністрову”, твори Юрія Федьковича, Івана Нечуя-Левицького, Петра Квітки-Основ’яненка, Марка Вовчка, літературно-публіцистичний часопис “Правду” та науково-популярні видання товариства “Просвіта”. Юрій Семанюк також дуже пишався особистим знайомством з Юрієм Федьковичем і листувався з цим відомим письменником [22, 172].

Література згодом стала справжнім покликанням Івана Семанюка, оскільки вже в гімназії він почав крадькома писати вірші та прозу, і наважився надіслати до газети “Буковина” оповідання “Керманич”, котре опубліковано 3 квітня 1896 р. під псевдонімом *Марко Черемшина*. Згодом він активно листувався з Іваном Франком, Осипом Маковесем, Олександром Борковським, отримуючи від них цінні поради. “Коли засновано “Літературно-науковий вісник”, я, за порадою Франка, виступив у ньому із своїми неореалістичними новелами з мужицького життя та залишив поезію в прозі”, – зазначено в “Автобіографії” [22, 174].

Після закінчення Віденського університету Марко Черемшина спочатку влаштувався на роботу до одного із столичних судів, а згодом повернувся до Галичини, де працював “серед улюблених зелених гір в Делятині. Тут перебував я 6 чи сім років і займався січовою організацією та просвітою селян...” [22, 175]. 1912 р. письменник відкрив власну адвокатську канцелярію в Снятині, де “заступав мужиків перед судом та різними властями” [22, 175].

Таким чином, завдяки “Автобіографії” Марка Черемшини можна дізнатися про роки навчання письменника, джерела художньої образності, професійну та громадську діяльність.

1925 р. на сторінках ЛНВ з’явилася „Автобіографія О. Маковея” впорядкована Денисом Лукіяновичем [8, 230]. У ній вміщено інформацію про навчання письменника в українській Академічній гімназії у Львові впродовж 1879–1887 рр. Непересічною подією для нього, гімназійного студента, була зустріч з Великим Каменярем, про яку писав: “В грудні 1885 р. я познайомився з Іваном Франком і бував у нього досить часто. Був дуже йому вдячний за добру раду і за людяне поведене зі мною” [8, 232].

Після закінчення гімназії Осип Маковей вступив на філософський факультет Львівського університету, де вивчав українську, латинську та грецьку мови. “В університеті оскільки мав час, я цікавився українською мовою, про саму латину і греку мало дбав”, – зазначив він із цього приводу [8, 233].

Осип Маковей також пригадував співпрацю в редакції часопису “Діло” у 1891 році, яка не принесла йому задоволення, оскільки “редактор Іван Белей не вмів видобути з мене те, до чого я мав хист та охоту, або може не дуже потребував мене” [8, 234]. Цікавою та плідною була праця Осипа Маковея на посаді головного редактора часопису “Буковина”, що виходив у Чернівцях. Він відповідав за редагування газети впродовж 1895–1897 рр. і доклав чимало зусиль, щоб підняти на вищий щабель рівень видання, проте наприкінці 1897 р. отримав пропозицію повернутися

до Львова і стати до роботи у ЛНВ, яку із вдячністю прийняв. Стосовно цієї сторінки своєї біографії Осип Маковей писав: “До редакції належали, як відомо І. Франко і М. Грушевський, люди, котрим, я нічим не дорівнював... в товаристві сих двох учених багато навчився і під їх проводом написав дещо корисне. Втягнувся також у наукову роботу” [8, 235].

Далі автор повідомляв, що навесні 1899 р. отримав стипендію з фонду молодих літераторів та поїхав навчатися до Відня; повернувшись на батьківщину Осип Маковей спробував себе на педагогічній ниві: спочатку працював в учительській семінарії у Чернівцях, згодом у Львові, а в 1913 р. очолив учительську семінарію у Заліщиках, до роботи в якій повернувся і після закінчення Першої світової війни та присвятив їй решту свого життя [8, 239].

Таким чином, в “Автобіографії О. Маковея” вміщено чимало матеріалу про журналістську та педагогічну працю її автора; а також про його сучасників, котрі відіграли значну роль у формуванні творчих здібностей письменника. Проте автор оминув іншу, дуже цікаву та важливу сферу своєї діяльності – літературну творчість.

На сторінках ЛНВ 1927 р. з’явилася також “Автобіографія” відомої буковинської письменниці Ольги Кобилянської, де серед іншого авторка вмістила цікаві відомості й про галичан. Письменниця пригадувала, наскільки важко було жінці винести на суд громадськості свої художні твори. Першорядну роль у її становленні як літераторки відіграли Софія Окуневська та Наталія Кобринська, про яких авторка писала: “Між нами нав’язалися довгі і такі гарні приятельські відносини, як може рідко між жінками. Їм обом звірилася я з своєю тайною (соромлячись чимало) про свій “злочин”, передаючи дещо з написаного до перечитання. Вони обі звернули мою увагу на те, що мені як українці треба писати по-українськи, прирікаючись старатись для мене за відповідними художніми творами, котрі відзначились не лише цікавим змістом, але й гарною мовою” [15, 214]. Отож насамперед завдяки зусиллям лікарки Софії Окуневської та письменниці Наталії Кобринської українська література збагатилася талановитими творами Ольги Кобилянської.

Власне сама Наталія Кобринська була досить неординарною особистістю. Її “Автобіографія” [16, 315] дозволяє зрозуміти як формувалися погляди відомої громадської діячки та непересічної письменниці кінця XIX – початку XX ст. Отримавши домашню освіту Наталя Кобринська, читала публіцистичні твори Михайла Драгоманова, Карла Маркса, Михайла Чернишевського та ін. Особливо цікавими були ті з них, в яких порушувалася проблема непростого становища жінки в суспільстві. Адже вона спостерігала за долею своїх сучасниць, котрі, здебільшого були позбавлені політичних прав і не мали можливості здобути належну освіту та реалізувати себе на професійному поприщі. Саме тому в оповіданнях “Шумінська”, “Задля кусника хліба” Наталя Кобринська намагалася привернути увагу читачів до проблем жіноцтва в державі. Художній рівень її оповідань відзначив Іван Франко, і ця “оцінка... давала мені якнайкращі надії на мої літературні подвиги” [16, 322].

Літераторка, яка впродовж свого життя переймалася проблемою становища жінки в суспільстві, 1884 р. стала організатором “Товариства

руських жінок”. Про цей захід вона писала: “Се мав бути рід жіночої читальні сполучений з видавництвом” [16, 322]. Таким чином, вважала Наталія Кобринська, можна було підняти самосвідомість жіноцтва, щоб воно активно долучилося до захисту своїх прав. Проте вже 1887 р., через розкол у товаристві вона покинула його ряди, хоча продовжила – завдяки виданню жіночого альманаху та власній літературній праці – захищати права жінки в суспільстві [16, 323].

“Автобіографія” Наталії Кобринської, написана на прохання професора Омеляна Огоновського і опублікована, з деякими змінами, у третій частині його “Історії літератури руської” (1895), є важливим джерелом, яке дозволяє скласти уявлення, як сформувався світогляд відомої громадської діячки та письменниці, яким чином розкрився її літературний талант [16, 320].

Чимало неопублікованих автобіографій зберігаються у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника у фонді бібліографа Івана Левицького. Готуючи до друку фундаментальну працю „Галицько-руська бібліографія XIX ст.”, він 1887 р. надіслав короткий лист-віدозву до осіб, яких вважав видатними діячами в різних галузях суспільно-політичного і культурного життя Галичини, Буковини, Закарпаття. У цьому листі він виклав мету своєї праці і просив надіслати відомості, згідно з доданим питальником, що складався з 14 пунктів. Крім звичайних, шаблонних у таких випадках запитань про дату та місце народження, освіти і напрям діяльності, друковані праці, були ще й такі: „Чи у вищих школах не слухали Ви одного з славніших педагогів і якого саме? Чи крім творів рідною мовою друкували Ви, може, твори свого пера також іншими мовами?” [13, 282].

Серед надісланих на прохання Івана Левицького найцікавіші автобіографії належать перу українських літераторів та педагогів кінця XIX – початку XX ст., зокрема, Кирила Студинського [7], Михайла Пачовського [6], Дмитра Вінцовського [3], Романа Заклинського [5], Теофіла Грушкевича [4] та ін. Із них довідуємося чимало цікавого про дитячі та шкільні роки авторів, їх навчання в гімназіях та університетах, громадську працю, а також перелік опублікованих творів. Хотілося б виділити життєпис управителя української гімназії в Яворові та головного редактора педагогічного часопису „Учитель” впродовж 1890–1892 рр. Теофіла Грушкевича – завдяки дуже цікавому викладу матеріалу, детальній інформації про сучасні йому події громадського і щоденного, побутового життя українців Галичини [4, 35].

Автобіографічні листи кількісно посідають незначне місце серед матеріалів, зібраних в процесі роботи над бібліографічним словником (165 автобіографій із 3596 папок-зошитів), їх значення і цінність дуже великі. Їхній зміст здебільшого виходив поза накреслені анкетною Левицького рамки, перетворюючи життєпис у своєрідну сповідь. До всього, ті біографічні відомості записані, бувало, один-єдиний раз, коли виникла рідкісна нагода висловити своє життєве кредо, отож вони дотепер зберігають особливу, неповторну експресивність, відбивають внутрішній світ їх автора, його погляди, переживання [13, 287].

Автобіографії відомих громадсько-політичних діячів та літераторів Володимира Охримовича [2] та Осипа Назарука [1], що зберігаються у

фондах Центрального державного історичного архіву України у місті Львові, за викладом матеріалу можна кваліфікувати як спогади авторів про дитячі та юнацькі роки, і в них вміщено окремі цікаві відомості. Зокрема, Осип Назарук, про першу спробу пера згадував так: „На тлі ворожого відношення до дальшої родини моєї матері (через їхні матеріальні статки) повстало моє здається мені перше оповідання сатирично-гумористичного змісту, напечатане в календарі д-ра Кирила Трильовського „Запорожець” [1, 186].

Таким чином, автобіографії відомих науковців, літераторів та громадсько-політичних діячів Галичини кінця XIX – початку XX ст., написані на прохання окремих часописів та науковців, становлять цінне джерело для дослідження національно-культурних процесів у краї. Вони дозволяють отримати цікаві відомості про дитячі та юнацькі роки життя видатних особистостей, про фактори, які вплинули на формування їх національної та громадянської свідомості, про перші спроби пера на науковій чи літературній ниві. Досить оригінальний, зокрема, автобіографічний матеріал відомих діячів українського письменства, оскільки з них можна отримати багато інформації, якої нема в інших джерелах.

Проте автори автобіографій звертали увагу на найвагоміші, на їхню думку, події свого життя і не завжди вказували, коли вони відбулися. Тому автобіографічного матеріалу недостатньо для вивчення життєвого та творчого шляху видатних особистостей, його необхідно доповнювати інформацією з інших джерел.

Література

1. Автобіографія, паспорти, посвідчення особи, довідки з місця роботи, свідоцтво про народження Осипа Назарука (Фрагмент). 1886 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові) – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 184–194.
2. Автобіографічний нарис Охримовича Володимира (Фрагмент). 1886 р. // ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 1. – 6 арк.
3. Вінцовський Дмитро, поет, письменник, вчитель в українській школі м. Львова: Виписки і вирізки з періодичних видань, листи до Левицького І. (автобіографія, бібліографія). 1873–1901 рр. // Відділ рукописів Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника у Львові. – Ф. 167. – Оп. 2. – Спр. 550. – 19 арк.
4. Грушкевич Теофіл, професор німецької гімназії у Львові, управитель української гімназії у Яворові: Лист до Левицького І. (автобіографія, виписки і вирізки з періодичних видань). 1897 р. // Відділ рукописів Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника у Львові. – Ф. 167. – Оп. 2. – Спр. 898. – 44 арк.
5. Заклинський Роман, письменник, викладач львівської учительської семінарії: Лист до Левицького І. (до біографії). 1896 р. // Відділ рукописів Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника у Львові. – Ф. 167. – Оп. 2. – Спр. 1213. – 13 арк.
6. Пачовський Михайло, український письменник, педагог, композитор-аматор: Лист до Левицького І. (автобіографія, виписки і вирізки з книг і

- періодичних видань). 1896 р. // Відділ рукописів Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника у Львові. – Ф. 167. – Оп. 2. – Спр. 2477. – 15 арк.
7. Студинський Кирило, історик мови і літератури, голова НТШ (1923–1932), академік Всеукраїнської академії наук (1924–1933, 1939–1941): Листи до Левицького І. (автобіографія, вирізки і виписки з періодичних видань, бібліографія). 1897 р. // Відділ рукописів Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника у Львові. – Ф. 167. – Оп. 2. – Спр. 3048. – 25 арк.
  8. Автобіографія О. Маковея // ЛНВ. – 1925. – Кн. XI. – С. 230–240.
  9. Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – 551 с.
  10. Верстюк В., Пиріг Р. Михайло Грушевський: коротка хроніка життя і діяльності. – К.: Либідь, 1996. – 144 с.
  11. Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 р. // Великий українець. – С. 197–213.
  12. Грушевський М.С. Автобіографія, 1926 р. // Великий українець. – С. 220–240.
  13. Дашкевич Я. Постаті. – Львів: Піраміда, 2007. – 808 с.
  14. Історичне джерелознавство: підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / Я. Калакура, І. Войцехівська, Б. Корольов та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
  15. Кобилянська О. Автобіографія // ЛНВ. – 1927. – Т. XCIV. – Кн. XI. – С. 212–216.
  16. Кобринська Н. Автобіографія // Кобринська Н. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1980. – С. 315–323.
  17. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.
  18. Скворій Р. “В Болехові баталія...”: Нарис про Наталію Кобринську. – Болехів, 1997. – 44 с.
  19. Стефаник В. Автобіографія // Стефаник В. Повне зібрання творів в трьох томах. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1952. – Т. 2: Автобіографічні твори, поезія в прозі, публіцистика, незакінчені твори і переклади / Упор. О. Білецький. – С. 9–18.
  20. Франко І. Лист до М. Драгоманова (Львів, 26 квітня 1890 р.) // Франко І. Зібрання творів у п’ятидесяти томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49: Листи (1886–1894). – С. 236–252.
  21. Франко І. Curriculum vitae (Життєпис) // Жовтень. – 1966. – № 5. – С. 5–8.
  22. Черемшина Марко. Автобіографія // Черемшина Марко. Твори: У двох томах. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. 2. / Упоряд. О. Мишанича. – С. 167–177.
  23. Шевченко Ф. Літописець і поборник України-Руси // Великий українець. – С. 486–489.

Autobiographic works of end of the XIX - beginning of the XX century are analyzed in the article, that expose the path of life, creation and public activity of prominent scientists and literati of Galicia. They allow to find out the major aspects of national cultural life of Ukrainians of the region of the noted stretch of time.

Key words: *autobiography, writer, Galicia.*

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр)

Олександра Стасюк

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ І ГОЛОДОМОРИ

У статті висвітлюються події Голодомору в Україні 30-х років та роль ОУН у боротьбі за порятунок нації. На основі архівних матеріалів наводяться різноманітні факти діяльності ОУН на тлі тогочасної економічної та політичної ситуації в країні та світі, окреслюється роль Церкви, аналізуються здобутки та втрати українства.

Ключові слова: *Організація Українських Націоналістів, голодомор, українське підпілля.*

Внаслідок замовчування факту голодомору радянським режимом, правда про жахливе становище східних українців потрапила на шпальти європейських газет лише влітку 1933 року, коли голодомор увійшов у найстрашнішу фазу. Західні українці та українська діаспора, представлені легальними українськими партіями, підпільною ОУН, численними громадсько-політичними, релігійними та культурницькими організаціями, негайно вдарили на сполох. З їх ініціативи було створено Український комітет рятунку України, що мав свої представництва у Львові, Парижі, Брюсселі, Празі, Нью-Йорку та інших столицях світу. Працівники Комітету розгорнули широку протестно-пропагандивну та допомогову акцію, метою якої було привернути увагу світу до проблеми підрадянських українців та порятувати їх від голодної смерті. Зокрема, з ініціативи членів Комітету 29 жовтня 1933 року в Галичині та найбільших осередках скупчення української діаспори проведено день національної жалоби і протесту, що супроводжувався богослуженнями з відповідними проповідями та мітингами й збором коштів для голодуючих. Активну позицію у справі голодомору зайняла греко-католицька церква. 24 липня 1933 року за підписом митрополита Андрея Шептицького, станіславівського єпископа Григорія Хомишина, перемиського єпископа Йосафата Коциловського, львівського єпископа Івана Бучка та ін. було опубліковано “Звернення греко-католицького єпископату Галичини до світової громадськості з приводу голодомору”, у якому події на східній Україні окреслено як найбільший злочин проти людства [12, 909].

Однак західні країни не виявили зацікавленості цими проблемами. З огляду на свої політичні та економічні інтереси, європейські держави не бажали втручатися в ситуацію, посилаючись на відсутність інформації з офіційних джерел. А заяви таких відомих людей як англійський письменник Бернар Шоу чи французький прем'єр-міністр Едуар Ерріо про дивовижні економічні перетворення в Країні Рад та заможне життя радянських громадян присипляли сумління найвимогливіших політиків, а іншим зв'язували руки, що в сукупності спричинило відсторонено-байдужу позицію європейців у стосунку до злочинних дій радянського режиму [22]. Створенню відповідної opinio в світі перешкоджала також відсутність єдності серед представників українського політикуму в

діаспорі, адже кожна політична сила намагалася озвучувати протестні заяви в справі голодомору передовсім від свого імені.

Організація Українських Націоналістів (далі – ОУН) однією із перших приєдналася до протестно-пропагандивних та допомогових акцій, дізнавшись про трагедію східних українців. Робота здійснювалася під керівництвом зовнішньополітичної референтури організації, яку очолював Дмитро Андрієвський. В рамках діяльності Українського комітету рятунку України члени ОУН організували віча та мітинги протесту, надсилали прохання про допомогу європейським високопосадовцям та міжнародним організаціям, через Український Червоний Хрест та Європейську федерацію українців за кордоном збирали кошти та харчі для відправки на Велику Україну. На мітинги, організовані українськими націоналістами, збиралися тисячі українського та неукраїнського населення, що бажали висловитися проти антигуманних дій радянської влади. Зокрема, у жовтні 1933 р. таке віче було скликано в Брюсселі, учасники якого прийняли резолюцію із закликом до бельгійського уряду виступити в обороні східних українців та організувати допомогу голодуючим. Масштабну протестну акцію ОУН розгорнула також за океаном. У Нью-Йорку, Чикаго, Бостоні українськими націоналістами були організовані кількатисячні антирадянські демонстрації під гаслами протесту проти винищення українського народу голодом, багато з яких закінчилися сутичками із прокомуністичними організаціями, про що широко писала американська та канадська преса.

Проблема голодомору була широко представлена на сторінках легальних та підпільних націоналістичних часописів. Починаючи з літа 1933 року тут періодично з'являлися інформації про насильницьку колективізацію на радянській Україні, її жахливі наслідки та оцінку цих подій політиками ОУН. Зокрема, редакція часопису “Наш клич” від 23 липня 1933 року опублікувала листи голодуючих з Наддніпрянщини, Дону та Кубані із відповідними коментарями, у яких зауважено, що голодова катастрофа “може мати для майбутнього Української нації величезні і страшні наслідки” [7, 2]. Нелегальна “Сурма” за серпень 1933 року розмістила повідомлення про охоплення голодом всієї території Східної України та Кубані, звинувачуючи радянський уряд у винищенні власного народу: “На Великій Україні та на Кубані панує жахливий голод, який перейшов границі голоду з 1922р. Вмирають мільйони людей, цілі села вимерли, шириться людодіство. А в тому самому часі Москва забирає силою весь урожай з України” [8, 12]. Тоді ж на шпальтах газет ОУН з'явилися конкретні цифри загиблих (до 10 мільйонів чоловік) та вперше прозвучало визначення голодомору як геноциду супроти української нації.

У жовтні 1933 року в журналі “Розбудова Нації” ОУН виступила із заявою “Від Проводу Українських Націоналістів”, у якій члени ПУН, вже вкотре, закликали не залишатися байдужими до жахливого становища східноукраїнського населення та ув'язали проблему голодомору із боротьбою за національне визволення українського народу” [4, 235]. Допомогову акцію ОУН мільйонам голодуючих українців члени ПУН охарактеризували як один із етапів цієї боротьби, яка допоможе визволитися не лише українському, а й іншим поневоленим Москвою народам [там само].

Усвідомлюючи, що зміна становища на Великій Україні неможлива без втручання провідних європейських політичних чинників, ОУН у вересні 1933р. надіслала міністрові іноземних справ Великої Британії Д. Саймону меморандум від імені Європейської федерації українців за кордоном. У супровідному листі Дмитро Андрієвський (член Провду ОУН і голова Федерації) зазначив, що будь-які допомогіві акції в справі голодомору виявляються неефективними, оскільки радянське керівництво відмовляється приймати допомогу. Він закликав міністра Англії стати речником в справі голодомору і порушити це питання в Лізі Націй, у Міжнародному допомоговому союзі та інших міжнародних інституціях, покликаних надавати допомогу потерпілому населенню. У тексті меморандуму наголошувалося передовсім на політичній складовій голодомору: на злочинності радянського режиму, який у такий спосіб намагається покінчити із боротьбою українського народу за свободу й незалежність; на більшовицьких планах колонізації вилюднених українських територій російським населенням, яке “слухняніше та терплячіше до комунізму”; на загрозі для всього цивілізованого світу в разі розповсюдження більшовицьких ідей. Взиваючи до сумління й розуму європейської людини, автори меморандуму вимагали мобілізації усіх наявних моральних та політичних чинників для ліквідації наслідків голодомору, організації міжнародної допомоги голодуючим та узалежнення стосунків з Радянським Союзом від цієї проблеми [19, 942-944]. Однак англійські дипломати, залишили документ без відповіді, посилаючись на те, що Європейська федерація українців не є впливовою організацією, а сам меморандум надто заполітизований і має виразний антирадянський характер. З відомих причин негативний вислід мала також протестна акція ОУН проти т.зв. конвенції про “мир і безпеку”, яку Москва у липні 1933 року заключила з низкою європейських держав. Застереження членів ПУН, звернені до урядів цих країн, щодо можливої агресії Москви залишилися криком волаючого у пустелі [1, 148-149].

Рішуче наполягаючи на політичних методах врегулювання проблеми на Сході України, члени ОУН увійшли у конфлікт із легальними українськими партіями, які не наважувалися відверто атакувати більшовицький режим з огляду на загальні прорадянські симпатії, викликані темпами зростання економіки СРСР, що на фоні Великої депресії 1928-1934 років видавалися справді вражаючими. Вістря критики ОУН передовсім було спрямоване проти ундістів та радикалів, яких звинувачували у непослідовності позиції та відсутності конкретного плану діяння. Протиставляючи своїм опонентам чіткість власної позиції у ставленні до більшовицького режиму, публіцисти організації писали, що у той час, коли лідери опортуністичних партій писали у своїх газетах про паростки української державності у формі УРСР, приймали фінансову допомогу від радянського уряду на діяльність українських інституцій у Галичині, ходили переглядати фільми до московського консульства, – українські націоналісти нищили редакції советовільських газет, організовували протестні походи до радянського консульства на вул.Набеляка у Львові, викидали з вікон Академічного дому прокомуністично налаштованих студентів тощо. А принагідно зазначали, що енергію, яку опортуністичні партії витрачають на поборювання українського націоналізму варто скерувати у більш конструктивне русло.

Траплялися випадки відвертого протистояння. Так, під час заснування Повітового Громадського Комітету рятунку України в Перемишлі у жовтні 1933 року група студентів на чолі із членом ОУН М.Стахівим заявила про недостатність допомогових акцій та потребу розширення змісту діяльності комітету аж до політичної боротьби включно. Однак головуючий відкинув цю пропозицію, через що студенти демонстративно залишили зал засідань [31, 7].

Витративши на протестно-пропагандивну та допомогову акцію багато коштів, сил і часу, керівники ОУН, як і лідери інших політичних партій та громадських осередків, не були задоволені нею вповні. Адже речники радянського уряду і надалі заперечували факт голодомору та відмовлялися від будь-якої допомоги з-за кордону. А світ мовчав, приспаний публікаціями таких журналістів, як співробітник “Нью-Йорк Таймс” Уолтер Дуранті, що на запереченні голодомору та возвеличуванні всього радянського зробив блискучу кар’єру. Безсилою виявилася і позиція Ліги Націй, яка, будучи виразником інтересів європейського політикуму, прийняла винятково декларативне рішення.

У цій ситуації ОУН зробила відчайдушну спробу проломити стіну байдужості західного світу стосовно української проблеми та змусити його діяти. Рішення виконати напад на радянське консульство у Львові і вбити одного із його чільних дипломатичних представників було прийняте на Конференції ПУН з членами КЕ ОУН на ЗУЗ у Берліні 3 червня 1933 року. Під час пошуку атентатчика вибір впав на юного бойовика Миколу Лемика, який щойно здав матуру на Філії Української Академічної гімназії. На виконавця теракту зумисне обрали неповнолітнього юнака, щоб він уникнув на суді смертної кари. Вказівки стосовно виконання атентату Микола Лемик отримав особисто від Крайового Провідника Степана Бандери, якому було доручено керувати операцією. Вияснивши основні завдання атентату, С.Бандера наказав бойовикові здатися живим у руки польської поліції, щоб на судовому процесі чітко задекларувати позицію ОУН у ставленні до окупаційного радянського режиму. Отже, вбивство радянського чиновника від самого початку задумувалося як масштабна демонстративно-пропагандивна акція, що мала привернути увагу до проблеми винищення східних українців широкі кола світової громадськості.

Замах був вчинений 23 жовтня 1933 року. Микола Лемик під виглядом студента, що хоче виїхати на навчання до радянської України, увійшов до приміщення консульства і вистрілив у присутнього там чиновника [18]. Згодом з’ясувалося, що атентатчик поцілів спецуповноваженого ГПУ О. Майлова, що за особистим дорученням Й. Сталіна перевіряв діяльність закордонних радянських диппредставництв, а також мав завдання зупинити протестні акції у Західній Україні проти голодомору. Охоронці консульства заблокували бойовика у одній із кімнат, гадаючи, що він намагатиметься втекти, однак М. Лемик відразу ж склав зброю і, дочекавшись приїзду поліції, здався без жодного спротиву.

Вчинок М. Лемика набув величезного розголосу. Не зважаючи на те, що польська сторона намагалася акцентувати на кримінальному характері вчинку, обвинуваченому та адвокатам вдалося вияснити його справжні цілі. “Обжалований діяв виключно з патріотичних мотивів”, – заявив д-р С. Шухевич під час судової розправи. Подібні заяви зробили й інші

оборонці (д-р Л.Ганкевич та д-р С.Біляк). А сам атентатчик, використовуючи надане йому слово, спокійно промовив: “На приказ ОУН я прийшов до консуляту з метою вбити представника московської влади, яка силою загарбала українську державу, нищить українську культуру і терором та голодом нищить українську націю” [20, 347]. Впевненості обвинуваченому й адвокатам додавали тисячі протестувальників переважно з числа студентів, які на знак солідарності з атентатом зібралися в день розправи (30 жовтня) перед будинком Вищого суду Галичини на вул.С.Баторія (суч. Князя Романа, 1/3 – О.С.), вигукуючи антирадянські гасла і вимагаючи визнати Миколу Лемика невинним. Демонстрація закінчилася сутичкою із радикально налаштованими польськими елементами та численними арештами серед українства.

Мотиви атентату були широко висвітлені у націоналістичних часописах. Зокрема, нелегальна “Сурма” (1933. – №2-3) писала: “Для ідеї ОУН пішов стріляти Лемик представників Москви, бо та ідея не знає іншого говорення з ворогами. Терор треба відпирати терором. Ворога треба ненавидіти, а свого брата любити. І мусів націоналіст Микола Лемик дуже любити своїх братів з-над Дніпра, тому послухав приказу ОУН і смертельно вдарив представника Москви. Це є та правдива любов, яка готова жертвувати життям, щоб рятувати своїх друзів”.

Ця заява віддзеркалює радикальну ідейно-політичну позицію ОУН міжвоєнного періоду, що зазнавала постійної критики з боку представників громадських та релігійних інституцій за нехтування окремим етичними та моральними нормами. Однак на цей раз опоненти ОУН, які зазвичай багато писали про шкідливу діяльність націоналістів, про нерозважливі вчинки “дитваків від політики”, що зводять нанівець домовленості між поважними політичними чинниками з польської та української сторін, не наважилися різко виступити проти теракту ОУН. У пресі найрізноманітнішого спрямування (“Діло”, “Свобода”, “Народна справа”, “Мета” та ін.) були опубліковані повідомлення про атентат та перебіг судового процесу, що мали винятково інформативний характер і не містили жодних коментарів. А клерикальний орган “Мета” опублікував статтю, у якій стверджувалося, що “націоналізм як доктрина не є суперечним з католицизмом”!!! [36, 2]. Анонімний автор, що явно симпатизував націоналістично налаштованій молоді, підкреслював, що для молодого покоління другою релігією стала національна держава, і саме під таким кутом зору слід вдаватися до аналізу стосунків між націоналістами та рештою українського громадянства [там само].

Ставлення ОУН до радянського режиму та проблеми голодомору було ще раз чітко задекларовано під час Варшавського та Львівського процесів. Степан Бандера 24 червня 1936 року під час судової розправи у Львові на запит радянського консула Петра Светняли про ціль, стратегію і тактику боротьби ОУН проти комунізму заявив, що “більшевизм – це система, якою Москва поневолила українську націю, знищивши українську державність”, яка бореться з українським народом засобами фізичного винищення (“масовими розстрілами в підземеллях ГПУ, виголюванням мільйонів людей і постійними засланнями на Сибір та Соловки”) і що ОУН буде поборювати більшовиків всіма можливими методами, у тому числі й терором. На питання головуючого про атентат на советського консула у Львові С.Бандера відповів: “Я особисто дав

Лемикові наказ і подав йому мотиви та інструкції. Ми знали, що більшовики будуть у фальшивому світлі представляти те вбивство й тому ми вирішили, що Лемик має віддатися в руки поліції, не стріляти до неї і таким чином дати спроможність зробити судову розправу” [21, 5]. Відкидаючи закиди польської сторони з приводу того, що українські націоналісти хотіли зашкодити налагодженню нормальних стосунків між СРСР та Польщею, С.Бандера заявив, що це не можливо як із політичних міркувань, так і з огляду на історичний досвід українсько-польських взаємин: “Я сам про цей атентат вирішив, я дав наказ його виконати і заявляю, що ми абсолютно не брали до уваги того моменту. Не тільки з практичних, але в першу чергу з засадничих мотивів. ОУН у своїй політичній програмі відкидає орієнтацію на кого-небудь. ОУН відкидає концепцію відбудови української держави при нагоді польсько-більшевицького конфлікту. Польсько-більшевицькі взаємини не можуть вирішувати про наші політичні розрахунки. Зрештою, з історії знаємо, що всякі такі концепції діставали в лоб і що, коли йде про Україну, то Польща з Москвою завжди погоджувалися” [20, 407].

Потужну антибільшовицьку агітацію, у якій важливе місце посідала проблема голодомору 1932-33 років, роз’єднана на два відлами організація (ОУН-м та ОУН-б) розгорнула із початком німецько-радянської війни, взявши під свій контроль легальну українську пресу. Німецька окупаційна адміністрація якийсь час толерувала дії ОУН, оскільки була не менше, ніж українські націоналісти, зацікавлена у ширенні ненависті до радянського режиму. Найбільше статей про голодомор на шпальтах газет з’явилося 1943 року – у десятю річницю трагедії. Вони мали найрізноманітніший характер: від науково-публіцистичних праць із наведенням статистичних даних та документальних свідчень до художніх оповідань і нарисів на основі розповідей очевидців. Особливо багато такої інформації члени ОУН поширювали у Східній Україні, де правда про події 1932-33рр. довгий час ретельно замовчувалася. З метою надати публікаціям переконливого характеру, українські націоналісти широко залучали до їх написання представників східноукраїнської інтелігенції, які були свідками голодомору.

Постійно інформацію про голодомор розміщувала на своїх шпальтах кременчуцька газета “Дніпрова хвиля”, що знаходилася під контролем ОУН-б. Зокрема, тут було надруковано статті І.Шанди “Жертви вопіють о помсті” (1941р., 31 жовтня) та П.М’якушки “Село над Дніпром” (1942р., 1 січня), у яких описується процес колективізації та його наслідки – повністю вимерлі села, людодіство тощо. Автор анонімної статті “Чого коштують Україні Совети”, що з’явилася у лубенському “Рідному слові” (1942р., 24 травня), надзвичайно емоційно описує страждання людей, що приречені помирати голодною смертю, а відповідальність за 8,5 млн. померлих від голоду українців цілковито покладає на московських можновладців.

Фахово спланована антирадянська агітація вкупі із закликами до боротьби за утвердження незалежної Української Держави мала певні наслідки – західноукраїнське населення зі зброєю в руках піднялося на захист незалежності України, а значна частина східняків влилися до підпілля ОУН або стали пасивними прихильниками націоналістичних ідей. Однак швидка реставрація більшовицької тоталітарної системи

брутально перервала процес консолідації української нації. Ідея УССД, про здійснення якої мріяли українські націоналісти, так і не стала масовою свідомістю суспільства, що дозволило Москві закріпити колоніальний статус українських земель ще на кілька десятиліть. Особливою жорстокістю радянський окупаційний режим відзначався у повоєнні роки, коли органи МВС та КДБ застосовували до підкореного народу весь арсенал репресивних заходів: арешти, розстріли, депортації, тортури, бактеріологічну зброю та добре випробуваний у попередні роки спосіб втихомирення непокірних – винищення голодом.

Однак якщо голодомор 1932-1933 рр. – загальновідомий факт, то голодні повоєнні роки (1946-1947) залишаються в історії України білою плямою. Це явище, внаслідок відсутності документів, навіть історики довго не наважувалися класифікувати як голодомор, хоча кількість померлих становила понад 2 млн. чоловік. На цей раз лихо знову охопило передовсім східно- та південноукраїнські регіони, але не змогло оминати і західноукраїнських земель, що опинилися в складі УРСР. І хоча на Західній Україні колективізація проводилася значно обережнішими методами та повільнішими темпами (більшовики змушені були зважати на боротьбу ОУН-УПА), голод завітав мало не до кожної селянської хати. У цій ситуації керівники націоналістичного підпілля, що чинило шалений опір більшовицькому режимові, зробили усе можливе, щоби не допустити повного пограбування селян на ЗУЗ, допомогти голодуючим зі Сходу та поінформувати світ про черговий злочин Кремля.

Передбачаючи суцільне зубожіння населення західноукраїнських земель внаслідок запровадження радянського способу господарювання, українські націоналісти вже у 1944 році розгорнули пропаганду проти здачі хліба державі та організації колгоспів. Членами підпілля передовсім бандерівського спрямування були видані тисячі листівок, брошур, плакатів, що засвідчували жалюгідне становище працюючих мас в СРСР та закликали до повалення більшовицького ладу. Згадки про голод 1932-1933 років у пропагандивних матеріалах організації наводилися як наочний приклад того, що чекає західняків, якщо вони без спротиву дозволять себе радянлізувати. Зокрема, у “Відозві до населення західних областей України” зазначалося: “Голод, руїна і смерть панували в ті часи на Україні. Мільйони ограбованих українських селян було вивезено з України на загибель в Сибір, до 10 мільйонів вигинуло голодною смертю на самій таки Україні. Вмирили цілі райони, люди в розпачі їли людей. І це в той рік, коли на Україні був найбільший врожай, коли на полях зогнило три мільйона га. хліба. І ніхто не смів збирати навіть колосків, бо за збирання їх засуджували на 10 років тюрми. Селяни масами були змушені покидати батьківські хати і тікати від голодної смерти до міст, де за шматок хліба продавали свою важку щоденну працю. Так більшовицька Москва ввела після не так-то давно знесеного першого – друге колгоспне кріпацтво. Советська влада закріпачила селян” [6].

На початку літа 1946 року до західноукраїнських сіл і міст потягнулися валки виснажених селян-східняків, що шукали рятунку від голоду. Це відразу знайшло відображення у звітах керівників підпілля різних рівнів, які відзначали масовість цього явища, нужденний зовнішній вигляд селян, їх неперемірливість у їжі та вказували на можливість використати голодуючих у пропагандивних цілях. Зокрема, окружний

провідник Луцької округи “Устим” у звіті від 10 квітня 1946 року про суспільно-політичну ситуацію на ввіреному йому терені писав: “Окрему увагу звертають на себе сотні людей, яких доля загнала сюди зі східних обл. (переважно москалі та білоруси) за куском хліба. Це явище в терені масове. В кожному селі можна побачити більші чи менші групи та поодиноких, що ходять з торбинками на плечах, в постолах, а тепер то й босі від хати до хати та жебрають зерна. Часто, діставши зерно різного роду, зсипають в одну торбину, говорячи, що все одно з’їсться, або що потім можна буде перебрати. Дуже часто зустрічається таке, що східні жебраки, ввійшовши до хати, хрестяться. Цих людей в терені загально називають “американцями”, іронізуючи, що нібито вони приїхали з багатого краю. “Американці” ті роблять серед населення дуже добру пропаганду, пригадуючи навіть без слів, своїм виглядом і жебраниною, яка доля чекає всіх у советському “раю” [35, 485].

Усвідомлюючи вповні трагедію східноукраїнського селянства, керівники ОУН-б вирішили надати їм допомогу, а водночас використати присутність східняків на ЗУЗ для їх освідомлення у націоналістичному дусі. Із селянами проводили бесіди, давали читати підпільну літературу, забезпечували цілими партіями антиколгоспних та антирадянських листівок з метою розповсюдження їх на СУЗ. Людей інтелігентного складу вербували, наказуючи творити підпільні клітини ОУН за місцем проживання. Про масштабність цієї акції свідчать документи теренових провідників організації, у яких описується зміст розмов із голодуючими, вказується кількість переданої на Схід літератури та обсяг наданої матеріальної допомоги тощо. Наприклад, у одному із звітів описано зустріч кущового “Г” із кількома голодуючими зі Сходу та проведену ним роз’яснювально-пропагандивну роботу: “Дня 19.X.1947р. в селі Д..., кущевий Г... стрінув кількох голодуючих із СУЗ, з якими перевів розмову, в якій оповів їм за що ми боремося, роздав їм 20 шт. листівок “До голодуючих”, дав їм 150 крб, бохонець хліба і трохи овочів... Відтак голодуючі почали оповідати як їм живеться, оповідали що на сході говорять про наш рух та говорили, що на Сході є сильне переслідування тих людей, які їздять на ЗУЗ за хлібом та заборонено їм говорити, як тут люди живуть та що тут діється... нарікали на большевиків, що большевики по дорозі відбирають від них цей хліб, який з тяжким трудом вони собі вижебрають та обіцяли другові Г..., що про це все, що він їм говорив, розкажуть на СУЗ своїм довіреним” [30]. У пропагандивному звіті з терену “Мирон” (Жовківщина) від 30 грудня 1947 року зазначалося, що жебракам зі Сходу роздано близько 50 екземплярів підпільних друків, серед яких листівки “До голодуючих” та “Українці! Брати зі східних областей!”, “Платформа УГВР” та ін. З району Шумськ доповідали, що через голодуючих з Київської, Житомирської, Полтавської областей передано на Схід 120 примірників листівки “Молодь СУЗ” [14]. Літературу передавали поштучно і більшими партіями через довірених людей, які транспортували її у Кам’янець-Подільську, Одеську, Чернігівську, Харківську, Запорізьку, Донецьку, а навіть Московську і Свердловську області [13].

Широку інформативну акцію стосовно голодомору 1946-47 рр. ОУН-б розгорнула на сторінках підпільних видань. Публіцисти організації заперечували офіційні свідчення радянських чиновників про те, що

повоєнний голод є наслідком руйнувань в галузі сільського господарства, і вказували на справжні причини голодомору, що крилися у злочинних діях радянської влади, яка черговий раз вирішила побороти економічні труднощі коштом українських селян. Підкреслюючи штучний характер голодомору, учасники націоналістичного підпілля стверджували, що, виснажуючи селян економічно, радянська влада розраховує покінчити із українським визвольним рухом, позбавивши його підтримки селянства, яке на своїх плечах виносило проблему обмундирування, прохарчування та медичної опіки УПА. У статті "Большевики організують голод в Україні", опублікованій у журналі "Інформатор" (1946, №1), вказувалося на спланований характер цієї акції та нахабні і безцеремонні дії сталінських емісарів: "Вся ворожа адміністрація, нквд, нкгб, стрибки, військо і всяка інша твар кинулася на селянина та почала грабувати його до нитки. Акція грабунку мала наглий і безцеремонний характер. При тому сталінські організатори голоду застрашували, арештували й побивали селян, конфіскували господарства, судили людей по кільканадцять років в'язниці і тяжких робіт, пацифікували села, тих селян, що не могли здати наложеного контингенту, бо навіть стільки земля не вродила, саджали в лагери, тюрми і вивозили на Сибір" [3, 150-151]. Захопившись грабунком власних громадян, радянська влада не минала навіть сімей червоноармійців та тих, хто уже здав призначений контингент, вимагаючи повторної здачі норм збіжжя. Газети ОУ-6 наводили конкретні приклади пограбування селян, повідомляли про знущання енкаведистів над прошаками зі Сходу, містили інформації про голодні бунти та інші форми протесту доведених до відчаю людей (поповнення самогубств, замаху на зненавиджених енкаведистів і партійців тощо) [23]. Повз увагу підпільних публіцистів не пройшов і той факт, що поінформовані про голод на Східній Україні демобілізовані червоноармійці-східняки не поспішали повертатися до рідних домівок, а наймалися до місцевих селян на заробітки за кавалок хліба, торбинку картоплі чи муки.

До цієї акції, що набула величезних масштабів, ОУН залучила широкі кола західноукраїнської громадськості. У серпні 1946 року підпіллям було видано листівку-звернення до населення західноукраїнських областей із закликом допомоги голодуючим братам зі Сходу. Листівка виявляла справжні причини голоду, вказувала на державний терор, під яким перебувають східняки, та закликала допомогти їм врятуватися від голодної смерті. Автори листівки називали поміч голодуючим національним обов'язком кожного свідомого українця, закликали проводити з ними роз'яснювальні бесіди стосовно боротьби УПА, яка бореться за те, щоб у незалежній Українській Державі селянин міг вільно працювати та розпоряджатися продуктами своєї праці: "Ми мусимо пояснити нашим братам, що те, що ми сьогодні ще маємо шматок хліба, що ми ще не голодуємо так як вони, є наслідком успішної нашої народної революційно-визвольної боротьби – боротьби ОУН, УПА. Ми повинні розповісти все, що знаємо про боротьбу ОУН і УПА" [37, 263].

Водночас підпільники видали листівку-звернення до східняків, у якій закликали спільно виступити зі зброєю в руках проти більшовицької правлячої кліки, яка є винуватцем страждань українського народу. Листівка вже вкотре наголошувала на сумному парадоксі українсько-

радянської дійсності – природному багатстві українських земель та нужденному становищі працюючих мас: "Ви сини багатой хлібом української землі, сини тієї країни, що носить назву "комора Європи", сьогодні мусите мандрувати за сотні кілометрів, щоб роздобути шматок хліба, мусите зносити знущання й наругу енкаведівських собак, в звірячих душах яких навіть Ваш випрошений шматок хліба викликає лють, які раді б навіть його у Вас видерти" [37, 260]. Такий стан є наслідком колоніального становища України, поневоленої Москвою, – стверджували автори листівки, – змінити його можна лише позбувшись колоніального ярма. З метою розбудити у східняків приспане роками неволі бажання жити у незалежній державі, українські націоналісти нагадували наддніпрянцям, що вони не раз сміливо виступали проти своїх поневолювачів зі зброєю в руках (у княжу добу, за часів козаччини, під час визвольних змагань 1917-1923рр.)" [37, 262]. Подібну мету переслідували і автори листівки "Слово до учителів, братів зі східних областей України!" (1946, 30 серп.), які наголошували на ганебному підневільному становищі української нації та закликали українську інтелігенцію стати на чолі боротьби із окупаційним режимом: "Досить ганьби і наруги, досить становища поштурхованого "молодшого" брата, досить постійно жити впроголодь і періодично вмирати з голоду на багатій українській землі, досить бути погноєм для імпералістичних клік! Вистачить уже всяких "опік", "допомог" і "визволень", від яких нам аж шкіра облязить!.. Всі на боротьбу проти сталінських поневолювачів України! Всі на боротьбу за знищення сталінських експлуататорів! Всі на боротьбу за волю і незалежність України!" [32, 259]

Поява на ЗУЗ ожебрачених східноукраїнських колгоспників, підвищення з кожним роком норм державних хібопоставок, депортації на Сибір найпрацьовитішої селянської верстви, жорстокість учасників хлібозаготівельних загонів були найкращими засобами агітації проти запровадження колгоспної системи на ЗУЗ. Помножені на боротьбу ОУН-УПА ці фактори довгий час стримували західноукраїнського селянина від вступу до колгоспу. Однак після вказівки М.Хрущова проводити колективізацію форсованими темпами, наступ на селянство розпочався з новою силою. У підпіллі відразу ж з'явилися інструкції з наказом рішуче протидіяти організації колгоспів, оскільки суцільна колективізація загрожувала селянам голодом, а повстанському рухові — позбавленням соціальної бази: "Боротьбу проти большевицької колективізації ми повинні і мусимо поставити на всю ширину, що ми цю боротьбу повинні і мусимо морально виграти. Інакше ми рвемо зв'язок з народом і розрушуємо базу нашої боротьби" [15].

Антиколгоспна тематика була докладно опрацьована провідними публіцистами організації. Зокрема їй присвячені статті Я.Старуха "Нова голодова катастрофа в Україні" (1947), О.Дяківа "Новий наступ сталінських вельмож на колгоспників" (1947), Скоба "Що несе нам колгосп?" (1949), анонімного автора "Що таке "укрупнення колгоспів" і що воно несе для працюючих ССРСР" (1951), В.Кука (Леміш) "Колгоспне рабство" (1952) та ін. У цих роботах на основі економічних розрахунків, статистичних даних, почерпнутих із радянських газет, а також свідчень очевидців роз'яснювався грабіжницький принцип функціонування сталінських колгоспів, згідно якого лєвова частка напрацьованого

колгоспниками майна потрапляла у руки партійних верховодів, наголошувалося на безправ'ї членів колгоспів, низькому рівні оплати їхньої праці, недостатньому забезпеченні духовних та інтелектуальних запитів селян. Зокрема, В.Кук (Василь Лиманич), проаналізувавши економічні стосунки між Москвою та національними республіками, показав, що будуються вони далеко не на взаємовигідних умовах і що кошти, отримані за рахунок дармової праці селян, йдуть передовсім на гонку озброєнь, тоді як працюючі живуть у нужді: "Що з того селянам, що "колгоспи їх" заможними стали, коли вони обірвані, голодні, працюють від зорі до зорі, не покладаючи рук і за свою працю отримують на трудодні по пару кілограмів зерна" [16, 121].

У листівках і відозвах ("Відозва до населення західних областей України" (1945, грудень), "Брати-селяни західних українських земель!" (1947), "Українські селяни!" (1947), "Організаторам і члена ініціативних груп і правлінь колгоспів" (1947), "Селяни-колгоспники" (1948)) постійно наголошувалося, що запровадження колгоспів — це більшовицький спосіб ожебрачення українського народу, що у колгоспах селян чекають виснажлива праця за безцінь, злидні і голодна смерть, а непокірних — дорога у Сибір: "Страшне національне безправ'я, фізичне винищення, страждання, голод і злидні чекають Вас. Від Вас відберуть землю, майно, худобу, а самих, обдертих і босих, силоміць поженуть на колгоспну панщину, де Ви від раннього ранку до пізної ночі, і літом у спеку, і взимку у холоді, не розгинаючи спини, змушені будете безустанно працювати. Кращих селян позбавлять щастя жити на Рідній Землі — вивезуть у холодний Сибір, чи степи Казахстану, а їхні господарства зруйнують" [5].

Агітація проти колгоспної системи часто проводилася із використанням гумору та сатири. У підпільних газетах і журналах друкувалися сатиричні вірші, гуморески, анекдоти, у яких висміювався колгоспний лад, злидні колгоспників, їх небажання працювати, жорстокість та аморальність бригадирів: "Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні", "Ані їсти, ані пити — лише гнутися й робити" тощо. Цій же тематиці присвячені анонімний вірш "Сталінська демократія" ("Лісовик". — 1945-1946. — Ч.1), "Пісня про Сталіна" (Український Перець". — 1943. Ч.1), гуморески "Лист колгоспників України до ката народів Йоськи Сталіна" ("Український Перець". — 1944. Ч.2), "Сталінський одномісячний календар у селі Гаврилівці" ("Лісовик". — 1947. Ч.1) та "Для прикладу так скажу...", оповідання Марка Боеслава (Михайло Дяченко) "У колгоспних путях" та Устима Чубенка (Йосип Позичанюк) "Периферія" (Український Перець. — 1945. Ч.3) тощо.

У боротьбі проти запровадження на ЗУЗ колгоспної системи українські націоналісти не обмежувалися лише пропагандою. Численними були терористичні та саботажні акції. Документи радянських спецслужб рясніють від повідомлень про напади на голів колгоспів та партійних чиновників, які забезпечували ідейно-пропагандивну сторону колективізації, підпали будинків сільських активістів та руйнування колгоспних приміщень, викрадення колгоспного зерна та роздачу його селянам, повернення їм сколективізованої худоби, нищення МТС тощо. Так, 26 березня 1947 року боївка ОУН в складі 8-10 чол. під'їхала на вантажівці до с.Сапашино, де підпала майстерню і склад МТС [10, 573]; 23 вересня 1947 року у с.Струтині Нижньому Рожнятівського р-ну

Станіславської обл. повстанці спалили колгосп [17, 167]; 14 грудня 1947 року в с.Фалиші Стрийського р-ну Дрогобицької обл. повстанці обстріляли стрибків, які силою змушували селян вступати до колгоспів [там само, 182].

З огляду на важливість т.зв. земельного питання, актуалізованого голодомором 1946-1947рр. та насильною колективізацією, ідеологи ОУН-б змушені були повернутися до його опрацювання на програмному рівні. Проблеми земельної власності, способів і методів господарювання селянства в майбутній незалежній Українській Державі у повоєнний період стали предметом жвавих дискусій серед провідного складу організації. Як відомо, Постанови III ВЗ (серпень 1943р.), що засвідчували кардинальні зміни в ідейно-політичних засадах ОУН-б, не давали вичерпної відповіді на ці питання, тому у червні 1950 році на черговій Конференції Провід ОУН-б вважав за потрібне внести уточнення. Таким чином, члени організації виступали:

а) за цілковите знищення більшовицької експлуаторсько-кріпацької колгоспної системи в організації сільського господарства, проти повороту до поміщицько-капіталістичної системи;

б) визнаючи, що земля належить народові, як її єдиному господареві, — за безплатну передачу землі селянам у власність в розмірах трудових господарств, за визначення законом нижчої і верхньої межі для цих господарств, за заборону торгівлі і спекуляції землею;

в) за право на господарсько-кооперативні, спілкові та інші форми господарювання в залежності тільки від волі селян;

г) за всебічну технічну, агрикультурну та фінансову допомогу для сільського господарства з боку держави [28; 29].

Теза про різноманітність форм господарювання на селі була введена до програми ОУН-б під впливом ідей відомого советознавця, члена ОУН-б Івана Мітринги (Сергій Орелюк), який, враховуючи ситуацію на Сході України, сміливо відстоював систему колективного господарювання. Він зазначав, що колгоспи у незалежній Україні матимуть зовсім інший зміст, ніж за більшовицького режиму, оскільки народовладдя унеможливить експлуатацію селянина правлячою клікою. До того ж спільна праця навчить селянина мислити інтересами цілої держави, що сприятиме зростанню патріотизму у середовищі селянської верстви [24, 1].

Його думки поділяли ідеологи молодшого покоління Осип Дяків (Горновий) та Петро Федун (Полтава), які виступали за усупільнення методів і засобів виробництва, у тому числі й на селі. "В Українській державі всі засоби і знаряддя виробництва (земля і її надри, води і ліси, фабрики і заводи, транспорт) перейдуть до народу (п.1,2,3,5 прогр. пост.), стануть народною власністю і народ буде керувати ними через вільно вибраних своїх справжніх представників"[9], — писав О.Горновий. Полемізуючи з опонентами із націоналістичного середовища, яких лякало використання соціалістичних ідей у програмі організації, П.Полтава зазначав, що суспільно-економічний розвиток світу йде саме в напрямі усупільнення основних галузей народного господарства, і що економічну програму організації необхідно будувати відповідно до загальносвітових розвиткових тенденцій [26, 61]. До того ж, як показує історична практика, здійснення принципу усупільнення власності не лише не загрожує існуванню нації, а

навпаки, сприяє розвитку продуктивних сил та ліквідує існуючі сьогодні класові антагонізми. Конкретизуючи форми власності, публіцист наголошував, що майбутній суспільно-економічний лад в Україні “буде спиратися на національно-державну й кооперативну власність у промисловості, банковості, торгівлі, на національно-державну власність на землю при індивідуальному або колективному, в залежності від волі населення, землекористуванні” [26, 17].

Щоправда, на початку 1950-х років П.Федун також почав виступати за приватну власність на землю, що було пов'язано із негативним досвідом більшовицького колгоспного господарювання в Україні: масовим зубожінням селянства, низьким рівнем агрокультури і под. З цього приводу він написав розгорнуту статтю “Принцип приватної трудової власності на землю в програмі ОУН” (1951), у якій зауважив, що організація бачить слабкі сторони системи приватного землегосподарювання, але разом з тим переконана, що експериментувати з формами земельної власності можна лише відродивши українське село: “нові, кращі форми господарювання на землі чи землевпорядкування з успіхом можна буде шукати лише у вільній Україні на базі вільного і відродженого українського селянства” [27].

У наступні роки члени організації використовували кожну можливість, щоби нагадати світові про жахливу трагедію, що спіткала східних українців, та закликати до боротьби із радянським режимом. Осип Дяків (Горновий) у статті “СССР – країна найжорстокішого гноблення народів і визиску працюючих” (1949) писав, що відколи Україна потрапила у обійми “старшого брата” її колонізація проводиться багатьма методами, у тому числі найзлочиннішими, як-от фізичне винищення народу: “У 1933р. вони навмисне викликані голодом знищили 7 мільйонів українців. В 1946/47р. вони спричинили також навмисне новий голод, який потягнув нові жертви” [11, 213]. Аналізуючи політику сталінського режиму, публіцист стверджував, що страшні випробування, яким піддавали радянських людей у 30-ті та 40-ві роки, не мають нічого спільного із будівництвом соціалізму, адже хліб Сталінові був потрібен не для забезпечення добробуту громадян, а для прохарчування величезного адміністративно-поліцейського апарату держави, для створення запасів на випадок війни, для експорту соціалізму у країни Європи та Африки [там само].

Після знищення підпілля на українських землях проблему голодомору у пропагандивних цілях постійно експлуатували члени закордонних структур ОУН. Осмислюючи наслідки трагедії, Ярослав Стецько у 1960-х роках стверджував, що голодомор мав не лише економічне, але передовсім політичне підґрунтя, оскільки більшовики прагнули “остаточно зламати дух реваншу нації” [34, 43]. Автор рішуче наполягав на боротьбі із радянським режимом, без огляду на жертви, оскільки сліпа покора окупантові знекровлює націю фізично і духовно: “Страшний, організований Москвою голод вигубив біля сім мільйонів українців. Якщо б була нація повстала у той час, чи було б більше жертв? Навіть програна лишила б легенду геройської боротьби, яка оживляла б, розбуджувала б, спонукувала б наступні покоління піднімати зброю” [33, 84-85].

Про планове винищення українського народу голодом публіцисти ОУН знову згадали у зв'язку із подіями в Угорщині 1956 року. Дорікаючи західному світові за мовчанку, якою той супроводжував голодомор 1932-1933 років, С.Бандера писав, що саме боягузлива політика західних держав супроти більшовицької Москви спричинила чергову трагедію. Адже московський імперіалізм після смерті Сталіна не змінив свого агресивного еста, так як сподівалися західні політики, а продовжує збільшувати число жертв [2, 395-396].

У 50 річницю трагедії ОУН опублікувала звернення Проводу Організації українських націоналістів [25], у якому черговий раз закликала світ повернутися лицем до української проблеми та наполягала на міжнародному судовому процесі проти організаторів голодомору 1932-33 років, адже злочини, яких доконала Москва над українським народом, не мають терміна давності. Члени Проводу ОУН закликали брати за приклад у цьому питанні єврейську спільноту, яка використала усі можливі методи та важелі впливу для того, щоби поінформувати світ про геноцид супроти євреїв, влаштований Гітлером під час Другої світової війни, та покарати злочинців.

Отже, висвітлення проблеми голодоморів було важливою частиною антирадянської пропагандивної кампанії ОУН, що проводилася надзвичайно масштабно, планово та систематично. Члени організації докладали максимум зусиль для того, щоби поінформувати світ про злочинне винищення українського народу голодом, використовуючи найрізноманітніші засоби агітації із терором включно. Голодомори 1932-33-го та 1946-1947-го років ідеологи ОУН трактували як найзлочинніші методи колонізації України, які спричинили не лише фізичні втрати населення, але й негативні тенденції у свідомості східноукраїнських мас, як-от: денационалізація, аполітичність, зневага до праці, падіння моралі тощо. Публіцисти організації одними із перших класифікували голодомор 1932-1933 років як геноцид супроти української нації з огляду на кількість жертв, які перевищують жидівський голокост чи турецьку екстермінацію вірменів, і закликали світ засудити політику Кремля на міжнародному судовому процесі. Висновки ідеологів ОУН у стосунку до голодомору 1932-33 років співзвучні із політикою сучасної Української Держави на чолі із Президентом В. Ющенком, який домагається визнання голодомору як геноциду супроти української нації на міжнародному рівні.

Література

1. Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН // Організація Українських Націоналістів 1929-1954. – Париж, 1955. – С. 148-149.
2. Бандера С. Перші висновки // Бандера С. Перспективи української революції. – Дрогобич, 1998. – С. 395-396.
3. Большевики організують голод в Україні // Інформатор. – 1946. №1 (11) // Літопис УПА (За ред. П. Потічного). – Торонто, 1987. – Т.16. – С. 150-151.
4. Від Проводу Українських Націоналістів // Розбудова Нації. – 1933. – №9-10. Верес.-Жовт.
5. Відозва до населення західних областей України. 1945, грудень // ЦДАГО України. – Ф.1, оп.23, спр.2974, арк.25.

6. Відозва до населення західних областей України. – 1945. Груд. // ЦДАГО України. Ф.1, оп.23, спр.2974, арк.22зв.
7. Годі мовчати // Наш клич. – 1933. – 23 лип. – С. 2.
8. Голод на Україні // Сурма. – 1933. – №8. – Серп.
9. Горновий О. Про наш демократизм. – 1948 // ГДА СБУ. – Ф.13, спр.376, т.7, арк.504.
10. Довідка завідувача сектором відділу ЦК КП/б/У по західних областях. – 31. III. 47 // ЦДАГО України. – Ф.1, оп.75, спр.62, арк.55 // Десять буремних літ...
11. Дяків О. СССР – країна найжорстокішого гноблення народів і визиску працюючих // Дяків-Горновий О. Ідея і чин (повна збірка творів). – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1968. – С. 213.
12. Звернення греко-католицького єпископату Галичини до світової громадськості з приводу голодомору. – 1933. 24 лип. // Голодомор 1932-1933 років в Україні. Документи і матеріали (Упор. Р.Піріг). – К., 2007.
13. Звіт з роботи техзвена при РОП за місяць червень 1947р. // ГДА СБУ. – Ф.13, спр.376, т.73, арк.18.
14. Звіт з розповсюдження літератури за час від 1. УІ – 20. УІ. 1947р. // ГДА СБУ. – Ф.13, спр.376, т.73, арк.25.
15. Інструктивна записка. – 1948. Лист. // ГДА СБУ. – Ф.13, спр.376, т.40, арк. 279.
16. Лиманич В. Про що говорить нам бюджет СРСР на 1945-46р. (Інформатор. – 1946. Ч.1) // Літопис УПА (За ред. П.Потічного). – Торонто, 1987. – Т.16.
17. Літопис УПА (За ред. Є.Штендери) – Торонто, 1989. – Т.1.
18. Макар В. Постріл в обороні мільйонів // Макар В.Бойові друзі. Спомини. – Торонто, 1980. – С. 333-354.
19. Меморандум Європейської федерації українців за кордоном. – 1933 // Голодомор 1932-1933 років в Україні. Документи і матеріали (Упор. Р.Піріг). – К., 2007. – С. 942-944.
20. Мірчук П. Нарис історії ОУН.(За ред. С. Ленкавського, Д.Штикала, Д.Чайківського). – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968.
21. Московські вбивці Бандери перед судом. Збірка матеріалів (За ред. Д.Чайківського). – Мюнхен, 1965.
22. Нагірний В. Західня інтелігенція та Радянський Союз (Прочани, жертви обману чи творці «шляхетної брехні»? // Сучасність. – Мюнхен, 1983. – Ч.1-2. Січ.-Лют. – С. 211-228.
23. Новий голод на СУЗ // Самостійність. Орган УГВР. – 1946. Ч.1 // Літопис УПА (За ред.Є.Штендери). – Львів, 1992. – Т.9. – С. 298-306.
24. Орелюк С. Наш шлях боротьби. — 1940. – Ч. II.
25. Під світовий суд Росію за народовбивчий голод в Україні! (В 50 річницю винищення 7-8 мільйонів українців) // Визвольний шлях. – Лондон, 1983. – Кн.6. – С. 645-651.
26. Полтава П. Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу // Сурма. – 1933. – Ч.2-3.
27. Полтава П. Принцип приватної трудової власності на землю в програмі ОУН // ГДА СБУ. – Ф.13, спр.376, т.20, арк.23зв.

28. Про уточнення і доповнення до Програмових постанов Третього Надзвичайного Великого Збору Пропагандивний звіт за місяць жовтень 1947р. // ГДА СБУ. – Ф.13, спр.376, т.73, арк.57.
29. Організації Українських Націоналістів (червень 1950р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955рр. (Збірка документів). – 1955.
30. Пропагандивний звіт за час від 10.УІ – 30.ХІІ. 1947 // ГДА СБУ. – Ф.13, спр.376, т.73, арк.74.
31. Проти терору // Свобода. – 1933. – 22 жовтня.
32. Слово до учителів, братів зо східних областей України! – 1946. 30 серп. // Літопис нескореної України..... – Т.2.
33. Стецько Я. Політична армія хоробрих // Стецько Я. 30 червня 1941 року (Проголошення відновлення державности України). – Торонто–Нью-Йорк–Лондон, 1967.
34. Стецько Я. Українська дійсність і плян революційної дії // Стецько Я. 30 червня 1941 року (Проголошення відновлення державности України). – Торонто–Нью-Йорк–Лондон, 1967.
35. Суспільно-політичний огляд. Володимир-Горохів (до 10.ІУ.1946р.) // ЦДАВО України. Ф.3833, оп.1, спр.119, арк.23 // Опубл.: Десять буремних літ (Упор.В.Сергійчук) – К., 1998.
36. Український неонаціоналізм і католицизм // Мета. – Львів, 1933. – 17 груд.
37. Українці, брати із східних областей! – 1946. Серп. // Літопис нескореної України... – Т.2.

The events of Famine in Ukraine of 30th years and role OUN in the fight for the rescue of nation are lighted in the article. On the basis of the archived materials various facts of activity OUN on a background an of that time economic and political situation in a country and world are mentioned, the role of Church is outlined, achievements and losses of Ukraine people are analysed.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists, famine, Ukrainian underground.

УДК 94 (477.8)
ББК 63.3 (4 Укр.) 621

Василь Андрейків

ДІЯЛЬНІСТЬ ЮЛІАНА РОМАНЧУКА ЗІ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ТОВАРИСТВА «НАРОДНА РАДА» В ГАЛИЧИНІ В 1885 РОЦІ

У статті висвітлено процес складних взаємовідносин політиків «старорусинського» і «народовського» культурно-політичних напрямів у Галичині на початку 80-х років XIX ст. та діяльність одного з лідерів народовського табору Юліана Романчука в напрямку створення політичного товариства «Народна Рада».

Ключові слова: Галичина, «народовці», «старорусини», «Народна Рада», «Руська Рада», політичне протистояння.

Демократичні процеси, які відбуваються в Україні в умовах державної незалежності, значно активізували політичне життя. Плюралізм думок та ідеологій із питань подальшого розвитку внутрішньої та зовнішньої діяльності особливо в останні роки призвів до низки політичних криз, що виявилось у формі Помаранчевої революції та дострокових виборів до парламенту. Причини таких політичних кризових явищ по-різному розцінюють політики й науковці. До уваги беруть не лише внутрішні й зовнішні чинники економіко-політичного, соціального характеру, а й особистісну роль та впливи окремих політичних лідерів. Такі кризові явища в історії України мали місце у минулому, а стосовно окремих питань вони подібні до сучасних подій. Одним із таких періодів можна вважати середину 80-х рр. XIX ст., коли в Галичині вперше було створено політичне товариство «Народна Рада», що мало протистояти, з одного боку, політиці «старорусинів», які схилилися до культурної автономії краю в складі Росії, а з іншого – політиці реакційних польських кіл, які не вважали українців «окремнішою народністю», а їхню мову розглядали як «діалект» і намагалися всіма можливими методами не допустити подальшого розвитку їх національної самобутності в політичних, економічних та культурно-просвітницьких питаннях.

В історіографічній науці питанню політичного життя Галичини 70–80-х рр. XIX ст. присвячено чимало досліджень, серед яких слід відзначити праці Олени Аркуші, Ярослава Грицака, Мар'яна Мудрого, Олександра Реєнта, Ігоря Черновола [1] та ін. У них підсумовано результати попередніх досліджень й окреслено перспективи та актуальні напрями наукового пошуку, запропоновано нові концептуально-методологічні схеми й підходи до вивчення українського національного відродження, розкрито проблемні питання, пов'язані з особливостями та характером проходження суспільно-політичних рухів у Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст.

Однак питання ролі в цих рухах представників тогочасної політичної еліти ще висвітлено недостатньо. Водночас ця проблема має й важливий суспільно-політичний аспект, оскільки як у 70–80-х рр. XIX ст., так і в нинішніх умовах мають місце міжполітичні протиріччя, які заважають консолідації суспільства й виробленню цільової національної

програми державотворення в Україні. Отже, аналіз причин і наслідків політичних протистоянь у минулому є *актуальним* і в сучасних умовах, оскільки це дасть змогу до певної міри не лише зрозуміти, а й уникнути повторення помилок при вирішенні доленосних питань життєдіяльності на сучасному етапі державотворення.

Таким чином, *мета і завдання* нашого дослідження полягають у висвітленні суспільно-політичної ситуації в Галичині в 70–80-х рр. XIX ст., передумов виникнення українського політичного товариства «Народна Рада» та ролі лідерів народовського табору в його створенні й діяльності.

Наприкінці 1860-х років кілька представників старшого покоління народовського табору під проводом Юліана Лаврівського спробували подолати тісні межі літературно-просвітницького поля, започаткованого в 1868 р. «Просвітою», й перейти до активної політичної діяльності. До цього спонукали як напружені відносини з політичним товариством «Руська Рада», більшість якого склали старусини-москвофіли, так і з польськими політичними колами. Зокрема, спроба Юліана Лаврівського в 1869 р. ухвалити в сеймі угоду про польсько-українське примирення на час виборів не була підтримана більшістю польських послів [23]. А його намагання залучити в 1870 р. до керівного складу «Руської Ради» представників від народовців теж не увінчалися успіхом. Більше того, «старорусини» не тільки не допустили народовців до участі в керівництві, а й виключили багатьох із претендентів до виділу з членів товариства [9, 413]. Ображені, вони невдовзі створили у Перемишлі політичне товариство «Народна Рада» [12, 3–4], яке так і не зуміло розвинути ні свого кількісного складу, ні широкої політичної діяльності серед українського населення краю, а проявляло лише активність під час виборів до сейму та парламенту, агітуючи за кандидатів від народовців.

Після смерті в 1873 р. Юліана Лаврівського народовці взагалі припинили політичну активність, вважаючи її другорядною й зосередили увагу на культурно-просвітницькій та науково-літературній діяльності [5], популяризуючи «Просвіту» та створене в 1873 р. «Наукове товариство ім. Т.Шевченка». Це зумовлено тим, що більшість народовців була молодшими 30-ти років, а згідно з чинним законодавством кандидатом на посла до сейму й австрійського парламенту могла бути особа, яка мала 30 років [9, 146].

Водночас старорусини, які домінували на політичній арені Галичини, теж поступово здавали позиції, особливо після того, як під час виборів до сейму в 1876 р. вони втратили половину мандатів. З цього приводу в часописі «Правда» з'явилася критична редакційна стаття, в якій наголошувалося, що «настав час усунути здрахнівільх узурпаторів» [6]. Сприяло цьому й те, що в 1879 р. під час виборів до парламенту «Руська Рада» зуміла із 15 кандидатів провести до парламенту лише трьох. Відповідно редактор «Правди» Володимир Барвінський знову опублікував у липневому номері часопису статтю, в якій критикував слабку політичну організацію і бездіяльність «Руської Ради». Вихід він убачав або в її докорінній реорганізації й оновленні, або в створенні нового політичного товариства. Більш прийнятним він уважав перший варіант, оскільки це зекономило б час на створення нового товариства, а також дало б можливість об'єднати в ньому кращі сили «старорусинського» й народовського таборів [3].

Однак спроби скликати збори «Руської Ради» й провести її реформування наштотувалися на рішучий спротив «старорусинів». Спочатку виділ товариства, а згодом і загальні збори, що відбулися 27 листопада 1879 р., категорично відмовили народовцям у прийнятті нових 30-ти членів. Рішення загальних зборів дало привід народовцям врешті-решт дійти висновку, що реформувати «мертвий організм збанкрутованих політиків» – пуста трата часу, й узятися до створення нового політичного товариства [5]. З цією метою 14 грудня 1879 р. створено організаційний комітет у складі Юліана Романчука, Михайла Коссака та Олександра Огоновського для вироблення статуту майбутнього політичного товариства й проведення організаційної роботи в повітах [13]. Проте не всі народовці сприйняли ідею створення нового політичного товариства позитивно. Одні вважали, що новостворене товариство «могло б приєднати в собі так само людей розумних не народовців», як це було в «Просвіті» [14], інші ж, навпаки, що таке товариство без «старорусинів» буде однобоким і не хотіли допустити загострення міжполітичної боротьби. Як відзначав Володимир Барвінський у листі до Василя Навроцького, навіть сам Юліан Романчук вагався щодо доцільності й готовності народовців переходити до активної політичної діяльності, початком якої мало стати заснування нової газети [15, 3], якою згодом стало «Діло». Консерватизм Юліана Романчука був зумовлений сильними позиціями «старорусинів» серед греко-католицького парафіяльного духовенства, яке на той час стало потужною пропагандистсько-агітаційною силою й впливало на народні маси, а відтак і на значну частину народовців. Свідченням цього є лист Теофіла Реваковича до Олександра Барвінського, в якому він відзначав вагання Юліана Романчука щодо доцільності створення нового політичного товариства [20]. Не були переконливо впевнені в цьому й самі брати Барвінські. Зокрема, Володимир Барвінський вважав, що для політизації мас і пропаганди своїх ідей достатньо газети, проведення окружних і повітових віч, а сумніви Олександра Барвінського ґрунтувалися на відсутності достатньої кількості української інтелігенції для активної роботи в головному відділі нового політичного утворення, особливо в його низових осередках, що могло призвести до розпорошення сил та його занепаду [14].

Висловлювали застереження щодо створення ще одного політичного товариства й окремі провінційні діячі, які вважали, що за допомогою вже існуючої «Руської Ради» та її структур у повітах можна сконсолідувати «кращі руські сили» для успішної діяльності й «піднесення політичної свідомості мас» [14].

На практиці цю ідею спробував реалізувати Володимир Барвінський через заснований ним часопис «Діло», який почав виходити в 1880 р. У редакційних статтях акцентовано на ролі повітових осередків під час проведення виборів, вирішення питань шкільництва та інших соціально-культурних питань [26]. Однак, його надії не справдилися, бо створення повітових товариств покладалося на виділ «Руської Ради», а якщо вона не виявила належної активності, цю місію мали взяти на себе парафіяльні священики. Але ті не поспішали це робити, оскільки вбачали в таких товариствах загрозу своєму впливу на парафіяльні громади [24].

Не змінили ситуацію й звернення учасників «всенародних» і «окружних» віч, проведені в 1880–1884 рр., оскільки в населених пунктах на місцях не вистачало національно свідомої інтелігенції. Свідченням цього є діяльність утвореної в 1881 р. «Народної Ради» в Долині, яка лише задекларувала своє створення, однак організувати активну роботу серед населення не змогла [29].

Незважаючи на вжиті заходи щодо створення нового політичного товариства, більшість народовців у 1883 р. все ж таки схилилося до думки про реорганізацію «Руської Ради» [17, 5]. Цьому сприяло те, що вони домоглися створення спільного виборчого штабу зі «старорусинами» під час виборів до крайового сейму. За задумом, ця угода мала символізувати «національну солідарність», а також забезпечити їм підтримку серед народних мас, а особливо серед членів таких потужних «старорусинських» інституцій як «Народний Дім» та «Ставропігійський Інститут» [2, 203]. Натомість «старорусинів» до угоди змусила внутрішня криза в партії [16]. Проте більшу вигоду мали народовці, оскільки такий їх крок знайшов схвальну підтримку як серед провінційних лідерів, так і серед народних мас. Водночас до сейму пройшло 9 кандидатів, із яких лише один був «твердим русофілом», а решта схилилися до народовської ідеології або займали нейтральну позицію. Це, на думку Костя Левицького, окрило народовців, які вважали, що настав переломний і сприятливий момент для «перетягування кращих сил старої партії у свої ряди для спільної праці» [11, 178]. Відтак, готуючись до парламентських виборів у 1885 р., голова «Руської Ради» Ярослав Шведзицький у липні 1884 р. запропонував народовцям знову створити спільний передвиборний штаб [4]. Однак їхні наміри зірвали амбіції «молодих русофілів», які були категорично проти такого єднання і сприяли розколові в рядах «старорусинів». Зокрема, на загальних зборах членів «Народного Дому», що відбулися 26 вересня 1884 р., «молоді» обрали до його відділу більшість своїх представників [8]. А новообраний голова «Народного Дому» Юліан Горовський заявив про недоцільність участі у виборах, оскільки уряд і польський центрвиборчком нібито мають намір не допустити до парламенту жодного депутата від «старорусинів», а виборами скористаються при їх підтримці лише народовці [27].

Лідери народовців засудили таку тактику, внаслідок чого знову розгорілися взаємні звинувачення. Така невизначеність змусила Юліана Романчука звернутися 16 грудня 1884 р. до голови «Руської Ради» Ярослава Шведзицького з пропозицією скликати найближчим часом спільну нараду й остаточно визначитися щодо подальших дій [18]. Завдяки наполегливості Юліана Романчука спільна нарада відбулася 29 січня 1885 р. У ній взяли участь по десять представників від кожної партії [30]. Більшістю голосів (17 проти 3) ухвалено рішення про спільну участь у виборах, створення виборчого штабу з 16 осіб та тимчасового комітету із п'яти осіб (від «старорусинів» до нього ввійшли Ізидор Шараневич (голова), Богдан Дідицький, Михайло Малиновський, а від народовців – Олександр Огоновський та Юліан Романчук) [35].

Натомість «молоді старорусини» скликали 5 лютого виділ «Руської Ради» й більшістю голосів (18 проти 15) ухвалили рішення проти спільної виборчої кампанії [4]. Незважаючи на те, що 21 лютого зусиллями Юліана Романчука та Ярослава Шведзицького справу вдалося залагодити [10],

нового удару завдала відверто пропольсько-урядова група «старорусинів», очолювана митрополитом Сильвестром Сембратовичем. На сторінках газети «Мир» вони опублікували низку критичних статей, спрямованих проти політики зближення з народовцями [21]. Але найбільше невдоволення викликала опублікована в «Мирі» їхня «національна програма», в якій зазначалося, зокрема, що «Русь починається і кінчиться в Галичині», а все інше – «глупі химери і платонічні теорії», пропаговані «сложними пророками» з народовського табору. У гостру полеміку з ними вступив часопис «Діло», який вважав, що «народній наш ідеал, то условіє нашої життєвості» [22].

Обурював народовців і той факт, що митрополит Сильвестр Сембратович за погодженням з польським виборчим комітетом призначив своїх кандидатів до парламенту в кількох округах, а в листах до деканів і священників вимагав їх підтримати [33]. Відповідно народовці на сторінках «Діла» звинувачували митрополита в тому, що він «став проти всіх русинів», а своїми діями «наніс шкоду церкві й народу» [25].

У складному становищі опинився й спільний центральний руський виборчий комітет, у якому, відзначав Кирило Сушкевич, народовці були в меншості й, відповідно, відігравали «дуже дурну роль», усе ж це було «ліпше, що сидять в комітеті спільнім, бо інакше вся справа за невдачу виборів спала б на наших» [19, 47–48].

Про становище представників народовців у спільному виборчому комітеті свідчить і той факт, що під тиском молодих «старорусинів» вони змушені були поступитися своїми кандидатами в окремих округах, а проти Юліана Романчука розпочали брудну кампанію, звинувачуючи його в «зрадництві», називаючи «запроданцем ляхам» [25].

Незважаючи на заклики спільного тимчасового комітету до духовенства («Відозва головного руського комітету виборчого» від 2 травня 1885 р.) підтримати спільних кандидатів, більшість священників все-таки агітували своїх парафіян голосувати за кандидатів, призначених митрополитом Сильвестром Сембратовичем [31].

Наслідком взаємних звинувачень став повний провал виборчої кампанії, оскільки з 15 кандидатів, висунутих спільним руським виборчим комітетом, до парламенту пройшов лише один, а від митрополичого «блоку» – три і один як «незалежний» кандидат [7]. Не пройшов до парламенту і Юліан Романчук по виборчому окрузі Долина – Калуш – Бібрка, програвши ставленику польського виборчого комітету, за якого активно агітували «старорусини» й священники [8].

Підсумовуючи результати виборів, «Діло» відзначало, що представники народовців «випили до дна гірку чашу „спільної“ праці» і цим самим лише вони «сповнили велику патріотичну жертву» [8].

Після провалу виборів лідери народовців врешті-решт зрозуміли, що досягти нормальної співпраці із «старорусинами» не вдасться, отже необхідно створювати нове політичне товариство, яке повинно мати «ясну, розумну, народну програму, понятну кожному русинові і відчувану кожним русином... у всіх напрямках життя і розвою народного», а також «повинно поставити ясно питання наших відносин до держави, до правительства, до других краєвих народностей». Але головне завдання мало полягати в тому, щоб товариство «з любов'ю і довірою відносилося до простого люду в кожній справі» [8].

Незважаючи на критичні виступи «старорусинів» і деяких представників з народовського табору, ініціативний комітет до якого входили Юліан Романчук, Олександр Огоновський та ін., розпочав роботу над статутом і програмою. Широка громадськість довідалася про створення нового політичного товариства під назвою «Народна Рада» 24 жовтня 1885 р., коли у «Ділі» та «Батьківщині» були опубліковані відозва до народу та статут. Зокрема, у відозві наголошувалося, що новостворене товариство буде продовжувати традиції Головної Руської Ради 1848 р. у питанні самостійності «русько-українського» народу та його «окремності» від поляків і росіян. Лише така позиція забезпечить можливість українців від загрози стати «причіпкою якого другого, хоч би і найбільшого народу», а діяти самостійно, що дасть змогу «дійти до повного культурного, національного й політичного розвою», дотримуючись при цьому позиції рівноправності щодо інших народів Австро-Угорської імперії [32]. У статуті ж відзначалося, що для досягнення поставленої мети товариство використовуватиме такі засоби, як «загальні збори, віча, відчити, газети, вибори, петиції, меморандуми, ширення просвіти і добробуту» [34].

До виділу «Народної Ради» ввійшли представники трьох поколінь народовців. Зокрема старше репрезентували Степан Качала, Іван Борискевич, Іван Заячківський; середнє – Олександр Огоновський, Юліан Романчук, Олександр Барвінський, Микола Бучинський, Петро Лінинський, Василь Нагірний, О.Стефанович, Омелян Огоновський, а молодше – Микола Січинський, Іван Белей, Кость Левицький. Першим головою товариства було обрано Олександра Огоновського [34].

Цілком закономірно, що створення «Народної Ради» зустріли гострою критикою та нападками «старорусини», які звинувачували народовців у «зраді», «сепаратизмі» та інших «гріхах». У відповідь «Діло» опублікувало редакційну статтю «Потреба організації», в якій наголошувало, що товариство стоїть на «широкій народній основі» і має на меті «об'єднати всі патріотичні й умственні сили народу» для боротьби за «національне урівноправлення і економічну поправу біту» і заперечували будь-які інтриги й «загравання» як з поляками, так й австрійським урядом. Слушно відзначено, що в Галичині не існує політичних партій, а є лише їх зародки у вигляді окремих груп консерваторів, радикалів, клерикалів та ін., між якими й точиться боротьба «національних ідентичностей, національних проектів», що й гальмує поступ уперед. Тому «Діло» закликала припинити цю боротьбу й об'єднатися всім навколо національної програми [28].

Таким чином, унаслідок довголітнього протистояння та полеміки зі «старорусинами» народовці, вичерпавши всі можливості для порозуміння й спільної праці в політичному товаристві «Руська Рада», змушені були на початку 80-х рр. активізувати питання про доцільність створення нового політичного товариства, яке б охопило всі соціальні верстви українського громадянства Галичини й відстоювало національні інтереси в зносинах з урядом та протистояло наступу польських політичних кіл на ізоляцію українців від активного політичного життя.

«Народна Рада» вперше чітко сформулювала в своїх програмних документах мету діяльності, ставлячи в центрі уваги культурне й

матеріальне піднесення українського народу та відстоювання його політичних і національних прав.

Протиріччя, які виникли між «старорусинами» й народовцями зводилися до розбіжності в стратегії й тактиці стосовно вирішення важливих національно-політичних питань українського населення Галичини, що є характерним явищем і для нинішніх політичних процесів, яке відбуваються в Україні. Ґрунтовний та об'єктивний аналіз цих помилок дасть можливість їх уникнути в подальшому процесі державотворення.

Література

1. Аркуша О., Мудрий М. Русофілство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд / О.Ркуша, М.Мудрий // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 231 – 268; Грицак Я. Українське національне відродження в Галичині 19 – поч. 20 ст.: порівняльний аналіз соціального складу патріотичних груп / Я.Грицак // Краківські Українознавчі Зошити. – Краків, 1997. – Т. 5–6: 1996 – 1997. – С. 283 – 285; Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.; Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861 – 1901 (нарис з історії українського парламентаризму) / Ігор Чорновол. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002. – 288 с. та ін..
2. Аркуша О. Проблема консолідації національно-політичних сил українського галицького суспільства у 90-х роках XIX ст. / О.Аркуша // Молода нація. – Вип.3. – Київ, 1996. – С.197 – 212.
3. Барвінський В. Сучасна літопись // Правда. – 1879. – Ч. 7.
4. В ділі виборів // Діло. – 1885. – Ч.12.
5. Віденська журналістика о Jungruthenax // Правда. – 1877. – Ч. 11.
6. Вибори до Союму // Правда. – 1976. – Ч. 20.
7. Вибори до ради державної з групи сільських громад // Діло. – 1885. – Ч.56.
8. Гадки по виборах // Діло. – 1885. – Ч. 65.
9. Галичина й Україна в листуванні 1862 – 1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною / Упорядник і автор «Переднього слова» К.Студинський. – Харків – Київ. – Т. 1. – 1931. – 254 с.
10. Єще в справі виборів // Діло. – 1885. – Ч. 14.
11. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848 – 1914. З ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Львів: Друкарня ОО Василян у Жовкві, 1926. – Ч.1. – 736 с.
12. Лист Є. Желехівського до В.Навроцького від 22 червня 1870 р. // Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки НАН України імені Василя Стефаника (далі – ВР ЛННБ НАНУ). – Ф. 11 (Барвінські). – Спр. 1175.
13. Лист В.Барвінського до брата Олександра від 14 грудня 1879 р. // Відділ рукописів і текстології Інституту літератури НАН України (далі – ВР ІЛТ НАНУ) – Ф. 135 (Барвінський О.). – Спр. 2316.

14. Лист Ол. Барвінського до брата Володимира з кінця грудня 1879 р. // ВР ІЛТ НАНУ. – Ф. 135 (Барвінський О.). – Спр. 2194.
15. Лист В.Барвінського до В.Навроцького, грудень 1879 р. // ВР ЛННБ НАНУ. – Ф.11. – Спр. 3417.
16. Лист Б.Дідицького до редакції «Діла» від 15 квітня 1883 р. // ВР ІЛТ НАНУ. – Ф. 100. – Спр. 1537.
17. Лист І.Белея до О.Барвінського від 17 червня 1883 р. // ВР ЛННБ НАНУ. – Ф.11. – Спр. 596.
18. Лист Ю.Романчука до Я.Шведзицького від 16 грудня 1884 р. // ВР ІЛТ НАНУ. – Ф. 100. – Спр. 2629.
19. Лист К.Сушкевича до С.Качали від 14 березня 1885 р. // ВР ІЛТ НАНУ. – Ф. 100. – Спр. 1783/20.
20. Лист Т.Реваковича до Ол.Барвінського від 17 грудня 1893 р. // ВР ЛННБ НАНУ. – Ф. 11. – Спр. 2200.
21. Миръ // Слово. – 1885. – Ч.22.
22. Миръ // Діло. – 1885. – Ч.27.
23. Наше положенє // Діло. – 1985. – Ч. 80.
24. Наші народні хліби і потреби // Діло. – 1881. – Ч. 60.
25. Новий проект на знищенє Руси // Діло. – 1885. – Ч. 47.
26. По посліднім виборі // Діло. – 1881. – Ч.39.
27. Політика десперації // Діло. – 1885. – Ч. 6.
28. Потреба організації // Діло. – 1885. – Ч.118.
29. Рада Народна в Долині // Діло. – 1881. – Ч.78.
30. Рішуче слово // Діло. – 1886. – Ч. 73.
31. Русини виборці! // Діло. – 1885. – Ч. 44.
32. Русини галицької землі! // Діло. – 1885. – Ч. 113.
33. Рух виборчий // Діло. – 1885. – Ч. 51.
34. Статут політичного товариства «Народна Рада» у Львові // Діло. – 1885. – Ч. 113.
35. Центральний комітет виборчий // Діло. – 1885. – Ч. 10.

In the article is explained the process of difficult inter-correlation politics "starorysunny" and "narodovsky" cultural-political tendencies in Galychyna on the beginning 80s years of XIX century and the activity of one of the leader "narodovskogo" camp Julian Romanchuk in making of political society "Narodna Rada".

Key words: Galychyna, narodovtsy, "starorysunu", "Narodna Rada", "Rys'ka Rada", political confrontation.

УДК 230.1: 2
ББК 63.3 (4 Укр)

Василь Бурдуланюк

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ ГАЛИЧИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТЬ

У статті проаналізовано доробок українських вчених Галичини ХІХ – першої третини ХХ ст. у царині історії релігії і церкви. Звернено особливу увагу на дослідження діячів “Руської трійці”, істориків і краєзнавців, які працювали в Науковому товаристві імені Шевченка.

Ключові слова: історія церкви, релігія, “Руська трійця”, Ставропігійський інститут, Наукове товариство імені Шевченка, Записки НТШ.

Впродовж багатьох століть бездержавності України релігія і церква відігравали важливу роль у збереженні національної ідентичності та духовному розвитку українців. Тому цілком закономірним видається інтерес до релігійно-церковного життя вчених Галичини ХІХ – першої третини ХХ століть. Однак ця проблема досі не знайшла цілісного висвітлення в українській історіографії. Отож, метою статті є вивчення процесу дослідження історії релігії і церкви українськими вченими Галичини ХІХ – першої третини ХХ століть.

У кінці ХVІІІ – на початку ХІХ століть проявив себе як дослідник проблем релігії і церкви Модест Гриневецький. Він очолював кафедру догматичного богослов'я у Львівському університеті і спеціалізувався в теологічних науках. До найповажніших творів української богословської думки кінця ХVІІІ століття належить складений ним підручник “Настанова догматичного богослов'я”. У 1816 році вчений підготував для православної семінарії в Чернівцях “План впровадження систематичних богословських студій для православних у Чернівцях”. Заслужують на увагу також пояснення М. Гриневецького про походження українського церковного співу і його появу в Україні. Цінними, зокрема, є міркування автора про зміни в позначенні нот на письмі в Україні (від грецького до західноєвропейського зразка) і ролі в цьому друкарського верстата [40, 36–37].

На початку ХІХ ст. вчений і монах Варлаам Компаневич упорядкував матеріали з історії львівських монастирів св. Юрія та Онуфрія і на їх основі склав монастирські літописи. Літопис Святоюрського монастиря в 1841 році він опублікував [39, 6]. Завершує цикл праць з історії галицьких монастирів стаття В. Компаневича про Підгорецький монастир [13, 51–53]. У творчому доробку вченого є також деякі дрібніші публікації про церковне життя в Галичині.

Тоді ж збиранням матеріалів з історії церкви зайнявся відомий церковний діяч і вчений Михайло Гарасевич. Його дослідницька робота була пов'язана з відновленням у Львові митрополії УГКЦ. У праці “Аннали Руської церкви”, що з'явилась друком латинською мовою у Львові в 1862 році вже після смерті автора, він багато уваги присвятив, зокрема, історії Галицької митрополії, що, на думку вченого, містилася в сучасному селі Шевченковому біля Галича (церква св. Пантелеймона) [50, 90]. У міцній церкві автор бачив – і це лейтмотив згаданої праці – основу

для розвитку народу. В творчому доробку М. Гарасевича є також підручник з пастирського богослов'я для студентів духовної семінарії, “Хронологія галицьких митрополитів”, низка ґрунтовних статей з історії греко-католицької церкви, опублікованих у тогочасних німецьких часописах. Працював вчений і над історією Ставропігійського братства у Львові [41, 39–40].

У 1848 році з'явилося друком дослідження Івана Вагилевича “Монастир Скит у Маняві” [23, 48]. Автор опрацював переважно на основі народних переказів історію монастиря, приділив багато уваги його архітектурі та іконопису, що на той час уже були втрачені. Він одним із перших зумів оцінити іконостас, пізніше відомий як Богородчанський. Однак учений не зумів встановити засновника монастиря та час його виникнення.

Не був осторонь релігійно-церковної тематики й інший активний діяч “Руської трійці” Яків Головацький. У його творчому доробку є статті “Історичне дослідження про справи нашої церкви”, “Спроби і старання Римської курії ввести григоріанський календар у слов'ян православних та уніатів”, “Розвиток та діяльність Ставропігійського братства у Львові”. Збирав він матеріали також про введення унії в Галичині [4–7].

Вивчали історію церкви й галицько-українські вчені московфільського напрямку: Денис Зубрицький, Антон Петрушевич, Ісидор Шараневич, Антон Добрянський, Михайло Малиновський, Адріян Копистянський та ін.

У 1829 році співробітником Ставропігійського інституту в Львові став Денис Зубрицький. Він склав перший інвентарний опис архіву Ставропігії. Згодом учений видав “Літопис Львівського Ставропігійського братства”, “Історію давнього Галицько-руського князівства”, “Хроніку міста Львова”, “Нарис з історії руського народу в Галичині” та інші праці, в яких належним чином показав становище церкви на території краю [30; 50, 28–30]. Окрема його праця присвячена початковому періоду унії в Україні [42, 195].

Близько 60 публікацій з історії релігії та церкви має в своєму доробку Антон Петрушевич [20, 55–75]. Серед них слід виокремити, зокрема, дослідження “Про соборну Богородичну церкву в Галичі”, “Відомості про галицько-руських єпископів і митрополитів”, “Матеріали для історії Берестейської церковної унії з римським престолом”, “Йосиф Шумлянський, перший львівський уніатський єпископ”, “Історичні відомості про церкву св. Пантелеймона біля міста Галича” та ін. Зауважимо, що своїми публікаціями вчений привернув увагу сучасників до необхідності активних археологічних розкопок околиць Галича, хоч і допускав хибні трактування щодо місцезнаходження стародавнього Галича. В Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігаються рукописні спогади вченого з історії церкви [1, 1–10].

Проблеми історії церкви вивчав також Ісидор Шараневич. Цій тематиці присвячено майже 30 його наукових публікацій [9–11; 15, 25–34]. Вони торкаються проблем історії духовенства та церковного землеволодіння ХVІ – ХVІІІ століть, діяльності братств. Впродовж 1882–1885 років учений активно займався археологічними дослідженнями в Галичі, відкрив численні пам'ятки, пов'язані з цим містом. Тільки за перші два роки розкопок він разом із Л. Лаврецьким ідентифікували фундаменти

церкви Спаса над Кам'яним вивозом, Богородичної церкви під лісом Дібровою в урочищі Бідунь, а також Благовіщенської церкви при дорозі, що веде до Калуша тощо [50, 40]. Археологічні пам'ятки, виявлені під час цих розкопок, лягли в основу музею галицько-української старовини при Ставропігійському інституті у Львові.

Близько десяти праць з історії церкви належить перу Антона Добрянського. Виділимо, зокрема, дослідження “Хрещення Русі і утвердження християнської віри”, “Про початок і утвердження унії на руській землі”, “Коротка історична відомість про руських єпископів у Перемишлі”, “Стан Перемиської руської єпархії перед стома роками”, “Ісаія Борисович Копинський, православний єпископ перемиський” [17, 131–134]. У 1893 році його “Історія єпископів трьох об'єднаних єпархій Перемишльської, Самбірської і Сяноцької від найдавніших часів до 1794 року” побачила світ окремим виданням [24].

Проблеми історії релігії і церкви порушували в своїх працях й інші дослідники московільського табору. Так, Михайло Малиновський вивчав історію унії, опублікував дослідження про галицьку митрополію та історію руської церкви в Галичині [8, 44–45]; Богдан Дідицький написав працю про Львівську Ставропігію до 300-річчя її заснування [22], Пилип Свистун – про церковних діячів Петра Могили та Петра Ратненського [51], Осип Марков – про Луцьку Ставропігію з коротким оглядом історії греко-католицької церкви [46], Іван Левицький – про життя і діяльність Йосафата Кунцевича [43], Адріян Копистянський – про Львівську Ставропігію та Скит Манявський [37–38].

У 1880 році у Відні вийшла німецькою мовою двотомна праця вченого і церковного діяча Юліана Пелеша “Історія унії руської церкви з Римом”, в якій подано матеріали від давньоруських часів до XIX століття, а в 1883 році з'явилася друком його розвідка “Унія і православ'є”. Багаторічний парох із села Мшанець на Львівщині Михайло Зубрицький присвятив історії релігійно-церковного життя дослідження “Причинки до історії руського духовенства в Галичині в 1822–1853 роках”, “Деканальні й парохіяльні бібліотеки Перемиської єпархії” та “Добродійства польської шляхти для руської церкви і руського духовенства” [53, 58–59].

З кінця XIX століття важливим науковим центром Галичини стає Наукове товариство імені Шевченка. У творчому доробку вчених, що гуртувались у НТШ, чільне місце займало вивчення історії релігії та церкви. Зокрема, близько десяти публікацій згаданих проблемі присвятив Олександр Барвінський. З-поміж них виділимо праці присвячені Успенській церкві у Львові, Львівському братству, Києво-Печерській Лаврі, П. Кулішу та І. Пулюю як перекладачам Святого писання тощо [49, 192–197].

Уродженець села Павлівка поблизу Станіславова Юліан Целевич у своєму дослідженні “Дещо за поселення угорської України русинами і за унію церкви православної угорських русинів з Римом” порушив важливі питання церковного життя в краї від запровадження християнства до XVIII ст. [32, 35–36]. На багатому архівному матеріалі він написав також відоме дослідження “Історія Скиту Манявського”, в якому всебічно висвітлив його історію від заснування в 1611 році до закриття австрійською владою в 1785 році.

Питанням релігії та церкви значну увагу приділяв також М. Грушевський, котрий, як відомо, тривалий час проживав у Галичині. Низку публікацій на цю тему він опублікував у Записках НТШ: “Метрика самбірська: Подобиці з історії відносин релігійних”, “Печатка митрополита Константина з Звенигорода”, “Кілька документів до історії сільського духовенства в Галичині”, “До біографії митрополита Онисифора Дівочки” [14, 49–173]. Поглиблене вивчення цієї проблеми переросло в дослідження “З історії релігійної думки на Україні”, що вийшло друком у Львові в 1925 році. У ньому висвітлено релігійне життя в Україні з найдавніших часів до XIX ст., показано роль релігійної ідеології в суспільно-політичному та культурному розвитку [21].

Не залишались осторонь означеної проблеми й представники львівської історичної школи М. Грушевського. Присвячені різним аспектам церковних відносин їхні праці опубліковано на сторінках ЗНТШ. Маємо на увазі статті Олександра Сушка “Предтеча церковної унії 1596 р.”, “Епізод з життя Петра Скарги”, “Впроваджене єзуїтів до Польщі”, Федора Гулійчука “Хмельницький і сокальські бернардини” та “Петро Дорошенко і крехівські василяни”, Івана Крип'якевича “Пастирський лист Ангеловича з 1799 р.”, “Автобіографія холмського священика з першої половини XIX віку”, “Львівська Русь в першій половині XVI віку”, Богдана Бучинського “Студії до історії церковної унії”, Федора Срібного “Студії над організацією Львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст.”, Миколи Чубатого “Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії” [14, 131–326].

У цьому ж виданні публікували дослідження з окресленої наукової тематики й інші вчені. Зокрема, на сторінках ЗНТШ побачили світ дослідження Меланії Бордун “З життя українського духовенства Львівської єпархії в другій половині XVIII в.”, Юрія Кміта – “1848 рік і Львівська руська духовна семінарія” та “Причинки до історії руського духовного семінаря у Львові від 1837–1851 рр.”, Антона Крушельницького – “З дневника греко-католицького пароха 1848–1850 рр.”, Ярослава Гординського “Віденська греко-католицька духовна семінарія в 1852–1855 рр.” та “Основане греко-католицької церкви в князівстві Люкка в Італії”, Миколи Андрусика “Іван Хлопецький, перемиський православний єпископ-номінат в 1632–1633 рр.” [14, 104–335].

Значну увагу історії церкви, особливо в останні роки життя, приділяв Степан Томашівський. У 1916 році він опублікував дослідження “Церковний бік української справи”, а згодом – “Предтеча Ізидора: Петро Акерович, незнаний митрополит руський (1241–1245)” та “До історії питання: хто був архієпископ Петро 1245 р.” Трохи пізніше побачили світ його статті “Боярин чи ігумен?” та “До історії Перемишля і його єпископської катедри”. У 1928 році з'явилися друком розвідки вченого “Петро, перший уніятський митрополит України–Руси” й “Звідки Україна приймала християнство?” [34, 144–145]. Того ж року вчений розпочав працювати над великою історією церкви в чотирьох томах та не встиг її завершити [25, 870]. Опубліковано лише “Вступ до “Історії церкви в Україні”.

Зв'язаний із проблемами релігії й церкви комплекс питань активно осмислювали в першій третині XX ст. й інші дослідники. Скажімо, Микола Чубатий опублікував праці “Правне становище церкви в

Козацькій Україні”, “Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії”, “Митрополит Іпатій Потій, апостол церковної єдності”, “Суспільно-національна роль унії в житті українського народу”, “950-літ християнства на Україні [55–58], а в творчому доробку Амвросія Андроховича вагоме місце займають праці “Львівське Studium ruthenum”, “Віденське Barbareum (1774–1794)”, “Папська колегія театинів” та “Греко-католицька генеральна духовна семінарія у Львові” [28, 46].

У міжвоєнні роки за вивчення історії церкви взялися й молоді науковці. Так, Теофіл Коструба спочатку написав статтю “Неіснуючий монастир оо. Василіян у Чорткові”, а згодом з’явилися на сторінках тодішніх наукових видань його розвідки “Самборське єпископство в часах князя Лева”, “Нариси з церковної історії України X–XIII століття”, “Віра наших предків: Церковно-релігійна ідеологія у княжій Україні X–XIV ст.”, “Як Москва нищила українську церкву” тощо [25, 358]. Понад 30 публікацій з окресленої тематики є в творчому доробку Миколи Голубця. Значна частина з них присвячена історії церков та монастирів Галичини [18, 39–76]. Цікаву двотомну працю “Рід і герб Шептицьких” підготував і видав тоді І. Шпитковський [12, 11].

У 1924 – 1925 роках у Львові виходив часопис “Стара Україна”. Для нього І. Крип’якевич підготував низку цікавих статей (“З історії декоративного малярства на Україні (Божий гріб і вертеп у Львові XVII – XVIII в.в.)”, “Українські дерев’яні різьблені хрести XVII ст.”, “Перемиські владики в XV в.”) [3, 323–329, 341–344], а В. Карпович (Б.Януш – Б.В.) у публікації про львівські цвинтарі знайомив читачів із місцями поховань І. Вагилевича, митрополитів А.Ангеловича, Г.Яхимовича та С.Литвиновича [3, 309–319].

У львівський період творчості археолог Ярослав Пастернак на пропозицію митрополита А. Шептицького проводив у 1933 році розкопки церкви св. Юрія у Львові, у 1935 році – храму з княжих часів в селі Побережжя на Прикарпатті, а в 1936 році відкрив фундамент Успенського собору давнього Галича в Крилосі. У 1937 році вчений розкопав усередині згаданого храму саркофаг із похованням князя Ярослава Осмомисла [35, 27, 29]. Про свої знахідки під час розкопок Ярослав Пастернак знайомив сучасників через науково-популярні публікації в часописах та газетах Галичини.

Низка публікацій із релігійної тематики з’явилась на сторінках “Літературно-наукового вісника”, що від 1898 року виходив у Львові. Скажімо, В. Гнатюк опублікував тут замітки “Вавилон і Біблія” та “Діяльність католицьких монахів в Австрії”, М. Кордуба – “Біблія в освітленні найновіших вавилонських розкопок”, О. Лотоцький – “Церковна справа на Україні”, С.Петлюра – “Галицькі відносини в світлі «Церковного вестника»”, А.Річицький – “Свята Софія Київська”, Іван Франко – “Вавилон і Новий Завіт” та “Ювілей Британського Біблійного товариства” тощо [62, 447]. У творчому доробку І. Франка, як відомо, є й ряд інших публікацій з окресленої тематики.

Свій внесок у характеризовану проблему зробили також літературознавці. Кирилові Студинському, зокрема, належить дослідження “Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в 1831–1846 роках”, “В тристалиї смерті митрополита Іпатія Потія”, “Львівська духовна семінарія в часах Маркіяна Шашкевича”, “З

минулого парохії церкви святої Варвари у Відні” [29, 164–201]. У творчому доробку Василя Щурата є розвідки “Афон і Афонські монахи”, “Чернеча республіка на Афоні”, “Два письма еп. Іннок. Винницького: причинки до історії западноруської церкви XVII в.”, “До біографії і писань Івана з Вишні”, “Святе письмо в Шевченковій поезії”, “В обороні Потієвої унії. Письмо о. Петра Камінського ЧСВВ авдітора греко-католицької митрополії 1685 р.” [34, 124; 60 – 61] тощо. Понад 20 публікацій з релігійно-церковної тематики належить перу Михайла Возняка. Кращими з них є “З приводу українців – латинників”, “З різдвяного гумору в старій Україні”, “Дещо про великодні церковні пісні і їх творців”, “З поля української духовної вірші”, “Знахідки до української великодної драми”, “Перший історик церкви з вихованців Львівської духовної семінарії”, “Колядки в записі М.Шашкевича” [48, 182–207] та ін.

Окремі аспекти релігійно-церковних відносин порушували в своїх студіях й інші представники філологічної науки. Так, серед праць Олександра Колесси є дослідження “Лаврівські пергаментні листки” та “Городське Євангеліє XII – XIII ст.” [27, 5], Ярослава Гординського – “Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧСВВ у Львові” [19], “Віденська греко-католицька духовна семінарія в 1852-1855 рр.” [52, 53], Омеляна Калужняцького – “Христинопільський апостол”, “Збірники Нямецького монастиря № 20 і 106” та “Про суть і значення народно-етимологічних визначень християнських святих” [17, 48-49].

Не оминули окреслену проблему і мистецтвознавці. На сторінках ЗНТШ вони помістили декілька цікавих публікацій. Зокрема, Іларіон Свенціцький опублікував дослідження “Похоронне голосіння і церковно-релігійна поезія”, “Бучацьке євангеліє: Палеографічний опис”, “Галицько-руське церковне малярство XV – XVI ст” та “Новосадський Апостол. Опис рукопису XIV в.”, уродженець Східної України Вадим Щербаківський – “Дерев’яні церкви на Україні і їх типи” та “Церкви на Бойківщині”, а його земляк Володимир Січинський – “Бойківський тип дерев’яних церков на Карпатах”, [14, 214–327].

Окрім згаданих праць у творчому доробку І.Свенціцького з церковно-релігійної тематики є також праці “Церковно- і руськослов’янські рукописи Публічної бібліотеки Народного Дому у Львові”, “Дещо про церковну старину”, “Лаврашевське Євангеліє початку XIV ст.”, “Дерев’яні церкви Галицької Русі XVII – XVIII ст.”, “Культурна праця Скиту Манявського”, “Складові частини Богородчанського іконостасу”, “Різдво Христове в поході віків”, “Тематичний уклад стінопису церкви св. Юра в Дрогобичі” [31, 16–36] та ін.

Деякий час перебував у міжвоєнний період у Галичині Володимир Січинський. З-під його пера тоді вийшли дослідження “Великодні листівки”, “Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 року”, “Дзвіниці і церкви Галицької України XVI – XIX ст.”, “Повстання та еволюція форм трьохдільного заложення української церкви XII – XVIII ст.”, “Крехів”, “Архітектура Лаврова”, “Замкова церква св. Миколая у Львові”, “Церква св. Духа греко-католицької духовної семінарії у Львові”, “Хрести”, “Церковна різьба” [16, 10–40] тощо.

Цікаве двотомне дослідження “Українські дерев’яні церкви” [47, 225] опублікував у 1937 році у Львові мистецтвознавець Михайло Драган.

Починаючи з 1908 року, працював у Національному музеї у Львові В.Щербаківський. Він часто їздив Галичиною і Закарпаттям, де ретельно досліджував церковну і народну архітектуру та пам'ятки мистецтва. Наслідком цього стала монографія "Архітектура у різних народів і на Україні", що з'явилася друком 1910 року. У розділі, присвяченому українській архітектурі, вчений охарактеризував архітектурні пам'ятки з різних регіонів України, порівняв здобутки українського народу з досягненнями в цій галузі інших народів. В іншій праці вчений слушно зауважував, що, попри відмінності бойківських церков на Закарпатті і козацьких на Полтавщині, головні риси їх спільні [59, 17–18]. Отже, незважаючи на тривалу роз'єднаність українських земель, народ зумів зберегти свою спільну вдачу, і ця одноцільність народної душі яскраво простежується на прикладі церковної архітектури.

Як бачимо, релігійно-церковне життя в Україні займало важливе місце в дослідженнях українських вчених Галичини ХІХ – першої третини ХХ століть, і вони зробили вагомий внесок у вивчення цієї важливої проблеми.

Література

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДА України у Львові). – Ф.129. – Оп.3 – Спр.258.
2. ЦДА України у Львові. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.390.
3. ЦДА України у Львові. – Ф.402. – Оп.1. – Спр.6.
4. Львівська наукова бібліотека імені В.Стефаника НАН України, відділ рукописів (далі – ЛНБ ім.В.Стефаника НАНУ, ВР). – Ф.36. – Спр.642.
5. ЛНБ ім.В.Стефаника НАНУ, ВР. – Ф.36. – Спр.652.
6. ЛНБ ім.В.Стефаника НАНУ, ВР. – Ф.36. – Спр.653.
7. ЛНБ ім.В.Стефаника НАНУ, ВР. – Ф.36. – Спр.691.
8. ЛНБ ім.В.Стефаника НАНУ, ВР. – Ф.2. – Оп.2. - Спр.135/1.
9. ЛНБ ім.В.Стефаника НАНУ, ВР. – Ф.170. – Спр.4.
10. ЛНБ ім.В.Стефаника НАНУ, ВР. – Ф.170. – Спр.5.
11. ЛНБ ім.В.Стефаника НАНУ, ВР. – Ф.170. – Спр.6.
12. ЛНБ ім.В.Стефаника НАНУ, ВР. – Ф.266. – Спр.113/8.
13. Антонович О. Варлаам Компаневич // Вісник НТШ. – 2006 - Ч. 35.
14. Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Т.1 – ССХL, 1892–2000 – Львів: НТШ, 2003.
15. Борчук С., Гаврилів Б., Грабовецький В. Історико-краєзнавчі дослідження Ісидора Шараневича. – Коломия: Вік, 1997.
16. Володимир Січинський: бібліографічний покажчик. – Львів, 1996.
17. Временник Ставропигийского института с месяцесловом на 1923 годъ. – Львов, 1922.
18. Голубець М. Бібліографічний покажчик. – Львів, 2005.
19. Гординський Я. Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧСВВ у Львові. – Жовква, 1927.
20. Грабовецький В, Королько А. Антон Петрушевич – дослідник історії Галичини. – Івано-Франківськ: Плай, 2001.
21. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К.: Освіта, 1992.

22. Дедицкий Б. Львовская Ставропигія и 300 – летній праздникъ ек существования.– Львов, 1886.
23. Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець. – К.: Наукова думка, 1993.
24. Добрянский А. История епископов трех соединенных епархий Перемишльской, Самборской и Сяноцкой от древнейших времен до 1794 г. – Львов, 1893.
25. Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001.
26. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996.
27. Др. Олександр Колесса. – Б.м., б.р.
28. Енциклопедія українознавства. У 11 т. – Львів, 1993. – Т.1.
29. Єдлінська У. Кирило Студинський. 1868–1941: Життєписно-бібліографічний довідник. – Львів, 2006.
30. Зубрицкий Д. Летопись Львовскаго Ставропигийскаго братства. – Львов, 1850.
31. Іларіон Семенович Свенціцький (До 120-річчя від дня народження). – Л.: ЛДУ, 1996.
32. Історик, етнограф, педагог: Матеріали міжвузівської наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Юліана Целевича. – Івано-Франківськ, 1993.
33. Калакура Я. Українська історіографія. – К.: Генеза, 2004.
34. Качкан В. Хай святиться ім'я твоє. Книга друга. – Коломия: Вік, 1996.
35. Коваль І. Дослідник підземного архіву України.– Галич; Львів, 1999.
36. Копистянський А. Скит Манявський: 9 оригінальних фотографічних знімок з історичним поясненням. – Перемишль, 1927.
37. Копистянский А. Материалы, относящиеся к истории Львовского Ставропигиона в 1700 – 1767 г.г. – Львов, 1936.
38. Копистянский А. Дополнение к материалам, относящимся к истории Львовского Ставропигиона в ХVIII ст. – Львов, 1937.
39. Крип'якевич І. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму.– К.: Видавництво АН УРСР, 1962.
40. Купчинський О. Модест Гриневецький // Вісник НТШ. – 2002 – Ч. 27.
41. Купчинський О. Михайло Гарасевич // Вісник НТШ. – 2004 – Ч. 32.
42. Куций І. Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894р.р.) Рецепція національної історії. – Тернопіль: Джура, 2006.
43. Левицкий І. Житте Святого Іосафата Кунцевича. – Львов, 1886.
44. Малиновский М. Обзорение истории Церкви Русской, изрядние Галицкой. – Львов, 1852.
45. Малиновский М. Исторична ведомость о митрополіи руской в Галиче. – Львов, 1875.
46. Марков О. Луцкая Ставропигія и короткая история русско-униатской церкви. – Львов, 1892.
47. Митці України. Енциклопедичний довідник. – К.: Українська енциклопедія, 1992.
48. Мороз М. Бібліографія наукових праць академіка М. С. Возняка. – Львів, 1968.
49. Олександр Барвінський. 1847–1927. Матеріали конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Олександра Барвінського. Львів, 14 травня 1997 року. – Львів, 2001.

50. Педич В. Історична школа Михайла Грушевського у Львові. – Івано-Франківськ, 1997.
51. Свистун Ф. Св. Петро Ратненський. Петро Могила. – Львов, 1904.
52. Хроніка НТШ. – Львів, 1918. – Ч. 60–62.
53. Хроніка НТШ. – Львів, 1920. – Ч. 63–64.
54. Хроніка НТШ. – Львів, 1926. – Ч. 67–68.
55. Чубатий М. Митрополит Іпатій Потій, апостол церковної єдності. – Львів, 1914.
56. Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. – Львів, 1917.
57. Чубатий М. Суспільно-національна роля унії в житті українського народу. – Львів: Мета, 1934.
58. Чубатий М. 950 літ християнства на Україні. – Львів, 1938.
59. Щербаківський В. Українське мистецтво. – I. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві. – Львів; Київ, 1913.
60. Щурат В. Святе письмо в Шевченковій поезії. – Львів, 1904.
61. Щурат В. В обороні Потієвої унії: Письмо о. Петра Камінського ЧСВВ авдітора греко-католицької митрополії 1685 р.. – Львів, 1929.
62. Ясінський Б. Літературно-науковий вістник. Показчик змісту. Том 1–109 (1898–1932). – Київ; Нью-Йорк: Смолоскип, 2000.

In the article the creation of the Ukrainian scientists of Galichyna of the 19-th – the second third of the 20-th century in the area religion's and church's history is analysed. Special attention is payed to the research of figures of "The Ruska Trinity", historians and regional ethnographers, who worked in the Scientific Community named after T. Shevchenko.

Key words: the church's history, religion, "the Ruska Trinity", the Staropigiyskiy Institute, the Scientific Community named after T. Shevchenko, notes of NTSH.

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр)

Igor Soliar

ІДЕЯ КОНСОЛІДАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ СИЛ У ДІЯЛЬНОСТІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ І РАДИ РЕСПУБЛІКИ В 1921 Р.

У статті проаналізовано взаємини наддніпрянських і західноукраїнських політичних сил в еміграції після Варшавської угоди 1920 р., спроби їх консолідації в формі Всеукраїнської національної ради та Ради Республіки, а також взаємини між ними.

Ключові слова: консолідація, Всеукраїнська національна рада, Рада Республіки.

Еміграційні уряди УНР і ЗУНР після Варшавської угоди 1920 р. відстоювали різні програми розв'язання українського питання. Водночас окремі політичні сили Наддніпрянщини і Західної України, які сповідували соборницьку ідеологію, намагались знайти консолідаційну платформу, робили спроби об'єднання в різних організаційних формах.

Об'єктом даного дослідження є діяльність Всеукраїнської Національної ради (ВНРади) і Ради Республіки в 1921 р., а предметом – консолідаційні процеси в середовищі українських партій після Варшавської угоди 1920 р. Ця проблема є мало досліджена. Окремі аспекти діяльності ВНРади і Ради Республіки проаналізовано в дослідженнях В. Трошинського [10], Ю. Сливки [8], М. Сосновського [9] та ін.

Після підписання Варшавської угоди 1920 р. ініціатива порозуміння виходила з еміграційного середовища у Відні, де перебували центральні (органи) осередки більшості українських політичних партій. Керуючись постановами партійної конференції, наприкінці травня 1920 р. Закордонне бюро Української партії соціалістів-федералістів (далі – УПСФ) на одному з засідань Ради Українського національного державного союзу запропонувало скликати Всеукраїнський конгрес. Рада прихильно поставилася до цієї пропозиції. Вже в середині червня відбулися збори, в яких взяли участь навіть деякі кубанські та американські українські діячі. Всі вони визнали ідею Всеукраїнського конгресу актуальною і погодились з потребою його якнайшвидшого скликання. Таким чином склалася ініціативна група, яка на початку липня 1920 р. провела декілька ширших нарад українських діячів різних напрямів [3, 357].

Унаслідок з'ясувалося, що українські комуністи та соціалісти-революціонери не бажають співпрацювати з іншими політичними угрупованнями. Натомість представники решти груп дійшли згоди та ухвалили обрати організаційний комітет щодо скликання конгресу. Однак уже в серпні, коли дійшло до виборів складу комітету, галицькі націонал-демократи і радикали відмовилися брати в ньому участь із тактичних міркувань. Щоправда, вони зазначили, що "це рішення є "тимчасовим" і що згодом, можливо, вони і возьмуть участь у конгресі" [3, 357].

Звісно, таке ставлення частини галицької та наддніпрянської громадськості певною мірою знеохотило й найпалкіших прихильників

конгресу. Але вони продовжили працю й наприкінці серпня 1920 р. таки обрали організаційний комітет. До його президії увійшли: Олександр Греків (безпартійний), Олександр Макаренко (соціаліст-самостійник), Мілена Рудницька-Лисяк (безпартійна), Федір Слюсаренко (соціаліст-федераліст), Володимир Старосольський (соціал-демократ) і Степан Шемет (хлібороб-демократ). Проте скликати Всеукраїнський національний конгрес 1 жовтня 1920 р., як планувалося влітку, не вдалося [1, 45].

Ідею об'єднання в формі Всеукраїнського національного конгресу неоднозначно трактували різні політики: одні хотіли бачити в ньому організацію певної групи партій, що відразу розпочне працювати на захист української державності; інші сподівалися перетворити конгрес на опору українського петлюрівського уряду (причому ті й ті вважали, що конгрес повинен опиратися винятково на українську еміграцію); треті назагал заперечували потребу конгресу до часу, поки більшовики не залишать території України.

На жаль, різниця в поглядах щодо розв'язання українського питання була настільки значною, що подолати її не вдалося. Наприклад, хлібороби і соціал-демократи рішуче обстоювали соборність України і не хотіли визнати факт існування незалежних Галицької та Кубанської республік; самостійники-соціалісти та хлібороби домагалися включення до програми конгресу питання про уряд УНР; деякі члени комітету бажали, щоб конгрес обов'язково засудив польсько-українську війну і т.ін. Та головним було те, що ініціатори розглядали конгрес лише як Всеукраїнський національний центр, який не втручатиметься в офіційну державну роботу, натомість частина комітету обстоювала думку, що він мусить вирішити питання про верховну владу УНР.

Дискусія стала поштовхом для певних організаційних кроків. 8 грудня 1920 р. відбулася нарада українських діячів, яка обговорила питання про утворення за кордоном Всеукраїнського національного центру. Всі присутні (наддніпрянци й наддністрянці) загалом позитивно поставилися до цієї думки. Вони обрали комісію, яка мала виробити платформу і скликати нову нараду, запросивши і тих діячів, котрі випадково не були на першому зібранні. "Загальне враження, – писала "Воля" 11 грудня 1920 р., – що на цей раз спроба утворення всеукраїнського громадянського центру піде краще і легше, бо всі вже погодилися з тим, що ця організація не має втручатись в компетенцію урядів, що обстоюючи в принципі соборність, необхідно розуміти її широко і т. д." [1, 47]. Цього разу було очевидно, що політичні угруповання мусять знайти "мінімум", який їх об'єднає, бо відстоюючи свої програмні "максимальні" вимоги, вони ніколи не досягнуть порозуміння.

Лише на нараді представників частини партій і організацій з Наддніпрянщини і Західної України 23 грудня 1920 р. у Відні сформульовано "Основні положення платформи Всеукраїнської Національної Ради":

– оборона національної єдності українського народу і відновленої ним державної самостійності українських земель;

– з'єдинення поодиноких українських земель в одноцільній державі на умовах, які будуть вироблені правно-державними органами тих земель (Велика Україна, Галичина, Кубань та ін.);

– народоправний лад в українській державі, державний устрій якої мало встановити Національне Зібрання, обране на підставі п'ятичленної виборчої формули;

– переведення парламентарним шляхом аграрної реформи, з тим, що в основу аграрної політики має бути положена засада сталого володіння землею селянством;

– реальне забезпечення за робітництвом його домагань в соціальній області, як охорона праці, воля професійного руху і т. п.;

– забезпечення національним меншостям національно-персональної автономії, основи якої установаць Національне зібрання" [4, 141–142].

4 січня 1921 р. у Відні відбулося установче зібрання ВНРади, в якому взяли участь наддніпрянські (соціалістів-революціонерів, соціалістів-самостійників, соціалістів-федералістів, народних республіканців, народна) і західноукраїнські (народно-трудова, радикальна, селянсько-радикальна) партії, а також представники Буковини, Ліги віднови України і Українського жіночого союзу у Відні. Головою установчих зборів обрано генерала О. Грекова, а секретарями – Г. Микитя і Ф. Слюсаренка. Після довготривалого обговорення обрано Президію ВНРади у такому складі: голова – С. Шелухін (соціаліст-федераліст), перші заступники – Р. Перфецький (народно-трудова партія), Бич (представник Кубані), генерал О. Греков; секретар – М. Залізник (соціаліст-революціонер). Також обрано виконавчий комітет із 10 осіб [15]. Повний склад Всеукраїнської Національної Ради становив 75 осіб (45 представників мала Наддніпрянщина, 18 – Західна Україна, 7 – Кубань; 5 – нетериторіальні організації: Ліга віднови України, Український жіночий союз).

Першого лютого 1921 р. розпочала роботу перша сесія загальних зборів ВНРади в "Учительському домі" у Відні. Її відкрив президент ВНРади – сенатор С. Шелухін, який коротко охарактеризував внутрішнє й міжнародне становище України. Він ствердив, що "у ВНРаді наступила консолідація українських партій". Доповідь про діяльність президії й виконавчого комітету на пропозицію А. Жука взято до відома.

Цього ж дня члени ВНРади заслухали реферати М. Кушніра-Якименка і С. Дністрянського про міжнародне становище України. Обидва детально охарактеризували ставлення європейських чинників щодо розв'язання українського питання (реферат М. Кушніра-Якименка висвітлював позицію наддніпрянських політичних партій, а реферат С. Дністрянського – західноукраїнських).

Дискусія тривала 2–4 і 12 лютого на засіданнях сесії, а також – на нарадах територіальних груп. Незважаючи на гострий характер, ВНРада 12 лютого 1921 р. все ж ухвалила постанови, в яких ідеалом українського народу проголошено з'єднання всіх українських земель в одну суверенну соборну державу, розуміючи соборність як спілку держав на певних державно-правничих умовах. Оцінюючи міжнародне становище та місце українського питання, вона підкреслювала, що "непевний стан речей на Сході Європи, який може перенестись і на цілу Європу, є наслідком дотеперішньої хибної політики держав Антанти та споневірення ними в

ряді випадків принципу само означення і національної єдності народів” [7]. Крім цього, засуджувалася політика польського уряду щодо українських земель, а Варшавський договір 1920 р. оцінювався таким, що суперечить українським національним інтересам.

Водночас найбільше “петлюрівців” скупчилося в Тарнові, який став місцем осідку уряду УНР в еміграції. Наддніпрянський уряд був занепокоєний “антипетлюрівськими” настроями у Відні, організаційною активністю опонентів. Не бажаючи втрачати провідної ролі серед емігрантських інституцій, уряд УНР ухвалою від 9 січня 1921 р. утворив Раду Республіки, яка мала діяти “на час перебування Уряду УНР поза межами території Республіки” як тимчасовий верховний орган народної влади. Рада Республіки ставала ніби “предпарламентом” українського народу. І. Фещенко-Чопівський вважав причиною створення Ради Республіки те, що “голосно вже обвинувачувано Уряд у слабій активності, просто бездіяльності. Відчувалась необхідність у створенні якогось “громовідводу”, якоїсь відпружуючої акції, яка скупчила би на собі увагу громадянства та була би “вентелем безпеки” між Верховною Владою та її Урядом з однієї сторони та громадянством з другої. Таким “громовідводом” стала на деякий час Рада Республіки.

Мандати в Раді Республіки (67) поділено між політичними партіями так: 2 – Українська народна партія; 5 – народні республіканці; 5 – соціалісти-самостійники; 4 – селянські соціалісти; 5 – соціал-федералісти (радикальні демократи); 7 – соціал-демократи; 1 – трудовики; 5 – хлібороби-демократи; 6 – єврейські партії; 2 – представники поляків; 1 – представники німців; 4 – залізничники; 2 – поштовики; 4 – представники місцевого самоврядування; 4 – українських кооператорів; 3 – культурно-освітніх організацій.

З компетенції Ради Республіки було виділено питання 1) державного устрою УНР та її конституції; 2) змін в засадах робітничого та земельного законодавства; 3) прав національних меншин. Натомість предметом розгляду Ради Республіки вважали: 1) пропозиції уряду; 2) внески комісії Ради Республіки; 3) внески депутатів; 4) запитання та інтерпеляції; 5) петиції.

Голова ВНРади С. Шелухін загалом позитивно оцінив утворення Ради Республіки, надіючись на співпрацю: “В Тарнові, теж за межами української землі, засновується інший центр. І ми вітаємо його, як вітаємо всяке українське об’єднання. Правда, наш центр в кращій становищі, бо ми можемо зовсім свobodно й незалежно висказувати свої думки.

Але із-за цього не хочемо з тарнівським центром ворогувати. Совість наша чиста і руки наші чисті. Не претендуємо на жодні функції влади, тільки на координацію всіх нервів і органів українського мозку, зведених під один знаменник української державности. Може під цим гаслом прийдуть до нас згодом і люде з тарнівського центра...” [5, 118].

Із всіх українських політичних партій лише народні республіканці, соціалісти-федералісти, соціалісти-революціонери і соціалісти-самостійники були представлені в окремі періоди в обох радах, а поза ними опинились українські комуністи й ліві соціал-революціонери.

На третьому засіданні Ради Республіки 20 лютого 1921 р. розглянуто питання ставлення до ВНРади. Представник народних республіканців О. Ковалевський підкреслив: “Ми гадали, що Всеукраїнська Національна

Рада у Відні допоможе державному центру в його політично-державній роботі, що вона об’єднає еміграцію і що, може, вона, перебуваючи в інших обставинах, стане тією вільною трибуною, якою ми не розпоряджаємось. Але Всеукраїнська Національна Рада у Відні стала на всі принципи, крім зазначених вище. І це змушує нас змінити своє відношення до Національної Ради. Умови, які заключено урядом УНР з якою б то не було державною – мусять бути виконані. Розв’язані вони можуть бути тільки правним органом Української Народної Республіки. Коли ж ми бачимо, що компетенцію анулювання деяких договорів бере на себе орган, якому ця компетенція не належить – ми з цим миритися не можемо і вважаємо це за намір до захоплення влади. Ми гадаємо, що об’єднання всіх українських національних сил, як в Галичині, так і Великій Україні – є безумовно бажаним і потрібним, але ми ніколи не зрозуміємо, коли річ йтиме про Велику Україну і нам казатимуть, що її інтереси мусять іти в фарватері Галицької Державности [6, 475]. Не погоджуючись із засадами політики ВНРади, О. Ковалевський заявив про вихід Української народно-республіканської ради з ВНРади. За співпрацю виступили представники залізничників А. Білопольський і соціалістів – федераліст М. Корчинський. Соціал-демократ І. Романченко, критикуючи склад і характер ВНРади підкреслив, що остання порушила принцип соборності, оскільки “наддніпрянці не мають там представництва, яке би відповідало їх кількості” [6, 475].

Не заперечуючи потреби консолідації українських політичних сил, різних статусів цих рад (громадсько-політичної організації і державної інституції в еміграції), представник ВНРади О. Назарук у статті “Всеукраїнська Національна Рада і Рада Республіки” полемізував з О. Ковалевським щодо напрямів діяльності Ради Республіки: “З української й польської преси довідуємося, що наддніпрянський уряд не хоче згодитися на те, щоб до компетенції цього передпарламенту належали справи військові й заграничної політики. Внутрішні справи усуває з його компетенції факт, що наддніпрянський уряд не має території, а фінансові справи усуває факт відомого відношення до Польщі. Отож – що властиво лишається тій Раді Республіки до вирішування? Пан О. Ковалевський пише, що це мав би бути “орган консолідованої української національної думки там, де неможливе представництво двох найсильніших політичних партій Галичини із-за їх становища супроти Польщі. Але – йдім далі. Чи можливе це бодай для Наддніпрянської України? Відповідь на це може бути тільки така: Можливе, але тільки так довго і в такій мірі, як довго і в якій мірі буде це вигідно для Польщі” [5, 119].

Лютнева 1921 р. полеміка між окремими представниками ВНРади і Ради Республіки засвідчила неможливість співпраці між цими організаціями через різні підходи до оцінки міжнародного становища й зовнішньої політики уряду УНР. Остаточо припинено діалог ВНРади і Ради Республіки після того, як члени Президії та Виконавчого комітету ВНРади О. Греков, О. Макаренко та О. Андрієвський підписали 24 березня 1921 р. декларацію, в якій, підтверджуючи умови Варшавського договору, заявили, що Україна “повинна ввійти в політичний, економічний і військовий союз з Польщею та Францією”, а східногалицьке питання кваліфікували як внутрішньопольське.

На засіданні 22 квітня 1921 р. Виконавчий комітет ВНРади засудив цю декларацію та її авторів, а Західноукраїнська територіальна група заявила про свій вихід з Ради.

Таким чином, чергова спроба консолідації політичних сил Наддніпрянщини і Західної України зазнала невдачі. Основною причиною загострення відносин ВНРади і Ради Республіки були ідеологічні протиріччя наддніпрянських і західноукраїнських політиків, які не вдалося подолати після Варшавського договору 1920 р. І. Кедрин, перерахувавши в 1960-х рр. книжечку “Перша сесія Всеукраїнської Національної Ради”, влучно підкреслив, що “наведені у тій брошурі промови – це жалюгідний доказ тамошнього спантеличення умів та взаємного закукурічення обласних гурра-патріотів” [2, 73]. Водночас Рада Республіки, яка продовжувала свою діяльність до серпня 1921 р., не змогла консолідувати навіть наддніпрянські політичні сили. Причиною цього, як не дивно, були ті самі розбіжності, котрі існували в таборі ВНРади: 1) зовнішньополітичні орієнтири, 2) ставлення до уряду УНР і до С. Петлюри.

Література

1. З українського життя на чужині // Воля. – Т. 4. – Відень, 1820. – 11 грудня. – С. 45–47.
2. Кедрин І. Життя–події–люди. Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – 724 с.
3. Кушнір-Якименко М. Чому неможливо скликати нині Всеукраїнський Національний Конгрес // Воля. – Т. 4. – Відень, 1920. – 20 листопада. – С. 359.
4. N.N. [Назарук О.] Всеукраїнська Національна Рада // Воля. – Т. 1. – Відень, 1921. – Ч. 1. – С. 141–142.
5. Назарук О. Всеукраїнська Національна Рада і Рада Республіки // Воля. – Ч. 3. – С. 117–119.
6. Рада Республіки. (Третє засідання) // Воля. – Ч. 10. – С. 474–477.
7. Постанови Всеукраїнської Національної Ради // Український вістник. – 1921. – 1 квітня.
8. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). – К., 1985. – 271 с.
9. Сосновський М. Шляхами реалізації концепції всеукраїнської єдності // Перший світовий Конгрес Вільних українців. Матеріали. – Вінніпег; Нью-Йорк; Лондон, 1969. – С. 9–44.
10. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.

Relations of superdnipronal and the Western Ukrainian political forces in emigration after Warsaw's argument in 1920, attempts of them consolidations in the form of All-Ukrainian national Soviet of Republic, them relations are investigated.

Key word: consolidation, All-Ukrainian national Soviet, Soviet of Republic.

УДК 94(477.83/.86)

ББК 63.3(4Укр)624

Емілія Андріїв

ФАХОВЕ І ПРОФЕСІЙНЕ ШКІЛЬНИЦТВО ГАЛИЧИНИ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944 рр.)

У статті досліджено процес розвитку мережі фахового і професійного шкільництва на території дистрикту Галичина під час німецької окупації (1941–1944 рр.). Класифіковано школи за галузями та освітнім рівнем і проаналізовано їх діяльність. Простежено роботу Українського Центрального Комітету у сфері розвитку фахового та професійного шкільництва.

Ключові слова: дистрикт Галичина, професійне передшкілля, званово-обов'язкові школи, фахові школи.

Друга світова війна стала великим випробуванням для українського народу. Окупація докорінно змінила політичну ситуацію в Україні. Заходи німецьких властей восени 1941 р. на території Галичини дали можливість країнам відновити діяльність “Просвіти”, “Союзу українок”, професійних театрів у Львові, Станіславі, Тернополі, Коломиї, Стрию. Проте найбільшого розвитку набуло шкільництво – найнижча ланка у сфері культури. В умовах війни це мало важливе значення для підтримання загальноосвітнього та культурного рівня населення. У сучасній історичній науці питання розвитку шкільної мережі та зокрема професійних і фахових шкіл в роки німецької окупації недосліджене.

Відомо, що до розвитку освіти на захоплених територіях керівництво Німеччини ставилося негативно. Вважалася достатньою чотирикласна школа, де б вчили рахувати, писати та переконували в тому, що Божа заповідь полягає у покорі німцям [17, 13]. Але, потреба німецької економіки перш за все у кваліфікованій робочій силі та надзвичайні обставини військового часу змусили окупаційні влади сприяти розвитку робітничого шкільництва на теренах Галичини. Тому об'єктом наукового дослідження є заходи окупаційних властей з розвитку мережі робітничого шкільництва на території дистрикту Галичина та участь у цьому Українського Центрального Комітету.

Джерельною базою публікації є матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України – фонд 3959с. Український Центральний Комітет у м.м. Краків (Польща) та Львів, фонд 3975 Український Окружний Комітет у Тернополі, фонд 4329 Генерал-губернатор округу Галичина; Державного архіву Івано-Франківської області – фонд Р-36 Станіславське окружне староство дистрикту Галичина; Державного архіву Львівської області – фонд Р-35 Губернаторство дистрикту Галичина м. Львів і періодика того часу: газети “Бережанські вісті”, “Львівські вісті”, “Рідна земля”, “Станіславське слово” та “Українське слово”.

Метою статті є спроба описати і проаналізувати процес розвитку мережі робітничого та фахового шкільництва на території дистрикту Галичина під час німецької окупації 1941–1944 рр.

Розвиток фахової та професійної освіти в Галичині окупаційна адміністрація здійснювала відповідно до інструкції з організаційних

питань від 26 серпня 1941 р., яка передбачала для українців дистрикту створити 8 гімназій без паралельних класів і три вчительських навчальних заклади, з них один для жінок [9, 50], частково відновити діяльність ветеринарного та медичного інститутів і таких факультетів як агрономічний, лісознавчий, архітектурний, будівництва доріг, гірничий, кооперації, торгівлі, банково-фінансовий та промислово-економічний. Особливу увагу інструкція приділяла розвитку шкіл, в яких навчали б робітничим професіям [42, 3]. Таким чином, у серпні 1941 р. передбачалося відновити перш за все життєво необхідні для райху та Галичини навчальні заклади чи факультети і запровадити мережу робітничого шкільництва.

Для цього восени 1941 р. було сформовано відділ науки та навчання дистрикту, який очолив д-р А. Гасселіх. Відділ поділявся на підвідділи за типами шкіл. Підвідділами керували “реферати”, яким підпорядковувалися українські та польські інспектори. При міських і окружних старостах було створено шкільні уряди. Їх очолювали окружні та повітові шкільні радники, яким підпорядковувалися школи, що були в повіті [39, 3; 40, 3].

Чиновниками шкільних органів управління могли бути лише громадяни німецької держави чи німецького походження [41, 4]. Німцями за походженням (фольксдойче) як правило ставали поляки. Тому в шкільних органах управління Галичини переважали поляки. Така політика формування керівництва освітою сприяла загостренню польсько-українського протистояння, яке проявилось у затриманні підготовки навчальних програм та підручників для українських фахових і професійних шкіл [34, 1]. До кінця окупації не було єдиних програм для професійних шкіл. Єдині навчальні програми мали лише фахові сільськогосподарські школи [29, 6].

Навчання в дистрикті було обов'язковим. За розпорядженням головного відділу науки та освіти уряду Генерального Губернаторства від 8 вересня 1941 р. вся молодь чоловічої та жіночої статі у віці від 14 до 18 років включно, “яка практикувала в ремеслі, на фабриці чи в торгівлі” згідно § 15 закону від 11 березня 1932 р. мала навчатися у відповідній фаховій школі [19, 4; 20, 4]. Загалом, обов'язок вчитися для робітничих професій тривав 3 роки, а для сільськогосподарських 2 роки. Він настував і при зміні професії.

Від навчання звільняли у таких випадках:

- 1) за рішенням вищого шкільного керівництва (це стосувалося в основному дівчат, які після закінчення школи домашнього господарства не мали жодної професії);
- 2) після досягнення 18-ти річного віку учнями, що навчалися у фахових школах;
- 3) з часу одруження особи, зобов'язаної ходити до професійної школи.
- 4) у випадку розумової відсталості [25, 4].

Восени 1941 р. у Львові було відкрито чоловічу школу “для учнів ремісничих і фабричних, коєдукаційну фахову торговельну школу для продавців та практикантів бюрових, жіночу фахову школу з підготовки кравців, білизнярів та знавців конфекції” [19, 4; 20, 4]. Станом на 25 жовтня 1941 р. у Станіславській окрузі діяло сім фахових та професійних

шкіл. Шість із них були розташовані у Станіславі. Вони готували нижчу адміністрацію для залізниць, машиністів та майстрів, працівників кооперації та торгівлі. Хлопців навчали деревному промислу, а дівчат основам ведення домашнього господарства. Діяли також музична, мистецька та сільськогосподарська школи [10, 33].

Розбудова мережі професійного та фахового шкільництва Галичини прямо пропорційно залежала від зростання дефіциту робочих рук у Німеччині, який на весну 1942 р. становив 1,6 млн. чол. [12, 219]. Тому з 1 травня 1942 р. в Галичині почало діяти розпорядження про професійні та фахові школи, згідно з яким всіх дітей, котрі не хотіли здобувати професії, примушували до навчання з допомогою поліції [27, 8]. Таким чином, підкріпивши законодавчо обов'язок вчитися, окупаційні власті намагалися охопити професійним навчанням всю молодь і підготувати робітників для німецької промисловості, сільського господарства та сфери побуту.

Протягом 1941-1942 навчального року Галичина вкрилася мережею професійних та фахових шкіл. З 1 січня 1942 р. в дистрикті почала працювати 21 фахова школа різних напрямків [15, 3-4]. За перший навчальний рік періоду окупації було створено 82 професійні школи, з яких 24 хлоп'ячі та 14 дівочих промислових, 29 торговельних та 15 сільськогосподарських. Особливу увагу окупаційні власті приділяли розвитку сільськогосподарського шкільництва. У кожній волості були обов'язкові сільськогосподарські школи, де навчалось загалом 10 тис. учнів та працювало 500 учителів [31, 4; 28, 3]. Сільськогосподарське шкільництво охоплювало здебільшого українців. Станом на 30 травня 1943 р. в Галичині було 193 сільськогосподарські школи всіх трьох ступенів, в яких навчалось 64 217 учнів. З них 8 241 поляків [7, 3].

На весну 1942 р. склалося три типи галузевих робітничих шкіл: промислові, торговельні та сільськогосподарські. Школи кожної з цих галузей за рівнем загальноосвітньої підготовки учнів та навчальними програмами поділялися на низькі, середні та високі, а також на хлоп'ячі та дівочі.

Низькими школами були званево-обов'язкові школи, які називали професійним передшкіллям. До них належали хлоп'ячі ремісничі школи, що готували слюсарів, механіків та столярів; ремісничі школи для дівчат, які готували кравчинь, швачок білизни та домашніх господинь; рільничо-господарські, городничі, молочарські, купецькі (торгівельні) та школи дитячих виховательок [33, 4]. До цих шкіл приймали молодь, що закінчила 7 класів народної школи і мала 14 – 16 років. Навчальна програма підготовчих шкіл поєднувала в собі теоретичний курс та практичний вишкіл при школі. Після закінчення третього року навчання учні складали випускний іспит, який давав право працювати в даному ремеслі. Відвідування підготовчих шкіл було добровільним та безплатним, а навчання щоденним і тривало від одного до трьох років. При цьому протягом третього року навчання, у так званих вищих класах (ауфбаукляссен) проводилася спеціалізація. Професійне передшкілля звільняло від навчання у званевій школі [5, 3].

До шкіл середнього рівня належали званеві школи (професійні школи). Їх мали відвідувати ті, що вже працювали за обраною професією, та не пройшли навчання у званево-обов'язковій школі. Навчання у школах середнього рівня тривало 2-3 роки. Два роки вчилися у сільськогосподар-

ських та три роки в промислових, промислово-купецьких і купецьких школах. Теоретичний курс становив 6 – 8 год. щотижня і був доповненням до практичного вишколу. Званеві школи утримували громади та виділені міста*. Тому вони були платними. З дозволу губернатора їх могли утримувати не виділені міста [27, 8; 36, 4]. Таким чином, обов'язкове передшкілля та обов'язкові професійні школи мали охопити навчанням всю молодь і дати їй навички з обраної професії.

Школами високого рівня називали фахові школи, що готували робітників повної середньої кваліфікації. За рівнем викладання ці школи мали відповідати давнім польським фаховим ліцеям [15, 3–4; 33, 4]. Вони поділялися на технічні, хімічні, мистецько-промислові, жіночі та торгівельні. У технічні та хімічні фахові школи приймали тих, що склали вступні іспити з німецької та української мов, алгебри, геометрії, фізики, хімії та малюнку в обсязі 6-ти класів гімназії. До здачі іспитів допускали 18-ти річних осіб, які закінчили щонайменше 7 класів народної школи, або мали відповідну загальну освіту та 2 роки практики чи закінчили ремісничу школу. У технічних фахових школах навчання тривало два роки. До мистецько-промислових фахових шкіл приймали 17-ти річну молодь, що закінчила 6 класів гімназії чи мала рівноцінну освіту або склала вступний іспит з малюнку та моделювання. Навчання тривало три роки [39, 3].

Отже, фахові школи давали теоретичні та практичні знання, вміння та навички необхідні для керівної роботи найнижчого рівня. Вони також готували вчителів для професійних шкіл. Навчання в них було добровільним та платним. До фахових шкіл приймали лише тих, хто закінчив званеву школу та мав достатній практичний досвід. Таким чином зберігалася наступність в отриманні професійної освіти.

Найбільш розгалуженою була мережа сільськогосподарських шкіл. Вони поділялися на нижчі, зимові та вищі. Завданням нижчих була практична і теоретична підготовка працівників для менших і середніх господарств, або сільських господинь, які б могли самостійно вести такі господарства. Навчання тривало 1 рік. Туди приймали молодь, що два роки пропрацювала в сільському господарстві та закінчила народну школу. Кожна нижча сільськогосподарська школа мала інтернат та налагоджене пришкільне господарство.

Зимові сільськогосподарські школи готували працівників для середніх та великих господарств. Навчання в них тривало два зимових півріччя 4,5 – 5 місяців. Приймали всіх, хто закінчив народну школу і мав два роки практики у господарстві.

Вищі сільськогосподарські школи готували керівників середніх та великих господарств, урядовців і домашніх господинь, які могли б вести середні та великі господарства. Навчання тривало два роки. Приймали 18-ти річну молодь, що закінчила нижчу, або зимову сільськогосподарську школу [4, 3]. Отже, у сільськогосподарських школах також зберігалася наступність навчання. У всіх робітничих школах переважали заняття практичного характеру.

20 січня 1942 р. у Дублянах було відкрито хліборобський інститут, який вважався високою школою. Він мав два відділення для керівників і

трактористів. Господарство інституту складалося з ділянки лісу, фільварку, корівника та птахоферми. Воно займало 800 моргів землі [35, 4]. Навчання тривало три роки. До нього могла вступати 21 річна молодь, що закінчила гімназію або радянську десятирічну школу. Випускників цього навчального закладу вважали дипломованими інженерами [37, 4].

На червень 1943 р. сільськогосподарські школи було поділено на нижчі, середні та вищі. В розрізі кожного ступеню вони поділялися за профілями та на дівочі і хлоп'ячі. Зберігалася наступність в освіті. Але було знижено загальноосвітній навчальний рівень для вступників до Дублянського інституту. До нього приймали випускників вищих сільськогосподарських шкіл, які закінчили 4 класи гімназії нового типу, або 6 класів гімназії за Польщі, чи 8 класів середньої радянської школи [6, 2].

Це дає підстави думати, що молоді, яка б мала повну гімназійну освіту чи закінчила радянську десятилітню школу протягом 1939–1941 рр., на той час не було. Окупація тривала другий рік, а тому не було осіб, які б закінчили 4 класи гімназії нового типу. Оскільки німецька економіка гостро потребувала насамперед кваліфікованих, грамотних робітників, а біржі праці в перший рік окупації намагалися ретельно виконувати замовлення з райху, то можна вважати, що цей контингент галичан до середини 1943 р. вже було вивезено на працю до Німеччини. Внаслідок цього було ліквідовано освічений прошарок робітництва та найбільш біологічно активний потенціал краю.

Слід зауважити, що окупаційний уряд не був зацікавлений у наданні молоді якісної освіти. Рівень навчання та якість підготовки фахівців залежали від умов навчання, організації навчального процесу, змісту навчальних планів і програм та кваліфікації викладачів. Були відсутні єдині кваліфіковано розроблені навчальні програми та підручники. Викладачів готували нашвидкуруч, або залучали до викладання інженерно-технічний персонал, що проживав в межах населеного пункту, де діяла школа. Кількість годин і предметів, відведених на теоретичне навчання, дозволяють стверджувати, що програми мали лише ознайомчий характер, а основним критерієм готовності спеціаліста було вміння учня виконувати певну кількість операцій з обраного фаху.

Зокрема, програма чоловічих промислових званеві-обов'язкових шкіл передбачала три роки навчання з восьмишеститижневим теоретичним курсом щороку. Вивчали релігію, „науку про звання”, креслення, рахунки, калькуляцію, книговодство і кореспонденцію. В жіночих школах додавалася ще наука про домашнє господарство [34, 1]. Така ж ситуація була і в сільськогосподарських школах. Таким чином, можна стверджувати, що навчаючись у робітничих школах учні мали засвоїти основні вміння та навчитися виконувати конкретні операції з обраного фаху.

Безплатним було лише професійне передшкілля. Українські званеві та фахові школи утримував Український Центральний Комітет (далі – УЦК) за рахунок пожертв громади [13, 7]. Тому навчання в них було платним. Оплату за навчальний рік можна було вносити частинами. За підрахунками автора, вона становила від 115 до 470 злотих залежно від профілю школи [21, 3]. Але за тієї політики, яку проводила німецька окупаційна влада в питаннях оплати праці та контингенту, населення не могло оплатити навчання дітей у цих школах. Фінансова неспроможність

* виділеним містом був Львів

мала скерувати більшість молоді у безплатне професійне передшкілля та до досягнення нею 18 річного віку підготувати робітників для праці в райху.

Розуміючи це, з 1 квітня 1942 р. УЦК зменшив плату за навчання у робітничих школах середнього рівня (за винятком хліборобських). За умови відмінного навчання та поведінки частково або повністю звільняли від річної оплати тих учнів, які не мали коштів для навчання. Повне або часткове звільнення від оплати за навчальні засоби було винятком [23, 3; 22, 3].

Враховуючи ті обставини, що з осені 1941 р. у Галичині почався голод, і те, що до Німеччини передусім вивозили молодь з багатодітних родин, УЦК виплачував учням стипендії та організовував для них безплатні їдальні. стипендію призначали за таких умов: “дуже доброго або доброго поступу в науці, бездоганній поведінці в школі та поза школою, безсумнівній неможливості батьків, громадській праці та заслуг батьків” [30, 4]. Проте, стипендію виплачували не учням, а навчальним закладам на утримання учнів. Лише у виняткових випадках її призначали тим, хто жив на квартирі чи в батьків. Прохання на отримання стипендії подавали до Українського Окружного Комітету чи його делегатури до кінця вересня поточного навчального року. При цьому перевіряли правдивість даних у проханні [30, 4]. Таким чином, надаючи можливість навчатися, УЦК намагався врятувати підлітків від голодної смерті та, навчивши їх тій чи іншій спеціальності, полегшити в майбутньому становище в Німеччині.

Для точного виконання замовлень з райху на робочу силу, біржі праці з 1 січня 1943 р. вели облік всіх учнів. Їх направляли на підприємства для підписання договору між учителями та учнями. При цьому, договір був дійсним лише в тому випадку, якщо його підписала і зареєструвала ремісничка палата [3, 3]. Договори укладали в усіх жіночих та чоловічих ремісничих школах між учнями та школою [32, 4].

Але, у зв'язку із дедалі зростаючим дефіцитом робочих рук у Німеччині, на території дистрикту було відкрито багато різноманітних курсів, де за 3-6 місяців галичани здобували основні навички з таких робітничих професій, як коваль, слюсар, механік, токар, шофер. Були також курси косметологів, перукарів, масажистів, режисерів, домашніх господинь, режисерів, вчителів, медичних працівників нижчої ланки [38, 42-43; 18, 16”в”; 14, 6].

Зокрема, в березні 1942 р. у Львові було організовано перші вишкільні навчальні підприємства (майстерні), де учні працювали п'ять днів на тиждень по 8 год., а шостий день – суботу, навчалися теоретично в класі. Загалом тижневе навантаження вишкільних підприємств (майстерень) у Львові становило 48 год. З них 40 год. практичного навчання. Теоретичний курс складався з таких предметів: 4 год. “фахових рисунків” (креслення), 2 год. “фахових рахунків” (математики), 2 год. основ матеріалознавства. На навчання приймали осіб віком від 17 до 45 років [1, 84]. Шість тижнів учні навчалися у Львові, а потім проходили тримісячне навчання в райху. Всі робітники під час навчання отримували плату в розмірі 50 злотих щотижня. Тим, хто проживав в інтернаті платили по 3 злотих за добу. Учням, які проживали за межами Львова і мали на своєму утриманні сім'ю, додатково платили 2 злотих щодня. Такий підхід до справи дав можливість вже на початку березня 1942 р.

відіслати до райху перший вишкільний транспорт робітників у складі 100 чоловік кожний [24, 3]. У жовтні 1942 р. близько 20 тис. випускників фахових та професійних шкіл і курсів розпочали свою працю у райху [26, 2]. Таким чином, не всі учні фахових та професійних шкіл пройшли повний курс навчання, перш ніж потрапити на працю до Німеччини.

Усвідомивши той факт, що окупаційні власті використовують робітничі школи як засіб підготовки працівників для німецької економіки, населення почало ігнорувати навчальні проекти уряду. З цього приводу Станіславський окружний староста д-р Альбрехт у циркулярі до повітової адміністрації округу від 16 травня 1942 р. зазначав, що треба змінити ставлення галичан до праці в райху. Ї слід розуміти не як данину завойовнику, а як засіб досягнення власного добробуту. Він звернувся до УЦК із закликом організувати населення до праці [8, 2]. Результатом стало створення у 1942 р. органами самоуправління та Українськими комітетами різних короткотермінових курсів ремісників, купців, шляхових майстрів, шляхових та меліоративних наглядачів, керівників цегельень, машиністів, випалювачів цегли, кочегарів парових котлів, склярів та бляхарів [11, 3; 16, 5]. Проте їх навчальні програми були надзвичайно стислими, а тому давали лише певну уяву про професію та вчили деяким вмінням і навикам.

Нагальна потреба у робочих руках змусила А. Гітлера оголосити 13 січня 1943 р. тотальну мобілізацію населення у військову промисловість. Наказом губернатора від 20 січня 1943 р. її було поширено і на Галичину. Підлягали мобілізації учні всіх торговельних шкіл Галичини, яким на 1 січня 1943 р. виповнилось 16 років, а також фізично розвинуті підлітки віком 15,5 років [2, 1]. До цього часу учні всіх шкіл на час навчання були звільнені від праці у Німеччині. Тому тотальну мобілізацію можна вважати початком занепаду робітничого та професійного шкільництва у Галичині. Дефіцит робочої сили в Німеччині досяг свого піку на початку літа 1943 р. Саме тому в червні 1943 р. було організовано технічні, лісові, ветеринарні, медичні та фармацевтичні державні фахові курси. Вони мали підготувати робітників, яких можна було б використати у цих галузях на території Німеччини [5, 2].

Таким чином, основною причиною, яка покликала до життя створення мережі робітничого та професійного шкільництва в Галичині, була необхідність забезпечити німецьку економіку робочою силою. Сприяла розвитку шкільництва діяльність Українського Центрального Комітету. Проте освітня програма окупаційної влади мала обмежений характер, а тому не створювала можливостей для підготовки дійсно кваліфікованих спеціалістів. Розвиток робітничого і професійного шкільництва досяг свого піку на кінець першого навчального року періоду окупації. Від літа 1942 р. до січня 1943 р. спостерігається збайдужіння населення до навчання. Тотальна мобілізація започаткувала занепад робітничого і професійного шкільництва в Галичині і спричинила до зростання кількості та різноманітності короткотермінових курсів з робітничих спеціальностей.

1. Андрухів І. О. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939 – 1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів, А. Й. Француз. – Рівне; Івано-Франківськ: Друкарня фірми “Таля”, 2001. – 335с.

2. Виїзд молоді торгівельних шкіл на працю до Німеччини // Львівські вісті. – 1943. – Ч.13. – 23 січня.
3. Вишкіл учнів для промислу // Львівські вісті. – 1942. – Ч.286. – 15 грудня.
4. Господарські школи // Львівські вісті. – 1941. – Ч.98. – 30 листопада – 1 грудня.
5. До яких шкіл посилати нашу молодь // Львівські вісті. – 1941. – Ч.84. – 14 листопада.
6. До яких шкіл посилати нашу молодь // Львівські вісті. – 1943. – Ч.124. – 4 червня.
7. За хліборобський вишкіл // Львівські вісті. – 1943. – Ч.120. – 30–31 травня.
8. Звернення окружного старости Станіславської округи Альбрехта до населення. – 16 травня 1942 р. – Державний архів Івано-Франківської області, ф.Р-36, оп.1, спр.14, арк.2.
9. Інструкція з організаційних питань відділам та закладам губернаторства з додатком історично-географічних довідок про дистрикт. – 26 серпня 1941 р. – 28 серпня 1941 р. – Державний архів Львівської області, ф.Р-35, оп.1, спр.30, арк.1–74.
10. Короткі відомості про фахові школи на території Станіславської округи. – 25 жовтня 1941 р. – ЦДАВОУ, ф.4325, оп.1, спр.5, арк.33.
11. Курси для українських купців та ремісників у Коломиї // Львівські вісті. – 1942. – Ч.228. – 8 жовтня.
12. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1945): о роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Норман Мюллер [ред. А. Ф. Юденкова, перевод с нем. А. П. Артемова и др.]. – М.: Воениздат. СССР, 1974. – 388с.
13. Народна жертвність // Рідна земля. – 1943. – Ч.13. – 28 березня.
14. На роботу до Німеччини їдуть кваліфіковані робітники // Рідна земля. – 1942. – Ч.12. – 22 березня.
15. Нові фахові школи // Вісник Українського Центрального Комітету. – 1942. – № 4 / 30. – 1 квітня. – ЦДАВОУ, ф.3959, оп.2, спр.59"а", арк.3–4.
16. Нові школи й курси // Львівські вісті. – 1942. – Ч.227. – 7 жовтня.
17. Носкова А. Ф. Фашистский оккупационный режим с позиции классов и социальных групп в странах Центральной и Юго-Восточной Европы / А. Ф. Носкова // Советское словяноведенье. – 1979. – № 3. – С.13–18.
18. Обіжник УЦК м. Львів у справі фахової освіти за серпень 1942 р. – ЦДАВОУ, ф.3959, оп.3, спр.1, арк.24.
19. Оголошення // Львівські вісті. – 1941. – Ч.79. – 8 листопада.
20. Оголошення // Бережанські вісті. – 1941. – Ч.31. – 14 вересня.
21. Оплата в професійних і фахових школах // Львівські вісті. – 1941. – Ч.99. – 2 грудня.
22. Оплата у професійних школах вищого ступеня // Львівські вісті. – 1942. – Ч.16. – 27 січня.
23. Оплати за школи // Львівські вісті. – 1941. – Ч.99. – 2 грудня.
24. Підготовча школа майбутніх робітників Райху // Львівські вісті. – 1942. – Ч.50. – 7 березня.
25. Професійне шкільництво у світлі законів // Станіславське слово. – 1942. – Ч.54 (95). – 7 червня.

26. Райх узагальнює становище населення від його участі у праці // Львівські вісті. – 1942. – Ч.245. – 28 жовтня.
27. Розпорядження про фаховій школі в Генеральній Губернії. – 29 квітня 1941 р. – ЦДАВОУ, ф.3975, оп.1, спр.1, арк.8.
28. Сільськогосподарські школи // Львівські вісті. – 1941. – Ч.84. – 14 листопада.
29. Сільськогосподарське шкільництво в Генеральній Губернії // Станіславське слово. – 1944. – Ч.22 (139). – 28 травня.
30. Стипендії для учнів середніх фахових шкіл // Львівські вісті. – 1942. – Ч.183. – 15 серпня.
31. Українське шкільництво в Галичині розвивається // Львівські вісті. – 1942. – Ч.171. – 1 серпня.
32. Умови учнів ремісничих шкіл // Львівські вісті. – 1944. – Ч.25. – 25 січня.
33. Фахові та професійні школи // Львівські вісті. – 1941. – Ч.80. – 9–10 листопада.
34. Фахові промислові та ремісничі школи // Львівські вісті. – 1942. – Ч.197. – 2 вересня.
35. Хліборобська академія в Дублянах // Львівські вісті. – 1942. – Ч.14. – 24 січня.
36. Хто мусить ходити до хліборобської школи // Львівські вісті. – 1943. – Ч.121. – 1 червня.
37. Чотири типи сільськогосподарських шкіл // Львівські вісті. – 1942. – Ч.183. – 15 серпня.
38. Шкільні справи // Вісник Українського Центрального Комітету. – 1942. – № 5 / 31. – 1 травня 1942 р. – Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ), ф.3959, оп.1, спр.18, арк.41–43.
39. Шкільництво в Галичині // Львівські вісті. – 1941. – Ч.76. – 5 листопада.
40. Шкільництво в дистрикті Галичина // Українське слово. – 1941. – Ч.32. – 9 грудня.
41. Шкільництво Галичини // Львівські вісті. – 1942. – Ч.198.
42. Які роди шкіл існують або існуватимуть у Галицькій області // Рідна земля. – 1941. – Ч.3. – 26 жовтня.

The article researches the process of development of the network speciality and professional schools on the territory of district Halychyna in the years of Germanic occupation (1941-1944 yy.). Classificaties schools according to the branch and educational standard and analyses their activity. Retraces the work of the Ukrainian Central Committee in the sphere of development of the network speciality and professional schools.

Key words: district Halychyna, the primary speciality school, professional schools, shECIALITY schools.

УДК 81'373.44
ББК 83.3 [4 Укр]

Роман Піхманець

„Я ЧУЮ СЕБЕ НАСАМПЕРЕД РУСИНОМ,
А ПОТІМ РАДИКАЛОМ”:
НАЦІОНАЛЬНІ ЕКЗИСТЕНЦІАЛИ ІВАНА ФРАНКА

У статті розглянуто національні аспекти творчої й громадсько-політичної сутності Івана Франка, зокрема його погляди на проблему державно-політичної незалежності України. Увагу акцентовано на питаннях еволюції суспільно-політичної свідомості письменника, розуміння ним змістових доміант національної екзистенції, співіснування з польськими, російськими й „великоукраїнськими” чинниками, практичне втілення національної ідеї, внутрішні і зовнішні вороги українства і т. ін. Чимало місця приділено з'ясуванню ролі Івана Франка в розбудові галицько-українського політичного простору.

Ключові слова: державно-політична незалежність України, національна ідея, національна екзистенція, Русько-українська радикальна партія, Українська національно-демократична партія, галицько-український інтелектуальний простір, єдність художньої і політичної свідомості.

Осмилення Іваном Франком зв'язаних із буттєвими станами української нації питань належить до першорядних у франкознавстві. Нині в цьому напрямку помітна позитивна динаміка. Стала цілком очевидною, зокрема, наукова безперспективність утвердження (зчаста на догоду політичній кон'юктурі) загальних схем і настанов. Відтак про погляди Івана Франка на ті чи ті проблеми можна вести мову лише відносно до певного етапу його суспільно-політичного світогляду й конкретно-історичної ситуації. Та не менш актуальним є з'ясування всіх тих смислових вимірів, які формували живий організм національної екзистенції автора „Мойсея”.

Традиційно розмову про самостійницьку ідеологію Івана Франка починають десь із середини 1890-х років, а до того він, мовляв, борсався в баговинні соціалістичного вчення, котре заважало розгледіти за соціальними потребами національні пріоритети, і сперечався з „молодими” радикалами стосовно введення в програмові документи РУРП гасла національно-політичної незалежності України. До певної міри в таких твердженнях є резон. Бо ж справді, щойно наприкінці 1895 року погодився на крок, якого домагалися представники „студентського” крила в радикальному русі. А за два роки до того, у липні 1893 року, в Коломиї відбулися перші збори масової політичної організації селян-радикалів „Народна воля”. На них письменника обрано її головою, а в своєму виступі він заявив про незгоду із соціалізмом* і про свій перехід на позиції

* „[...] незабаром ми пізнали ще одну річ – що до соціалізму треба величезної переміни і що як би до того часу нічого не робити, то би треба хіба чекати на спасеніє з неба” [17, 168].

українського національного радикалізму. Хоча „всевидящее око” тайної поліції запримітило переміни ще раніше. Та в Повідомленні її президії Намісництва зазначено, що саме тоді він „відкрито відмовився від соціалістичних ідей, вважаючи, що вони не своєчасні, і заявив, що він є національно-українським радикалом” [17, 170]. Остаточно ж порвав з ортодоксальним соціалізмом у 1898 році, назвавши його релігією ненависті. „Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що недовго ждати, а будемо мати (а властиво вже маємо!) формальну релігію, основу на догмах ненависти та класової боротьби”, – писав у передмові до „Мого Ізмарагду” [32, VIII]. Мине ще рік-півтора, й Іван Франко публічно заявить: „Я чую себе насамперед русином, а потім радикалом” [29, 11].

Усе ж така загальна схема еволюції суспільно-політичних поглядів письменника потребує коректив та уточнень. Не забуваймо, що в самий, що так скажу, пік соціалістичної ейфорії він, двадцятишестилітній юнак, пише наснажені державницько-політичною екзистенцією рядки гімну „Не пора, не пора...” Потребує перевірки на наукову історичну достовірність і розмова про початкові етапи радикального руху в Галичині й позицію Івана Франка в питаннях української незалежності. Адже ще в 1890 році в одній із редакційних статей на сторінках часопису „Народ” разом із Михайлом Павликом він дав пояснення, чому деякі радикали виступають проти введення постулату самостійної України в програмові документи РУРП, а відтак чітко й недвозначно висловив своє ставлення до проблеми. „Самостійности русько-укр[аїнського] народу від польського і великоруського ми через те не ставили в програму, бо, по-нашому, се річ не програмова, т. є. не така, до котрої треба би змагати, але се факт, котрий ми признаємо елементарним (курсив мій. – Р. П.)”, – писали вони, додаючи при цьому: „Що ми признаємо той факт і числимося з ним, то є що ми фактично не тільки не перестаємо бути русинами-українцями, але, протинно, віддаємо всі свої сили роботі над піддвигненням добробуту, освіти й письменства русько-українського народу – сього чейже ніхто не заперечить” [36, 38]. Тобто від самих початків радикального руху й організації його в партійну структуру Іван Франко виступав за національно-державну окремішність України-Русі, але з певних міркувань (можемо дискутувати, чи мав при цьому рацію) не вважав за потрібне декларувати цей постулат у партійній програмі.

Отож можна сказати, що, по суті, від сповненого душевного драматизму й напівмістичного пафосу внутрішньо-суб'єктивного „перелому”, ознаменованого ідентифікацією себе *Мироном*, коли свідомістю, далекі, вперше заволоділа в специфічній формі національна ідея, ця „тема” постійно поставала перед духовним зором. У її розумінні й розгортанні смислових доміант були, певна річ, свої особливості, та головні константи залишалися сталими.

Насамперед зазначу, що Іван Франко вважав будь-яке дотичне до українства питання предметом національної проблематики. Намагався переконати й громадськість, і своїх колег із „студентського” крила в партії, що „націоналізм є остаточно сумою прикмет і потреб нації”. „І [...] коли ми в своїй програмі старались узгляднити всі ті прикмети, обняти та вдоволити всі ті потреби, то ми тим самим поставили націоналізм не назаді, ані напереді, але в основі всієї нашої програми”, – відповідав

спільно з Михайлом Павликом у редакційній статті „Народу” своїм ідейним опонентам, „завзятим націоналістам”, які закидали радикальній партії, що, мовляв, „вона справу національну поставила десь у куточку, а не піднесла на самім переді” [36, 38]. „Бо коли ми домагаємося повних горожанських прав для кожного русина, для кожної громади і провінції руської, то очевидна річ, що се мусить значити повноправність для всієї Руси. Коли ми домагаємося поправи економічного бити руського робучого люду, то се значить, що домагаємося першої і головної основи для всякого, отже ж і національного, розвою того люду. Коли ми домагаємося повної освіти для кожного русина-українця на його рідній мові, то чей же се значить, що ми хочемо бачити сю мову якнайвище розвитою і рівноправною з усіма мовами просвічених народів. Якого ж вам іще націоналізму потрібно?” – допитувалися в „патентованих патріотів”. Подібні роз’яснення адресувалися тим, хто не побачив або не бажав бачити, що в програмі РУРП виразно було зазначено: вона стоїть на національно-українському ґрунті, що підтверджувала навіть сама її назва.

Характеристична з цього погляду його полеміка з Антоном Крушельницьким, який „висловив дуже некорисний осуд” про поетову „Пісню руських хлопів-радикалів”, „добачивши в ній занадто мало радикалізму, а замість того «плач, нарікання, жалі на кривди та недолю, словом, плаксивий тон», знайшовши в ній тільки «хотіння», від якого ще далеко до успіху”. Тому й зробив висновок: вона належить до „багато неудачних гімнів народів і різних період, а в поетичній творчості Франка до найменше удачних його віршів”. Автор категорично не погоджувався ні з подібним тлумаченням свого твору, ані з його загальною оцінкою. Передруковуючи твір у збірці „Давне й нове” [1911], він доводив, що „така пісня, будши виразом великого і добротворного руху в одній часті України, в східній Галичині, який тоді і ще й тепер неможливий, прим[іром], у російській Україні, мусила містити в собі характеристику соціального та національного тла того кутка України, на яким повстав сей рух, а надто містила в собі в дусі виробленої тим рухом програми оклики *не кровавої відплати і насильного суспільного перевороту та масового самосуду, але оклики національної самостійності і вирівняння суспільних різниць організацією народних мас і культурною та просвітницькою працею* (курсив мій. – Р. П.)” [30, 256–257]. Не гасла класової боротьби й кривавої розправи робітників над своїми кривдниками („кравий день відплати і суд робітницької маси над гнобителями”), таким чином, і не „політика ненависті”, на що він ніколи навіть подумки не погоджувався, а тим більше не підтримував такий курс партії, а реальна картина того ґрунту, на якому постав політичний рух, і важка, ненастанна робота в напрямку „освідомлення” народу повинні були стати в центрі суспільно-політичної діяльності галицьких радикалів.

Це впливало з його внутрішньо-суб’єктивної настанови. І самоусвідомлення себе і своїх цілей вважав першим і неминучим, а в певному сенсі – визначальним етапом на шляху емансипації людської одиниці, народу, нації. Зрештою, необхідність заснування Русько-української радикальної партії пояснював потребою вирішення перш за все означеного комплексу завдань. „Недавні арешти (мова про третій його арешт в с. Дидьова на Самбірщині влітку 1889 року разом із кількома наддніпрянськими українцями. – Р. П.) в порозумінні зі значнішим

кружком молодих галичан заснували політично-літературний часопис «Народ», а восени 1890 р. заснували радикальну партію з метою: нести в народні маси свідомість його економічних, політичних і національних інтересів і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх”, – згадував він пізніше [41, 506]*.

Уже на першому „приватному з’їзді радикалів”, який відбувся на початку жовтня 1890 року, гаряча дискусія спалахнула навколо таких програмових положень, як класова боротьба пролетаріату з капіталом, соціальна опора радикального руху і вимога створення власної національної держави. Як компромісний варіант і результат розв’язання спірних питань тоді прийняли рішення про поділ програми на дві частини: максимальну і мінімальну. У максимальній зазначалося, що радикали прагнуть до „переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму” і до „колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних”, а мінімальна була спрямована на економічні реформи, стримування процесів пролетаризації селян і зміцнення індивідуальних господарств [див.: 22]. Виходило так, що, як справедливо відзначає Ярослав Грицак, мінімальна програма „позбавляла «науковий соціалізм» у максимальній програмі реального значення” [11, 82]. Зрозуміло, що таке „узгодження” могло хіба що послабити чи принаймні частково зняти напругу. Стосовно ж питання державної незалежності України спричинило, по суті, подальше загострення внутрішньопартійної боротьби, а в підсумку і розкол у радикальній партії. Не дивно, що вже наприкінці 1890 року (тобто минуло всього два місяці після установчого з’їзду партії) віденські радикали на чолі з В’ячеславом Будзиновським надіслали листа українському суспільству з обґрунтуваннями державного права українського народу. А невдовзі по тому (лютий 1891 рік) вони ж виступили з ініціативою переглянути програмові засади РУРП. Проект нової програми (вони надіслали його в редакцію часопису „Народ”) передбачав, зокрема, створення сильної національної держави, побудованої на засадах наукового соціалізму, і поділ Австро-Угорщини на національно-адміністративні території, серед яких Східна Галичина мала б об’єднатися з Буковиною в самостійну українську державу [див.: 19].

Сам автор „3 вершин і низин” ніколи не відкидав і не заперечував потреби вирішення національних питань, але був більш стриманим і, як сказав би, більш прагматичним у своїх діях. Якщо говорити конкретніше, то він насамперед намагався дещо охолодити надто гарячі „молоді” голови, доводячи, що створення самостійної держави саме по собі ще не вирішує проблеми, а „посередньо” такий крок міг би навіть зіграти на руку деяким байдужим чи навіть ворожим до інтересів українського народу силам. Обґрутовуючи сказане, виходив із того, що його молодші однопартійники базували свої положення на „фікції державності, а посередньо на інтересах тих верств, котрі в разі заведення самостійної руської держави в першій лінії з неї би користали, коли тим часом доля робучого люду в такій самостійній державі могла би навіть погіршитися”. „Чи «радикали» віденські не думають, що коли би як-небудь закроювалося

* Твори Івана Франка здебільшого цитую, вказуючи в квадратних дужках том і сторінку, за вид.: Франко І. Зібрання творів: У п’ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1976–1986, а ті, що не ввійшли в це видання, – у звичному порядку.

на узискання прав напр[иклад] корони короля Данила, то на ту корону наши би ся компетенти в першій лінії в рядах князів Саші, Чаргориських, Дідушицьких і т. п.”, – переконував він разом із Михайлом Павликом на сторінках „Народу” „січовиків” із Відня у відповідь на їхні домагання негайно переглянути програму партії і ввести до неї пункт про потребу створення сильної, централізованої національної держави [41, 9, 19].

Одне слово, Іван Франко вже на початку заснування Русько-української радикальної партії дивився на речі глибше, а отже – об’єктивніше. У його розумінні націоналізм – це не галасливі заяви, не вип’ялювання українофільських гасел і лозунгів, не клятьба в своїй любові до України, а передусім робота, важка, щоденна, напружена, почасти й невдячна – у всіх напрямках суспільно-політичного, економічного, культурно-освітнього життя. А початки такої роботи покладені (за безпосередньої участі Івана Франка) ще на рубежі 70-х – 80-х років XIX ст., коли Галичину було охоплено мережею сільських читалень. Із конкретно-історичного погляду організація таких культурно-освітніх осередків мала велике значення: це була „школа” самоусвідомлення галицького селянства, один із перших кроків на шляху залучення його до свідомого політичного життя. „Єсть се об’яв в наших обставинах так характерний і так безмірно важний для нашої будучини, що вартість его і переоцінити не можна, – писав Іван Франко на початку 1883 року. – Показує він, що не тільки цікавість до науки і знання збудилися в нашім народі, а також і той дух спільності, дружності й асоціацій, той дух – працювати згідно соединеними силами, котрий єсть першим признаком і необхідним признаком і необхідним умовієм сильного життя й розвою нашого народу” (цит. за кн.: 12, 204). Тоді, до слова, було відкрито близько 600 читалень.

Таким чином, Іван Франко намагався мислити і діяти як реальний політик, керуючись при цьому загальнометодологічною настановою, що політика є результатом досягнення можливого. Тому дочасне, без належного теоретичного обґрунтування й відповідної підготовки „протягнення” ідеалу політичної самостійності в програмні документи партії було, на його думку, не те що небажане, а могло (якщо аргументовано не довести його потребу й доконечність) зашкодити політичному рухові. У цьому плані він частково погоджувався з Михайлом Драгомановим, який переконував, що справа самостійності вимагає насамперед серйозного і всебічного публічного обговорення. „Взагалі один з найперших обов’язків укр[аїнського] журналу вивести справу укр[аїнського] сепаратизму з туману. Коли справді єсть сепаратисти, то нехай вилазять на світло, хоч не з іменами (то було б найчесніше і в усякім разі найліпше), то хоч з ясними програмами. А коли їх нема, то нічого світ баламутити”, – писав він [15, 148]. Але в 1888 році, коли Михайло Драгоманов висловлював свою думку, націоналісти-самостійники ще не наважувалися „вилазити на світло” ні „з іменами”, ні зі своїми програмами. На початку ж 1890-х років вони рішуче зробили цей крок, хоча в багатьох питаннях „з туману” вибратися не вдавалося. Та це був уже туман іншого гатунку, базований на ідеологічному догматизмі і спрощеному розумінні шляхів і засобів досягнення ідеалу. Тому Іванові Франкові доводилося постійно дискутувати з „сепаратистами” про стратегію й тактику їхніх програм. Зокрема, він переконував, що настійне

педалювання „молодими” радикалами ідеї поділу Галичини на східну (українську) і західну (польську) частини на даному етапі є не на часі й шкідливе для всього демократичного руху, бо могло послабити сили поляків й українців у їх боротьбі проти спільного ворога – шляхти.

Цю „передчасність” чи неготовність політичної еліти належно донести до народу переваги політичної самостійності, а народу – із розумінням сприйняти „нову віру”, збагнув із роками й дехто з молодих діячів радикальної партії. Зокрема, один з ідеологів українського соціал-демократичного [1890-ті роки] й національно-демократичного [1900–1914 роки] рухів, а врешті – войовничого націоналізму [20-ті роки XX ст.) В’ячеслав Будзиновський, зізнавався, що обґрунтування політичної незалежності матеріальним зиском не мало успіху на виборах до галицького сейму вже в 1895 році. „[...] Темних хлопів приєднано до національної справи надією на матеріальні інтереси. Се була демагогія на великі розміри... – писав він. – Зискаючи хлопів під національний прапор, бо він дасть матеріальні користі, пропагандисти національної думки тим часом самі дали хлопів право покидати сей прапор в тій хвилі, коли він став приносити матеріальні втрати, і коли користі могло дати лише хрунівство” [5, 36, 38].

Всупереч домаганням В’ячеслава Будзиновського та Юліана Бачинського постулювати в максимальній частині програми РУРП вимогу створення самостійної національної держави, а в мінімальній – тезу про поділ Галичини на дві частини, за наполяганням Івана Франка були проведені три важливі насамперед із тактичного погляду положення: розширення автономних прав Галичини, піднесення національної самосвідомості селян і всіляке підтримування в них соборницьких настроїв („солідарності в масах усього русько-українського народу через літературу, збори, з’їзди, товариства, демонстрації, відчити, печать і т. п.”) (детальніше див.: 11, 82). У його розумінні, державна самостійність України як кінцева мета політичних устремлінь радикалів вимагала всебічного і ґрунтовнішого, ніж це уявляли собі діячі з табору „молодих”, осмислення – з урахуванням усіх його складових і всіх факторів, що впливають на вирішення цієї проблеми, зокрема й нагальної потреби організації свого, національного адміністративного апарату.

Із зазначених позицій Іван Франко не раз переконував „молодих” радикалів, що Михайло Драгоманов – не ворог української нації, хоч сам він не погоджувався з багатьма складовими політичної концепції останнього, насамперед із недооцінкою чи навіть нехтуванням національними чинниками і принесенням їх у жертву „загальнонародним” ідеалам. Та не міг заперечити, що той часто розумів поняття „нація”, „націоналізм” набагато глибше й конкретніше, ніж багато його молодших колег-радикалів. Так само трохи пізніше він застерігав нове покоління галицько-українських політиків, що згуртувалися навколо часопису „Будучність”, від спрощено-примітивного сприймання й тлумачення політичних ідей Михайла Драгоманова. „Редакція вважала потрібним дати Драгоманову научку, що націоналізм не є пустою формою, а нація не є пустим і дурним словом, – писав він у рецензії на перші три номери цього журналу. – На щастя, Драгоманов ніде не говорив нічого такого і коли обертав вістря своєї полеміки в сей бік, то тільки на те, щоб поборювати абстракційне розуміння націоналізму без нації, без живих людей, їх

поглядів і інтересів, щоб аналізувати «народні святощі», котрими ретрогради силкувалися і силкуються, мов колодами, завалювати нації дорогу розвою» [28, 127]. Аби переконатися в цьому, він пропонував цим молодим політикам і редакції „Будучності” загалом уважніше прочитати хоча б дослідження Михайла Драгоманова „Историческая Польша и великорусская демократия” [1883].

Водночас Івана Франка турбувала проблема практичного втілення національної ідеї. Ба більше – вважав її значно важливішою для українців, ніж власне „ідеологічний капітал”. Коли в червні 1899 року почав виходити журнал „Будучність”, він радо вітав його появу („видання, котрого потребу признаємо вповні і котрому не можемо відмовити ані щирої волі в шуканні виходу із нашого сумного положення, ані талановитості в писанні”) і намагався надати йому відповідне ідейне спрямування. Про це свідчить його рецензія на перші три номери часопису. Вона побудована здебільшого на критичних зауваженнях. Та не для того висловлював їх автор, щоби, як сам наголошував, „пошкодити виданню”, а з єдиною метою – допомогти подолати деякі „дитячі болячки”. Детальніше зупинився він, зокрема, на „передньому слові” – програмній статті, в якій редакція дала своє бачення розвитку і стану національної ідеї. Іван Франко категорично не погоджувався, боуцімто в нас „нема виробленого національного ідеалу, тої основної думки національної, що була б не лише формальною вивіскою, але програмою праці і змагань, загальним регулятором в поглядах і публічній роботі”, а також боуцімто українці-русини ще не вийшли зі стану „етнографічної маси” і не стали народом у політичному розумінні цього слова. Ні, доводив він, це зовсім не так („сміємо сказати, що се є цілковита неправда”). По-перше, подібне твердження хибує з історичного погляду, бо свій „ідейний капітал” українці почали громадити ще десь із кінця XVI – початку XVII століть: розвиток міст і міських організацій (братств, шкіл, друкарень), зрештою, „Пересторога” як „перші пробіски національного руського почуття”. А пізніше „традиції української окремішности знаходили свій вираз”, на думку рецензента, у козацьких літописах і діяріушах, у „геройських учинках [...] Полуботка та Кальниша, і в піснях Головатого, і в еміграції запорожців на Добруджу, і в наказах депутатам на катерининський сойм”, врешті-решт у програмових документах Кирило-Мефодіївського товариства, у полум’яному слові Тараса Шевченка й політичних настановах Михайла Драгоманова... В останнього, до речі, автор закликав редакцію вчитися гнучкості й культури політичного мислення (навіть якщо вона не погоджувалася з ідеологічною позицією опонента), а не огульно відкидати його думки чи, демонструючи примітивізм власного мислення, по-гусарськи воювати з ними. Та навіть не це головне. „Причиною слабости української нації є не брак ідеї, – переконував Іван Франко, – є брак організації, брак політичної сили” [28, 126, 127]. Адже козацтво, „найбільша проба організації, яку зробив у себе укр[аїнський] народ”, було приречене на загибель, бо постало як організація мілітарна, а ще запозичена в поляків, тоді як „скрізь по Європі, навіть у Росії, воєнна організація держави перетворилася на цивільну адміністрацію”. Не дивно тому, що українці, як, зрештою, й поляки, невдовзі „впали під ноги державам з сильною цивільною адміністрацією”. Інакше й бути не могло, оскільки політична сила

визначається перш за все наявністю своєї адміністрації хоча б на певній території, бо саме вона забезпечує реалізацію національного ідеалу. „Не брак національної ідеї, а брак власної адміністрації є причиною нашої національної слабости, – робив загальний висновок. – В міру того, як ми можемо мати хоч найменший вплив на адміністрацію краю, ми робимося політичним чинником, росте й наша політична ідея, котра й не є нічим іншим, як тільки свідомістю своєї політичної сили. Сього почуття сили не заступить абстрактне розуміння ніяких ідей при фактичному безсиллі”. Тому він радив редакції нового часопису задуматися над питанням, як, яким чином здобути цю „політичну машинерію”: „силою двірських впливів, протекцій, вислугування перед міродайними сферами”, як це схильні були робити поляки, чи „піднімаючи цілу масу народну до політичного життя способами, виробленими новочасною цивілізацією”. Досвід Михайла Драгоманова, на його думку, міг би дуже знадобитися на цьому другому шляху, якщо тільки його творчо застосовувати.

Обґрунтовуючи потребу створення власної адміністративної системи задля втілення в життя ідеї державно-політичної самостійності України, Іван Франко мав перед очима „живий досвід” історичного буття. Адже після надання в другій половині 1860-х років Галичині статусу автономного краю в принципі до влади могли прийти й українці. Але більшість посад в адміністративному апараті тоді захопила польська аристократія, і „аж до кінця Габсбурзької монархії жоден русин так і не посів високого місця в адміністрації краю” [12, 35]. Незважаючи на те, що з етнічного погляду в Східній Галичині русини-українці становили 65 відсотків населення, а поляки – близько двадцяти (загалом же в краї співвідношення поляків та українців було приблизно рівним – 40-45%). Галицькі українці не могли зайняти високих посад, а тим паче панівного становища, бо не мали ані виробленого інстинкту „панування”, ані власних адміністративних структур.

Розумів Іван Франко і всю складність у досягненні державної незалежності для українців, тому навіть на початку XX ст. усе ще вважав цей ідеал „поза межами можливого”. Передусім ясно усвідомлював небезпеки, неминучість жертв і крові, тобто всього того, що означив смислообразом „сокири”. Іншими словами, з „виходом” „на порядок денний політичного життя Європи” постулату державної самостійності України неминучим і вкрай потрібним вважав наростання національного сепаратизму і шовінізму, войовничості політичної думки. Не боявся такого розвитку подій, не остерігався цього, а вітав, вбачаючи в таких тенденціях риси політичного росту української суспільності. „Всяке людське діло в далеко більшій мірі виплід людської пристрасті, ніж чистого розуму. А для такого великого діла, як відродження і консолідація якоїсь нації, – доводить Іларіон з «розмови вночі перед Новим роком 1901» «На склоні віку», – не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключності, односторонності чи, коли хочете, шовінізму. Не бійтеся, коли національні потреби будуть заспокоєні, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну страву, розум візьме перевагу над пристрастю, загальнолюдське і спільне над тим, що спеціалізує і ділить. От тим-то, любі мої, я не лякаюся хвилевого вибування мілітаризму при кінці XIX в., так само не думаю заломлювати рук над зростом різних національних сепаратизмів, племінних і расових

шовінізму. Усе те – виплоди органічного росту новочасних суспільностей, свого роду *Flegeljahre*^{*}, нехай і так, – але все-таки признаки росту, а ніяк не упадку, не декаденції. І при тім усі ті прояви в політичній, національній і соціальній житті, се признаки ще одної основної емансипації, може, найбільше характерної для XIX в., емансипації, що творить ядро всіх інших: *емансипації людської одиниці*, її тіла й духу, її потреб, бажань і вірувань, від усіх згори накинених правил, формул і догм” [45, 291–292]. Ці слова Іларіона мали переконати його „ідейного опонента”, що XIX століття пройшло, назагал кажучи, „під покликом: емансипація!” („здобування рівноправності”) з різних поглядів – соціально-економічного, політичного, національного, культурно-естетичного і т. ін. Гадаю, не є перебільшенням, що поряд із Зеноном, іншою „дійовою особою” цього драматичного діалогу, Іларіон становить одну з іпостасей авторового „Я”, а разом вони цілком вписуються у концепцію дуалістичної природи художнього мислення Івана Франка. Цікаво, що коли до тези про емансипацію робітників і селян, як і про політичну емансипацію, в Зенона було немало застережень, то характеризований пункт розмови залишився без відповіді, що можна сприймати як знак згоди між персоніфікованими „двійниками” Франкової національної ідентичності.

Натомість „молоді” радикали, які скільки сил витратили на боротьбу з Іваном Франком, передбачали можливі небезпеки на своєму шляху, але остерігалися такого розвитку подій. Самі згадки про кров, порох, зброю, сокиру викликали в них мало не панічний жах. У листі від 20 травня 1894 року Микола Ганкевич допитувався у Володимира Охримовича: „Ти знаєш ту постать з Гайнівської «Німеччини», що йде за поетом з блискучим топором під полою, а на питання, хто вона така, каже: «Я мислей твоїх діло». Як ти гадаєш, чи йде за нами наш грізний товариш? Володю, я не вмю стріляти, Ти також, Юльцьо (Бачинський. – Р. П.) також, [Євген] Лев[ицький] також...” (цит. за ст.: 10, 123). Отож, цілком правомірно Ярослав Грицак, опираючись на цитовані шойно думки, звернув увагу „на той парадоксальний факт, який досі проходив повз увагу дослідників української інтелектуальної історії, а саме: писання Франка кінця XIX – початку XX ст., класичний вираз доктрини українського націонал-демократизму, до певної міри стали предтечею ідеології українського інтегрального націоналізму” [10, 124]. Я б сказав навіть, що ідеї Івана Франка стали визначальними в цьому напрямку. Не випадково політичні діячі, котрі гуртувалися навколо „Молодої України”, а пізніше уславилися в лавах борців за самостійну українську державу, були виховані на ідеях автора „Вічного революціонера” і прийняли прапор політичної боротьби саме з його рук, а не від „молодих” радикалів. Так, вони визнавали, що книга Юліана Бачинського „дає теоретичні основи ідеям, що лучать нас усіх під стягом України, показує, що ті ідеї, се не видумана фантастами мрія, а життєва конечність, що мусить завести нас до побіди...”, тобто були свідомі своєї ідейної спорідненості з молодшим поколінням РУРП, та все-таки ближчим собі за духом і за „войовничими” настроями вважали Івана Франка. Тому саме „нове” студентство (нове покоління українських політиків) підтримало цькованого зусібіч

письменника в скрутну для нього годину наприкінці XIX віку, що, зрештою, зіграло вирішальну роль у його подальшій творчій і життєвій долі.

З іншого боку, Іван Франко не поділяв надмірного захоплення „молодих” радикалів марксизмом, а отже – і їхніх аргументів у потребі й неминучості політичної самостійності України, вважаючи їх мало переконливими і в багатьох пунктах доктринерськими. Він і книгу Юліана Бачинського „Україна *itredenta*”, перше ніж привітати її вихід як епохальне явище в історії української політичної думки (причому слово його стало вирішальним), гостро розкритикував за доктринерство й догматизм автора в аналізі економічних питань. Перші розділи цієї праці осмислюють еміграційну лихоманку. Їх надруковано в журналі „Народ” під назвою „По поводу еміграції”. Спинити це лихо і порятувати націю від загибелі могла, на переконання Юліана Бачинського, лише велика промисловість і виникнення власної, національної буржуазії й українського пролетаріату, котрий мав би поповнюватися тими, хто вибирався „до Гамерики”. Українська буржуазія задля задоволення своїх економічних апетитів найбільше зацікавлена, вважав він, у створенні власної, самостійної держави, тому й усіма силами домагатиметься політичної незалежності України. А „як тільки українська буржуазія доб’ється політичної самостійності – спідлиться вона, як взагалі кожда буржуазія, коли діпне своєї цілі. Але тоді і візьметься вже за своє діло українська соціал-демократія” [3, 22]. Виходячи із зазначених позицій, автор робив епохальний висновок про доконечність політичної самостійності України: вона є „*conditio sine qua non* її економічного і культурного розвитку, умова взагалі – можливості її існування” [3, 94–95].

Так само не оминули критики Івана Франка намагання „русько-українських соціал-демократів та «консеквентних» марксистів” „погодити космополітичні доктрини соціальної демократії з українським націоналізмом” і їх спроби механічно застосовувати соціалістичну теорію для з’ясування всіх, зокрема й історичних явищ – „без ніякого майже застереження”. „Автор без ніякої майже оговорки оперує соціал-демократичними термінами «буржуазія», «пролетаріат», так немовби ті соціальні типи в Галичині виступали так чисто, як у Марксовім «Капіталі», – іронізував він. – За проводом Енгельса та Каутського автор викладав «матеріалістичний світогляд», в котрім знаходяться готові формули для в’яснення найскладніших явищ історичних: релігія – се витвір буржуазії, національність – се витвір буржуазії, національна держава – се витвір буржуазії і т. д. А все се залежить від форми продукції, є тільки її виразом. Бодай-то мати такий делікатний світогляд! Кілька формулок – і чоловік кований на всі чотири ноги, попросту бери та й мудрість ложкою черпай. А що найцінніше, так се те, що при помочі сього світогляду вся будучина відкрита перед тобою, мов на долоні. Приємно поговорити з таким чоловіком. Тільки не треба занадто запускатися з ним у історичні та статистичні дискусії...” [34, 260–261]

Цю догматичність, прямолинійність, а в окремих місцях навіть примітивність суджень Юліана Бачинського, розуміли, до речі, і його друзі. Микола Ганкевич, приміром, так висловився про його працю в одному з листів до Володимира Охримовича: „Чи ти читав «Україну *itredent-u*»?.. Ціла стаття – то квінтесенція «прямолинейности». Товарова

* Хлоп’ячі роки (нім.).

продукція – буржуазія і пролетаріат – воля політична в Росії – кінець Австрії – буржуазія українська – радикалізм національний ссі буржуазії – etc. etc. etc.” (цит. за ст.: 11, 106).

А Іван Франко, заглиблюючись у нетрі марксистської теорії, все більше переконувався в неможливості поєднання соціалістичних догм із питаннями державної незалежності України. Треба гадати, що саме це підштовхнуло його взятися за справу переструктурування політичного простору Галичини і створення Української національно-демократичної партії. Чи не тому й такі чільники молодіжного крила галицько-руських радикалів, як Володимир Охримович і В'ячеслав Будзиновський, з часом віддалилися, насамперед завдяки Іванові Франкові та його критиці засад наукового соціалізму, від марксизму („батьків німецької соціал-демократії”) і перейшли на національно-демократичні позиції.

Хоча в принципі таке поєднання, чи „суміщення двох лояльностей”, доводить Ярослав Грицак, є можливим. Тому „в певні періоди можна було успішно суміщати класовий підхід з національним, оскільки між ними не існувало чітко визначеної розмежувальної лінії. Більше того, марксизм містив у собі сильний моральний потенціал, адже він передбачав боротьбу за права слабшого, за встановлення соціальної й політичної справедливості” [11, 107]. Іншими словами, марксизм давав змогу з однаковим успіхом обґрунтувати як потребу, так і безперспективність національних рухів і національної незалежності загалом. Зрештою, в юності й сам Іван Франко плекав надії, що теорія наукового соціалізму сприятиме національному розвитку. Пояснюючи Ользі Рошкевич у листі від 20 вересня 1878 року своє бачення майбутнього соціалістичного ладу, зокрема в тій його частині, яка стосується організації „громад” (націй і народностей) та їх об'єднання у „вічну федерацію” на основі рівних прав, він писав: „Я переконаний, що при такій ладі зможуть далеко скорше і свobodніше розвиватися поєдинчі народності і що, значить, соціалістичний лад зовсім не противний національному розвитку” [48, 113]. Невдовзі письменник відмовився від подібних ілюзій. Хоча деякий час сподівався, що соціалістичні домагання можна принаймні синхронізувати з національними бажаннями, а коли побачив, що сподівання марні, порвав із соціалізмом – навіть „етичним”. А своєрідною квінтесенцією його поглядів на національно-політичне буття українців стала стаття „Поза межами можливого”. „Все, що йде поза рами нації, – читаємо в ній, – се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації” [45, 284]. Таким чином, до пори до часу в душі Івана Франка боролися „великі дві сили”, політично-ідеологічні за своїм змістом, які неминуче мали поставити його перед „розв'язанням дилеми”. Так само „упиралися” в цю проблему молоді галицько-українські націонал-радикали.

„Однак таке суміщення [двох лояльностей] мало конфліктний характер”, – додає Ярослав Грицак після задекларованої думки про принципову можливість поєднання доктрини марксизму з сепаратистськими бажаннями, що для українського соціалістичного руху виявилось в „розв'язанні дилеми” принаймні в трьох площинах: 1]

вважати визначальними соціальні чи національні мотиви; 2] бути самостійною політичною силою чи розчинитися („заради розвою соціалізму”) в єдиному інтернаціональному котлі; і 3] яким мав би бути політичний устрій України-Русі після перемоги соціалістичної революції – федеративною чи самостійною соціалістичною державою (детальніше див.: 11, 107–109; див. також: 10, 116–117]. Відповіді на всі ці й похідні від них питання могли мати (і мали) „поліваріативний характер”. Відтак різні політичні сили в різні часи інтелектуальної історії по-своєму намагалися розв'язати ці дилеми. Юліан Бачинський, озброєний теоретичним ученням марксизму, довів доконечність політичної самостійності України, тоді як, приміром, О. Полінковський у брошурі „О безысходности украинского социализма” (Женева, 1891] на тій самій теоретичній основі заперечив будь-яку політичну перспективу української справи, як, зрештою, й право на майбутнє інших „недержавних” народів. Причому „молоді” радикали самі усвідомлювали хиткість своєї теоретичної побудови через непевність її основ. Як приклад цього, Ярослав Грицак наводить фрагмент листа Миколи Ганкевича до Володимира Охримовича від 20 травня 1895 року. „Дуже цікаво порівняти «Україну ітредент-у» з працею Полінковського «Безысходность укр. социализма», – читаємо там. – І один і другий пишуть резолютно, певним тоном, рішучим, хоч Полінковського стиль більш вироблений, витравлений. Один і другий рішають невмолимо судьби народів; Полінковський віщує обрусеніє «Польщі навіть»; Юльцьо (Бачинський. – Р. II.) бачить самостійну політично Україну. Признати їм треба, що оба «ясновидячі» люде. Оба – ученики Маркса, оба клянуться і божаться Марксом” (цит. за ст.: 11, 106]. „Але в кінцевому рахунку в «молодих» радикалів перемагала ілюзія власної правоти”, – зазначає Ярослав Грицак після наведеної цитати з епістолярію двох чільних наших представників молодіжного крила в радикальному русі.

Але це вже – „надвишки” діалектичного методу, проти якого виступав Іван Франко в статті „Соціалізм і соціал-демократизм”, переконуючи, що всі справді великі наукові відкриття завдячують індуктивному методу. Натомість діалектичний метод, цитував думку Вільгельма Вундта, „видається нам штучною і міцною шкаралушкою, що калічить усяку ідею”. І головну ваду його бачив якраз у тому, що „сим методом однаково легко доказати pro і contra (за і проти) всякої речі” [38, 39].

А крім того, в Івана Франка був ще один, може, найголовніший аргумент на користь своєї правоти: реальне життя і суспільно-політична діяльність в конкретних умовах, коли загроза бути асимільованими поляками набирала дедалі загрозливішого вигляду і для галицько-руської політичної еліти, і для галицьких українців загалом. Чимдалі більше він переконувався, що соціал-демократизм, як, зрештою, й соціалізм загалом, і задоволення національно-державних потреб українців – поняття несумісні. Він так завзято заперечував спроби „молодих” радикалів „синхронізувати” свої дії з польськими соціал-демократами ще й тому, що вважав будь-яке підпорядкування революційних (і політичних загалом) рухів „загальнореволюційним” інтересам пануючих націй не просто безплідною і марною тратою сил, а й згубною – хоча б з огляду на розпорошення сил – для національно-визвольних змагань справою. Відтак починаючи з 1890-х років усюди, де лише була змога, застерігав від такого хибного кроку.

Вочевидь саме тому, що мав за собою гіркий досвід подібної співпраці з польськими соціалістами.

Національна стратегія кожного громадсько-політичного діяча чи політичної сили, приречених діяти в галицько-руському інтелектуальному просторі, неминуче передбачає співіснування з польськими, російськими й „великоукраїнськими” чинниками. В Івана Франка стосунки з усіма ними породили складні драматичні колізії й душевні конфлікти.

Втім, дилема польського чи російського соціалізму як „ділових партнерів” вирішилась сама собою: надто вже заскорузло-догматичними в своєму ідеологічному шкарлупинні й одверто цинічними були другі. Російські соціалісти, з якими спілкувався у Львові, де ті спинялися по дорозі на Балкани чи в Женеву, поділяли думку своїх ідейних провідників (Фрідріха Енгельса, Фрідріха Ласалю, Петра Лаврова та ін.) про політичні рухи „недержавних народів”, які нібито повинні були розчинитися у великодержавному „котлі”, тому про окрему українську соціалістичну партію, про національно-визвольні устремління чи бодай соціалістичну пропаганду рідною мовою треба було забути. Як про типовий приклад таких поглядів Іван Франко згадував пізніше в „Молодій Україні”. „І що ви пишете та друкуєте? Усе, що треба було написати, написали вже Маркс і Чернишевський. Тепер треба тільки виконати те!” – казав йому, тоді ще молодому соціалістові, один російський підданаць [35, 2–3]. А в „Передньому слові” до брошури Михайла Драгоманова „Шевченко, українофіли й соціалізм” він навів ще більш промовисті висловлювання російських соціалістів, які „бачачи наші дрібні змагання коло просвіти народу і творення свого письменства, сміялися з нас і говорили зовсім категоричним тоном:

– І що вам заходиться коло таких дурниць! Час пре до того, що всі люди мусять бути рівні, отже, всі національні різниці мусять шезнути, а ви, працюючи для здвигнення своєї якоїсь нації, робите тільки назадницьку, реакційну роботу.

І даремно було говорити їм, що вже хоч би для пропаганди тих самих ідей рівності серед нашої суспільності ми мусимо вживати того язика, яким вона говорить і думає.

– Не нужно! Не нужно! – відповідали диктаторським тоном наші розмовники (а були між ними й родовиті українці). – Малі нації мусять приставати до великих і вчитися їх язика. Отсе найпростіша дорога до вселюдської рівності” [37, VI].

Натомість польські соціалісти на початку – принаймні на словах – начебто підтримували федеративні домагання своїх галицько-українських колег і відкидали погляди багатьох марксистів про поділ націй на „державні” й „недержавні”, „великі” й „малі”: „Немає-бо народів вищих і нижчих: усі є рівними і мають рівне право на вільний розвиток” [45, 461]. У кожному разі в „Програмі галицьких соціалістів” (саме з неї взято наведену щойно цитату), яку 1880 року склав Іван Франко разом із польськими громадсько-політичними діячами Болеславом Червенським та Людвіком Інлендером, вони приставали до думки, що соціалісти кожної з національних груп, що проживають у Східній Галичині, мали об’єднуватися в федерацію, залишаючи при цьому за собою право „мати повну автономію щодо своїх внутрішніх справ або свободу об’єднуватися зі спорідненими групами, які будь-де існували б” [45, 456]. Це означало,

що, скажімо, галицько-польські соціалісти, попри тісні федеративні зв’язки, могли одночасно єднатися з варшавськими, краківськими, женецькими і т. ін. групами, а українські – з женецькою „Громадою” Михайла Драгоманова*.

Особливо небезпечним вважав Іван Франко поширення ідей соціальної демократії на Наддніпрянській Україні. Адже якщо в Європі озброєна ними партія була „близька банкрутства”, то в Росії соціал-демократизм знаходив собі немало прихильників серед молоді „і навіть загалом серед освіченої громади, котрій він імponує знанням будущини, простотою в ставленні і розв’язанні найскладніших питань, догматичністю тез, ніби науковою фразеологією і тим, що пок[ійний] Драгоманов у німецьких соціал-демократів назвав «жидівською самохвальбою»” [45, 272]. А відбувалося все це через економічну відсталість царської Росії, деякі етнопсихологічні чинники й низький освітній рівень тамтешніх політиків. „В головах росіян, переважно людей широкої, але несистематичної освіти, ті ідеї рили формальний хаос і завершувалися самими фантастичними перспективами, де «остатні слова» західноєвропейської науки чудернацьким способом мішалися з віковичними забобонами старої Росії”, – дошукувався природи явища в „Передньому слові” до перевидання брошури Михайла Драгоманова „Шевченко, українофіли і соціалізм” [37, V]. Однак наприкінці ХІХ століття [1899] Іван Франко із сумом змушений був визнати, що „на сю доктрину ловиться в значній часті гарячіша українська молодіж, хоча соціал-демократизм стає ворожо як против усяких обов’язків суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і против національного українського руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в’яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті” [45, 272]. Гадаю, саме тому взявся в 1897 році детальніше знайомити своїх читачів на сторінках журналу „Життя і слово”, що мав чимало прихильників і в Наддніпрянській Україні, із теоретичними засадами соціалістичного вчення, подаючи насамперед критичні зауваги самих „ширих соціалістів” [див., зокрема, статтю „Соціалізм і соціал-демократизм”, надруковану в VI томі часопису на стор. 265–292].

Наслідком ґрунтовнішого вивчення питання, а також „живого споглядання” суспільно-політичних реалій та їх „контексту” в Івана Франка зродилися думки, що їх висловив у статті „3 кінцем року” („Життя

* Хоча вже з виданням тієї-таки „Програми” трапився прикрий інцидент, який виказував справжні наміри поляків. Під час її друкування (справою займався в Женеві Болеслав Лімановський) у назві (первісно – „Програма польських і руських соціалістів Східної Галичини”) було вилучено слово „руських”, із чого виходило, що вона стосувалася лише польських соціалістів або принаймні соціалістичний рух у краї мав відбуватися під їх егідою. Львів’яни запротестували, відмовляючись прийняти тираж програми. Тоді Болеслав Лімановський наклеїв на місці заголовка стрічку з написом „Програма галицьких соціалістів”. Хоча „стрічку легко було відклеїти, і тоді кожен міг прочитати, що програма стосується лише польських соціалістів” [12, 235]. Останні, як і сучасні польські історики, виправдовувалися, що тут закралася всього лише прикра друкарська помилка, та Іван Франко і його однодумці мали всі підстави вважати інакше. У цьому їх переконував, зокрема, й подальший хід подій.

і слово". – 1896. – Кн. 6; передруковано в 1910 році в кн. „Молода Україна”). З-поміж іншого автор порушує питання участі українців у загальноросійському політичному русі і висловлює жаль з приводу того, що багато з них жертвувало собою, по суті, за чужі їм і їхньому народові ідеали. „Ми певні, що в Росії і на Україні не виродилися сильні, енергійні, геройські натури, що зуміють і тут піти на пролом, як пішли Желябови, Кібальчичі і сотки інших українців на боротьбу за всеросійську революцію”. Та це не викликало ніскільки радості, навпаки: „Згадуючи про тих дійсних новочасних героїв, ми ніколи не можемо позбутися безконечного жалю. Кілько сили, кілько золотих характерів потрачено і з яким результатом? Усунули особу Александра II, щоб зробити місце Александрови III. Серце стискається з болю й досади” [35, 107]. Іван Франко доводив, переконував, що будь-які революційні змагання, позбавлені національного ідеалу й зорієнтовані на „всеросійську революцію”, неминуче йдуть на шкоду національній справі, бо відволікають від вирішення питань, зв'язаних з екзистенцією своєї нації, й породжують зневіру у власні сили. „Адже ж якби ті люди, – писав він далі, – були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими вони були проняті, і якби повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам'ять у ряді наших найліпших борців і – справа вільної, автономної України стояла б нині і в Росії і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення, і може зовсім иным шляхом ішов би розвій молодих українських поколінь!” [35, 107]*.

Полемізуючи з молодого Лесею Українкою про безплідність – з національної перспективи – принесення українцями себе в жертву „великодержавним” цілям, Іван Франко висловлював тверде переконання, якому залишився вірним протягом усього життя. Подібні думки він висловлював пізніше в статті про Михайла Старицького [1902], дискутуючи з Михайлом Драгомановим, точніше, з поетичними його ідеями („Поклик до братів-слов'ян”) про кровний союз України з „Північною Руссю” і приреченість обох „вкупі вступати в свободу”. Він погоджувався, що багато українців „ще від свого державного сполучення з Москвою не переставали працювати для російської науки й просвіти” (Прокопович, Туптало, Яворський, Гоголь, Костомаров, Ковалевський) і що „українці здавна шукали волі разом з чільними великорусами або й

* Пор. із пізнішими критичними оцінками Івана Франка в „Огляді української літератури за 1906 рік” марксистського журналу „Вільна Україна” за нехтування його редакцією національних чинників, без яких не уявляв собі „здорових, органічних паростей” будь-якої ідеології чи суспільно-політичного руху. „Мені здається, що до видання «Вільної України» укр[аїнські] соціал-демократи приступили невідповідно, не добравши відповідних сил до цієї спеціальної праці, – закінчував він огляд публіцистики на сторінках часопису. – Є ще одна, глибша хиба, що була джерелом їх хитання в самих основних поглядах, – вони не уявляли собі гаразд цього національного характеру, не відчували того, що вони ж наперед українці, а потім соціал-демократи, трактували се українство як формальну концесію, а не як натуральний вислів своєї душі, і тому й не зуміли в свою публіцистику вложити душі та захопити нею ширші маси читачів. Се ще одна наука, що і в таких інтернаціональних справах як соціалізм здорові, органічні парості можуть у кождім краю вирости тільки з вразного національного ґрунту і тільки тоді вони перестануть бути сірою теорією і зробляться цвітучою дійсністю” [34, 172].

наперекір їм” (Мазепа, Сірко, Желябов, Лизогуб, той-таки Драгоманов). „Та тільки одно й друге чи може вважатися аргументом, що так воно й надалі має бути? – резонно задавався питанням і сам на нього відповідав: – Мені здається, що навпаки: коли б українці здавна були працювали *для себе*, для своєї національності, не оглядаючися на абстрактний общерусизм, то не тільки підвинули б були Україну високо, але й загальноруська й загальнослов'янська сила була б у сумі багатша та більша” [33, 63].

Не випадково подібні думки викликали різкі апеляції вождя російських соціал-демократів (більшовиків) Владіміра Леніна. Готуючись у 1912 році в Кракові до написання статті про національні питання, він планував у ній „отметить [...] *реакци[онн]ые* доводи у вожаков «дем[ократического]» укр[аинст]ва, Грушевского и Франко” (цит. за ст.: 14, 56; там само (с. 56–57) див. детальніше висвітлення цієї теми). В останнього такими вважав, ретельно виписавши їх, саме наведені думки й висловлювання зі статті „З кінцем року”.

Певна річ, що Іван Франко ніколи не мав ілюзій щодо польської шляхти. Їхню ворожість до українства, історичну необґрунтованість й політичну безперспективність ідеї „Великої Польщі *od morza do morza*” найповніше розкрив, далєбі, ще в статті „Наш погляд на польське питання” [1883]. Згадаймо також дискусії представників „чисто шляхетської компанії” в салоні пані Олімпії Торської („Основи суспільності”). Щобільше – оскільки селяни з обабіч Сяну однаково потерпали від польської шляхти, то й поборювати їх, вважав, слід спільно. З цією метою взяв участь у низці віч, організованих у Західній Галичині, й був задіяний у виробленні програмових документів першої в історії Польщі демократичної селянської партії „Polskie Stronnictwo Ludowe”.

Складнішою і внутрішньо драматичнішою була гама політичних почуттів Івана Франка, зв'язана з польськими демократичними колами. Лідера тамтешніх соціал-демократів Ігнація Дашинського він знав ще з 1881 року – „як ученика гімназійного”, а з його братом Феліксом познайомився вже в університетські роки [41, 461]. Відразу після заснування в листопаді 1890 року Галицької робітничої партії, перейменованої в 1892 в соціал-демократичну, що об'єднувала в своїх рядах польських соціалістів у Галичині, між нею, з одного боку, та Іваном Франком і галицько-руськими радикалами – з іншого, зав'язалися стосунки і тісна співпраця. Редакція політичного органу останніх, часопису „Народ”, як кажуть, по живих слідах привітала на своїх сторінках створення нової політичної структури і висловила свою готовність „йти з нею дружно до двигнення робітничого люду, все одно чи фабричного, чи хліборобського і до запроводу всякої волі та просвіти” [23, 371]. Однак ані простими, ані однозначно дружніми ці стосунки не були від самого початку: взаємні звинувачення й непорозуміння зчаста замрячували їхні політичні будні, заважаючи плідній співпраці. Особливу тривогу в партійному таборі українців, передусім представників „старшого” крила, викликала позиція польських соціал-демократів в аграрних і національних питаннях. Спочатку Ігнацій Дашинський на I з'їзді своєї партії в 1892 році взагалі заперечив потребу аграрної програми для досягнення цілей своєї політичної сили, роблячи цілковиту опору на робітничий рух і безапеляційно доводячи, що лише керована ним сила

виступає „єдиним захисником пролетаріату”, а всі інші – його противниками. Невдовзі ж по тому, на III з’їзді партії [1894], він уже пропонував будувати аграрну політику на селі лише силами безземельного пролетаріату, підпорядкувавши їй (себто політику), певна річ, завданням і меті своєї політичної структури. Обидві тези спричинилися до рішучого спротиву „старших” радикалів, зокрема, Івана Франка*. Ще більше застережень „викликали заяви польських соціал-демократів на з’їзді австрійської соціал-демократії [1892], Цюрихському [1893] та Лондонському [1896] конгресах II Інтернаціоналу про наміри відбудувати польську державу силою галицького і міжнародного пролетаріату” [11, 94].

Природною реакцією на таке партнерство стало бажання залучити галицько-руських робітників до політичної діяльності і створити власну, самостійну українську соціал-демократичну партію в Галичині. Першим кроком на цьому шляху стало заснування товариства міських робітників у Львові і створення окремих українських робітничих організацій під егідою радикальної партії. Задля цього були скликані таємні збори українських робітників у вересні 1896 року (Львів) і прийняте на них рішення про утворення української соціал-демократичної партії. У виданому невдовзі „Поклику до робітників русинів” сповіщалося про такий намір й обґрунтовувалася потреба заснування подібної політичної сили (детальніше див.: 11, 94–97). Як це не дивно, але польські соціал-демократи навіть підтримали бажання галицько-руських робітників, приєднуючись при цьому до думки „молодих” радикалів, що це сприятиме посиленню соціалістичного руху взагалі і заперечуючи національні мотиви заснування подібної політичної структури. Але саме другий із названих аргументів, що його рішуче й наполегливо обстоював Іван Франко, як виявилось, став визначальним у подальших стосунках двох політичних сил, що діяли на теренах Галичини (РУРП й ГСДП), а в підсумку став каталізатором творення нової політичної сили в галицько-українському суспільстві (УСДП) саме в тому її варіанті, що постав у травні 1899 року.

Остаточо ж переконали в безплідності й шкідливості співпраці з польськими соціалістами задля вирішення українських державно-політичних питань „криваві” вибори 1897 року до Державної ради у Відні. РУРП тоді виставила кандидатуру Івана Франка одразу по двох округах: в окрузі Перемишль – Мостиськ – Доброміль він балотувався по т. зв. селянській курії, а в окрузі Перемишль – Мостиськ – Рудки – Самбір – Дрогобич – Підбуж кандидував із загальної курії. Як і під час виборчої кампанії 1895 року, вороги автора „Вічного революціонера” не гребували нічим, зокрема й силою. Досить сказати, що в день виборів у Східній Галичині було вбито 9, поранено 29 й арештовано 800 осіб [див.: 16, 58–59] (звідси й означення – *криваві* вибори). Мине більше восьми років, а він усе ще без жаху й тремту в голосі не міг згадувати той час, коли біля його вікон у Львові „день у день водили десятки закованих і скатованих давидівських селян (русинів і поляків), яких тягнуто до в’язниці за

* Про першу позицію він висловився на сторінках „Народу” [1892. – Ч. 5/6. – С. 75], а положення програми про соціальну опору соціалістичного руху на селі мав змогу критикувати безпосередньо з трибуни III з’їзду ГСДП [1894], на який був запрошений разом із Кирилом Трильовським.

вбійство виборчого комісара”, коли до нього, „хворого, немічного і розбитого, день у день і ніч у ніч надбігали розіолохані «легальністю виборів» міщани та селяни то з Комарна, то з Цеброва, то з Мостиського, то з Перемиського, то з Бог зна яких інших повітів, благаючи поради й бодай захисту, переночувати їх та прогудувати кілька днів, поки минуть страховища легальних виборів” [40, 158]. Сваюлі й безчинствам не було меж. Тому „агентам” Івана Франка доводилося йти, як кажуть, на рожен, ризикуючи, без перебільшення, власним життям. Окрім „звичних”, апробованих ще два роки тому засобів дезінформації й оббріхування, з’явилися й деякі „нові”. Зокрема, чисельні агітаційні листівки переконували виборців, що „мужицький кандидат” насправді й не Іван Франко, а хитро замаскований під русина „жид Франкель”. За головний „аргумент, який мав би засвідчити це, вказувалося на рудий колір його волосся [див.: 9, 31, 98]*.

Певна річ, що „шляхетська знать під проводом графа Бадені”, залучила „з найбільшою злобою”, „з усім завзяттям” „всю систему насильства, виборчих підкупів, стрілянини у виборців і масових арештів”, аби побороти Івана Франка й „провалити” його кандидатуру на тих виборах [див.: 6, 402]. Та водночас участь у них спричинили величезне піднесення й активізацію селянського, а відтак і всього національно-політичного руху. І в цьому насамперед був позитив від балотування Івана Франка. Вибори він, зрозуміло, програв. В обох округах результати були не на користь „мужицького кандидата”: у сільській курії „виборча комісія нарахувала” йому 205 голосів (поміщик Павло Тишковський, його суперник, отримав 392 голоси виборців), а в загальній курії – 320 голосів (проти 506 у поляка д-ра Витовта Левицького). Та попри все, це була величезна перемога радикалів та їхнього кандидата, адже недруги з-поміж народовців і москвофілів передрікали Іванові Франкові декілька десятків голосів. Самого ж Івана Франка в усій тій історії найбільше вразила зрада колишніх начебто соратників й начебто ідейних однодумців. Зокрема, очолювані Яном Стапінським людовці блокувалися з правими польськими партіями, а польські соціал-демократи, підтримувані прибічниками соціалістичної ідеології з табору молодіжного крила в галицько-українському радикальному русі, висунули в суперники Іванові Франкові львівського робітника Йосипа Гудеца; 15 лютого вони зірвали передвиборчий мітинг з участю письменника в Дрогобичі, а до всього

* Хоча подібні чутки ширилися у Львові й раніше. У кожному разі польський соціаліст Людвік Кшивіцький згадував про це в спогадах, що стосуються до 1885 року (див.: 12, 458). Можна припустити, що це була реакція на спроби галицьких соціалістів створити масову русько-польсько-єврейську партію з робітників і селян. Таку ідею виношував ще на початку 1880-х років галицький соціалістичний комітет, що сформувався навколо газети „Ргаса”. Але це не могло сподобатися недругам та ідейним супротивникам, і вони вишукували будь-яку можливість, аби скомпрометувати автора першого в Галичині популярного викладу соціалістичної теорії. Згодом, уже в добу радикалізму, подібні наклепи спалахнули з новою силою. Будучи обізнаним із цим, письменник наводив деякі їх деталі саме в брошурі про радикальний рух, тобто пов’язував безпосередньо зі своєю політичною діяльністю (див.: 39, 9–11). Знаючи ставлення суспільства до євреїв, образ яких асоціювався незмінно з підприємцями-орендарями й визискувачами, зрозуміємо, чому Івана Франка та його товаришів образливо називали „жидівськими запродавцями, жидівськими слугами, жидівськими спільниками і Бог зна ще якими жидівськими братами” [39, 9].

побили його довірену особу селянина Антона Мельника. Тоді й „виявилось, що «молоді» радикали підтримують кандидатів ГСДП на противагу кандидатам від радикальної партії” [11, 98].

Одне слово, вибори 1897 року принесли нові розчарування й болючі переживання, викликані „патріотичною зрадою” й відступом вчорашніх польських друзів й ідейних соратників. Вони остаточно переконали Івана Франка в тому, що демократизм поляків, як і росіян, закінчується там, де починаються розмови про національні інтереси українців. Це й викликало гірке зізнання на VII партійному з’їзді галицько-руських радикалів 30 жовтня 1898 року, коли з усією очевидністю перед їхньою партією постала загроза бути поглинутою соціал-демократичною – нехай і українською, однак такою, що схилилася в бік польських соціал-демократів: „Розваживши всі за і проти, мусимо признати, що так як тепер річ стоїть, – польські соціал-демократи є наші найтяжчі вороги. Розбивають нам віча, шкалюють наших працівників, віддерають молодіж, котра в нас видить всі неконсеквенції, в них – одні консеквенції. Може, ми вступленням до соціал-демократів спаралізували тоту шкідливість, але то ще квестія. Певна річ лише те, що кроком тим ослабимо себе наново” (цит. за ст.: 11, 100).

Рівночасно вкрай загострилися стосунки з польською громадськістю. Відомо, що раніше Іван Франко мав із нею добрі чи навіть дружні контакти. У такій довготривалій співпраці з поляками різних політичних орієнтацій, попри всі непорозуміння, незгоди й підступи, він бачив один, може, найголовніший сенс: вважав, що полякам і русинам самою долею, Небом, Божим провидінням судилося жити в мирі й злагоді з огляду на низку історичних, геополітичних, зрештою, генетичних чинників, але натомість їхні взаємини впродовж багатьох століть супроводжують суперечки, ворожнеча, кровопролиття. „У всій Слов’янщині немає двох народів, – ділився своїми болями з польськими читачами, – котрі б із погляду політичного і духового життя так міцно зрослися між собою, так пов’язані численними узами і, незважаючи на це, так довго цуралися один одного, як поляки та українці” [46, 1]. Тому робив усе можливе, навіть ідучи на певні компроміси із власним сумлінням, аби якось змінити ситуацію і зняти напругу в стосунках. Волів не помічати образ і принижень, скільки змоги, терпів поглум над особистим і національним „Я”. Він приятелював із багатьма чільними діячами польського соціалістичного й демократичного руху, був одним із співзасновників Польської партії трудової, протягом десяти літ працював у „Kurjerze Lwowskim” і навіть писав художні твори польською мовою. Траплялося, що Івана Франка називали русько-польським письменником чи принаймні учнем „польської школи”. А „Kurjer Lwowski” наприкінці 1886 року (№ 325. – 24 листопада. – С. 1] навіть помістив матеріал, у якому значилося, що автора „Каменярів” більше шанували серед поляків, ніж серед українців-галичан.

Хоча навіть у час активної фази його співпраці з поляками, не пройшов непомітним повз пильного ока інший, „темний” бік українсько-польських стосунків. Приміром, у 1882 році він написав поезію „Ляхам”, що згодом увійшла в збірку „3 вершин і низин” [1893. – С. 73–74], в якій наголосив на деяких негативних, ба навіть трагічних для долі обох народів аспектах нашого „братання” з поляками: „Та біс підкупив вас „брататись”

// Братерство ж навпак повернути: // Над братом панами остатись, // В ярмо його шию пригнути”.

Та попри те він не полишав співпрацю з поляками, розуміючи, вочевидь, її потребу й неминучість – для обох народів і для себе особисто. Свою роботу в польській пресі Іван Франко підпорядковував тій самій меті, якій присвятив усе своє життя. Йому не раз публічно закидали, зокрема в „Ділі”, що його „руські кості поросли польським м’ясом”. Відповідаючи на ці закиди, він у виступі при заснуванні „Народної волі” в Коломиї у липні 1893 року зізнався: „по совісті скажу, що я й там служив і служу тій самій хлопській справі і можу сказати, що не одно я через ту газету вже перевів. Навіть наші селяни можуть посвідчити, що за мене в «Kurjerze Lwowskim» виведені були на світ такі кривди, котрих не хотіли містити руські газети у Львові” [17, 169].

Свідченням нових розчарувань і „зламів” свідомості може слугувати надрукована німецькою мовою у віденському тижневику „Die Zeit” [1895. – № 51. – С. 177–180.] стаття під заголовком „Die Bauernbewegung in Galicien” („Селянський рух у Галичині”). А 10 вересня 1895 року, виступаючи на одному з передвиборчих зібрань у міській ратуші Львова, Іван Франко зробив закиди послам „лівиці”, тобто представникам лівого крила польської селянської партії „Stronnictwo Ludowe”, за те, що вони „в підході до української справи не мають широкої самостійної програми, а навпаки, приєднуються до тактики тих, які на словах нерідко заявляють, що люблять українців, поважають їх, а як дійде до діла, то борються проти всіх українців під приводом, що вони москвофіли” [46, 258]. І виступ у львівській ратуші, і стаття у віденському часописі викликали різкий виступ депутата від цієї партії Тадеуша Романовича, польського журналіста й економіста, на сторінках газети „Nowa Reforma” („Хатні справи українців”, № 226]. Зважаючи на очевидну тенденційність поглядів автора, численні перекручення думок і значимість проблеми, Іван Франко вважав за потрібне йому відповісти, наслідком чого стала стаття „Десять про польсько-українські відносини”, в якій порушив широке коло питань українсько-польських залежностей. Заважало єднанню, на його переконання, насамперед польсько-шляхетське панування (бо ж „правительство в Галичині [...] польське, тільки в австрійському мундирі”). Цю думку автор всебічно аргументував у статті „Зміна системи” [1896], намагаючись водночас дійти до причини подібного стану речей, дошукатися самих витоків – у сфері історії, етнології, політики, психології і т. ін. Відповідь на питання про природу українсько-польських відносин несподівано знайшов у відверто цинічній, зате оголеній у своїй сутності фразі одного з польських урядовців у Галичині. „Все те, чого жадають Романчук і товариші, ми вам дамо, дамо вам ще більше, але жадаємо від вас одного – вашої душі”, – казав той руському послові [46, 316]. Інший польський урядовець не менш відверто признався: „Були б ми дурні, якби, маючи власть у руці, не визискали її в той спосіб, щоби якнайдовше не дати русинам стати сильними, багатими і освіченими, тим русинам, в котрих щирі прихильність для наших інтересів не віримо” [46, 316].

Однак у публіцистиці середини 1890-х років Іван Франко ще чітко диференціював польську спільноту. І хоча він нерідко вживав узагальнюючі означення, все-таки частіше наголошував, що вона не є однорідною і що жодна політична сила чи соціальний стан не можуть

претендувати на те, щоб називатися її „цілістю”. Не раз повторював опонентіві, котрий закидав йому ненависть до всіх поляків і до всієї польської інтелігенції, що шляхта – то ще не вся польська нація. Не могла замістити собою польську суспільність і та частина її інтелігенції, що зрадила принципам демократизму, потурала шляхті і відступила від захисту народних інтересів. Тому наголошував, що „в кожній фразі, в кожному розділі я старанно визначаю, яку частину інтелігенції, який табір, яку течію маю на увазі, і залишаю шляхті те, що шляхетське, а псевдодемократам те, що псевдодемократичне” [46, 270]. Така лінія витримана, зокрема, в статтях „Дещо про польсько-українські відносини”, „Селянський рух у Галичині”, „Зміна системи” та ін. Отож і звинувачення кожній із названих суспільно-політичних сил були конкретними. „У моїй статті (мова про „Селянський рух у Галичині”. – *Р. П.*), – писав Іван Франко, – я закинув галицькій шляхті, що вона дуже схильна вважати себе цілістю польського народу, а польських демократів обвинуватив, що у найважливіших справах вони, незважаючи на теоретичні суперечки, йдуть слідами шляхти” [46, 277].

Поза всяким сумнівом, що й інтонація, і загальний тон розмови, а головне – думки, ідеї й судження Івана Франка до весни 1897 року далеко інші, подеколи кардинально протилежні від тих, що лунатимуть із його вуст згодом, після кривавих баденівських виборів і свого кандидування в них. Спершу, не знаючи фактів і психологічного підкладу „зламу”, аж не віриться, що за якихось не повних два роки можуть так різко змінитися погляди людини, загалом стійкої в своїх переконаннях, котра більшу частину свого свідомого життя пройшла пліч о пліч з поляками, була вихована значною мірою в духовній атмосфері польської культури, працювала серед поляків. Судіть самі: „Тепер ми, галицькі русини, не можемо потішатися тим, що терпимо від «шляхецької господарки» – ні! Ми чуємо чимраз виразніше, що *проти нас стоїть уся польська нація, всі її верстви, від шляхти і магнатерії аж до репрезентації зорганізованого пролетаріату*. Ся солідарність доходить до того, що не тільки в чисто національних справах *поляки всіх верств ідуть разом проти русинів* (в обох випадках курсив мій. – *Р. П.*), але і в соціальних справах репрезентанти польського демосу або явно підпирають, або приймають без протесту та противділання такі шляхетські заходи, що хоч можуть вийти на шкоду й польському мужикови та робітникови, але в більшій мірі можуть докучити та пошкодити русинам” [40, 166]. Ці слова стали своєрідною квінтесенцією тривалого й багатого досвіду спілкування з представниками різних верств і соціальних станів польського суспільства.

У пошуку причин і природи цього феномена він приходив до постаті духовного провідника поляків Адама Міцкевича. Ґрунтовно проаналізувавши його творчість, Іван Франко дійшов твердого переконання, що „головною темою майже всіх його творів була зрада в найрізноманітніших іпостасях, і, що дуже характерне, зрада представлена не як якась провина чи злочин, не як заперечення етичного почуття, але часто як геройство, часом навіть як ідеал, оскільки породжений найвищими патріотичними поривами” [34, 212–213].

З погляду суто літературознавчого стаття „Поет зради” виглядає переконливою й достатньо аргументованою. І якби її розглядати лише з

цього боку, навряд чи можна б сподіватися на той суспільно-політичний резонанс, який спричинила її поява. Та є в ній ще щось, більше і значиміше, що намічає нові смислові виміри й обшири. По-перше, зраду в творчості Адама Міцкевича розглянуто в ідейно-політичному ключі, „піднесеною на п’єдестал патріотизму” [27, 13]. По-друге, Іван Франко весь час наголошував, що йдеться про національного генія, святиню, що вже само собою зачіпало національні почуття поляків. До всього, стаття з’явилася напередодні відкриття пам’ятника поетові у Варшаві, „почерез що вражіння статті дужчало, степенувалося” [4, 270]. І, по-третє, автор часто повторював, що мотив зради в творчості Адама Міцкевича не випадковий, а породжений „сильними поштовхами з боку найближчого оточення” у відповідному суспільно-політичному кліматі епохи, „з політичного погляду найбільш аморальному й нездоровому”: „Напередодні його появи на світ давня Польща впала і залишилась роздертою. Упадок Польської держави наробив багато шуму і видобув на світло денне стільки морального зіпсуття, браку характеру, цинізму і корупції, що буйно розмножилась усередині польського суспільства, що молоде покоління ще довго мусило дихати душною, заповіреною атмосферою” [34, 202]. З іншого боку, проповідь „патріотичної зради” з вуст національного генія виховала цілі покоління польського громадянства на відповідних ідеалах. „Сумний це мусив бути час, коли геніальний поет, зіштовхнений на такі манівці, і сумний мусить бути стан народу, який такого поета без застережень вважає своїм найбільшим національним героєм і пророком і щораз нові покоління годує затруєними плодами його духу”, – закінчував Іван Франко статтю [34, 213]. Останні слова вже безпосередньо відкривали двері в сферу сучасних авторіві суспільно-політичних обставин і в сферу міжетнічних стосунків, позначених „політикою «більшої вигоди» і тактикою переблокування, яку продемонструвала в 1897 році польська демократична («людова») партія під час виборів в австрійський сейм” [27, 13]. Таким чином теперішній стан українсько-польських відносин і поведінку „людовців” та соціал-демократів розглянуто як наслідок виховання на ідеалах „патріотичної зради”, позбавлених будь-яких етичних засад.

Реакція польського громадянства була негайною і войовничою, втім, прогнозованою і, треба гадати, передбачав її сам Іван Франко. Особливо шаленіли „польські сфери” у Львові. Звичним стало явище, яке Володимир Гнатюк охарактеризував як вуличну лайку, коли в пресі, без будь-яких ознак полеміки чи спростування поглядів, друковано статті „під такими «культурними» назвами, як «Bastard» («Байстриук». – *Р. П.*)”, а „на мурах камениць та парканах виявляло «патріотичне населення Львова» свою «культурність» простацькими написами на Ів[ана] Франка” (7, 221). Звичними в ті дні стали такі означення письменника, як „гайдамака”, „хам”, „негідник”, „літературний розбишака” і т. ін. Дійшло до того, що на вулиці Зиблікевича, де тоді мешкав письменник із родиною, повісили зроблену зі всякого мотлоху й шкамуття мавпу, а на ній причепили напис: „Iwan Franko”. Перелік „акцій” при потребі можна б продовжити, але гадаю, що й цього достатньо, аби зрозуміти весь драматизм і напругу ситуації, в яку потрапив тоді автор статті. Словом, поведінка польської суспільності підтвердила цілковиту рацію Івана Франка в поглядах на „больові точки” її ментальності. У листі до Бодуена де Куртене, в якому

мотивував свій поступок, він логічно їх означив: „objawa deprawacji moralnej” (явища морального зіпсуття, розтіління. – Р. П.) й „podwójna miara etyczna” (подвійна етична міра. – Р. П.). „В усьому цьому мене цікавило лише одне питання – психічна організація тієї нації, яка є такою вразливою на найменшу власну кривду, а одночасно може кривдити іншу з таким виглядом, немов би це найприродніша річ у світі. Цю подвійну етичну міру – одна для себе, а інша для других – я знав уже раніше в євреїв, тепер боляче пізнав і у поляків. Звідси простий висновок – і одні, і другі – це народ вибраний, вони вважають себе вищими від інших” [50, 105]. А основи такого психологічного комплексу, вважав він, були закладені Зигмунтом Красінським й Адамом Міцкевичем. Зважаючи на силу поетичного таланту і на далеко більший вплив останнього на формування менталітету поляків, вважав за потрібне зосередитися на характеристиці саме його основоположних ідей.

Не менш загрозливою для українства Іван Франко вважав „внутрішню” стихію. „І чом відступників у нас так багато? // І чом для них відступство не страшене? // Чом рідний стяг не тягне їх до свого? // Чом працюють на власній ниві – стид, // Але не стид у наймах у чужого? // І чом один на рідній ниві вид: // Безладдя, зависть, і пиха пустая, // І служба ворогу, що з нас ще й кпить?”, – задавався він питанням у поемі „Похорон” [5, 88]. Найповніше ж на цю тему він висловився в передмові до книги „Obrazki galicyjskie” – „Niemo o sobie samym”. Політичні опоненти просто не могли не скористатися цією публікацією для чергового „виелімінування” Івана Франка з українського громадянства. Потайки сподівалися знищити його остаточно. Вістря своїх публіцистичних виступів спрямовували проти кількох головних положень, що їх першим намітив Юліан Романчук у „Смутній появі” (Діло. – 1897. – Річник XVIII. – Ч. 97. – Четвер 1[13] мая). По-перше, зізнання письменника – це спроба спаплюжити русинів, що межі ними „нема характерів, що русин – то лінивий, неспосібний чоловік, без почуття ладу і без сили волі”. По-друге, підміна „правдивої любові”, яка вважається „найвищим людським чувством і найвищою людською чеснотою”, „загальнолюдськими ідеалами справедливості, братерства і любові”, що, на переконання Юліана Романчука, є лише „абстракційною любов’ю”, „мало вартою” і такою, що „дуже часто криє під собою егоїзм, любов себе тільки самого”. І по-третє, заміщення почуття любові „собачим обов’язком” й нав’язування останнього як головного морального й світоглядного імперативу [24, 212, 211].

Юліана Романчука крім самих зізнань обурювало ще й те, що слова про брак любові до русинів і до Русі пролунали не від когось із чужинців, а були сказані „одним з найвизначніших русинів, з головних проводирів руських, з перших теперішніх поетів і писателів на Русі”, причому не „під якимсь хвилевим враженням”, а „з повною розвагою”. А ще дратувало, що свої думки Іван Франко висловив не „в чотири оці” і не „в тіснім кружку”, а публічно, „для ширшого світу”. Врешті Юліан Романчук узявся „звільнити” Івана Франка від його „тяжкого ярма” і „почуття собачого обов’язку”: „Отже, коли Ви лише з обов’язку руський патріот, а не з пересвідчення, не з прив’язання, не з любові, то можете се тяжке ярмо скинути без церемонії” [24, 211]. На це поет не забарився дотепно зауважити на сторінках „Життя і слова” в одному з афоризмів в альбом

„Ділу”: „від народного обов’язку сам Бог не може звільнити, нахвалявся звільнити від нього сатана”.

Опонент, як бачимо, брав до уваги лише ті фрагменти зі статті „Niemo o sobie samym”, в яких автор зізнавався в своїй нелюбові до русинів і до Русі. Ці положення він тлумачив однобічно й у вигідному для себе світлі. Зокрема, не зауважив, що Іван Франко, говорячи про русинів і своє ставлення до них, робив суттєві уточнення, про кого саме йдеться. Уточнював він пізніше і деякі інші свої твердження. І вони, ті уточнення, докорінно міняли суть справи, тому Іван Франко без підпису надрукував у польській газеті „Monitor” статтю „«Vanita» Франко” („«Вигнанець» Франко”), щоб чіткіше донести до читача положення, висловлені в передмові до книги „Obrazki galicyjskie”.

Ведучи мову про свої почуття у ставленні до русинів, Іван Франко в ній відзначав: „Так мало серед них знайшов я справжніх характерів, а так багато дрібничковості, тісного егоїзму, дволичності й пихи, що дійсно не знаю, за що я мав би їх любити, навіть не звертаючи уваги на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони, не раз у найкращому намірі, вбивали мені під шкіру” [31, 209]*. І додавав при цьому: „Розуміється, знаю між русинами декілька виїмків, декілька особистостей чистих і гідних усякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян!), але ці виїмки, на жаль, тільки стверджують загальний висновок”. Вставна конструкція, як бачимо, висловлена з окличною інтонацією, що мало надати сказаному значимості й відповідних акцентів. А трохи нижче автор признається „до ще більшого гріха: навіть нашої Русі не люблю *так і в такій мірі, як се роблять, або вдають, що роблять, патентовані патріоти* (курсив мій. – Р. П.)”. Критики і „судді” здебільшого акцентували лише на перших словах твердження, ніби й не помічаючи продовження. Отож у в статті „«Вигнанець» Франко” автор доповнював: „Бо їх любов – ніяка не любов, їх послуги – то вовчі послуги, отож гріх, ще й смертельний, мав би д-р Франко, коли б любив Русь їх любов’ю” [45, 2].

У зізнаннях „Niemo o sobie samym” йдеться, таким чином, про політичну еліту, а ширше – про інтелігенцію, призначення й обов’язок яких полягали якраз у перетворенні „сірої етнографічної маси” в націо- й державотворчу силу. На сторінках польського тижневика „Monitor” Іван Франко доповнював: „Хто лише ближче знає руські стосунки, хто пізнав цю так звану руську інтелігенцію, хто пригледівся до її політики, той може лише поаплодувати авторові”. І вибухав цілою низкою питань, називаючи „складові” цієї соціальної верстви. При цьому авторові ніби дух спирало від самого переліку їх „патріотичних” зусиль на ниві служіння народові, і він свої інвективи переривав іншим питанням: „Кого він має любити?”. „Адвокатів, котрі до нитки обдирають селянина в ім’я патріотизму, священників, котрі не кращі від них, урядників, які соромляться свого походження, словом, інтелігенцію, яка знає селянина лише з естради публічних зібрань, яка, якщо й зробила щось, то певно щось негативне або таке, що псує й опізнює селянський рух?” А трохи нижче знову-таки в формі запитань деталізував обридливу сутність „провідної верстви”:

* Цитати зі статті „Дещо про себе самого” тут і далі подаю за ст.: 13, 207–210. Її переклад, що зробив спеціально на замовлення автора Михайло Возняк, вважаю ближчим до оригіналу, ніж той, що вміщений у вид.: Франко Іван. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – Т. 31. – К., 1981. – С. 28–31.

„Кількох хитрунів, які свавільно прибрали до рук руську політику? Тих, які роками сварилися й жерлися між собою і довели до того, що їх повага в очах народу зійшла до нуля? Чи їх має любити д-р Франко?” [45, 1–2].

Конкретизував Івана Франка на сторінках газети „Монітор” і думку, чому його різкі апеляції стосується лише інтелігенції і чому лише її представників він уперто називає „русинами”. „І тут має рацію, – „захищав” себе Іван Франко, – повторює лише саме їхні слова, вони самі видали собі патент на всеруськість, вони, котрі політували, не питаючи народу, чи він потребує їхнього непроханого опікунства. Побиває їх їхньою ж зброєю і добре, слушно це робить!” [45, 2]. Саме тому, що українська інтелігенція не виконала своєї місії, виявилася не на висоті свого покликання, то й „Русь як раса”, як етнопсихологічна сила є жалюгідною і вразливою з багатьох поглядів. „Чи, може, маю любити Русь як расу – сю расу отяжілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а так плідну на перевертнів найрізномірнішого сорту?” – висловлював автор свої думки у формі риторичних питань [31, 209]. Відтак і на „світлу будущину тієї Русі”, принаймні в близькій перспективі, не сподівався, тому що не бачив для того підстав.

Зрозуміло, що просто не помічати багатьох зазначених у самій лише статті „Niemo o sobie samym” уточнюючих моментів було годі. Особливо важко давалося уникати розмови про намічені автором сумні перспективи України-Русі й виразні ознаки поступу в народних масах. Адже ж визнавав Іван Франко, що є таки на Русі сила, гідна пошани й любові (селянство), і що навіть серед освічених верств „знає [...] декілька винятків, кілька осіб чистих і гідних усякої пошани”. Тому й Юліан Романчук, що взявся дискутувати з ним, не зміг оминати цих питань. Він спочатку, щоправда, намагався переконати читача, начеб Іван Франко огульно й беззастережно зриває маски з усього „руського”. „Д-р Франко аналізує Русь, розбирає її, як анатом, на поняття географічне, історію, расу і будучність, – писав він. – Але хоч він поет і трохи філософ, а не попав на те, що є найближче, т. є. що Руссю єсть передусім руський народ, а народ єсть великою родиною” [24, 211]. А далі, вдаючись до підміни понять, автор пустився в плутані міркування, що, мовляв, родина передбачає велике коло людей, і трапляються в ньому й „каліки”, і „слабші здібностями”, однак треба любити їх такими, як є, і „цілу родину” любити як таку. Врешті збагнувши, що читач, який обізнаний зі вступною статтею до „Галицьких образків”, навряд чи задовольниться таким поясненням, він повернувся-таки до слів свого опонента. Зокрема – до тези про „селянське віно”, якому Іван Франко завдячував своїм становленням. При цьому знову не зміг уникнути викрутів і силіогізмів. На цей раз автор „Смутної появи” намагався переконати, що „вищі школи, хоч би і в нашій краї, не удержуються самим коштом краю, а тим менше коштом руського хлопа”, тому на Франкове „виображення ішла праця не лише руського хлопа, але і польського, і німецького, і чеського, та й не тільки хлопа, але й інших працюючих верств”. При цьому лідер галицько-українських народовців „забув” очевидні речі: що хліборобство є „головним багатством краю, а стан селянський найважливішим станом, тим, що своєю працею годує і збагачує всі інші” [47, 30]. Отож і політики, зокрема Юліан Романчук, жили з тієї-таки „хлопської руки”. За це, власне, насамперед він і „любив

Русь”, і на це йому вказав у поетичній формі Іван Франко: „Ти, брате, любиш Русь, // За хліб і кусень сала...” [2, 184]. А наприкінці свого полемічного виступу „сідоглавий” назвав суперечливими вислови Івана Франка про відсутність перспектив для „світлої будущини” України й про початки поступу „руського народу”.

Насправді ж ніякої суперечності чи алогічності в цьому пункті не було. Як і загалом у судженнях Івана Франка про Русь-Україну та про її національний організм. Радше навпаки: все виглядало природно, виважено („з повною розвагою” – не міг не відзначити й Юліан Романчук), аргументовано й цілісно – і з огляду на зміст, і на структуру. Увесь фрагмент побудований на протиставленнях, або бінарних опозиціях, що ніби перетікають з одного ряду в інший. Причому супротивні сутності названі не відразу, а поступово спливають в процесі розмови. Уже перше „признання”, що складалося всього з двох слів і повторюється двічі („не люблю русинів”), передбачало, потенційно намітило і неминуче вилилося в дві пари протиставлень: 1] любов – обов’язок, або, детальніше, якщо повторити афоризм Івана Франка в альбом „Ділу”, „любов не обов’язкова – але почуття обов’язку обов’язкове”, і 2] „дрібничкова”, „дволика”, позбавлена вищих цінностей і „справжніх характерів” інтелігенція – здатне на саможертву селянство, що, попри все, незважаючи на негоди й лихоліття, таки вижило у віках, ба більше – вберегло націю від загибелі.

Інші опозиційні пари в Івана Франка так або інакше зв’язані з зазначеними щойно. Не буду на всіх них зупинятися. На окрему розмову з огляду на її важливість й неоднозначність тлумачень заслуговує одна, уже згадувана: „Чи, може, маю любити світлу будущину тієї Русі, коли тої будущини не знаю і для світлості її не бачу ніяких основ?” – „І коли що полегшує мені двигати се ярмо, так се те, що бачу, як руський хлоп, хоча він гноблений, отемнюваний і деморалізований довгі віки, хоч і сьогодні бідний, недолугий і непорядний, але все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості й до них шукає шляхів. Отже, варто працювати для сього народу й ніяка чесна праця не піде намарне” [31, 209]. На перший погляд такі думки можуть справді видатися ніби й непомітними, а означені протиріччя – хтозна чи здатні бути вирішеними, „знятими” або хоча б послабленими. Усе ж до подібного „загострення” у плані змісту й форми (чи не вони здалися Юліанові Романчуку „любіванням в парадоксах і позуванням на оригінальність”) Іван Франко вдавався не раз і пізніше, передусім у художніх творах. Нагадаю хоча б поему „Мойсей” і сцену третьої спокуси Азазеля в ній – спокуси знанням: знанням реального стану речей, знанням історії і знанням майбутнього. Ні в географічному, ні в історичному, ні в духовно-релігійному планах „здобута Палестина”, переконує Азазель, у словах якого Юрій Шерех не без підстав вбачав „голос, один з голосів, душі самого Мойсея” [44, 125] (= самого Івана Франка), – „нічого не варта”, за словами того самого вченого, тобто аж ніяк не є раєм. То в чому ж тоді сенс і мета сорокалітніх блукань гебреїв пустелею, у чому сенс життя самого Мойсея-Франка, і які, зрештою, шляхи ведуть до Бога?.. Скидається на те, що спокуса знанням привела до повного розчарування, тріумфування сумніву і зневіри в Бога („І упав він лицем до землі: // „Одурив нас Єгова!”). Та Мойсей (Іван Франко) подолав у собі всі сумніви: сам „рух до поставленої мети дає зміст життю, приносить стільки

щастя, скільки людина може мати, і творить ті духовні цінності, в яких є сенс людського існування і які відкривають людині шлях до Єгови” [44, 129]. Так, здобута Палестина „сама в собі мало чого варта”, як і „здобуття самостійності не буде початком земного раю і кінцем усіх страждань, а тільки початком *інших* страждань”. „Але безмірно вартісний був *порив* до неї, бо він творив духовні цінності і творив передумови до творення їх у майбутньому. Раю нема, але рай є – у поступі, у русі, у творчості” [44, 128–129, 126–127]. Подібну думку Іван Франко для себе з’ясував ще раніше. Принаймні в 1903 році, коли в статті „Що таке поступ?” писав: „Вся людська історія – се ненастанна боротьба, ведена різними способами, а все для єдиної цілі, аби удержати себе і своє потомство. В тій боротьбі раз у раз гинуть мільйони людей, в ній на протягу звісної нам історії погибли тисячі і мільйони громад, племен і народів, лишаючи місце іншим, сильнішим, здібнішим, щасливішим. Власне в тім, що в тій боротьбі удержуються сильніші, здібніші та тривкіші, лежить джерело людського поступу” [45, 329]. А початки кристалізації, формування такого письменникового „вірую” сягали ще далі: щонайменше в середину 90-х років XIX ст., коли він балотувався на посла до австрійського парламенту.

У міркуваннях Івана Франка стосовно національної проблематики і в його діях як галицько-руського політика хотілося б звернути увагу ще на один аспект. Після драматичних, замішаних на крові й скандалах подій весни 1897 року він „не гадає вже ніколи кандидувати” [25, 105]. Принаймні в цьому він запевняв Василя Стефаника під час травневого гостювання того в нього вдома у Львові. Та сталося інакше. Невдовзі йому випало втретє пройти підступними стежками, урвиськами й крутосхилами галицьких виборів. (До слова зазначу, що саме тоді він був найближче до депутатського мандату). Тоді обраного послом у 1897 році від округу Тернопіль – Збараж – Скалат графа Льва Пінінського призначили намісником Галичини і він склав депутатські повноваження. На червень 1898 року „були розписані додаткові вибори”. Як згадував відомий громадсько-політичний діяч Яків Остапчук, що був родом із Збаражчини, тамтешні радикали ще раніше бажали „поставити” кандидатуру Івана Франка в своєму окрузі, „але трохи спізнилися” [21, 264]. Тому коли наблизилися позачергові вибори, вони не забарилися надолужити згаяне.

Природно, що всі проурядові сили були знову мобілізовані на боротьбу з Іваном Франком. Гідної фігури (достойного „великопанського стовпа”), що могла б йому протистояти, не знайшлося. Отож суперником письменника за посольський мандат став „порядний старорусин”, тобто наполовину москвофіл, якого підтримали й „угодові” народовці, і москвофіли, лікар Олекса Гладишовський. У хід пішли знову-таки фальшування, шахрайство і всілякі махінації. Тому й затягували довго з підрахунком голосів. „Очевидно, що в голосуванні був вибраний Франко, а в обчислюванні треба було віддати мандат його противникові”. Яків Остапчук стверджував, що „порядного старорусина” вибрали „чотирма голосами більшості”, хоча насправді різниця була трохи більшою – усе вирішило 10 голосів: 266 за Гладишовського і 256 за Франка. Навіть переможцям це не принесло бажаної радості, і, за свідченням сучасника, вони виходили з виборчої кімнати в Тернополі „чорні, як головні” [21, 264].

На перший погляд може видатися дивною й не виправданою та впертість, з якою Іван Франко, заздалегідь приречений на кпини, паругу й приниження, а в підсумку – на поразку, боровся за мандат посла в Державну раду. Розумів це він сам, його друзі, рідня. Тому дружина й узялася відмовляти його прийняти пропозицію наново пройтися „колами” виборчих шахрайств й сваволі урядових сил, щойно про це довідалася. Деталі цієї сімейної розмови пізніше відтворив син письменника Тарас:

„– Знову висувають, вже ти кандидував і нічого не вийшло, знов пани не допустять.

Але Іван Франко заявив, що мусить прийняти кандидатуру, бо виборці вимагають.

– А ти подумай, – сказала пані Ольга. – Може відмовився б. Скажи, що маєш хвору жінку і четверо дітей.

– Говориш як дитина! Невже тільки про свою домівку дбати? Людина не може жити тільки сама для себе, мусить мати і суспільні обов’язки” [42, 155].

Зовні могло скластися враження, що виборчі невдачі мало позначалися на самопочутті Івана Франка і не вибивали з колії. У кожному разі слідів пригніченості чи якихось надмірних душевних переживань, як і після конфлікту з польською громадськістю, годі було помітити на його лиці чи в поведінці навіть тоді, коли надто пильно за ним спостерігати: „Найменшого сліду! Все той самий – веселий, бадьорий, певний себе” [21, 265]. Та що змушувало його знову й знову ступати навстріч небезпеці й душевним конфліктам?

Безперечно, поет часто бував упертим, непоступливим і відчайдушним, таким, що наважувався щодень, говорячи його ж словами, „проти рожна перти, проти хвиль плисти”. Та не вони, не ці психічні чинники (або, принаймні, не стільки вони) відігравали тут вирішальну роль. Навряд чи прийнятним буде й пояснення, яке дав відомий польський літературознавець і критик Генрик Бігеляйзен, один із тих „благородних поляків”, які після викликаного статтею про Адама Міцкевича шельмування Івана Франка залишилися з ним у добрих та навіть приятельських стосунках, хоч дотримувалися інших ідеологічних і суто літературних поглядів. Він бачив в авторові „Каменярів” революціонера особливого гатунку („позитивістського покою”), що цурався чину, скептично ставився до радикальних дій у суспільному й національному житті, а все покладався на еволюцію: „закував себе панцирем байдужості, подібно як український селянин непорушний і незломно терпеливий на спеки, морози і голод” [4, 268]. Та щоби збагнути ту рішучість й завзяття, з якими Іван Франко щоразу кидався без застережень у вир боротьби, як на мене, замало їх обґрунтування еволюційним світоглядом або непокірною вдачею.

Гадаю, тасмницю розкрив він сам в одній зі своїх агітаційних промов. „Говоримо те все і робимо не для того, щоб захопити посольський мандат, – казав своїм виборцям. – Це пусте. З одним мандатом далеко не зайдеш, коли його здобудемо. А якщо впадемо, то також не велике каліцтво. Іншим разом, навчені старим досвідом, старатимемось краще розігнатися, щоб уже не впасти, а перескочити. Але ми робимо це для вищих цілей. Ходимо, кличемо, голову людям морочимо, відриваємо їх від їхньої буденної праці, щоб вони знали, що спільне людське лихо треба

також спільними людськими силами відганяти від себе. Щоб це розуміти – на це треба вчитися; щоб це робити – за це треба боротися. На цю боротьбу вас вчимо і до неї готовимо” (цит. за ст.: 21, 265]. Тобто виборча кампанія для Івана Франка не була формою самоутвердження себе або тим паче самоціллю, а поряд з багатьма формами його духовно-творчої діяльності одним із методів самоусвідомлення народу як повноцінної, свідомої себе і своєї сили нації. При цьому розумів, що одним чи двома кроками тут аж ніяк не обійтися. Те саме він відзначав раніше в надрукованому на сторінках газети „Громадський голос” [1897. – №7] листі-подяці своїм виборця з Перемишльського, Добромиського, Мостиського, Самбірського і Дрогобицького повітів. „Прийміть щирю подяку, – писав він, – за вашу геройську твердість в боротьбі за ваше право і ваші інтереси! Ваше завзяття, ваша невтомна праця около взаємного освідомлення, ваша незломність супроти пострахів і переслідувань мусить кожного наповнити вірою і надією, що ще не вмерла наша доля. Ті переслідування і лиха, які ви потерпіли в тій боротьбі, не пропадуть марно, а будуть початком нового життя, нового розвою!” [17, 213]. І „хоча темна сила ще взяла верх над нами”, закликав не розчаровуватися, не тратити надії, бо ж, висловлював тверду впевненість, „ще кілька літ праці, агітації, зросту свідомості, а перемога мусить бути наша!”.

Тарас Франко згадував, що і вдома батько проводив таку саму думку. Коли після чергової невдачі на виборах 1897 року дружина дорікнула: „– Чи не казала я тобі? Бачиш, скільки прикростей? Кандидатом ти був, а депутатом не будеш! – А я не шкодюю. Ніяка праця не пропадає даремно! – відповів кандидат на посла і поет-мислитель. – А це ж була праця з народом. Це цвіт, який дасть плоди...” [42, 155]. Подібні слова чув від Івана Франка не раз і Василь Стефаник, і стосувалися вони не лише виборів й участі в них письменника. „...Вся робота наша буде хосенна в перспективі, т. є. за двадцять років”, – постійно наголошував він [25, 164]. Іншими словами, Іван Франко розумів те, до чого дійшли сучасні науковці. За твердженням Єви Анчел, жодна дія не пропадає марно, і навіть якщо вона „приводить в історичному плані до поразки, то все-таки [...] може приховувати в собі такий глибинний смисл, що відновлює етос, служить неперервності його існування [1, 19]. Для письменника це була логічно осмислена ідея, а водночас одна з його внутрішніх „заповідей”. Їх художнім синтезом стала поема „Мойсей”.

Стаття ж „Niесо o sobie samym” стала попереднім підсумком розмови про амбівалентність „Раю”. Начебто очевидні для Юліана Романчука суперечності між „не бачу ніяких основ” для „світлої будущини Русі” й „руський люд таки помалу підноситься, чуває в щораз ширших масах жажду світла, правди і справедливості, і шукає доріг до них, праця для такого люду не піде намарне (переклад автора відповіді. – Р. П.)” у судженнях Івана Франка насправді такими не є і навіть не можуть вважатися суперечностями з погляду художньої чи навіть формальної логіки.

Явний паралелізм між словами Івана Франка з його передмови до видання „Obrazki galicyjskie” й аргументами Азазеля впадає у вічі й на інших рівнях, що проглядається навіть структурно. Завперше – і Україна-Русь, і Палестина характеризуються як бідні й нічим особливим не

примітні величини в географічному вимірі*. З історичного погляду вони теж не можуть похвалитися здобутками. „Щоб любити її історію, для сього досить добре її знаю, занадто гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливості, братерства й волі, щоб я мав почувати, як мало в історії Русі прикладів справжнього громадянського духу, справжньої посвяти, справжньої любові. Ні, любити сю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею”, – писав Іван Франко [31, 209]. Подібні почуття викликають картини й видава, що їх раз у раз наворачтає на очі пророкові Азазель. Наведу лише деякі приклади: „*Ось поглянь, червоніють поля, // Трун на труні усюди*”; „*А сей тлум... // Мов комахи по полю, // Йдуть по тисячу сковані враз // Недобитки в неволю*”; „*Чуєш стук? Се залізна стопа // Тих страшних легіонів, // Що толочить юдейські поля, // Робить пустку з загонів. // Чуєш плюск? Се ворожі мечі // Кров юдейськую точать. // Чуєш крик? Се юдейських дівчат // Дикі коні волочать. // Онде мати голодная їсть // Тіло свогого плоду! // Онде тисячі мруть на хрестах – // Цвіт твогого народу*” [5, 256–257]. А зумовлено все це було, на думку письменника, відсутністю „справжнього громадського духу, справжньої посвяти, справжньої любові”, принесення вищих, духовних цінностей у жертву ненависті до інших народів, культур і релігій. „*Він же в своїм куточку хова // Непохитне завзяття // І ненависть лиш має для всіх, // І незмінне прокляття. // Та ненависть, найтяжча з усіх, // „Задля іншого бога” // Бач, як кубляться біля того // Храмового порога!*” – трансформується ця думка в художню тканину „Мойсея” [5, 257]. Відтак і висновок начебто очевидний: „*І загасне Израйля звізда, // Щоб вже більше не сяти, // Лиш ненависть, що в храмі зросла, // Піде світом гуляти. // Сумніваєси? Віри не ймеш? // О, ймеш віру, я знаю! // Се той рай, що жде плем'я твоє // У обіцянім краю! // Ти для нього трудився! Скажи, // Було за що трудиться? // Щоб наблизився він, може, ще // Схочеш палко молитись?*” // *І поник головою Мойсей. // „Горе мойй недоли! // Чи ж довіку не вирваться вже // Люду мому з неволи?”* [5, 258]. Так само сумнівався, вагався, поникнувши головою, і навіть доходив до тимчасової зневіри й сам Іван Франко: „Чи, може, маю любити світлу будущину тієї Русі, коли тої будущини не знаю і для світлості її не бачу ніяких основ?” [31, 209]. Тому й – в іншому місці – „У мене ж тая Русь – // Кривава в серці рана”; „Я ж не люблю її // З надмірної любови” [2, 185]. Врешті-решт таки доходив до переконання, що смисл людського існування зводиться до того, щоб, незважаючи ні на що, через біль, кров і страждання простувати до поставленої мети і творити духовні цінності, ставати „духом кормильцем”, бо лише „хто духа накормить у вас, // Той зіллється зо мною” [5, 261]. А дороговказом у житті і, коли хочете, Раєм слугувала віра „в силу духа // І в день воскресний твогого повстання”. „Вона бо творить духовні вартості, робить людину людиною, націю нацією і дає зміст життю і сенс смерті”, – писав Юрій Шерех [44, 127].

* Пор. характеристику обіцяного праотцем Авраамом „раю” в XVII розділі поеми, що завершується своєрідною епіфонемою: „От тобі й Палестина уся, // Край овець і ячменю, // Від Кадеса до Кармеля всю // Мов затулиш у жменю. // Ні шляхів тут широких нема, // Ні до моря проходу! // Де ж тут жить, розвиваться, рости // І множитись народу?” [5, 255], – з твердженням Івана Франка в статті „Дещо про себе самого”: „Щоб любити її (Русь. – Р. П.) як географічне поняття, для сього я занадто великий ворог порожніх фраз, забагато бачив я світу, щоби твердити, що ніде нема такої гарної природи, як на Русі” [31, 209].

1898/1899 роки стали переломними і в особистій долі Івана Франка, і в інтелектуальній (політичній) історії України-Русі загалом. Тим паче, що 1898 рік проходив у Галичині під знаком святкових урочистостей. 30 жовтня в готелі Жоржа відбувалися ювілейні торжества з нагоди 25-річчя літературної й наукової праці письменника. А на другий день у театрі Скарбка до 100-ліття нової української літератури – появи „Енеїди” Івана Котляревського – виставляли оперу „Наталка Полтавка” з прологом „Великі роковини”. Він стосувався безпосередньо „столітніх відодин українсько-руської народності”, та водночас приурочений до виступу на політичну арену „Нової України” з її гаслами самостійної України і був гаряче прийнятий глядачами і читачами (надрукований відразу ж у ЛНВ. – Т. VI. – С. 129–136). Крім цього святкували ще 250-ліття Хмельниччини, чвертьстоліття Товариства імені Шевченка... Заходи відбувалися, зрозуміло, за безпосередньої участі чи навіть „провідної ролі” Івана Франка, і всі вони, за словами Михайла Грушевського, „випали так імпозантно і з ідеологічного погляду серйозно і далекосягло, що ніхто навіть і не міг передбачити!” [13, 215].

Такий феєрверк всенародних святкувань, безперечно, мав епохальне значення. Перш за все він позначився на розвитку політичної думки й самосвідомості галицьких українців. Так, унаслідок торжеств з нагоди столітнього ювілею „Енеїди” усвідомлено культурне й політичне верховенство Наддніпрянської України, а разом із цим й ідею єдиної, соборної України й всеукраїнського єднання. Як писав Михайло Мочульський, „зібрані на святі Котляревського з найбільш глухих закутків інтелігенти, робітники й селяни зрозуміли, що світло до Галичини прийшло з Наддніпрянщини, тієї з-поза чорно-жовтих стовпів, з тієї, що дала Котляревського й Шевченка; що народ, який живе по однім і по другім боці Збруча, – це один і той самий і що центр нашого національного життя – в золотоверхому Києві” [20, 369]*.

Втім, для Івана Франка ця думка була очевидною й раніше. Добре знаючи рідну історію й перипетії розвитку українського письменства, реалії загальноукраїнського суспільно-політичного і культурного життя, він розумів, що тон у суспільному й духовному розвої України задають наддніпрянці, а не галичани. У кожному разі в 1896 році писав на сторінках журналу „Житє і слово”, що „головна сила, головне ядро нашого народу є в Росії, що там повстали і працювали та й працюють найбільші таланти нашого письменства, найкращі робітники нашої науки, це там, а не в Австрії [...] виросло найкраще з усього, чим може похвалитися наша духовна скарбниця, і що натомість у Австрії помімо хвилевої опіки (вона на дуже строкатім коні їздила) деревище нашого духовного і політичного життя вийшло мізерною карлючкою” (цит. за кн.: 18, 398).

Заразом посилювалися державно-соборні настрої в суспільстві. Ініціаторами й апологетами ідеології політичного самостійництва виступила, як це не раз бувало, українська студентська молодь Львівського університету. Наприкінці XIX – на початку XX століть вона гуртувалася в товаристві „Академічна громада” і поділялася на

* До речі, саме відтоді галичани, за свідченням того-таки джерела, стали вживати замість означень „Русь”, „русини”, „руський” – „спочатку „Україна-Русь”, „українсько-руський”, а згодом уже „Україна”, „український”.

симпатиків, з одного боку, національно-державницького становища, а з іншого – соціалістичного та радикального рухів. У липні 1899 року в Львові відбувся великий з’їзд студентської молоді. Політичний реферат на ньому виголосив студент права Львівського університету Лонгин Цегельський. На його основі ухвалено дві важливі постанови: про заснування українського університету в місті Лева і про „змагання до створення української суверенної соборної держави” [2, 445]. Вирішено також видавати студентський часопис „Молода Україна”, „як перший український журнал з соборницько-державною ідеологією”, що виходив, починаючи від 1900 року, з деякими перервами майже до початку Першої світової війни. Внаслідок усіх цих процесів дійшло до створення Української національно-демократичної партії.

Івана Франка ніколи не покидала думка, що аби домогтися втілення в життя державно-соборницьких гасел, треба щонайперше об’єднати розрізнені політичні сили галицьких українців навколо національної ідеї, а для того неминучо поставала потреба формування нової політичної структури з новими цілями й завданнями. Зрештою, ще в середині 1880-х років Іван Франко спробував було реанімувати політичне життя в краї шляхом об’єднання різних гілок галицько-руського політичного табору. Без компромісів і обопільних поступок у такій ситуації годі було обійтись. Це він і намагався довести Михайлу Драгоманову в листі від 21 жовтня 1884 року, пояснюючи програму „нової «Зорі»”, себто тієї, якою вона мала б стати під його орудою. „Я думаю, – писав він, – що нова «Зоря», оскільки вона має і може бути новою, повинна стати на дорогу, посередню між тою, якою йшла давня «Правда», а тою, якою почав іти «Громадський друг», т. є. (що возьму попередку бік негативний) не бути ані виключно націоналістичною і в ім’я націоналізму не проклинати та не опльовувати ніяких інших «ізмів», але, з другого боку, не бути (поминувши конфіскати) по-доктринерськи соціалістичною, теоретично ліберальною чи як там” [48, 482–483]. Тому не буде перебільшенням припущення, що поєднання чи узгодження, „осереднення” різних ідеологічних позицій через розумний компроміс Іван Франко вже тоді вважав неминучою умовою нормального політичного життя в краї і запорукою успіху.

Отож коли на початку 1894 року почалися переговори „мужів довіри”, письменник їх гаряче підтримав. Власне він разом із Северином Даниловичем і представляв на форумі РУРП. Для „молодих” радикалів з їх „войовничістю” й партійним егоїзмом співпраця з ідейними опонентами, а тим паче – із народовцями, які заплямували себе угодою з польською адміністрацією („нова ера”), вважалася недопустимою. Натомість Іван Франко дивився на означену проблему інакше і навіть висловлювався, що готовий пожертвувати своїми політичними переконаннями заради об’єднання партій [див.: 11, 88]. Така заява викликала обурення й шалену лютість його молодших колег із партії. „З’їзд усіх партій – то цвіт, то корона «антидоктринерства» Франка. Їх ненависть до марксистів, до «пролетаризації» кидає їх в обійми народовців і всякого гатунку рутенців, в котрих вічно на устах «піднесення» стану селянського!» – обурювався Микола Ганкевич у листі до Володимира Охримовича 26 січня 1894 року (цит. за ст.: 11, 88).

„Політична метушня” (Василь Стефаник) у таборі радикалів призвела врешті-решт до того, що Іван Франко вийшов із РУРП. Сам він таке рішення пояснював організаційними недоліками партії й відсутністю в ній належної партійної дисципліни: „вона була сильна запалом, особистим посвяченням і здібністю своїх членів, але ніколи не була сильна дружністю, вмінням іти рука в руку, підданням волі одиниць під вимоги цілості” [29, 10]. З іншого боку, Русько-українська радикальна партія не стала всенародною політичною силою. Попри заяви, що в своїй діяльності вона стоїть на ґрунті національно-українському, на передній план усе ж виводила соціальні вимоги: звільнення, емансипація народних мас від соціального й економічного гніту, а не національний інтерес. Іван Франко ж переконував, що „у нас може бути покривдженим не тільки робітник, не тільки хлоп, не тільки ремісник, але також піп, урядник, учитель, купець і навіть жандарм” [29, 11]. Їх належалося комусь теж захищати. Отож, Франкові слова про готовність заради „святого діла” жертвувати партійними переконаннями, що ними обґрунтовував потребу підтримати рішення з’їзду „мужів довір’я” у 1894 році, слід сприймати як предтечу або радше навіть парафразу зізнання в листі до головного редактора „Громадського голосу”: „Я чую себе насамперед русином, а потім радикалом”. Цей аргумент і став визначальним у рішенні письменника перейти на позиції українського національного демократизму*. Саме національний інтерес (та й елементарна справедливість) вимагали боротися проти будь-якої кривди і сприяти формування цілісної, багатолінійної соціальної структури українсько-руського суспільства, тобто добиватися повноцінного функціонування усіх соціальних сил і станів. Цими проблемами радикальна партія нехтувала. Тому й сталося, що „се не була всенародна партія, а навіть загалом не була політична партія. Се була – даруйте за слово – більше церква, до якої сходяться самі вірні, ніж дійсна партія, де сходяться і зводяться до спільного знаменника різні інтереси” [29, 11]. А збайдужіння, часті випадки зради інтелігенції радикальній справі і просто відхід її представників від радикального руху Іван Франко пояснював відсутністю належної і вкрай потрібної за таких умов внутрішньопартійної дисципліни, „твердих догм і кам’яних скрижалів”. Для РУРП труднощі й небезпеки додатково були зв’язані з тим, що за взірць вони взяли собі „соціал-демократичну церкву”, сильну якраз організаційною будовою, „догмами” і фанатизмом, жорстким ба навіть жорстоким підпорядкуванням волі кожної її одиниці „вищим” інтересам задля досягнення політичного результату. „Ми взяли собі взірць із соціал-демократичної церкви, – доводив „старому товаришеві” Михайлові Павликові цілком очевидні для нього (Франка) речі, – але не взяли її догматів, звідси й пішло, що наша церква була слабша, бо наша програма, ближча дійсності, не могла виховувати таких фанатиків та загорільців, як соціал-демократична” [29, 10]. З огляду на все зазначене радикальна партія не могла взяти на себе роль масової загальнонаціональної партії демократичного спрямування, себто керманіча і провідника галицько-української суспільності. А життя на

* „Отсе й була головна причина, що я виступив із радикальної партії і прилучився до тих, що помагали організувати національну демократичну партію”.

рубежі віків, як ніколи раніше, вимагало політичної сили, яка б зважилася на таку місію і була здатна її доконати.

Логічним, отож, став намір Івана Франка залишити ряди партії, в рамках якої не бачив змоги досягнути поставлений цілей. Разом із ним з партійних лав вийшли тоді такі відомі її діячі, що стояли біля самих витоків радикального руху, як Володимир Охримович, Євген Левицький та ін. Відчуваючи дух часу, вони ще раніше почали схилилися в бік державницьких і національно-демократичних орієнтирів і пріоритетів, а з червня 1899 року разом з Іваном Трушем почали видавати у Львові часопис „Будучність”, якому судилося, за словами Степана Барана, „мати переломне значення в історії українських політичних партій у Галичині” [2, 442].

Саме політичні сили, які гуртувалися навколо цього журналу, виступили ініціаторами створення національно-демократичної партії. Насамперед вони почалися перемовини з народницькими колами політичного товариства „Народна рада” у Львові та її провідниками (Юліаном Романчуком і Костем Левицьким). До цих „формотворчих” процесів прилучилися невдовзі Михайло Грушевський й Іван Франко. Для автора „Перехресних стежок” таке рішення було попередньо обміркованим, тим більше, що добре орієнтувався в політичних смаках й уподобаннях молодих ініціаторів, і бачив потребу коригувати деякі їхні дії й допомагати виробити відповідну меті й поставленим завданням ідеологічну платформу й програму нової політичної структури.

Треба сказати, що на перших порах він досить активно взявся до роботи в новій партії: був задіяний у виробленні її статутних документів, написав кілька програмових статей у „Ділі”, а також популяризував програмові засади УНДП на сторінках її офіційного органу – газети „Свобода”. Незважаючи на те, що „більшість цієї партії – це колишні народовці, які до 1899 р. добре в’їлися в печінку Івана Франка” [18, 369]. Але поступово став відчувати той внутрішній дискомфорт і невдоволення, які супроводжували його – в останні роки дедалі частіше, – коли перебував у рядах радикальної партії. Головна мета, яка диктувала його перехід у табір національних демократів (організувати селян у свідому себе політичну силу і на цій основі створити „одноцільний національний організм”, аби можна „здобути українському народові «культурну, економічну й політичну самостійність»”), відсувалася на невизначену перспективу. Зрозумівши, що УНДП не виправдала надій, Іван Франко спочатку „на однім недільнім комерсі” висловив думку про доцільність реорганізації радикальної партії, сподіваючись, що оновлена й перебудована, з новими силами й натхнення новими ідеями, вона зможе таки доконати означену місію. На другий день, у понеділок, як довідемося з його листа від 24 листопада 1904 року до редактора газети „Діло”, на сторінках якої відразу з’явилися звинувачення й кривотлумачення таких дій, взяв участь у засіданні з’їзду радикалів, на якому виступив з обґрунтуванням потреби створення спеціально вибраної комісії, яка мала внести відповідні пропозиції новому з’їздові. Відтак Іван

* Цей лист виявив в архіві письменника Михайло Возняк і опублікував у статті „Іван Франко в добу радикалізму” (Україна. – 1926. – №6. – С. 115–163]. Повністю його передруковано в ст.: Гнатюк М. Іван Франко і національно демократична партія в Галичині // Українське літературознавство. – С. 13–14. Цит. за цим джерелом.

Франко залишив ряди Української національно-демократичної партії, в якій входив, разом з деякими іншими колишніми активними діячами радикального руху: Євгеном Левицьким, Володимиром Охримовичем, а також із Михайлом Грушевським, – у „тісніший комітет” (управу).

Провідним мотивом такого вчинку було те, що партія не виконувала тих завдань, які на неї поклали при заснуванні і задля втілення в життя яких він і ще дехто з учорашніх радикалів „вважали можливим пристати до неї”. Вона припустилася цілої низки прорахунків організаційного і тактичного характеру. Незгоду викликало кілька проблем. Поперед усього низька, як і в радикальній партії, організаційна робота. За первісним задумом передбачалося, що УНДП будуватиметься „знизу”, тобто за схемою: сільські „виборні комітети” – повітові – центральний. Натомість виникла централістична структура, що трималася „на т. зв. організаторах і мужах довір’я, іменованих і наділених мандатами з центра”, а про виборність на жодному рівні й мови не було. Відкидаючи звинувачення деяких національних демократів, що, мовляв, він „особисто усунувся від участі в політичній життю”, Іван Франко резонно зазначав, що в принципі не міг брати участь у нарадах партійних з’їздів, бо його ніхто на це не делегував, а запрошений персонально на ці форуми він не мав мандата „до ведення на з’їзді якоїсь акції іменем якоїсь групи”. Про організаційний безлад у національно-демократичній партії, на думку письменника, свідчило хоча б те, що досі (за 6 років існування) вона не спромоглася опублікувати проект програми, що його склали Іван Франко й Володимир Охримович, тому навіть учасники партійних з’їздів не мали „програми під рукою”, не кажучи вже про рядових членів партії. Хоча передбачалося, що цей проект буде опублікований „в спосіб, доступний для широкого загалу”. Зокрема, для селянства програма мала „бути видана з просторими поясненнями”. Іван Франко свою частину роботи виконав (дав пояснення економічної частини), „але цілість не була зроблена, а тим менше видана окремо”. Відсутність ясних і доступних програмових орієнтирів могла мати негативні наслідки у практичній діяльності. Так воно й сталося: у партійному органі „Свобода” з’явилася низка статей, у яких проводилися „різко незгідні з програмою” положення, як, наприклад, зловісна стаття „Злодійська рука”, яка „замість покладеної в програмі легальної політичної акції рекомендувала народові систему злочинів (підпалів)”, і ніхто з однопартійців чи тим паче – з партійних лідерів не перечив цьому. „Се показує найліпше, що загал членів і проводирів національно-демократичної партії справді не тямить своєї партійної програми”, – з сумом констатував Іван Франко. Тому й не дивно, що в подібній ситуації не могло бути мови про „зорганізування селянської маси і ведення її до свідомого політичного життя”, а це він вважав за головне в конкретних умовах і саме задля цього пристав до нової політичної структури. Навіть радикальна партія в цьому напрямку робила набагато більше, тому й виступив з ініціативою її реорганізації та оновлення з метою пристосування до нових умов і перетворення на загальнонародну національну партію демократичного спрямування, а коли з цього задуму нічого не вийшло, він остаточно відійшов від активної політичної діяльності і від партійного життя.

Втім, розчарування й сумніви Івана Франка того часу дали, слід зауважити, один важливий позитив. Адже ж невдовзі по тому він, за

словами Василя Стефаника, „почувши в собі страшну слабкість, вибухав з себе „Мойсея” [26, 326], в якому наскрізною є тема непочутого пророка, котрий „нечутно пішов // Ночі й пільмі настрічу” [5, 241], аби в самоті заглибитись у себе і спробувати осмислити себе й сенс своїх сливе сорокалітніх „трудів і днів”, заглянути в „таємничу безодню” з надією відчути „дивну руку Господню”. Веду до того, що в 1904 році Іван Франко міг з чистим сумлінням відійти від участі в суспільно-політичній боротьбі й зосередитися цілковито на літературно-творчій праці. А по суті, „пограничний мур смерті й життя [...] оглядати” [5, 240], як каже Мойсей гебрійській діворі, ідучи, не зрозумілий і прогнаний юрбою, „до межі Канаана” – на одверту розмову зі „своїм” Єговою. Раніше, в час „страшної кризи гнилого супокою і сліпої байдужості”, він просто не міг собі цього дозволити. Тоді мусив, за його власним зізнанням, „гавкати” на Русь, „аби вона не спала”. Тепер, насамперед завдячуючи його зусиллям, відбулося „формування нової структури українського політичного табору з одною центристською (УНДП) і двома опозиційними (РУРП й УСДП. – Р. П.) до неї партіями” [11, 104]. Умовно кажучи, хащі були до певної міри розчищені, дорога більш-менш вторована, „у тім клекоті боротьби; в тім гомоні все нових і все сильніших конфліктів”, як зазначив ще в 1901 році, „наш народний організм [...] тепер, у тім клекоті боротьби, в тім гомоні все нових і все сильніших конфліктів, на диво ріс, скріплювався. Відкись, мов самі собою, виринали нові сили, нові дороги виходу з ситуацій, здавалось би, безвихідних” [41, 508–509]. Ті молоді, „нові сили”, отримавши неабияке політичне „віно”, власне структуроване політичне суспільство, повинні були братися за гуж. Відтак свою місію як політично активного „чоловіка”, а навіть лідера, власне пророка, міг вважати сповненою. „Іван Франко протер дорогу для організованого партійного життя в Галичині і віддався всеціло тій праці на літературному і науковому полі, якої ніхто інший не міг виконати”, – відзначав Лука Луців [18, 371].

Зрозуміло, що означеними аспектами, які потребують деталізації й ґрунтовнішого осмислення, не вичерпується національна „екзистенціологія” Івана Франка. Та їх оприявлення відкриває, як на мене, принципову можливість побудови наукових концепцій і цілісних систем.

Література

1. Анчел Е. Этнос и история. – М.: Мысль, 1988.
2. Баран С. З моїх спогадів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменярь, 1997. – С. 440–452.
3. Бачинський Ю. Україна irredenta: 3-є вид. – Берлін, 1924.
4. Бігеляйзен Г. Мої спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 267–273.
5. Будзиновський В. Ішли діди на муки. – Львів, б.р.
6. Вітик С. Із моїх споминів про Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 399–402.
7. Гнатюк В. І. Франко і Наукове товариство імені Шевченка // Спогади про Івана Франка. – С. 221–223.
8. Гнатюк М. Іван Франко і національно-демократична партія в Галичині // Українське літературознавство. – Львів, 1995. – Вип.60. – С. 7–14.

9. Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. – Львів, 2000 – Кн. перша: Рід Якова.
10. Грицак Я. Іван Франко в еволюції української політичної думки // Сучасність. – 1994. – № 9. – С. 114–126.
11. Грицак Я. „Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів. 1991. – Т. ССХХІІ: Праці історико-філологічної секції. – С. 71–110.
12. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота [1856–1886]. – К.: Критика, 2006.
13. Грушевський М.. Апостолові праці // Спогади про Івана Франка. – С. 199–220.
14. Денисюк І. Національне питання у полеміці „Між своїми” // Українське літературознавство. – Львів, 1996. – Вип. 62. – С. 55–66.
15. Драгоманов М. Листи до Ів[ана] Франка і інших [1887–1895]. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – Т. 2.
16. З Ради державної // Громадський голос. – 1897. – № 7. – С. 58–59.
17. Іван Франко: Документи і матеріали. 1856–1965. – К.: Наукова думка, 1966.
18. Луців Л. Іван Франко – борець за національну і соціальну справедливість. – Нью-Йорк; Джерзі Сіті: Свобода, 1968.
19. Матеріали до ревізії Програми Руско-Української Радикальної Партії // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У дев'яти томах. – Том VI: 90-ті роки ХІХ – 20-ті роки ХХ ст. – С. 15–18.
20. Мочульський М.. З останніх десятиліть життя Івана Франка [1896–1916] // Спогади про Івана Франка. – С. 364–393.
21. Остапчук Я. Із моїх споминів // Спогади про Івана Франка. – С. 255–266.
22. Програма Русько-Української Радикальної Партії // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У дев'яти томах. – К.: Дніпро, 2001. – Том VI: 90-ті роки ХІХ – 20-ті роки ХХ ст. – С. 11–15.
23. Робітницька партія в Галичині // Народ. – 1890 – Ч. 23. – С. 371–372.
24. [Романчук Ю.] Смутна поява // Грушевський М. Апостолові праці. – С. 210–213.
25. Стефаник В. Повне зібрання творів: В трьох томах. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1954. – Т. 3: Листи.
26. Стефаник В. Твори. – К.: Дніпро, 1964.
27. Франко З. Передмова // Франко Іван. Мозаїка. – С. 4–20.
28. Франко І. „Будучність, суспільно-політична часопись для українсько-руського народу” // Літературно-науковий вісник. – 1899. – Т. 7. – Кн. 8. – С. 125–128..
29. Франко І. Голос небіжчика // Гнатюк М. Іван Франко і національно-демократична партія в Галичині. – С. 10–12.
30. Франко І. Давнє й нове / Друге, побільшене видання збірки „Мій Ізмарагд”: Поезії. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1911.
31. Франко І. Дещо про себе самого // Грушевський М. Апостолові праці. – С. 207–210.
32. Франко І. Мій Ізмарагд. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1898.
33. Франко І. Михайло П[етрович] Старицький. // ЛНВ. – 1902. – Т. 18. – Кн. 5. – С. 43–67; Кн. 6. – С. 126–138; Кн. 7. – С. 15–26.

34. Франко І. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах. – Львів: Камінь, 2002.
35. Франко І. Молода Україна. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1910. – Часть перша: Провідні ідеї й епізоди.
36. [Франко І., Павлик М.] Наше москвофільство // Народ. – 1891. – Ч. 3. – С. 38.
37. Франко І. Передне слово // Драгоманів М. Шевченко, українофіли й соціалізм: Друге вид.. – Львів: накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906.
38. Франко І. Про соціалізм і марксизм: Рецензії і статті. 1897–1906. – Нью-Йорк: Вид-во „Пролог”, 1966.
39. Франко І. Радикальна тактика. – Ч. 2: Радикали і жида. – Львів: Накладом редакції „Громадського голосу”, 1899.
40. Франко І. Русько-польська згода і українсько-руське братанє // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. 33. – С. 152–166.
41. [Франко І., Павлик М.] Руське державне право і народна справа // Народ. – 1891. – Ч. 1. – С. 9–10.
42. Франко Тарас. Про батька. – К.: Вид-во художньої літератури, 1966.
43. Цегельський Л. Від легенди до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р.. – Львів: Видавничий відділ „Свічадо”, 2003.
44. Шерех Ю. Третя сторожа: література. Мистецтво. Ідеології. – Балтимор-Торонто: Українське незалежне видавництво „Смолоскип” ім. В.Симоненка, 1991.
45. [Franko I.] „Banita” Franko // Monitor. – 1897. – № 21. – 23. V. – S. 1–2.
46. Franko Iwan. Wzajemny stosunek literatury polskiej i ruskiej. // Pamiętnik Zjazdu literatów i dziennikarzy polskich. – Т. 1: Referaty i wnioski. – Lwów, 1894.

The article deals with the national aspects of the creative and social-political essence of Ivan Franko, particularly his views on the problems of Ukraine's state and political independence. Special attention is paid to the issue of the writer's social and political consciousness evolution, his comprehension of national existence meaning, correlation with Polish, Russian and “Great Ukraine” tendencies, as well as practical embodiment of the national idea, external and internal enemies of Ukrainian. Much space is dedicated to analyzing of the role of Ivan Franko in Galychyna-Ukrainian political space development.

Key words: state and political independency of Ukraine, national idea, national existence, Ukrainian Rus' Radical Party, Ukrainian national and democratic party, Galychyna-Ukrainian intellectual space, the unity of fiction and political consciousness.

УДК 94 (477):061
ББК 63.3 (4 Укр)

Юрій Бача

ДО ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ МАУ

Пропонована стаття побудована у формі спогадів про формування Міжнародної асоціації українців. Описано труднощі й проблеми, які виникали на цьому шляху, а також здобутки і перспективи МАУ.

Ключові слова: Міжнародна асоціація українців, українознавство, національна політика, україністика.

Перша спроба створити Міжнародну асоціацію українців виникла у 1968 році в Пряшеві, Словаччина. На сьогодні вже стільки понаписувано про становище українського народу після 1945 року – в Україні і не в Україні сущого, – що можна б приступити до історії виникнення Міжнародної асоціації українців (МАУ) без будь-якого вступу. Однак справі не зашкодить коротке визначення рамок, в яких та справа починалася: чим ініціювалася, чим визначалася і чим, може, обмежувалася.

Після повернення в травні 1960 року з аспірантури, де я “у Львові став українцем, а в Києві – україністом”, мене найбільше непокоїло те, що в Україні не можна було півслова сказати інакше, ніж цього вимагала офіційна партійна політика та пропаганда.

У цьому я переконався вже в 1958 році.

Мою доповідь “Про сучасну літературу Чехословаччини” виголошено на науковій конференції у Львові (повідь інформативну, яка однак відкривала очі українцям радянської України на те, що, наперекір твердженню “від нині весь український народ об’єднано в єдиній радянській соціалістичній державі”, українське населення живе в багатьох країнах Європи та світу), опублікував львівський журнал “Жовтень”. Оскільки в тій доповіді висловлено трішечки інші погляди на окремі часткові проблеми літературного життя Закарпаття (наприклад, оцінка творчості Андрія Карабелеша, “Дневнека” Олександра Митрака, діяльності Адольфа Добрянського), на журнал (а не на мене, бо я був “іноземцем”), зразу напали блюстителі порядку з Ужгороду [10].

Саме тому під час аспірантури я не надруковував жодної частини з дисертації в Україні – нехай я погоджувався “майже” з усім, чого від мене вимагав шеф-редактор “Радянського літературознавства” Євген Кирилюк, – а повернув додому в Пряшів з “надзавданням”, яке сам поставив перед собою: підняти нашу пресу, зокрема наш єдиний літературний та літературознавчий журнал “Дукля”, на такий рівень, щоб радянські читачі побивалися за ним, а не щоб ми підробляли факти під “радянські” вимоги.

Під час підготовки до захисту я опублікував кілька розділів дисертації саме в “Дуклі” – і тому, що їхня проблематика була дуже актуальною для нашого читача, але й тому, бо було потрібно мати бодай два друковані аркуші праць на тему дисертації.

Після цього я почав думати про виконання свого “надзавдання”.

Уже в 1961 році я опублікував в пряшівському суспільно-політичному журналі “Дружно вперед”. Репортаж по “батьківщині великого Кобзаря (1961. – Ч. 5. – С. 21 та 4. 6. – С. 23.), яка викликала бурю офіційних партійних протестів і тільки дякуючи тому, що я вдався

до обману “партії та уряду”. вона не скінчилася для мене катастрофою [Див.: 1].

У 1963 році, тоді, коли в радянській Україні не можна було в позитивному плані навіть згадати попів та “буржуазних” інтелігентів, якщо вони не були бодай революційними демократами, ми в Пряшеві видали окремою книжкою “Вибране О. В. Духновича”. Тепер це видання було розкритиковане в нас вдома, (за те, що ми змодернізували окремі твори, а їх автора зробили “прогресивнішим”). Однак це саме “Вибране” приємно вразило знавців життя й творчості Духновича в Україні, які (скажімо, Олекса Мишанич) привітали його зі здивуванням, що нам вдалося вивести між людей такого заслуженого, проте зовсім не революційного автора.

У наступному році – ювілейному році Тараса Шевченка – я опублікував статтю “Шевченко між нами” [7], де були й такі думки:

“...Читаєш, перечитуєш... мову глитаєш з бездонного моря і знову охоплює тебе неабиякий подив від того, як міг в отій тюрмі народів вирости поет, що не боявся нікого й нічого у світі, що вийшов з найнижчих, найтемніших людей... і добився такого високого й правильного розуміння найскладніших проблем національного, політичного та й соціального життя народів, що з такою відвертістю та впевненістю став на захист отих скривджених рабів німих...”

Скільки в нашому житті було, є і ще довго буде лицемірних, нечесних, несправедливих людей, скільки раз... ми були свідками нелюдського відношення до наших селян... скільки раз ми є свідками бездушного відношення до людини взагалі... А скільки корисного ми могли б навчитись від Шевченка у відношенні до свого народу, своєї історії, до своєї мови?

На жаль, такого Шевченка ми ще не знаємо. Шевченко – зразок непіддаєності, сміливості, відданості народу. Шевченко – доказ того, як високо може підняти мову, літературу, культуру та й усю славу народу одна-однісінька людина, коли вона знає, що хоче, знає народ і його інтереси і в жертву своєму народові принесе усе своє життя. Шевченко яскравий приклад того, на яку величезну висоту може піднятися навіть найвідсталіший кріпак, коли в нього є сила волі, є талант, повага до себе, до праці і до людей. Шевченко, отже, зразок, як потрібно боротися, казати правду в очі, не піддаватися, але перемагати, не втікати від проблем..., не соромитись за своє і не ласитись на чуже. Таким був Шевченко. А ми? Ми не пригадуємось... над проблемами нашого життя, не... зміємо розібратися у складних питаннях нашого минулого та сучасного. Отже..., і Шевченка ми не можемо по-належному розуміти, знайти в нього пораду, вказівку, відповідь на багато питань нашого часу..., Шевченко ще не став нашим зразком-ідеалом...”

У наступному 1965 році я опублікував дві рецензії на колективні праці численного колективу кращих літературознавців радянської України: на “Історію української літератури, ч. I”, яку видав Київський педінститут у 1964 році [3] та на подібну “Історію української літератури”, яку в 1965 році видала АН УРСР [2]. Як видно з назв рецензій, я надав перевагу інститутській історії перед академічною. Рецензуючи ці видання, я заявив, що було б блюзнірством навіть подумати, що одна особа може об’єктивно оцінити довгорічну працю великого колективу визначних науковців. Тому я “обмежився” кількома зауваженнями, зокрема щодо

періодизації історії української літератури, яка послідовно йшла за періодизацією партійного та державного життя, за п'ятирічками та партійними з'їздами. На потребу нової періодизації між тим вже вказав відомий вчений Олександр Білецький. За мою "нахабність" мені дісталася аж двох критик в "Літературній Україні" від професора Степана Крижанівського (1965. –Ч.92. – та 104). На щастя, обидві вони не мали якихось серйозних наслідків¹.

У 1966 році я використав ювілейні дати народження та смерті Івана Франка і ризикнув опублікувати важливий уривок з праці Івана Франка "Що таке поступ", який радянське літературознавство не друкувало десятиріччями. Навіть у двадцятитомному виданні творів Івана Франка цього уривку немає! Я дізнався про цей уривок у розмові з Микитою Шумило, який після моєї ствердної відповіді, що я читав праці "Що таке поступ", запитав мене: "...а в повному обсязі?" Після цього, повернувши додому, я знайшов у Празькій Слов'янській бібліотеці повний текст "Поступу", переписав його і чекав нагоди опублікувати в такому виданні, щоб він міг потрапити перш за все на очі радянському читачеві. Отже, мені здалося, що рік Франкових ювілеїв надався для його публікування. Потрібно було тільки знайти форму й місце. І я взявся ніби за рецензію чи аналіз цього твору Івана Франка. Я подав його загальну характеристику від початку до того місця, де Франко починає мову про так звану "Енгельсову народну республіку", а тоді, без будь-якої перерви чи бодай словечка коментарю, "вдарив" весь цей уже й не такий короткий – понад сторінку машинопису! – уривок. І тільки після такої довгої цитати я трохи пом'якшив Франкову критику основ наукового соціалізму, що не його вина в тому, якщо "дещо" з його думок сповнилося, мовляв, під час "культу особи" (Дукля – 1966. – Ч. 3. – С. 2-6.) Головне було те, що текст пішов у світ і перш за все – в Україну. Зрозуміло, що саме цього число "Дуклі" я і мої колеги вислали в Україну найбільше екземплярів. Розголос про нього та відгук на цитовані думки Івана Франка були неймовірно великі².

Може, саме через те, що мене за цю статтю тоді ніхто не побив, я насмілювався опублікувати репортаж про Україну – "Здрастй, Україно!" [4], за який мені дісталася найвищої "нагороди" з усіх можливих боків, з усіх рівнів та з різними наслідками: починаючи критикою від "колег" (А. Шлепечького, М. Новак) на VI конференції КСУТ в Пряшеві наприкінці 1966 року через зняття з усіх посад і позбавлення функцій, які я в той час в культурному чи суспільному житті займав чи виконував, через критику від ЦК Комуністичної партії в Братиславі, Празі, Києві та Москві аж по його презентацію Петром Шелестом – першим секретарем

¹ Вкажу на таку "дрібницю": коли перша рецензія Степана Крижанівського з'явилася після моєї рецензії в "Дуклі", то друга – раніше появи моєї рецензії. Моя друга рецензія була надрукована в "Дуклі" тільки в 1966 році (Ч.1. – С.56-59), а рецензія Крижанівського вже в ч. 104 за 1965 рік. Річ у тому, що рукопис своєї рецензії я послав Крижанівському, як одному із авторів "Історії...", для дружнього обговорення, а він не дочекавшись її публікації, поспішив її громити. Така практика "співпраці" також належала до радянських методів літературної критики.

² Тодішній київський студент Лучук твердив, що він був вісімдесят четвертим у черзі на цей журнал в Публічній бібліотеці АН УРСР. У Києві в 1990 році про зустрічі зі мною окремі люди з України цитували мені з пам'яті початок моєї статті. Після публікації цього уривку я був щасливий, як початкуючий автор, якому надрукували першого віршика.

ЦК КПУ, який помахував журналом із цим репортажем як "образцом антисоветской писанины" на зустрічі Політбюро ЦК КПРС з Москви та Президії ЦК КПЧ з Праги в Чієрній на Тисі початком серпня 1968 року – за кілька днів до приїзду танків у Чехословаччину.

Тоді – кінець 1966 року – в мене було ще багато матеріалів про національну політику Комуністичної партії Радянського Союзу, які я повиписував з двох величезних томів "История Коммунистической партии в решениях съездов и конференций" ще у 1957 році, коли, будучи аспірантом, готувався до екзамену з марксизму-ленінізму. Той матеріал чекав нагоди – форми і часу, – і мені здавалося, що ювілейний 1967 рік може стати належним для його публікації.

Тому наприкінці 1966 року я здав у редакцію "Дукля" статтю "Два перші кроки", в якій похвалив "демократичну" ленінську теорію розуміння національного питання і протиставив її "культівській" сталінській практиці у рішенні цього ж питання в Україні. У цій статті мені вдалося подати цілу низку цитат із партійних постанов та з висловлювань різних керівних працівників комуністичної партії, – які однозначно вказували на ліквідаторську політику партії стосовно українського народу.

У 1967 році мені ще вдалось опублікувати низку подібних "гострих" матеріалів та кілька дрібних газетних статейок з нагоди "ювілею" ВЖСР [6], навіть трохи пізніше, стати на захист "Собору" Олеса Гончара [5].

Отже, протягом кількох років після повернення з України я опублікував багато різноманітного матеріалу, який вказував на інше становище українського народу в Радянському Союзі, ніж те, як його викреслювала радянська політика та пропаганда.

Водночас я почав набувати переконання, що мої можливості як особи вичерпуються. Доступу до нових подібних матеріалів я не мав, на прикладі покарань радянських "товаришів", які прагнуть по-своєму глянути на окремі питання життя українського народу я переконувався, що мене неважко буде "вивести" геть із кола і навіть сліду по мені не лишити¹. Тому в мене вже давніше визрівала думка створити щось колективне, легальне та наукове, завдяки чому можна б розкласти подібні завдання на плечі багатьох осіб у різних країнах. Тільки не бачив форми – як це зробити.

Ясним було одне: *найтяжче буде залучити до активної діяльності саме українських радянських вчених, без яких в жодному випадку неможливо щось подібного створити.*

Аж тут таки трапилася нагода – як приклад і як паралель.

У 1967 році я дізнався, що з центром у Парижі (паралель – у Пряшеві!) було створено "Международную ассоциацию преподавателей русского языка и литературы" (МАПРЯЛ) (паралель – Міжнародну асоціацію українців), головні посади в якій зайняли, зрозуміло, русисти з "советской России" (паралель – українці з "радянської України").

І почалося!

Я взяв статут МАПРЯЛу, закреслив у ньому слова "русский", "русист", "советский", "Париж", "Москва", замінив їх словами "український", "україніст", "радянський", "Пряшів", "Київ" – і статут

¹ По партійній лінії мене перевели в категорію анти- (антирадянських, антипартійних, антидержавних елементів уже в 1962 році).

Міжнародної асоціації українців був готовим! Інших змін у статуті я свідомо не робив, щоб ні в нас, ні в Союзі, навіть у Москві (бо без згоди Москви в Києві нічого не можна було зробити), не могло бути жодних зауважень до окремих формулювань. Тут усе було навіть не “радянське”, “советское”! Це, на мою думку, не могло пройти!

З такою знахідкою я познайомив найближчих колег, потім членів кафедри української мови та Науково-дослідного кабінету україністики нашого філософського факультету. Тут ми обговорили ідею та намітили план і взялися за роботу по створенню Підготовчого Комітету МАУ.

На перших зустрічах у найвужчому колі працівників вели розмови про те, до кого звертатися: до окремих конкретних осіб (якщо так, то до кого?) чи до установ; як дізнатися про те, що вважають найголовнішим у тій справі інші особи, установи, країни; як роздобути адреси окремих осіб та установ; кого можна поінформувати конкретніше та скоріше ніж “інших”, перше ніж ті “інші” почнуть обговорювати ці питання офіційно; що й як написати тим “інших”, ближчим”, щоб їх поінформувати та не причинити проблем, бо ж тоді ми вже не сумнівалися, що “листи перед тим, ніж попасти до адресата, попадуть до різних цензурів-рецензентів” (“І міг би писати...”, 1964 р. У кн.: “Листи самому собі”, Пряшів, 1997 р., с. 224).

Отже, було вирішено звернутися до осіб та установ у формі анкети, в якій запропоновано відповіді на питання, чи вони (особи і установи) вважають потрібним співпрацювати в питаннях розвитку україністики, які питання вважають найголовнішими, такими, що їх варто внести у план міжнародної співпраці, кого пропонують в органи МАУ від своєї установи чи країни.

І тільки після такої негласної підготовки та отримання 14 відповідей від українців з України, Польщі, Югославії та Чехословаччини, “21-23 червня 1968 року в Пряшеві та у Свиднику було зорганізовано Перший міжнародний робочий семінар на тему “Розвиток україністики в соціалістичних країнах”, який зорганізували Кафедра української мови та літератури та Дослідний кабінет україністики Пряшівського філософського факультету Університету П. Й. Шафарика” [8]

В Комюніке семінару було виписано мету й завдання міжнародного органу україністики, а також детальний план діяльності такого органу на найближчий період.

“Група українців Чехословаччини, будучи свідомою того, що україністична наука вступає в наш час в період синтезу й активації свого розвитку в різних країнах світу, висунула ініціативу за створення Міжнародної асоціації українців, на ґрунті якої був би можливим обмін поглядами про напрями й організацію україністичної науки, а також координація україністичної роботи в різних країнах...”

Учасники семінару обмінялись інформаціями, одноголосно ствердили, що створення Міжнародної асоціації українців допомогло б кращій організації україністичної праці в різних країнах світу. Метою такого товариства була б координація й підтримка україністичної науки шляхом особистих контактів і консультацій, нарад про актуальні робочі завдання й методологічні питання, зосереджування та публікації українознавчої бібліографії, організація наукових конференцій з міжнародною участю, видавання міжнародного бюлетеня та інших публікацій українознавчого характеру”.

Услід за цими інформаціями в Комюніке йшла мова про найголовніше – з фактичного і тактичного погляду: про участь вчених радянської України в названій ініціативі: *“Учасники семінару вважають, що ініціативу створення такої асоціації мали підхопити українознавчі установи Радянської України... На випадок, якби відповідні органи та установи на Україні не виявили бажання взяти на себе справу заснування Міжнародної асоціації українців у свої руки, осідок асоціації пропонується створити в Пряшеві, де є для цього найбільш відповідна організаційна база”.*

Далі в Комюніке визначалося завдання ініціаторам на найближчий період:

“Зважаючи на те, що на нараді у справі утворення асоціації не були заступлені українці всіх країн, які входили у її склад, вирішено тимчасово заснувати підготовчий комітет асоціації, до якого б увійшли два представники Пряшівської україністики й по одному представникові Братислави та Праги. Головою комітету вибрано доц. д-ра Юрія Бачу, секретарем д-ра Миколу Мушинку, членами – д-ра Ореста Зілінського (Прага) та д-ра Михайла Мольнара (Братислава). Підготовчому комітету доручено звернутися до українознавчих установ усіх соціалістичних країн з проханням прецизувати свої погляди на вище наведену справу і поповнити підготовчий комітет одним представником з кожної країни... Підготовчий комітет повинен в найближчому часі опрацювати проект структури майбутньої асоціації і з нагоди VI Міжнародного з'їзду славистів, що відбудеться в серпні ц.р. в Празі, зорганізувати робочу зустріч українців. Далі підготовчому комітету доручається на червень 1969 року скликати міжнародну наукову конференцію на тему “Розвиток української національної свідомості”, на якій при відповідній репрезентації україністичних установ з-за кордону можна було б утворити Міжнародну асоціацію українців. До того часу підготовчий комітет має видати інформативний бюлетень з ширшим повідомленням про результати першого семінару та суспільними інформаціями про становище й перспективи україністики в окремих соціалістичних країнах” [там само].

Щоб ще і ще наголосити на потребі Міжнародної асоціації українців, уже в наступному (33-му) числі “Нового життя” ми наголошували на тому, що *“доля українського народу склалася так, що українці, крім України, живуть ще як національна меншість в Польщі, Румунії, Югославії, Угорщині та Чехословаччині. У кожній з тих країн можна видіти такі чи інші результати культурного життя українського населення. Для всіх тих країн однак характерно, що українське культурне життя розвивається тут дуже помало і в надзвичайно складних умовах. Одною з причин такої ситуації в українському житті соціалістичних країн є той факт, що аж до сьогодні Україна дуже мало допомагає розвиткові культурного та національного життя українським національним меншинам в тих країнах”.*

Для доведення права на інше ставлення України до своїх національних меншин в статті вказувалося:

“З практики знаємо, наскільки про життя словаків за кордоном дбає словацька культурна громадськість, яку підтримку з боку свого народу має в нас угорська національна меншість, що роблять різні народи для пропаганди своєї культури між іншими народами”.

І тут же наводилися “гіркі” приклади з нашого українського життя:

“Як, наприклад, болюче було видіти на цьогорічному Святі у Свиднику, коли на відкритті виставки українського мистецтва стояли поруч українці з Америки, Канади, Франції, Німеччини, Польщі, Югославії та Чехословаччини, не було лише українців з України; коли, відкриваючи Чотирнадцяте свято у Свиднику, голова КСУТ міг привітати делегацію з України у складі двох товаришів (та й то другий з них був одночасно керівником хору); коли на семінарі українських студентів у Братіславі були українці з Канади, Америки, Німеччини та Франції, але не було українських студентів з України; коли та сама картина, нарешті, повторилася також на Першому міжнародному семінарі українців; коли вже давно стало традицією проводити міжнародні літні курси богемістів, словакістів, полоністів та ніяк не можна розпочати подібні курси українців; коли множаться фестивалі пісень у Сан Ремо, Сопотах, Братіславі та й у багатьох містах Європи, проте всеце не реалізується вимога української культурної громадськості про те, щоб, нарешті, Київ став місцем міжнародного фестивалю народної пісні...”

Щоб покласти край такому відставанню пропаганди української культури, щоб рушити українстичну роботу з її дотеперішнього місця, щоб подумати про найнеобхідніше і домовитись на перших кроках – адже такий стан прямо торкається не тільки українців соціалістичних країн й культурно-освітньої праці українського населення в цих країнах, пражівські українці вийшли з ініціативою про міжнародну зустріч українців, хоч ми повністю свідомі того, що таку важливу роботу можуть з повним успіхом організувати тільки українці України”.

Наприкінці статті я запевняв, що *“підготовчий комітет Міжнародної асоціації українців зробить все для того, щоб всі завдання, намічені в комюніке, виконати якнайкраще; щоб українстика як наука зайняла своє належне місце серед інших славістичних наук. Ми віримо, що у цій роботі знайдемо повну підтримку як радянських українців, так і українців інших соціалістичних країн”* [9].

Перечитуючи сьогодні – після сорока років – тодішні тексти, можна спостерегти певні “особливості” в тодішній нашій мові. Визнаємо, тоді ми лише “помали” вчилися “видіти” та “прецезувати” наші завдання. Окремі формулювання теж виявляють певну непослідовність: у текстах найчастіше мова про українстику та українське населення в соціалістичних країнах, але згадано також “україністичні установи з-поза кордону”, українці та українці “в багатьох країнах Європи та світу”, “в багатьох інших країнах”, “в різних країнах” та навіть “україністична праця усіх країн” тощо. У цьому аспекті йдеться про свідому й планомірну непослідовність. Для того, щоб задум пройшов, щілинами радянських установ, необхідно було говорити тільки про українстику соціалістичних країн, а щоби – *в майбутньому!* – можна поступово залучати до спільної праці також українців та українців “всіх інших країн” – необхідно було лишати відкритими якщо не двері, то бодай віконце чи віконечко. Вирішальним та втішним у нашому сьогоднішньому погляді на тодішню справу однак є факт, що *не потрібно навіть сьогодні робити жодних коректур чи навіть доповнень щодо змісту, спрямування та головної мети застосування та дії такої установи чи організації!*

У дусі обіцянки підготовчий комітет у спеціальному бюлетені опублікував відповіді на Анкету та матеріали з робочого семінару та

почав готуватися до зустрічі українців під час VI Міжнародного з’їзду славістів у Празі, коли мало дійти до заснування МАУ.

Однак – наперекір тому – до виникнення МАУ тоді не дійшло.

Керівник українських радянських учасників VI Міжнародного з’їзду славістів академік Іван Білодід заборонив своїм підлеглим брати участь у зустрічі українців та вислав на зустріч тільки двох делегатів: Григорія Вервеса та Віталія Русанівського, яким наказав заявити, що Радянська Україна не вважає потрібним засновувати якусь установу для співпраці українців. Цю роботу, мовляв, можна робити через Український комітет славістів. Делегати при зустрічі оголосили таку заяву і сою місію вважали закінчено. Інші учасники зустрічі – без участі вчених з України – не вважали за можливе створити Міжнародну асоціацію і залишили Підготовчий комітет надалі підготовчим органом МАУ, який мав продовжувати шукати нагоду таки створити Міжнародну асоціацію українців.

Однак після приїзду радянських танків, що сталося буквально за два тижні після з’їзду славістів, кожна спроба щось робити в цьому плані була занадто неможливою та занадто небезпечною. А найактивніших ініціаторів заснування самої МАУ – по-різному – жорстоко покарали.

Нам невідома конкретна підготовча робота, яка передувала фактичному заснуванню Міжнародної асоціації українців в 1989 році. Невідомо мені, чи її ініціатори знали про нашу спробу понад двадцятирічної давності зробити те, що нарешті зробили вони, проте *тішить нас сам факт, що така установа, з тою самою назвою, з такими самими завданнями та такою ж офіційною структурою таки виникла і вже майже двадцять років діє та успішно розвивається.*

Література

1. Бача Ю. Вибрані твори з літературознавства та публіцистика. – Ужгород: Мистецька лінія, 2008.
2. Бача Ю. В новій історії мало нового // Дукля. – 1965. – Ч.3. – С.92-96.
3. Бача Ю. Дальший крок вперед // Дукля. – 1965. – Ч.1. – С. 95-98.
4. Бача Ю. “Здрастй, Україно!” // Дукля. – 1966. – Ч. 10. – С. 6-7.
5. Бача Ю. Нова афера? // Нове життя. – 1968. – Ч. 28.
6. Бача Ю. “Революція триває”, “першим не легко” // Нове життя. – 1967. – Ч. 44 та 45.
7. Бача Ю. Шевченко між нами // Дукля. – 1964. – Ч. 3. – С. 8-10.
8. Нове життя. – Пряшів, 1968. – Ч.32.
9. Нове життя. – Пряшів, 1968. – Ч.33.
10. Странная позиция журнала “Жовтень” // Советское Закарпатье. – Ужгород, 1958. – №165. – 16 липня

Пропонована стаття побудована у формі спогадів про формування Міжнародної асоціації українців. Описано труднощі й проблеми, які виникали на цьому шляху, а також здобутки і перспективи МАУ.

Ключові слова: Міжнародна асоціація українців, українознавство, національна політика, українстика.

УДК 504.064.36:614.76(477.86):575.224

ББК 28.081 (4 Укр)

Василь Парпан, Мирослава Миленька

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОЛОГІЧНОГО СТАНУ БУРШТИНСЬКОЇ УРБЕКОСИСТЕМИ ЗА ТОКСИКО-МУТАГЕННИМ ФОНОМ

За допомогою цитогенетичних методів дано оцінку токсико-мутагенного фону Бурштинської урбоекосистеми. Встановлено зростання генетичної напруги факторів міського середовища. Показано просторову гетерогенність урбоекосистеми та існування в її межах районів із різною категорією токсико-мутагенної безпеки. Для кожної із виділених зон рекомендовані заходи, спрямовані на оптимізацію їх екологічного стану та нівелювання мутагенних ефектів.

Ключові слова: урбоекосистема, екологічний стан, цитогенетичні методи, токсико-мутагенний фон, функціональна зона.

Урбанізація, процес розростання та підвищення соціальної ролі міст, є однією з найбільш характерних рис сучасного етапу розвитку суспільства. Протягом тривалого часу урбаністичні процеси розглядали виключно з соціально-економічних позицій без належного виокремлення екологічної складової. Такий підхід спричинив дисбаланс відносин у системі «людина-довкілля» та загострення екологічної кризи, осередками якої стали міста.

Урбоекосистема є складним природно-соціальним утворенням (соціогеосистемою), яке скомпоноване з різних взаємопов'язаних блоків (демографічного, технічного, природного тощо) та організоване виробничою діяльністю людини (антропотехногенною або урботехногенною) [10]. Її екологічний стан є функцією двох складових: природного потенціалу стійкості, який визначають фізико-географічні, кліматичні, геоморфологічні та ін. особливості міської території, та характеру й інтенсивності дії антропогенних чинників [6].

Одним із найбільш вагомих наслідків урботехногенного впливу є забруднення навколишнього середовища мутагенами та канцерогенами фізичного, хімічного та біологічного походження [10]. Комплексний вплив цих чинників створює реальну основу для наростання генетичного тягара в популяціях та змінює напрямок й інтенсивність мікроеволюційних процесів і позначається на природному доборі. Невідповідність філогенетично детермінованої швидкості адаптації зростаючому темпу мутаційного процесу може спричинити кризовий стан і створити реальну загрозу здоров'ю людей [8; 9].

Законодавчо визначено, що політика в галузі охорони здоров'я та довкілля повинна забезпечувати стійкий з екологічного погляду розвиток держави, ефективне попередження негативного впливу і контроль за станом навколишнього середовища [21]. Ці принципи покладено в основу Європейської хартії з навколишнього середовища і охорони здоров'я людей. Тому проблема науково-методичної бази визначення нозологічних ризиків в умовах урбоекосистем набуває особливої актуальності та лежить в основі медико-екологічної безпеки держави. Розробка та вдосконалення

системи екологічного нормування якості навколишнього природного середовища на основі впровадження генетичного моніторингу довкілля сьогодні є першорядним завданням урбоекології.

Більшість урбоекологічних досліджень в Україні спрямовані на вивчення екологічних наслідків функціонування великих урбопромислових комплексів та поліфункціональних «міст-мільйонерів» [1; 4; 7]. Поза увагою залишено малі міста, екологічний стан яких стереотипно вважають сприятливим [17; 22]. Це стосується і монофункціональних міст-супутників великих промислових підприємств, система моніторингових досліджень для яких все ще не розроблена. Такого типу міські поселення перебувають у безпосередній близькості до промислових об'єктів, без врахування елементарних принципів аеродинаміки забруднювачів, а при їх архітектурному плануванні не взяті до уваги функціональна гетерогенність міської території та принципи фітомеліорації [13].

Прикладом монофункціональної урбоекосистеми на Прикарпатті є місто Бурштин, районного підпорядкування з населенням близько 16 тис. Воно знаходиться в Галицькому районі Івано-Франківської області на правому березі р. Гнила Липа, правої притоки Дністра. Попри більш ніж 450-річну історію, цей населений пункт почали активно розбудовувати від 1962 року – часу спорудження Бурштинської теплової електростанції (БуТЕС). Це підприємство є одним із найпотужніших об'єктів паливно-енергетичного комплексу України (із часткою промислового виробництва понад 24%) та головним забруднювачем довкілля на Прикарпатті (частка викидів – 80% від сумарного забруднення всіма стаціонарними джерелами регіону). Зараз Бурштин продовжує розвиватись як місто-супутник підприємства [20].

Екологічний стан Бурштинської урбоекосистеми визначає складна взаємодія урботехногенних чинників різної природи та інтенсивності (13): внутрішніх (вплив сільськогосподарського виробництва, транспорту тощо) і зовнішніх (забруднення викидами БуТЕС). Багатокомпонентний характер реальних потоків забруднювачів не дозволяє об'єктивно оцінити екологічний стан урбоекосистеми лише на основі визначення концентрацій окремих інгредієнтів. При контролі за хімічними чи фізичними чинниками довкілля завжди оцінюють рівень їх відхилень від гранично допустимих концентрацій чи доз [5]. За такого підходу не врахованими залишаються прямий кумулятивний вплив, синергічні взаємозв'язки між забруднювачами, а окремі нормативи розроблені на основі наближених даних і базуються на пороговому впливі.

Об'єктивну оцінку екологічної ситуації можна дати лише при використанні методів біоіндикації та біотестування. Зазначені підходи базуються на адекватному відображенні живими організмами умов середовища, в яких вони розвиваються й на зміну яких відповідним чином реагують. Організми-біоіндикатори та біотестори інтегрують біологічно значимі ефекти забруднення, дозволяють визначити швидкість змін, що відбулися, шляхи надходження та місця накопичення в екосистемах різних токсикантів, а при екстраполяції результатів на людські популяції дозволяють робити висновки про ступінь впливу на людину конкретних речовин та їх сполук [2; 3; 24].

Біологічним методам діагностики належить виняткова роль при здійсненні оцінки генетичної напруги територій, бо токсико-мутагенний

фон визначають лише за токсичними і мутагенними проявами в клітинах біоіндикаторів чи лабораторних тест-систем цитогенетичними методами. Це дозволяє швидко оцінити сумарну дію всієї сукупності забруднювачів екосистеми, які впливають на стан довкілля і здоров'я людини, на науковій основі спрогнозувати очікувані зміни в екосистемах і соціумі та своєчасно ухвалювати управлінські рішення щодо покращення якості довкілля. Крім того, можливо встановити не тільки наслідки техногенезу, а й визначити ефективність заходів з екологізації технологій, які впроваджують у промисловість чи сільське господарство [8].

У літературі описано більше сотні тест-методів для виявлення генотоксичності, які проводять на біооб'єктах різних таксономічних рангів – від бактеріофагів до ссавців. Усі ці методи базуються на ідентифікації певних типів генетичних пошкоджень. Вони відрізняються чутливістю й екстраполятивністю отриманих результатів із одних тест-об'єктів на інші та людину. Останнє пов'язане з відмінностями в організації спадкового апарату в різних біологічних видів. У практичній роботі добре зарекомендували себе рослинні тест-системи. Рослини дають змогу дослідити цито- і генотоксичність середовища, поєднати швидко зміну поколінь із великою кількістю нащадків та універсальністю генетичного коду. Окрім того, вони мають економічні переваги: матеріально доступні й не потребують спеціальних умов у використанні та рекомендовані в еколого-генетичних дослідженнях [5; 8; 15].

Група експертів Міжнародної комісії з захисту оточуючого середовища від мутагенів при проведенні еколого-генетичних досліджень рекомендує *Allium cepa*-тест, у якому як матеріал використовують первинні або додаткові корінці ріпчастої цибулі (*Allium cepa* L.). *Allium*-тест дає можливість вивчити генотоксичність середовища і документувати результати мікроскопічними дослідженнями хромосомних і ядерних аномалій [8].

Перспективним підходом в індикації мутагенної напруженості навколишнього середовища є також дослідження репродуктивних структур вищих судинних рослин, насамперед чоловічого гаметофіту [1]. При цьому цінними індикаторними властивостями володіють деревні рослини, які входять в комплекси озеленення підприємств та міських вулиць. Внаслідок тривалої експозиції в антропогенно змінених умовах середовища існування вони здатні відображати хронічний вплив малих доз інгредієнтів промислових викидів, вказувати на мутагенність середовища в реальному комплексі екологічних факторів [1; 14]. Вихідним постулатом для формування цього методичного підходу є твердження про те, що урбопромислові забруднювачі володіють не лише загальнотоксичним впливом на біоту, а й здатні спричинювати т. зв. «віддалені наслідки», зокрема, проявляти гаметоцидну дію. Численними дослідженнями встановлено, що в умовах урбопромислового навантаження відбуваються зміни морфологічних параметрів та фізіолого-біохімічних характеристик пилку. Це призводить до зниження його життєздатності і зростання стерильності, пропорційне рівню антропогенного навантаження на екосистему [1; 4; 5; 14].

У зв'язку з тим, що всі індикаційні показники біооб'єктів мають специфічні одиниці виміру, за даними окремих біотестів обчислюють умовні показники ушкодження (УПУ) та проводять подальшу інтегральну

оцінку територій [7]. Міністерством охорони здоров'я України запропонована уніфікована оціночна шкала [16], яка характеризує стан об'єктів довкілля за токсико-мутагенним фоном відповідно до градації значення УПУ та визначає рівні екологічної небезпеки для людини та біоти. Значення умовних показників ушкодженості (УПУ та ІУПУ) змінюється в межах від «0» (комфортні для життєдіяльності умови) до «1» (критичні умови). Виділяють чотири категорії екологічної безпеки територій (безпечну, помірну небезпечну, небезпечну і надзвичайно небезпечну). Для кожної з них повинен бути розроблений напрям природоохоронної діяльності та запропоновані шляхи нівелювання екотоксичного впливу [7; 16].

Для безпечного стану територій характерні значення УПУ в діапазоні від 0,000 до 0,250, при "низькому" і "нижче середнього" рівнях ушкодженості біосистем, і "еталонному" та "сприятливому" їх стані. На таких територіях рекомендують проводити інформаційний періодичний регламентний контроль. У цьому класі виділено підклас з "еталонною" категорією безпечності. Він перебуває в діапазоні оцінок УПУ від 0,000 до 0,150. Такі території є екологічно чистими, де проявляються лише спонтанні генетично обумовлені зміни [16].

Помірно небезпечний стан територій визначається у діапазоні оцінок УПУ від 0,251 до 0,500 при "середньому" рівні ушкодженості біосистем і "задовільно-загрозливому" їх стані. При цьому, рекомендують нормуючий періодичний регламентний контроль [16].

Для небезпечного стану територій властивий діапазон оцінок 0,501 – 0,750 при "вище середнього" рівні ушкодження біосистем і "критичному" їх стані. Такі території потребують планових тактично-стратегічних дій і постійного контролю, визначення джерел і компонентного складу забруднювачів, а також впровадження реабілітаційних заходів, спрямованих на оптимізацію стану довкілля і всіх біологічних систем.

Надзвичайно небезпечний стан територій визначається в діапазоні оцінок 0,751 – 1,000 при "високому" рівні ушкодження біосистем і "катастрофічному" їх стані. На таких територіях потрібна радикальна зміна тактики і стратегії управлінських рішень, тут слід проводити особливий регламентний контроль. Необхідним є визначення меж територій із таким токсико-мутагенним статусом і розробка цілеспрямованих заходів щодо відновлення їх екологічного стану [16].

Для характеристики екологічного стану урбоекосистем за токсико-мутагенним фоном можна запропонувати логічну схему її здійснення (рис. 1)

Важливе значення в системі соціально-гігієнічного моніторингу має науково-обґрунтований вибір фонові (контрольної) території та методично правильне формування мережі моніторингових ділянок [7; 16].

На наше переконання, яке ґрунтується на значному експериментальному матеріалі, для міських територій характерна виражена просторова неоднорідність екологічної напруги [9; 19; 23]. Це зумовлено відмінностями якісного та кількісного складу забруднювачів у межах різнофункціональних зон (наприклад, доріг, селітебних зон чи промислових площадок). З іншого боку, окремим таксономічним одиницям міського ландшафту притаманні відмінні мікрокліматичні,

фізико-географічні, архітектурно-планувальні та ін. особливості, що може мати істотний вплив на процеси міграції та акумуляції екотоксикантів у довкіллі та вимагає диференційованого підходу до озеленення міської території. Тому для здійснення характеристики токсико-мутагенного фону міст доцільним є формування моніторингової мережі за функціональною класифікацією урболандшафтів. У випадку монофункціональних урбоєкосистем такий підхід дозволяє врахувати внесок різних антропогенних чинників у екологічний стан території [18].

Рис. 1. Алгоритм оцінки токсико-мутагенного фону територій

Наведені методичні принципи застосовані нами для оцінки екологічного стану міста Бурштина за показниками токсико-мутагенного фону.

Одержані результати вказують на існування в межах невеликого міста загальною площею всього 2163 га районів із різною категорією токсико-мутагенної безпеки (табл. 1). Інтегруючими ознаками при виділенні зон однакової інтенсивності мутагенної напруги є характер господарського використання території та тип озеленення [15]. Отже, в урбоєкосистемі Бурштина мають місце такі функціональні зони: зелені міські насадження, селітебні зони індивідуальної та капітальної забудов, аграрна зона, придорожні ділянки та промислова площадка БуТЕС.

Таблиця 1
Показники токсико-мутагенного фону різнофункціональних зон Бурштинської урбоєкосистеми

Функціональна зона	ІУПУ (за <i>Allium cepa</i> -тестом)	ІУПУ (за тестом на стерильність пилку деревних рослин)	ІУПУ біосистем	Категорія екологічної безпеки території
Фонова територія	0,05	0,00	0,025	безпечна
Зелені міські насадження	0,23	0,12	0,175	безпечна
Селітебна зона індивідуальної забудови	0,34	0,34	0,340	помірно небезпечна
Селітебна зона капітальної забудови	0,31	0,45	0,380	помірно небезпечна
Аграрна зона	0,80	0,23	0,515	небезпечна
Придорожні ділянки	0,92	0,73	0,825	надзвичайно небезпечна
ПП БуТЕС	0,83	1,00	0,915	надзвичайно небезпечна

Токсико-мутагенний фон урбоєкосистеми Бурштина є вищим порівняно з фоном, яким обрано територію поблизу міста Рогатин [19]. Результати проведених нами спостережень дозволяють стверджувати, що домінуючим чинником, який формує загальний «генотоксичний статус» урбоєкосистеми є забруднення довкілля викидами БуТЕС, серед яких присутні численні речовини з мутагенними властивостями. Проте на рівні кожної функціональної зони наявні додаткові чинники, що підсилюють мутагенний пресинг середовища на біоту. Це зумовлює неоднорідність еколого-генетичної ситуації та значне варіювання показників токсико-мутагенної безпеки територій в межах міста.

У просторовому відношенні території з різними категоріями екологічної безпеки відповідають функціональному зонуванню урбоєкосистеми (рис. 2).

Безпечний рівень генетичної напруги відмічено лише в зоні комплексного озеленення міста, де елімінація мутагенного ефекту зумовлена сануючою роллю зелених міських насаджень.

Селітебна зона індивідуальної та капітальної забудов належать до категорії помірно небезпечних. Стан біосистем в їх межах може бути класифікований як «задовільно-загрозливий». Тому житлові райони міста повинні бути обов'язковим об'єктом додаткових екомоніторингових досліджень, спрямованих на виявлення факторів генетичної загрози.

Удосконалення фітомеліоративних систем є необхідною умовою покращення екологічного стану цих територій та нівелювання генотоксичного ефекту. Для оптимізації якості середовища доцільним є створення еколого-ефективних культурфітоценозів у житлових масивах [11; 12].

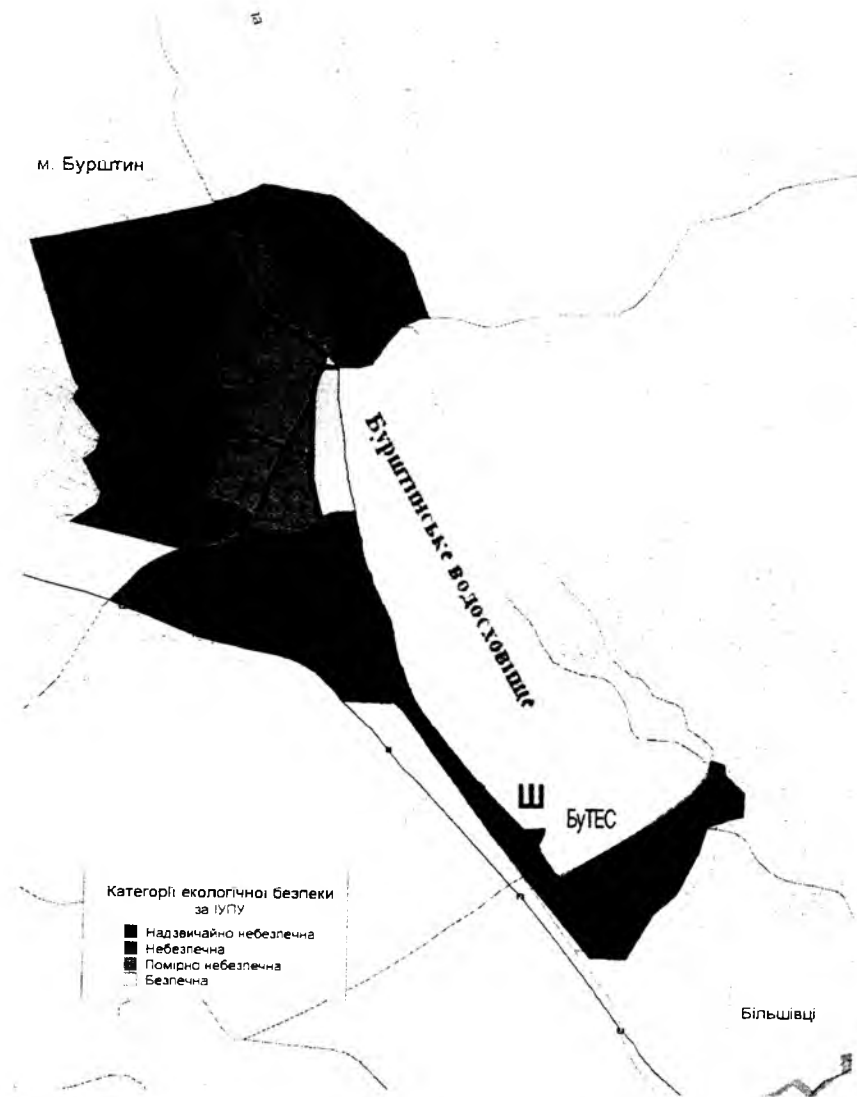

Рис. 2. Карта-схема градації території Бурштинської урбоєкосистеми за токсико-мутагенним фоном

Аграрній зоні міста, відповідно до значень інтегрального умовного показника ушкодження біосистем, властивий небезпечний рівень токсико-мутагенного фону. При цьому максимальним мутагенним ефектом відзначається комплекс ґрунтових умов. Це може бути зумовлено внесенням у ґрунти пестицидів та мінеральних добрив з метою збільшення сільськогосподарської продуктивності угідь, а з ними супутньо потрапляє багато мутагенів, зокрема важких металів [15]. Як зазначалось вище,

території з таким статусом токсико-екологічної безпеки потребують поглиблених наукових досліджень для визначення компонентного складу забруднювачів, дослідження шляхів їх потрапляння в екосистему, міграції та акумуляції для подальшого проведення оптимізаційних заходів [12].

Найкритичніший рівень токсико-мутагенного фону (надзвичайно небезпечний) встановлено у придорожніх зонах та на території промислової площадки БуТЕС у зоні неорганізованих викидів підприємства. Стан біосистем тут сягає катастрофічного рівня. Факторами генетичної небезпеки є хімічні мутагени, що емітуються у довкілля з викидними газами транспорту та виробничих установок, розмішених на промисловій площадці електростанції. Максимальні показники ушкодження біооб'єктів узгоджуються із результатами хіміко-аналітичних досліджень [18]. Зокрема, саме на промисловій площадці БуТЕС та на придорожніх ділянках міста нами констатовані піки максимальних концентрацій важких металів-мутагенів (плюмбуму та купруму). Їх вміст у ґрунтах та листовому опаді деревних рослин перевищував фонові показники у 2 – 6,5 рази. Ці території потребують особливого генетичного контролю та медико-гігієнічного нагляду, а також радикального перегляду системи господарювання, яку проводять у їх межах. Ефективним засобом оптимізації середовища є збільшення площі зелених насаджень на території підприємства та вздовж автомагістралей з використанням деревних рослин акумуляторів урботехногенних поліютантів та біоіндикаторів екологічного стану довкілля [12, 18].

Резюмуючи, зазначимо, що загострення екологічної кризи, масштабність і глибина реальних та потенційних її наслідків на фоні зростаючих темпів урбанізації та розвитку техносфери, виводять вирішення природоохоронних проблем на рівень першочергових цілей держави, а екобезпеку ставлять у ранг складової частини загальнонаціональної безпеки. Регламентований науково-обґрунтований контроль за якістю навколишнього середовища і, зокрема, за токсико-мутагенним статусом територій є запорукою здоров'я не лише теперішніх, а й майбутніх поколінь. Тому вдосконалення системи генетичного моніторингу, його активне впровадження в практику та розробка шляхів оптимізації якості довкілля є обов'язковими складовими сучасних біоекологічних досліджень.

На Прикарпатті такі дослідження є нагальними, що зумовлено, з одного боку, антропогенним перенавантаженням регіону, а з іншого – наявністю тут курортно-рекреаційних і оздоровчих комплексів та перспективою їх розширення в гірських умовах Українських Карпат.

Література

1. Бессонова В. П. Состояние пылицы как показатель загрязнения среды тяжелыми металлами / В. П. Бессонова // Экология. – 1992. – № 4. – С. 45 – 50.
2. Биоиндикация загрязнений наземных экосистем [пер. с нем.; ред. Р. Шуберт]. – М.: Мир, 1988. – 350 с.
3. Вайнерт Э. Биоиндикация загрязнения наземных экосистем / Э. Вайнерт, Э. Вальтер, Т. Ветдель и др. – М.: Мир, 1988. – 350 с.

4. Генетические последствия загрязнения окружающей среды / [Барилляк И. Р., Бужеевская Т. И., Быкорез А. И. и др.]. – К. : Наук. думка, 1989. – 232 с.
5. Гигиенические критерии состояния окружающей среды 51 : руководство по краткосрочным тестам для выявления мутагенных и канцерогенных химических веществ. – Женева : ВОЗ, 1989. – 212 с.
6. Голубець М. А. Екологія / М. А. Голубець. – Львів : Поллі, 2000. – 316 с.
7. Горова А. І. Про можливість використання цитогенетичних методів біоіндикації при виборі контрольних територій в системі екомоніторингу // А. І. Горова, В. Ю. Грунтова, А. В. Павличенко // Наук. вісник Чернівецького ун-ту : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 416 : Біологія. – С. 3 – 8.
8. Захаров В. М. Биотест: интегральная оценка здоровья экосистем и отдельных видов / В. М. Захаров, Д. М. Кларк. – М. : Междунар. фонд “Биотест”, 1995. – 68 с.
9. Куринный А. И. Эколого-гигиенический контроль за применением пестицидов - мутагенов / А. И. Куринный, Р. К. Лекавичус, К. Г. Елисеева // Метод. рекомендации. – К. : Наука, 1989. – 25 с.
10. Кучерявий В. П. Урбоекологія / Кучерявий В. П. – Львів : Світ, 2001. – 440 с.
11. Кучерявий В. А. Урбозкологіческие основы фитомелиорации. / В. А. Кучерявий – М. : НПО «Информ», 1991. – Ч. I. – 289 с.
12. Лаптев О. О. Екологічна оптимізація біогеоценологічного покриття в сучасному урболандшафті / О. О. Лаптев. – К. : Укр. екол. акад. наук, 1998. – 208 с.
13. Миленька М. М. Аеротехногенне забруднення довкілля викидами Бурштинської теплоелектростанції / М. М. Миленька // Сучасні екологічні проблеми та молодь : Матеріали міжвуз. наук. конф. : VI ч., 25 – 26 листопада 2008 р. – Запоріжжя, 2008. – Ч. V. – С. 5 – 6.
14. Миленька М. М. Життєздатність пилку деревних рослин як критерій якості навколишнього середовища / М. М. Миленька // Екологія та ноосферологія. – 2009. – Т. 20. – С. 181 – 187.
15. Миленька М. М. Цитогенетична оцінка стану ґрунтів Бурштинської урбоекосистеми / М. М. Миленька // Вісник Львівського університету. – Серія : Біологія. – Вип. 49. – С. 128 – 137.
16. Наказ МОЗ України № 116 від 13.03.2007 р. «Про затвердження методичних рекомендацій «Обстеження та районування території за ступенем впливу антропогенних чинників на стан об'єктів довкілля з використанням цитогенетичних методів» // Офіційний вісник України. – 2007. – № 4. – С. 186 – 209.
17. Паньків З. Забруднення важкими металами ґрунтів міста Бурштин Івано-Франківської області / З. Паньків // Вісник Львівського університету. – Серія : Географія. – 2007. – Вип. 34. – С. 189 – 195.
18. Парпан В. І. Деревні рослини як кумулятивні індикатори забруднення довкілля важкими металами / В. І. Парпан, М. М. Миленька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. – 2008. – № 4 (38). – С. 93 – 97.
19. Парпан В. І. Забруднення техногенними поллютантами лісових екосистем в Івано-Франківській області / В. І. Парпан, Д. Д. Ганжа,

- Ю. С. Шпарик // Наукові праці ЛАН України. – 2004. – Вип. 3. – С. 91 – 95.
20. Пендерецький О. В. Екологія Галицького району / О. В. Пендерецький ; [ред. О. М. Адаменко]. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2004. – 198 с.
21. Постанова КМ України від 30.03.98 № 391 Про затвердження положення про державну систему моніторингу довкілля» // Офіційний вісник України. – 1998. – № 4. – С. 61 – 77.
22. Смоленський І. Організація імпактного моніторингу забруднення довкілля в районі середнього Дністра та Бурштинського водосховища / І. Смоленський, М. Приходько, Я. Штирало // Нетрадиційні енергоресурси та екологія України. – К. : Манускрипт, 1996. – С. 189 – 192.
23. Parpan V. Chemical and Morphological Changes in Carpatian Mountains Trees Caused by Air Pollution / V. Parpan, B. Maňkova, M. Černý, O. Blum et al. // Effects of Air Pollution on Forest Health and Biodiversity in Forests of the Carpatian Mountains. NATO Science Series: Life and Behavioural Sciences. – 2002. – Vol. 345. – P. 173 – 213.
24. Schubert R. Ausgewählte pflanzliche Bioindikatoren zur Erfassung ökologischer Veränderungen in terrestrischen Ökosystemen durch antropogene Beeinflussung unter besonderer Berücksichtigung industrieller Ballungsgebiete / R. Schubert // Hercynia N. F. – 1977. – № 14. – S. 399 – 412.

The estimation of toxic mutagenic background of the Burshtyn urboecosystem is given with the use of cytogenetic methods. The increase of the genetic tension factors of the urban environment is determined. Spatial heterogeneity of the urboecosystem along with the existence of the areas with different categories of toxic mutagenic safety within its limits is displayed. The actions directed to the ecological state optimization and decreasing of mutagenic effects for each of the determined areas are recommended.

Key words: urboecosystem, ecological state, cytogenetic methods, toxic mutagenic background, functional area.

УДК 82.0:821.161.2
ББК 83.01

Світлана Луцак

ДОМІНУВАННЯ КОНЦЕПТУ СИНТЕЗУ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ МЕЖІ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ: СИНЕРГЕТИЧНІ ПРОЕКЦІЇ

У статті розглянуто поширену в українській літературній критиці, науці та художній практиці межі ХІХ – ХХ століть ідею синтезу як домінуючий концепт тогочасної культури, здатний виявляти собою її особливе синергетичне спрямування. Для моделювання зазначеного концепту використано ідеї когнітивістики та синергетики, а також окремі зразки критичних і наукових праць, художніх текстів указанного періоду.

Ключові слова: синтез, співдія, дискретно-синтетичний стан духовного світу, глибинна антитетичність.

Справді цікавим, промовистим і, до певної міри, загадковим є відомий факт майже одночасної появи й активного опрацювання ідеї синтезу в українській ранньомодерністській критиці¹, науці² та художній практиці³. Вказану особливість українського культурного простору межі ХІХ – ХХ століть Іван Дзюба означає як етап становлення теорії «організаційної науки», що прагнула синтезувати людські знання [див.: 4, 537], очевидно, творячи в такий спосіб синергетичне* підґрунтя нових наукових і літературно-естетичних настанов. Спроба виокремити й

¹ Елеонора Соловей, аналізуючи статтю «Гармонійний талант» Сергія Єфремова, з цього приводу наголошує, що критик виділяв ще в ранніх працях такі особливості художнього синтезу: 1) якісне вивершення часткового в загальному «знімає неминучі суперечності»; 2) процеси «пізнання реальності» та «становлення особистості й хисту» – два аспекти самої динаміки синтезу; 3) синтез як «художня довершеність» – свідчення того, що значущий зміст набув адекватної форми [25, 9]. А Сергій Яковенко популяризацію ідеї синтезу пов'язує з іменем Дениса Лукіяновича: «Філософія музики, вагнерівський постулат синтезу мистецтва і теорія синестезії лягли в основу естетичних поглядів [Дениса] Лукіяновича. Зокрема, в одній зі своїх статей він закидає М[ихайлові] Яшкову, що природа впливає лише на його зорові відчуття» [30, 204].

² Олександр Білецький у статті «Потєбня та наука історії літератури в Росії» називає цього знаного лінгвіста й літературознавця предтечею майбутньої науки синтезу [див.: 4, 537]. Микола Ільницький, неначе з'ясовуючи витoki універсалізму теорії Олександра Потєбні, акцентує: всі вчені виводять її «з теорії пізнання [мануїла] Канта... з визначальною тезою про цілісність як єдність різних прикмет»: друга антиномія його «Критики чистого розуму», для прикладу, стверджує, що кожна субстанція складається і водночас не утворюється з простих частин: просте «обов'язково дане в складному, оскільки може бути розділене на частини», а складне «повинно б відноситися до простого, безпосередньо даного як проста субстанція, а не як елемент складного» [12, 712].

³ Сергій Яковенко в шойно означеному контексті робить узагальнення, яке, попросту кажучи, перекидає місток від тогочасної теорії до практики: ідея поетичного слова в естетиці раннього модернізму – передусім як звуку, де елемент сугестії, враження, настрою, чуттєвості, тональності має ірраціональну природу, «розвинулась у феноменологічній теорії літератури Р[омана] Інгардена, в російському формалізмі та структуралізмі»; а цей факт «свідчить про те, що вона вміщувала в собі мовби конгломерат усіх тих течій філософської, естетичної, теоретико-літературної думки, які виокремилися й розвивалися протягом ХХ сторіччя» [30, 205].

* Гр. *synergetikos* – спільний, зорієнтований на співдію [13, 160].

охарактеризувати шойно акцентовані синергетичні вектори – головна мета пропонованої студії. Нею зумовлені такі завдання:

- встановити концептуальне поле ідеї синтезу в українській літературній критиці та художній практиці раннього модернізму;
- з'ясувати когнітивні передумови розповсюдження концепту синтезу в тогочасному культурному просторі;
- увиразнити пов'язаність моменту переходу тогочасної літератури від реалізму до модернізму з тодішнім домінуванням ключової синергетичної ідеї синтезу.

Звичайно, не можна безапеляційно стверджувати, що концепт синтезу набув на межі ХІХ – ХХ століть абсолютно конкретного теоретичного обґрунтування. Все ж наявність, так би мовити, моди на нього засвідчує особливу доцільність подібних рефлексій для становлення нових естетичних переконань. Неначе узагальнюючи прерогативи цього наставлення, Михайло Рудницький зазначав: «Світ геніїв – синтеза, яку мусимо прийняти як саму людину, що стоїть поза нею: з усіма складовими частинами її творива, які неспроможні розкласти її на ці частини» [23, 221].

Аналізуючи загалом український критичний та метакритичний дискурс помежів'я минулих століть, помічаємо, що особливо актуальна тоді ідея «синтезу» (=«співдії») концептуально охоплює в ньому чимало художньо-креативних станів, процесів і наукових настанов, як-от: 1) інсайт⁴, 2) становлення художньої структури та її рецептивне функціонування⁵; 3) складна і суперечлива динаміка «творчої думки»,

⁴ Михайло Рудницький, для прикладу, так характеризує «письменницьку кухню» Василя Стефаника, головним «рецептом» у якій було ставлення митця до своїх новел, «наче до новонародженої дитини» [24, 129]: вкладав у них «усю енергію» [24, 5]; ретельно пригадував уривки діалогів селян, сцени і ситуації, «відсіював, що зайве» [24, 128]; брав до уваги лише те, що «запало в душу» і «мучить»; шукав «товариства» для «картин чи тонів», щоб дійти до «синтезу»; сідав за стіл, коли «найде хандра» і «місця собі неможливо знайти», а перо «хапав, щоб полегшало» [24, 131]. А Микола Зеров, описуючи моменти натхнення Лесі Українки, в протіканні яких істотну роль відігравала її схильність до «словесного турніру, завзятої боротьби межі двома супротивниками», похідна від «драгоманівської складки мислення, мислення гнучкого, сильного в діалектиці», а також від «пилного читання грецьких авторів» і впливу «доби суперечок і полеміки (межі ХІХ – ХХ ст. – С.Л.)» [9, 385]. – підкреслює важливе значення антитетичності мисленневих процесів для виникнення цілісних образів і сюжетів, наводячи промовистий уривок із листа авторки до Людмили Старицької-Черняхівської, писаного, мабуть, у 1912 році, де сама поетеса так характеризує свою творчість: «Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить, як нова недуга, – отоді вже приходить демон, лютийший над усі недуги, і наказує мені писати, а потім я знову лежу *zusammengeklappt*, як порожня торбина. Отак я писала «Лісову пісню», і все, що писала останнього року» [9, 370].

⁵ Пригадаймо тут насьогодні вже хрестоматійні тези Івана Франка щодо синтезу в «новій белетристиці»: 1) кожен митець творить «цілість, пройняту одним духом», а представники нового стилю ще й відразу «виводять свої постаті перед наші очі вже готові» [29, 110]; 2) Василь Стефаник – як найбільш яскравий репрезентант нової манери письма – залишив нам такі «трагедії душі», у внутрішній єдності структури котрих укорінені «потресаючий вплив на душу читача» [29, 109]. Вказану сугестивність творів покутського новеліста Леся Українка пояснює емпативними чинниками: його психологічні ескізи «просякнуті тим животворним духом співчуття автора до своїх персонажів, який надає надзвичайної чарівності художнім творам і якого не може приховати навіть найбільш об'єктивна форма дійсності» [26, 74]. А Богдан Лепкий, висловлюючи Михайлові Рудницькому свої безпосередні рецептивні враження від новели «Сини» Василя Стефаника, підкреслює

тобто протікання психологічних процесів емпатії, ословлення ідей, а також катарсису⁶; 4) взаємодія мистецтв і родо-жанрова дифузія як прояв новітньої тенденції суб'єктивізації дискурсу та актуалізації засобів підтексту для посилення виражальних можливостей художнього цілого⁷; 5) розуміння оновлення як творчого синтезування естетичного чи наукового досвіду різних поколінь⁸; 6) методологічне наставлення критика (чи історика літератури), яке допоможе йому бути, – писав Іван Франко, – «не суддею, не Зевсом-громовержцем, а тямущим справоздавцем»⁸ [28, 214].

Названа тенденція міжвидового, міжродового і міжжанрового синтезу активно артикулювалася і самими митцями, і критиками межі ХІХ – ХХ століть. Як правило, уміння практично реалізовувати таке наставлення уважалось одним з істотних критеріїв оцінки міри

впливовості єдності одиничного / загального, конкретного / абстрактного в художньому світі сприйнятого твору: «Мурашки побігли по спині. Тремчу цілий, як у пропасниці, й заспокоїтися не можу. Не входжу в подробиці, не приглядаюся до форми. лише бачу нашу землю, нашого хлопа і його велике горе» [15, 102].

⁶ У той період, як видно з попередніх цитат, очевидно, склалося навіть особливе уявлення про справжнього нового митця: він мусить уміти «входити весь, без остатку, в матеріал», перевтілювати «таємні дрижання душі», «енергію», все те, що «мучить» недугою, «не дає спати» вночі, не хоче вилитись у слово, з'являється демоном. – у «новий синтез» (Василь Стефаник), від якого читач не може абстрагуватися. Глибинну антитетичність охарактеризованої манери письма Михайло Рудницький пояснював хоча й метафорично, однак досить проникливо: «Найбільші творчі пориви родяться з великого захоплення й великої ненависти» [23, 89]. Розкриваючи чіткіше вказану особливість креативу на прикладі творчості Лесі Українки, Микола Євшан відзначав дивовижну здатність поетеси органічно поєднувати в творчому акті «етос і фантазію» [6, 165], що її пізніше Микола Жулинський класифікував як битву «казкової гри уяви», «магії несподіваних образів та асоціацій» із «холодною пересторогою щодо несподіваної навали емоцій» [7, 65].

⁷ На цій рисі ми зупинимось в статті більш докладно. – С.Л.

⁸ Микола Євшан, кажучи, характеризує в статті «Боротьба генерацій і українська література» важливість розбіжності підходів старшого і молодшого літературних поколінь для синтетичного народження нових ідей, виділяв декілька національно-культурних стереотипів (для українців немає «ніякої боротьби, змагань», а тому нові покоління «незамітно приходять»; старше покоління, ревно охороняючи сформований кодекс, часто «загукує молоді паростки» і под.), які здебільшого гальмують художній поступ [5, 47]. Крім того, він пропонував справжню синергетико-конвергентну «програму дій» для виходу з описаної ситуації тотального замикання в системі старих переконань: 1) необхідно усвідомити життєвий процес як кипіння і боротьбу та не боятися їх [5, 46]; 2) юне покоління одночасно «мусить преобразитися до ґрунту» (глибин народної душі) та «напружити свій зір, навчитися іншого думання», щоб, імовірно, завдяки цим двом протилежним «зарядам», 3) переродитися з «машини, сповняючої всякі функції родинні, патріотичні, бюрократичні та громадські», у «людей, які уміли би розпоряджатися своїми силами по своїй волі та обертати їх на збагачення самих себе» [5, 52–53].

⁸ Іван Франко, як відомо, зазначав: «нова белетристика» вимагає від дослідника не «старих формул про економічну нужду та аналіз», а розкриття «нашого чуття і нашої вразливості» [29, 110]. А представник тодішнього молодшого покоління Михайло Рудницький у 30-их рр. ХХ ст. формулював думку про визначальність «синтезу» в процесі критичного розгляду, вже взагалі не акцентуючи на «аналізі (курсів наш. – С.Л.) суспільних вад»: «Критика – хімія мистецтва: розкладає сполуки на елементи, шукає нових елементів і творить нові сполуки» [23, 225]; «Читач-критик повторяє процес письменника: іде від чисто абстрактних елементів до конкретних і від конкретних до абстрактних. Низка вражень і образів мусить бути пронизана ідеєю, якщо вона не хоче залишитись безладною масою елементів; ідея мусить бути перетворена на низку вражень і образів, якщо вона не хоче залишитись голим абстрактом, що стоїть поза межами мистецького вислову» [23, 175–176].

авторського новаторства, тобто причетності письменника до формування модерністського стилю і нових технік побудови художнього цілого. Подібні твердження зустрічаємо і в сучасних метакритичних працях.

Так, характеризуючи «жанрову картину» поеми «Похорон» Івана Франка, Микола Ільницький зауважує: «Зміна кольорів виконує тут подвійну функцію. З одного боку, вона допомагає створити пластичну картину великопанського зборища, збентеженого несподіваною присутністю на ньому “плебея”, а з іншого, передає зміну настрою героя, що спостерігає цю картину. Цей оригінальний мистецький засіб сприяє особливій гостроті контрасту», «дає уяві можливість сприйняти ідею абстрактну – політичну, філософську – як чіткий і опрідмечений образ» [11, 47]. А Микола Зеров називав поему «Мойсей» Івана Франка «синтезом цілої творчості», «спробою поета підвести підсумки, сказати своє останнє слово, вкоронувати своє життєве мандрівництво «ліквідацією Азазеля, Духа сумніву й зневіри». Конкретизуючи суть цієї естетико-світоглядної синтези, вчений писав: «“Мойсей” по суті повторює триступінний розвиток Франкової творчості: від героїзму “Каменярів”, через ліричні жалощі й боління (“Зів’яле листя”, “Із днів журби”) до мудрої резолютивної зрівноваженості “Semper tiro”» [10, 488].

Аналізуючи прозу Ольги Кобилянської, літературознавці традиційно, поруч із декадентським сплавом фемінізму та ніцшеанства, відзначають у ній ще й «симфонічний акомпанемент» [26, 71], присутність «малювальних рисунків» [22, 16], активне використання жанру поезії в прозі, притаманну якому «стихію ліризму» полюбили ще й Василь Стефаник і Марко Черемшина [19, 117]. Увиразнюючи адекватність названої синтетичної художньої форми модерністському світобаченню, Соломія Павличко зауважує: «Поезія в прозі передбачала певний ритмічний склад, поетичні, або такі, що вважалися поетичними, образи, теми, дискурси, орнаментальність, кучерявість стилю, певний словесний фетишизм» [19, 118]. А Наталя Шумило пов’язує з започаткованою тоді тенденцією ліризації «перебудову всієї жанрової системи» прози, наслідком чого стали новітні форми «новелістичних» нарисів-фрагментів – етюди, образки, ескізи» і т. ін. [цит. за кн.: 19, 118], найбільше яких, звичайно, знаходимо у художньому спадку Михайла Коцюбинського.

Немовби встановлюючи мітки дотику названих рис нового стилю згаданої щойно буковинської авторки, Соломія Павличко констатує: у Ольги Кобилянської природа і музика стали символом еротизму, «скованої пристрасті»; «Музика, її рух, ритм, співзвучний із вібрацією збудженого тіла, для її інтелігентних героїнь завжди служить стимулом або заміником фізичного кохання»; «Музичний фон у “Valse mélancolique” недвозначно підкреслює чуттєвий характер стосунків між усіма трьома героїнями оповідання» [19, 80].

Специфіку «музичної природи стилю» Лесі Українки дуже проникливо з’ясовував Микола Зеров. Він убачав її витoki в дитячих враженнях від волинських пісень, які міцно закарбувалися в пам’яті й «насичували уяву» поетеси, нерідко трансформуючись у ремарки до п’єс, звукові образи, спонтанні діалоги й монологи [9, 384–385]. Загалом її драматичні форми, за словами Миколи Зерова, – прояв «не тільки творчого пориву, музики тонів, акордів, що йдуть з глибини життя і

віддають переживання», а й «цілого життя людини», яке «відбивається, як весь світ у краплі роси, отворяє горизонти думки, зарисовує верстви людської психіки, нанесені протягом історичного життя людства, відкриває весь лабіринт душі, життя й думок» [9, 382]. У цілому таку манеру письма вчений визначає як імпресіоністичну [9, 381]; нею ж пояснює малу сценічність драм Лесі Українки, їх «блідість у розумінні дії, руху», «зіпсованість, так би мовити, кінематографічністю нового театру» [9, 388].

Сукупність наведених науково-критичних оцінок (а вони, звичайно, далеко не всі) міжвидового (і частково – міжродового та міжжанрового) синтезу, на нашу думку, засвідчує, що характеризує дифузія була не просто формальним експериментом у тогочасній літературі, а виразом ідеї вільної особистості, не скованої рамками пристрастей, ідеологічних стереотипів, тобто висловом «цілого життя людини», в якому ірраціонально-імпліцитній сфері вмотивовано почали відводити чи не найважливіше значення. Подібне припущення висловлював ще в 60-их рр. ХХ ст. Роман Інгарден («О dziele literackim: badania z pogranicza ontologii, teorii języka i filozofii literatury»). Польський учений, – зазначає Сергій Яковенко, – відводив звукові роль активізації переживань і психічних станів суб'єкта висловлювання, які разом зі значеннями дають ефект «повного слова», тобто актуалізують сказане «між рядками», текстуально уможливаючи «безпосереднє спілкування людини з цінностями» [див.: 30, 206–207].

Констатуючи зв'язок факту домінування концепту синтезу в українській художній культурі межі ХІХ – ХХ століть із появою тоді підкреслено сугестивного ранньомодерністського стилю, вважаємо за доцільне спробувати змоделювати синергетичні та когнітивні передумови вказаного явища. Такий ракурс є особливо актуальним із погляду можливості характеризувати саму феноменологію раннього модернізму, який на сьогодні проаналізований (зосібна, українськими дослідниками) переважно лише у філософсько-психологічному, ідеологічному і поетикальному аспектах. Не надто часте зацікавлення науковців теоретичною проблемою когнітивістської кореляції між, так би мовити, модерністською «структурою думки» та особливостями її втілення і самоорганізації в текстах зумовлене, на наш погляд, надміру узвичаєними в українському літературознавстві детерміністськими і статично-нормативними критеріями аналізу.

Наш час натомість посилює тенденції плинності, динамізму, неортодоксальності, плюралізму й антитетичності ідеологем. На їх тлі активно розвиваються постструктуралізм і деконструктивізм, пропонуючи, образно кажучи, абсолютно еретичні з погляду детермінізму підходи, концепти і методики. Не вдаючись до реферування сьогодні вже загальновідомих ідей Жана Бодрієра, Жака Дерріди, Поля де Мана, Річарда Ніча, Мішеля Фуко та ін. представників указаних методологій, зауважимо, що дієвість і перспективність їх підходів визнають зараз й апологети антропологічно зорієнтованого когнітивного літературознавства, яке досі черпало свої концепти лише з праць психологічного спрямування. Зокрема, Елен Спольскі стверджує, що когнітивістика «вкладається у рамки деконструктивістського мислення,

оскільки базується на ідеї нестабільності і контекстуальної залежності значень тексту» [8, 182].

Розглядати феномен ранньомодерністського мислення саме в ракурсі постструктуралістської «критики репрезентації» доцільно, на нашу думку, з кількох причин:

1. Антимієтична зорієнтованість творців тогочасної літератури сьогодні вже визнано аксіомою.

2. Утвердження модернізму, як зазначає Тамара Гундорова, відбувалося шляхом проектування перервності та диференційованості традиції, завдяки чому синхронізувалися різні часові площини й філософсько-естетичні системи, а сам модерн став явищем культурного синтезу [2, 17]. Це був синтез буття, розривів і переходів, мови й людини, «поле напруження не лише думки і слова, а й самого буття» [2, 24].

3. Розщеплення модерністської художньої моделі «між Текстом та суспільно-громадським Підтекстом національної культури» [2, 70], як відомо, втілювалося в опозиціях «народництво – декаданс», «традиція – новаторство», «національне – європейське», «масове – елітарне», «патріархальне – феміністичне», «об'єктивне – суб'єктивне» і т. ін., на що звернула свого часу особливу увагу Соломія Павличко в монографії «Дискурс модернізму в українській літературі» (К., 1997). Такі аспекти глибинної антитетичності модерністського мислення, вважаємо, цілковито корелюють із межовістю часового статусу аналізованого феномену (кінець ХІХ – початок ХХ століття), ускладненою на українському ґрунті ще й певною політичною (а відтак – ідеологічною) маргінальністю.

4. Спроба максимально автономізувати художню мову, позбавивши її смислової визначеності та дидактичності, була в практиці раннього українського модернізму не надто результативною. Адже глибоко вкорінені в народницьких стереотипах митці часто-густо свідомо остерігалися модернових експериментів (найвідоміший приклад – відповідь Івана Франка Василеві Щурату в поезії «Декадент»). Читання українських письменників поміж вказаними екстремумами – теж яскраве свідчення межовості їх мислення, тобто розриву ідеологем, при якому ні свідоме розуміння свого громадського покликання, ні інтуїтивне відчуття нового духовного стану не могли бути визнаними і зреалізованими повністю.

Антитетичний і водночас дискретно-синтетичний характер феномену раннього модерністського мислення, про який була мова вище, безперечно, не можливо пояснювати безпосередньо. Слід, очевидно, використовувати методику вибудовування когнітивної матриці, здатної відініти собою плинність і динамізм творчих пошуків митців того часу. Припускаємо, що такою моделлю може слугувати ідея «схеми, плану, структурності», яка, за словами Віктора Петрова, на межі ХІХ – ХХ століть «опанувала світ», заступивши «даність природи», усунувши «натуру» і розклавши все «на структурну схему форм, побудовану відповідно до інших форм» [21, 8]. Провідною творчою тенденцією доби,

* До речі, послуговуючись працями Віктора Тернера, Тамара Гундорова в монографії «Femina Melancholica: Стать і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської» (К., 2002) здійснила одну з перших спроб аналізу лімінальності творчого мислення цієї яскравої представниці українського модернізму (у період його становлення).

стверджує Віктор Бер, стало прагнення «технічно перебудувати світ». Задля цього митці використовували методу розчленування, а відтак – конструювання нового образу «за власним пляном і власним задумом». У підсумку з'являлися «синтетичні картини», аналогічні за природою до сукна, виробленого з дерева, чи товщу, синтезованого з кам'яного вугілля [1, 64]. Структура таких синергетичних новотворів, як бачимо, дискретно-синтетична. Її дієвість забезпечує не сукупність взаємопов'язаних компонентів (тобто не просто єдність цілого), а, як зазначає дослідник, енергія окремого «атома», з якого видобувається максимальна доля «вогню» [1, 59].

Зреферовані тези Віктора Петрова засвідчують доцільність їх використання для конкретизації як самої природи раннього модерністського мислення і характерної для нього когнітивної матриці, так і загальних особливостей художнього ефекту, спричинюваного дискретно-синтетичною структурою дискурсу. Прикметно, що аналогічні судження про максимальну суб'єктивність, атомарність висловлювання в модернізмі зустрічаємо в праці Марії Моклиці. Зокрема, там читаємо, що насолода при сприйманні модерністського твору пов'язана з самим процесом читання: вона «або суто естетична (як це чудово зроблено, як гарно сказано!), або суто інтелектуальна (які парадокси, як це дивно, несподівано, незвично!)». Її можна досягнути лише «приступом», долаючи «спротив матеріалу», занурюючись у сферу максимальної суб'єктивності [16, 36–37].

Отже, в мисленнєвому процесі формування та сприймання модерністського висловлювання вирішальну роль відіграє не звична діалектика «одиночного – загального», а метафізика суб'єктивного осягнення сенсу через імітацію його розпорошеності, завдяки якій може синергетично долатися дискретність і поставати синтетичність.

Сформульований висновок підтверджує конкретна художня практика стильових різновидів модернізму. Кожен із них мав свою, на перший погляд, відмінну естетичну програму, однак загалом переслідував єдину мету (долання міметичності) та використовував майже аналогічні художні засоби і прийоми.

Фактичне співфункціонування численних стильових течій в ранньому українському модернізмі – промовисте свідчення дискретно-синтетичного духовного «клімату» епохи. З цього приводу Володимир Моренець зазначає: саме явище одночасної репрезентації стильовими різновидами нового стану літератури сприяло її саморухові, бо забезпечувало «зміну якості» [17, 19]. Така думка науковця багато в чому суголосна з загальнотеоретичним судженням Ричарда Ніча про «загадковий авторитет тексту», суть якого полягає в «анархічній структурі непідпорядкування». Текстовість, стверджує дослідник, на відміну від ідеології, не продукує «обтяжливу структуру домінування», а «проблематизує обмеження контексту та існування фундаментальної істини» [18, 66].

Сказане дозволяє припускати, що факт дискретності стильових течій раннього модернізму якраз і становив передумову долання міметизму, обов'язкових ідеологічних установок, доведених до абсолютного закону в добу реалізму. Розчленовуючи духовно-культурну субстанцію того часу,

представники модерністських стилів синтезували з окремих її «атомів» енергію нового, підкреслено сугестивного образу. Вирішальну роль у цьому когнітивному процесі, припускаємо, відіграла модерністська домінанта «схеми, плану, структурності».

Уперше спробу схематизації художньої структури здійснили представники імпресіонізму – перехідного до модернізму стилю. Одним із найяскравіших його зразків в українській літературі, як відомо, вважають новелу «Intermezzo» Михайла Коцюбинського. Наскрізний потік суб'єктивних вражень ліричного героя, підкреслена знеособленість людини на контрастному тлі символічно-промовистих імен трьох вівчарок, екзистенційний песимізм особи, мінора звукових деталей і крицевий холод кольорів міста в сукупності імітують у тексті закони безглузлого і дискретного світу. Його антитезу уособлюють персоніфіковані та життєствердні образи, які супроводжують «Я» на Кононівських полях. Із метафізичної схеми такого контрасту виникає «синтез», тобто момент душевного відродження ліричного героя. Завдяки такому «замиканню» художньої інтриги всі попередні «атоми» тексту ми сприймаємо як особливо важливі, вражаючі та ідейно насажені компоненти енергетично єдиної, цілісної структури.

Дискретно-синтетичний стан духовного світу раннього модернізму зумовлював не тільки проілюстровану внутрішню схематизацію дискурсу. Його інтенція започаткувала й явище відкритості художнього поля текстів, їх готовності до синергетичного залучення інших «просторів», яке виявляло себе в намаганнях радикально заперечити, розчленувати, оновити звичні народницькі ідеологеми через використання європейського досвіду, введення міської, елітарної, гендерної і табуованої проблематики. На естетичну дієвість таких, значною мірою, трансгресивних (особливо щодо української культури) нововведень звертає увагу Володимир Панченко при аналізі експериментаторських рис драматургії і великої прози Володимира Винниченка, якому, за влучним висловом науковця, дісталася роль «реформатора реалізму» [20, 217]. Подібне судження щодо значення ніцшеанського дискурсу надлюдина в гендерних повістях Ольги Кобилянської зустрічаємо у праці Тамари Гундорової: «Тип “вищої культури” неоднозначно ототожнюється письменницею з модернізмом і фемінністю» [3, 32]; «Творчість Кобилянської стала відправним пунктом українського модернізму» [3, 25].

Зважаючи на достатньо ґрунтовне і промовисте тлумачення названими науковцями ідеї про внутрішній діалогізм модерністського дискурсу, ми не зупинятимемося більш докладно на його аналізі. Тільки зазначимо, що така синергетична трансгресія, очевидно, вела спочатку до розчленування ідеологемного простору національної культури на окремі значущі «атоми», а тоді – завдяки проблематизації їх енергетичних полів – народжувала нову модерністську художню якість.

Внутрішній діалогізм та схематизм неміметичного висловлювання формував також нові жанрово-мовленнєві форми, як-от: етюд («Лялечка», «Цвіт яблуні», «Невідомий» Михайла Коцюбинського, «Зустріч» Наталки Полтавки і т. ін.), поезія в прозі («Твої листи завжди пахнуть зов'язаними трояндами» Лесі Українки, «Що я любив», «Там звізди пробивались», «Мої лілеї» Ольги Кобилянської, «Дорога», «Моє слово», «Городчик до

бога ридав» Василя Стефаника, «З циклу вічних поезій», «Думка» Михайла Яцківа та ін.), драматична поема («У пущі», «На полі крові», «Оргія», «Одержима», «Кассандра» Лесі Українки і т.д.) й под. Усі вони, будучи єдиним художнім цілим і одночасно володіючи маргінальним статусом (тобто перебуваючи на межі різних видів мистецтва, типів мовлення, родів чи жанрів літератури), засвідчують дискретну синтетичність раннього модерністського дискурсу, який наприкінці XIX – на початку XX століття перебував у процесі інтенсивного становлення.

Проілюструємо сказане щодо межовості жанрово-мовленнєвих форм на прикладі драматичної поеми «У пущі» Лесі Українки. Мистецтво і релігія, індивідуальність та громада, мрія і життя, свобода й обов'язок, іскра натхнення та відсутність фантазії, хист і ремесло – ключові категоріальні дилеми аналізованої текстової структури. На їх перехресті формується, розквітає і гине талант Ричарда Айрона. Кожну з названих антиномій у сюжеті розіграно як окремих, дискретно означених емоційно-ліричний конфлікт у душі головного героя. І хоча завжди Айрон намагається обрати першу альтернативу, все ж друга поступово витісняє з його душі відчуття власного таланту і глибини мистецького падіння. Саме так із дискретності драматичного конфлікту і безодні ліричної експресії народжується синтез нової якості: пізнання Ричардом фатальної небезпеки творчого спокою.

Розгляд глибинної антитетичності раннього модерністського мислення в ракурсі постструктуралістської «критики репрезентації», злученої з когнітивізмом і синергетикою, засвідчив певну кореляцію домінуючої у той період когнітивної моделі «схеми, плану, структурності» з межовістю часового та ідеологемного статусу аналізованого феномену. Він дозволив сформулювати тезу про дискретно-синтетичний характер раннього модерністського дискурсу, в якому вирішальну роль відіграє метафізика суб'єктивного осягнення сенсу через імітацію його розпорошеності, а відтак – синергетичного долання дискретності в синтетичній формі.

Промовистим свідченням сказаного є фактичне співфункціонування численних стильових течій у тогочасному модернізмі, внутрішня схематизація висловлювання, відкритість художнього поля текстів до інших «просторів» та активне функціонування жанрово-мовленнєвих форм, які перебувають на межі різних видів мистецтва, типів мовлення, родів чи жанрів літератури.

Література

1. Бер В. Екскурси в мистецтво. Про *domo sua*. Дещо про методу / Віктор Бер // Рідне слово. – Ч. 12. – Мюнхен, 1946. – С. 57–65.
2. Гундорова Т. Проявлення Слова: Дискурс раннього українського модернізму: Постмодерна інтерпретація / Тамара Гундорова. – Львів: Літопис, 1997. – 298 с.
3. Гундорова Т. *Femina Melancholica*: Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської / Тамара Гундорова. – К.: Критика, 2002. – 272 с.

4. Дзюба І. Олександр Білецький і проблема літературознавчого синтезу // Дзюба І. З криниці літ: У 3 т. / Іван Дзюба. – Т. II. – К.: Обереги, Гелікон, 2001. – С. 535–543.
5. Євшан М. Боротьба генерацій і українська література // Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика / Микола Євшан; упоряд., передмова та примітки Н. Шумило. – К.: Основи, 1998. – С. 45–53.
6. Євшан М. *Fiat ars!*: На вічну пам'ять Лесі Українки // Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика / Микола Євшан; упоряд., передмова та примітки Н. Шумило. – К.: Основи, 1998. – С. 164–166.
7. Жулинський М. «Як розбудити розум, що заснув?»: Леся Українка як уособлення національного обов'язку // Жулинський М. Заявити про себе культурою: Тези трибунні, позатрибунні, а також роздуми й сповіді за парадною завісою / Микола Жулинський. – К.: Генеза, 2001. – С. 63–88.
8. Западное литературоведение XX века: Энциклопедия / Главный редактор Е. А. Цурганова. – Москва: INTRADA, 2004. – 560 с.
9. Зеров М. Леся Українка // Зеров М. Твори: У 2 т. / Микола Зеров. – Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці / Упорядники Г. П. Кочур і Д. В. Павличко. – К.: Дніпро, 1990. – С. 359–401.
10. Зеров М. Франко-поет // Зеров М. Твори: У 2 т. / Микола Зеров. – Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці / Упорядники Г. П. Кочур і Д. В. Павличко. – К.: Дніпро, 1990. – С. 457–491.
11. Ільницький М. Барви і тони слова // Ільницький М. На перехрестях віку: У 3 кн. / Микола Ільницький. – Кн. 1 / Рецензенти В. Дончик, Р. Гром'як. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2008. – С. 40–58.
12. Ільницький М. Ідеї Олександра Потебні в літературних працях Івана Дзюби // Ільницький М. На перехрестях віку: У 3 кн. / Микола Ільницький. – Кн. 1 / Рецензенти В. Дончик, Р. Гром'як. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2008. – С. 708–712.
13. Карпичев В. Организация и самоорганизация социальных систем: Словарь / Виктор Карпичев. – Изд. 3-е. – Москва: Изд-во РАГС, 2007. – 282 с.
14. Коцюбинський М. *Intermezzo* // Коцюбинський М. Твори в 7 т. / Михайло Коцюбинський; голова ред. колегії О. Є. Засенко. – Т. 2: Оповідання (1897–1908). – К.: Наук. думка, 1974. – С. 297–309.
15. Лепкий Б. Іван Франко. Василь Стефаник. Владислав Оркан: Спогади / Богдан Лепкий; вступна стаття і примітки М. М. Ільницького. – Львів: Оксарт, 1988. – 132 с.
16. Моклиця М. Модернізм – проблема теоретична й психологічна / Марія Моклиця // СіЧ. – 2001. – № 1. – С. 32–38.
17. Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини XX ст.: Україна і Польща / Володимир Моренець. – К.: Вид-во С. Павличко «Основи», 2002. – 328 с.
18. Нич Р. Світ тексту: Постструктуралізм і літературознавство / Ричард Нич; перекл. з пол. О. Галети. – Львів: Літопис, 2007. – 316 с.
19. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / Соломія Павличко. – К.: Либідь, 1997. – 360 с.

20. Панченко В. Будинок з химерами. Творчість Володимира Винниченка 1900–1920 рр. у європейському літературному контексті / Володимир Панченко. – Кіровоград: КДПУ, 1998. – 272 с.
21. Петров В. Історіософічні етюди. Мистецтво XIX – XX сторіч. Методологічні основи пізнання епохи / Віктор Петров // МУР. – Збірник 3. – Мюнхен: Карпфельд, 1947. – С. 7–10.
22. Попович О. Осип Маковей – літературний критик: Конспект лекції / Олександр Попович; відп. за випуск Б. І. Мельничук. – Чернівці: Рута, 1999. – 39 с.
23. Рудницький М. Між ідеєю і формою / Михайло Рудницький. – Львів: Накладом видавничої спілки «Діло», 1932. – 244 с.
24. Рудницький М.І. Письменники зблизька: Спогади / Михайло Рудницький; ред. С. Паливода. – Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1958. – 172 с.
25. Соловей Е. На шляху до синтезу: Передмова / Елеонора Соловей // Єфремов С. Літературно-критичні статті / Сергій Єфремов; упорядкування, передмова і примітки Е. С. Соловей. – К.: Дніпро, 1993. – С. 5–13.
26. Українка Л. Малорусские писатели на Буковине // Українка Л. Зібрання творів: У 12 т. / Леся Українка; голова ред. колегії Є. С. Шаблювський. – Т. 8: Літературно-критичні та публіцистичні статті. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 62–75.
27. Українка Л. У пущі // Українка Л. Зібрання творів: У 12 т. / Леся Українка; голова ред. колегії Є. С. Шаблювський. – Т. 5: Драматичні твори (1909–1911). – К.: Наук. думка, 1976. – С. 9–134.
28. Франко І. Слово про критику // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. / Іван Франко. – Т. 30: Літературно-критичні праці (1895–1897). – К.: Наук. думка, 1981. – С. 214–218.
29. Франко І. Старе й нове в сучасній українській літературі // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. / Іван Франко. – Т. 35. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 91–111.
30. Яковенко С. Романтики, естети, ніцшеанці: Українська та польська літературна критика раннього модернізму: Монографія / Сергій Яковенко; ред. Б. Матіяш. – К.: Часопис «Критика», 2006. – 296 с. – іл.

The article analyses the idea of the synthesis as the predominative conception of the culture which can display its special synergetic direction and which is extended in Ukrainian literary criticism, science and art practice on the limits of the XIX-XX centuries. The ideas of cognitivist and synergetic and also some examples of critic and scientific works and art texts of the indicated period are used for the modeling of the noticed period.

Key words: *synthesis, co-action, discrete-synthetic state of the spiritual world, profound antithetic.*

УДК: 82.0: 821.161.2

ББК: 83.3 (4 Укр)

Галина Стасюк

ГЕНЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ФЕНОМЕНУ ЛІТЕРАТУРНОЇ РОДИНИ (НА МАТЕРІАЛІ ДИНАСТІЇ КОСАЧІВ-ДРАГОМАНОВИХ)

У статті проаналізовано роль генетичних заданостей у формуванні особистостей письменників-родичів. Дослідження здійснено на матеріалі літературної династії Косачів-Драгоманових. Виявлено прерогативність генотипного впливу на виникнення феномену художньо обдарованої родини.

Ключові слова: *літературна династія, генотип, особистість, спадковість.*

Династія письменників як коло художньо обдарованих особистостей, виокремлене за ознакою кровного споріднення, становить актуальну проблему сучасного літературознавства в загальному спектрі відродження антропологічних методологій, яка входить у орбіту зацікавлень не тільки гуманітарних і соціальних наук. Біологічний підмурівок цього складного явища закономірно вводить його в сферу проблем, які перебувають у компетенції природничої галузі знань. Бурхливий розвиток генетики на зламі ХХ–ХХІ ст., пов'язаний із поступовим декодуванням геному людини, спричинився до виявлення важливих закономірностей, ознак і якостей генетично наскрізного зв'язку предків і нащадків. З'ясовані дані можуть бути використані для вивчення феномену літературної династії як науковий ґрунт для аналізу механізмів успадкування родинних психологічних патернів і установок, які формують спільний літературний «світ» роду. Зокрема, нові генетичні дослідження динамічних властивостей емоційності, активності й комунікабельності, які більшість спеціалістів вважає основними складовими темпераменту, підтвердили їхню максимальну спадкову обумовленість [див.: 9, 346–348]. На сьогодні генетики вважають доведеними фактами такі заданості, як контролювання генами поведінки людини [див.: 12, 54], вроджений характер мовного (граматичного) «чуття» [див.: 12, 125–144], успадкування в сім'ях тривалості життя [див.: 12, 261–274] й рівня інтелекту [див.: 12, 123]. Стало очевидним, що формування особистості залежить від генотипу набагато більше, ніж вважали досі науковці.

У контексті династичних студій генетичні дані найбільш оптимально використовувати через представництво їх умовною категорією «схожості» членів однієї родини. Логічно було б припустити, що психологічна подібність родичів маркується не лише спільним середовищем (виховання, сфера діяльності), а й генетичною належністю тій чи іншій родовій вітці, бо, хоча хромосомний набір людини містить однакову кількість «батьківських» і «материнських» хромосом (носіїв генетичної інформації), спадкові ознаки не перемішуються, а поєднуються. Внаслідок же процесу кросинговеру (перехрещення хромосом для «обміну» частинами) й дії явища експресії генів, певні характеристики можуть виявляти себе більше. Крім того з'ясовано, що деякі ознаки передаються з покоління в покоління комплексно внаслідок «зчепленого» успадкування: «діти, народжені в періоди низької

частотності кросинговеру, повинні мати більше зчеплених блоків алелей, отриманих ними з хромосомою одного з прародичів (дідуся або бабусі), тоді як в періоди більш високої частотності кросинговеру вони будуть носіями змішаних ознак обох прародичів, або їхні хромосоми міститимуть ділянки, які походять і від дідуся, і від бабусі...» [9,176]. Експерименти виявили, що описане явище залежить від віку батьків і стану процесів метаболізму в їхніх організмах, тобто якщо батьки вже не молоді або через якісь зовнішні чи внутрішні чинники обмін речовин у них порушений, дитина зі значною вірогідністю буде «подібна» на бабуся або дідуся за тією чи іншою лінією (вказаний зв'язок не має статусу закону, як і інші виявлені відношення в успадкуванні властивостей, оскільки в генетиці людини їх, очевидно, не існує взагалі – надто складна ця сфера, щоб бути детермінованою повторюваними закономірностями). У поєднанні з фактами візуальної схожості родичів та даними психологічного аналізу така генетична «вивідність» може пояснювати чимало аспектів у особливостях індивідуального розвитку письменника і його становлення як особистості.

В одному з листів до Омеляна Огоновського Олена Пчілка написала: «В дітей мені хотілося перелити всю душу і думки – і з певністю можу сказати, що мені се удалося» [цит. за кн.: 3, 22]. Ці слова мають під собою потрійний підмурівок – культурно-ціннісний, психологічний і генетичний, – однак молодого покоління Косачів стосуються зовсім не однаково. Авторитет Ольги Драгоманової серед дітей був безмірним: «наше мало не божество», – визначала материн вплив Ольга Косач-Кривинюк. Вона ж згадувала, що «Леся і брат Михайло любили її (матір. – Г. С.) і були під її впливом чи не найбільше зо всіх нас» [7, 31], проте «мама... ніколи не любила Лесю так ніжно, безоглядно й гаряче, як Мішу, і це дуже боліло Лесі все її життя, бо вона любила маму пристрасно, до побожності» [7, 39]. З іншого боку, «батько... Лесю любив завжди сильно з самого початку її життя і до кінця свого життя» [6, 39], «...усе своє життя він особливо був ніжний до Лесі...» [6, 886].

Михайло Косач був першою – бажаною й радісно очікуваною – дитиною в молодій сім'ї. Він народився, коли Ользі Драгомановій-Косач виповнилося 20 років – їхні ювілеї, відповідно, святкували разом (обоє «літні»), тобто у взаємосприйнятті вони тісно пов'язували себе один з одним. Його названо іменем, яке, попри загальну поширеність, було «чужим» роду Косачів (жодного Михайла у відомому на сьогодні генеалогічному дереві цієї фамільної вітки), але яке носив старший брат Ольги Драгоманової. Про візуальну подібність матері й сина на основі збережених фотографій судити важко, нічого про це не знаходимо і в «Хронології...» Ольги Косач-Кривинюк. Єдиний факт, послуговуючись яким можна провести тут паралель, – це свідчення про вроду Ольги Драгоманової [див.: 6, 38] і незвичайну привабливість Михайла Косача [див.: 6, 39–40]. Старший брат Лесі Українки зі всією очевидністю успадкував «драгоманівську» експансивно-екстравертовану натуру й потужні інтелектуальні потенції матиного роду. Його наукові ідеї були скеровані на практичні винаходи та недосліджені явища, шлях до розуміння яких лежав у різноманітних дослідах й експериментах (об'єктивних фактах). У «Спогадах про Михайла Драгоманова» Олена Пчілка, описуючи портрет батька, виконаний у Петербурзі, між іншим

зауважила: «Дивна річ, один з онуків надзвичайно подібний до того портрета!» [11, 506]. Вірогідність, що вона мала тут на увазі Михайла більша, ніж варіант, що мова йшла про Миколу, – з огляду на різне ставлення Ольги Драгоманової до синів [див.: 6, 40] на тлі її трепетного захоплення батьком. Все це вказує на «більшу» генетичну вкоріненість Михайла Косача в рід матері, ніж у родину батька, або ж, якщо використати зворотне твердження, успадковані ним якості Драгоманових, що переважили косачівські, сприяли визначенню такого, а не іншого його «обличчя», сфери діяльності й екзистенційного модусу. Обидва логічні зв'язки однаково правильні в світлі останніх психогенетичних досліджень у сфері взаємодії генотипу й середовища, які внесли суттєві поправки в традиційне трактування поведінкової схожості батьків і дітей як результату виховання / наслідування. З'ясовано, що такий зв'язок може ґрунтуватися на генетичних механізмах: «кореляція між стилем виховання і особливостями поведінки дитини виникає не через те, що стиль виховання веде до формування особливостей поведінки, а, навпаки, тому, що генетично зумовлена поведінка дитини викликає особливе ставлення родичів і впливає на характер їх взаємовідносин з дитиною» [1, 37–38]. Це означає, що не стільки зовнішній вплив матері, яка хотіла бачити в першому синові продовження себе, а отже й свого роду, визначив «фенотип» Михайла Косача, скільки успадковані ним від династії Драгоманових властивості впливали на особливе ставлення до нього Ольги Драгоманової (мабуть, не до кінця й усвідомлюване нею, бо навряд, щоб вона як мати доволі авторитарна, прагнула виховувати дітей відповідно до найглибших їхніх душевних якостей, котрі, як у випадку з Лесею чи Миколою, часто залишалися поза її увагою). Такий психогенетичний зв'язок матері й сина закономірно виявив себе на рівні літературних взаємин Олени Пчілки й Михайла Обачного. На її думку, він повинен був стати письменником: з раннього віку Михайла залучено до перекладацької роботи (Гоголь), твори негайно публіковано, кожна нова «уліта» викликала гаряче схвалення й високу оцінку. Щодо останнього Ольга Косач-Кривинюк висловила так: «Характерний для різниці маминого ставлення до Міши й Лесі той ентузіазм, з яким мама реагує на Мішину літературну удачу: з таким ентузіазмом мама ніколи не говорила навіть про найудаліші Лесині твори, хоч складала їм належну велику ціну...» [6, 103]. Зрештою Михайло Косач написав кілька цікавих, лірично забарвлених психологічних образків, проте сферою діяльності вибрав – фізику, що ще раз доводить «лотерейність» спадковості, завдяки якій кожна людина одночасно унікальна і повторювана. Довготривалі спостереження й дослідження виявили, що розвиток дитини на 50–55% визначений генетично, тоді як інтелектуальний рівень дорослого на 75% залежить від вроджених здібностей [див.: 12, 115]. Опираючись на ці факти, генетики стверджують, що «в міру нашого дорослішання поступово реалізується наша програма розвитку, яка скидає з себе, як лузгу, сторонній вплив. <...> Зовнішні фактори не стільки впливають на внутрішній розвиток людини, скільки підштовхують її до пошуків місця, де вона знаходилася б у гармонії зі своїм внутрішнім світом. Спадковість не означає незмінність» [12, 115–116]. Гносеологічний «голод», потужні аналітичні здібності, спостережливість, установча довіра до об'єкта-факту, любов до *обширу*, жага нового привели Михайла Косача в природничу, а

не гуманітарну сферу. З такими задатками він міг би стати мандрівником, піонером-першопрохідцем, недаремно ж походив з грецького (мореплавського) в своєму корінні роду. Невловимий «аромат мандрів» помітний у творчості його діда по матері (поезія «Елегія», в якій петербурзький урядовець опоетизував природу Фінляндії). Сам Михайло в дитинстві зачитувався описами подорожей славетних мандрівників, прекрасно орієнтувався в «усяких широтах та довготах», грався в Робінзона Крузо й «різні подорожі» [див.: 6, 41]. Проте всіх цих впливів вистачило тільки на один художній твір – перший «образок» Михайла Обачного «Різдво під Хрестом полудневим», в якому автор здійснив фантазійну навколосвітню подорож в особі молодого «маринара»: «Яке хороше, розкішне, багате та гарне се “теплее море”!.. Ось він, той баєчний вирій, та чудова сторона, що мріється в казках... Наш вартовий бачив усе на свої очі, всі ті чудові країни – рай земний; бачив перлину індійського океану, острів Цейлон, і царицю ріку Амазонку, що ніби друге море вливається могутчою хвилею в океан; бачив Таїті й інші острови, що мов квітки вириваються із моря» [10, 392]. Мабуть, діяльній натурі Михайла виявилось недостатньо ідеальної статистики літературного виміру. Він багато подорожував у житті, а для жаги відкриттів знайшов вихід у незвідану сферу фізики, описуючи яку в листах, використовував мариністичні образи: «Завше новатори майже з нічого починали. Почнемо й ми... Може, ми попливемо перш і не дуже-то просто, але знаєш нашу приповідку волинську “Чорт побери, аби їхати”. Час човна спихати, яке б там море не було. Більше сорому сидіти, ніж блудити навіть» [цит. за кн.: 15, 133–134]. Отже, народження в сім'ї письменників, відповідне виховання, оперте на інтенсивну сугестію, і навіть генетична схильність ще не означають, що життєвий шлях дитини наперед визначено, бо їй завжди залишається свобода вибору. Одні й ті самі нахили (схожі, проте не ідентичні, оскільки немає людей з абсолютно тотожними здібностями) можна використовувати по-різному. Психогенетики також з'ясували, що однакові впливи часто зумовлюють не посилення подібності, а навпаки – виникнення відмінностей, тобто «різні генотипи під дією тотожних впливів середовища можуть формувати зовсім не схожі фенотипи» [1, 30]. У батьків і їхніх дітей та в рідних братів і сестер генотипи ідентичні на 50%, тому навіть за строго спрямованого виховання, незмінних соціальних умов, одного й того ж кола друзів, лектури, ігор і т. ін. діти-сібси виростають різними особистостями. У сім'ї Косачів-Драгоманових було шестеро дітей, однак письменницею стала тільки Лариса Косач.

Народження другої дитини в Петра Косача відзначило його 30-річчя, вони обоє були «зимовими» й на диво схожими. Леся «вдалася» в батька і зовнішністю, й характером. За свідченням Ольги Косач-Кривинюк, у її старшої сестри були «такі самі риси обличчя, барва очей і волосся, як у батька, так само середній зріст, така ж постать, така сама тендітність. Вдачею ж вони обоє однаково були лагідні та добрі безмежно... Обоє були надзвичайно стримані, терплячі та витривалі, з виключною силою волі» [6, 884]. Психологічна конституція Лариси Косач відповідала інтровертованій типологічній установці, властивій Косачам загалом, а зокрема – Петрові Косачеві і його сестрі Олександрі, меншою мірою – Олені Косач. Характерною рисою цієї родової гілки була також виняткова «вирозумілість» до почуттів інших людей, потужна здатність до емпатії.

Про таку психологічну властивість Ольга Косач-Кривинюк теж згадувала в зв'язку зі «схожістю» сестри й батька: « Вони на диво високо цінували людську гідність у всякої людини, хоч би у наймолодшої дитини, і завжди поводитися так, щоб не образити, не принижувати тої гідности» [6, 885]. Цю ж якість характеру Ольга відзначала і в «тьоті Саші» [див.: 6, 37]. Психогенетичні дослідження виявили, що такий «стиль спілкування» може означати проявлення глибинних якостей людини, «неіндиферентних до генотипу» [8, 391]. Цікаво, що, пишучи про матір, Ольга Косач про таку рису в неї не згадувала. Якщо вміння відчувати іншого справді має генетичне вкорінення, то Драгоманови, очевидно, мало ним володіли. Родинний контраст за вказаною психологічною особливістю мав настільки виражений масштаб, що навіть ставав предметом пристрасного обговорення в епістолярії членів роду. Напевно, найбільш виразно він проступив на сторінках листа Людмили Драгоманової до Лесі від 15.09.1898, в якому вражена до глибини серця дячина виговорила племінниці свій жаль на її матір через невирозуміле ставлення останньої до «Зорі» (Світозара Драгоманова), одночасно вияскравивши сердечну ауру Косачів: «...тебе (Лесю. – Г. С.) і Лілю, а також Батька (Петра Косача. – Г. С.), я вважаю єдиними людьми, які мене морально підтримують і без яких я б уже давно пропала, і ти можеж уявити собі, як я ціную Ваше ставлення до мене» [цит. за кн.: 6, 449–450]. Такі психогенетичні відмінності письменників з династії Косачів-Драгоманових впливали не тільки на родинні стосунки, а й на специфіку «конструювання» психологічного виміру в їхніх художніх творах. Якщо для Олени Пчілки в духово-душевному конфлікті рацію мала тільки одна «сторона», то для Лесі Українки завжди існувало кілька «рацій»: кожен її герой отримував право бути вислуханим, не підлягаючи негачії авторки. Хоча в світі художньої фантазії реальні факти, враження, переживання, почуття проходять складний процес трансформації і вербалізуються часто в зовсім іншій, ніж їхня, змістоформі, психологічна «марка» автора малозмінна, тому в Олені Пчілки засадничо присутні неподільна істина й біполярний світ, а Леся Українка завжди бачила кілька правд, часто рівносильних.

Рівень емпатійної здатності – це зовсім не рубіж генетично маркованих відмінностей Лариси Косач і Ольги Драгоманової, яких у літературознавчих дослідженнях традиційно розглядають поруч, послуговуючись аксіомою про безмежний духовний вплив матері (і дядька) на молоду поетесу. Такий вплив, безумовно, був, його визнавала сама Леся Українка [див.: X, 337]*, однак значення його здебільшого переоцінюють, не враховуючи успадкованих заданостей розвитку особистості. Як стверджувала Ольга Косач-Кривинюк, «здатність до мов» була, можливо, єдиною «драгоманівською», а не «косачівською» рисою Лесі, якою вона завдячувала матері [6, 885]. В умовній сув'язі з лінгвістичною здібністю перебували, мабуть, ще любов до моря та стійкість перед морською хворобою, якою Ольга Драгоманова і всі її діти дивували знайомих та, що цікаво, – Петра Косача. В усьому іншому

* Усі цитати з творів і листів Лесі Українки подасмо за виданням, означеним у списку літератури №-ом 14. У квадратних дужках римською цифрою вказуємо том, арабською – сторінку.

Лариса Косач різко відрізнялася від матері, дивовижною мірою – все ж пояснюваною «лотерейними» закономірностями трансгенераційного зв'язку – вдавшись у рід батька. Молода, виснажена народженням і годуванням Михайла, Ольга Драгоманова не хотіла відразу другої дитини, тому Леся була для неї «небажаною» [див.: 6, 39–40]. Після її народження мати тяжко захворіла й не могла сама годувати немовля. Якби не батько, який терміново взяв відпустку, й не тітки, Лариса Косач навряд чи вижила б. Самовідданий догляд Петра Косача, пильне виконання ним усіх лікарських приписів залишили його доньку в житті. Можливо, саме звідси, ще з пренатального періоду та перших місяців життя, від «мертвої матері» (тієї, яка не підтримує емоційного контакту з дитиною) бере початок «тінь смерті», повсякчас присутня в глибинних пластах текстів Лесі Українки, та оточений авторською любов'ю і розумінням образ батька («Адвокат Мартіан», «Руфін і Прісцилла», «Бояриня», «Лісова пісня»). Тут, ще до народження Лариси Косач, почалася драматична історія взаємостосунків матері й доньки [див.: 5, 432–435], психологічна основа якої з часом, очевидно, була закріплена все більше проявлюваною генетичною належністю Лесі «косачівській» гілці династії, тобто її виразною *іншістю* для Ольги Драгоманової. Парадоксально, однак цьому ненавмисно могла посприяти сама матір: в її ослабленому фізично й емоційно організмі частота кросингового обміну була низькою, мабуть тому донька успадкувала не просто більше якостей від батька, а «блок» генетичної інформації від своєї бабусі.

За свідченням Ольги Косач-Кривинюк, Петро Косач «вдався не в свого батька, високого, здорового, сильного чоловіка, а в матір, бо був середнього зросту, худий та тендітний» [6, 881]. Марія Степанівна Чернявська, за здогадом онуки, народилася в Чернігові, тривалий час жила в Полтаві, потім переїхала до Мглина. Вона мала гарну освіту, майстерно вишивала, була «взагалі тендітна й слабка». Померла ця бабуся Лесі Українки рано «не то від сухот, не то від крайнього виснаження й тяжкої анемії» [6, 881]. Смерть у молодому віці (дата її народження невідома, проте на основі іншої дати – вінчання з Антоном Григоровичем Косачем у січні 1841 року – можна припустити, що вона прожила не більше 35 років) перетворила Марію Чернявську на «забуту тінь» у обширі родового життя. Її не пам'ятав навіть найстарший із дітей – Петро Косач (йому не виповнилося й 7 років, коли вона померла). Все, що він знав і розповідав власним дітям про їхню бабуся, ґрунтувалося не на його спогадах, а на «повіданнях» старших родичів, найперше, мабуть, на розповідях тітки Параскеви Чернявської, яка й виховала малих Косачів (Петра, Григорія, Олену й Олександру) після смерті молодшої сестри. Через відсутність документально вивіреної, достовірної генеалогії роду Косачів постать Марії Чернявської стала майже легендою і в історичному вимірі: ні дат, ні життєпису, ні «творинь духу». Достоту, як висловилося її онука про іншу забуту жінку, «нема на ній вінця, ні ореолу, / її обличчя вкрите покривалом, / немов густим туманом. Хто вона?» [1, 179]. Проте, «біла пляма» в родоводі Косачів, за якою ховається життя Марії Чернявської, не означає, що вона як особистість не залишила після себе нічого, безслідно зникла. Її буттєва парадигма продовжила себе в дітях і онуці Ларисі – й зовсім не образно, а дійсно – як генний «спадок». Бабуся передала Лесі постать (зовнішні характеристики), вдачу («лагідна», «добра», «розумна»),

глибоку любов до рукоділля (Ольга Косач-Кривинюк неодноразово згадувала в «Хронології» про сестрину майстерність у вишиванні, а також про її намір вступити до жіночої школи мистецьких ремесел у Варшаві [див.: 6, 68]), і нестійку імунну систему, а можливо, й схильність організму до захворювань туберкульозом. Зважаючи на важливість генетико-психологічних детермінант для становлення особистості та на твердження Еріка Берна, що «сценарні вказівки, які мати дає своїй дитині, вона сама отримала від свого батька; це означає, що джерелом сценарної програми чоловіка може бути його дідусь за лінією матері. Вказівки, які батько дає доньці, сам він отримав від своєї матері; це означає, що джерелом жіночого сценарію найчастіше є бабуся за лінією батька» [2, 297], життєвий шлях Лариси Косач міг у деяких, може й вузлових, моментах повторювати долю Марії Чернявської, однак за відсутності відповідного генеалогічного дослідження ця думка – тільки припущення. Єдиний факт, який тут цілком очевидний, – це смерть бабусі й онуки від недуги (можливо, однієї й тієї ж) у молодому віці, а в лесезнавстві важко знайти працю, в якій оминалося б питання впливу на творчість Лесі Українки її боротьби з туберкульозом. Скажімо, Михайло Драй-Хмара вважав, що тяжіння до драматизму «помимо лектури, помимо літературних впливів, має своє коріння в тих настроях і переживаннях письменниці, що викликалися її постійною боротьбою з страшним привидом смерті» [4, 62], і, мабуть, передбаченням поразки в цьому змаганні з «долею». У становому суспільстві, де верству представляли не відособлені індивіди, а злотовані традицією роди, про вагу «спадку» в усіх його виявах знали більше, ніж відомо в ХХІ ст. після з'ясування структури генів, хімічного складу молекул ДНК та принципу кодування генетичної інформації, тому «відчуття суворого панування Мойри» (Юрій Бойко), властиве Лесі Українці, – це ще й відчуття влади над людиною її походження, або, мовою сучасної науки, знання про залежність розвитку особистості від успадкованого генотипу. Звісно, «знання» – означення умовне, бо це було не стільки розуміння закономірностей спадковості (до слова, невідомих і сьогодні), скільки чуття невідворотності, напередвизначеності, існування якоїсь могутньої сили, що тяжіє над життям людини, і, поряд з тим, – прочування можливості опиратися їй – не через відкидання й заперечення, а через засвоєння її «змісту». Неправильно було б вважати генетичну заданість фатальною, бо, «як наш стиль життя залежить від вроджених біологічних особливостей організму, так і організм залежить від наших свідомих рішень і місця в суспільстві. <...> Думка управляє тілом, тіло управляє геномом» [12, 209–210]. Їдучи в Мінськ до тяжко хворого Сергія Мержинського, Лариса Косач, після того, як пережила смерть улюбленого дядька (він помер, як і його батько, від серцево-судинного захворювання), вже не мала ілюзій, бо знала, що мати недужого теж була «сухотницею», однак вирішила боротися за його життя до кінця. Це рішення змінило її власну долю: вилікувана ціною неймовірних зусиль від туберкульозного процесу в нозі, вона заради кохання зважилася на відкритий бунт проти матері й суспільних звичаєвих норм – і, доглядаючи друга, перейняла його недугу. Від ночі «Одержимої» Леся Українка пішла дорогою геніальності тому, що Лариса Косач віднайшла власну буттєву парадигму. Зовнішні впливи втратили сугестивну силу, для неї вирішальним стало *відчування* себе, своєї «долі» –

творчість як єдине, до чого, на її ж визнання, вона була здатна, на тлі напередвизначеної смерті від туберкульозу і, попри все, – боротьби з нею. Вочевидь, якби Леся Українка не зуміла «поставити чоло» сценарним настановам Олени Пчілки, вона не стала б письменницею світового рівня. «Мінська трагедія» зі своєю передісторією й наслідками повернула Ларису Косач у власне її духовний простір, визначений «спадком» й особистим вибором. Як стверджує Ан Шутценбергер, «ми всі – метиси». Ми походимо від змішування двох різних сімей: сім'ї нашої матері і нашого батька. <...> Дуже часто ми успадковуємо одну культуру, а не дві» [16, 121]. Якщо врахувати генетичний «підмурівок» душевно-психологічних потенцій і спрямувань, то доводиться визнати, що органічно Леся Українка належала культурі Косачів-Чернявських. Як правило, людина починає усвідомлювати, якщо це взагалі з нею відбувається, свою родову «вивідність» у другій половині життя, коли навіть візуально все виразніше проступають риси схожості на когось із батьків, бабусь чи дідусів. Леся Українка прожила тільки першу половину, тому потрясіння від сходження в смерть біля Сергія Мержинського мало значення не тільки індивідуального апокаліпсису, а й особистого прозріння, яке готувалося ще до зими 1901р., проте настало б, без сумніву, набагато пізніше, – і тоді її творчість мала б інше «обличчя». Це прихований, родинний, вимір колізії між тим, що «треба», й тим, чого «не треба», яка, за свідченням Климента Квітки, тяглася весь Лесин вік і отруювала їй життя [див.: 13, 241–243]. Перше визначали імперативні настанови «драгоманівського» віття роду, вгрунтовані в дух позитивістської доби, друге підтримував «косачівський» кордоцентризм, який виростав з династичної культури людинорозуміння. Інтелектуальний блиск Драгоманових затьмарював і пригнічував чуттєву ауру Косачів, тому таким важливим було для Лариси Косач те отожднення себе з батьківським родом, вербальне висловлення якого знаходимо в її листах після «Мінська», писаних до сестри Ольги: «Коли ти *можеш*, то се вже досить для жінки з косачівського роду (згадай, що нам часом на сю тему тітки говорили)...» [XI, 234]; або: «Тільки ж не вважай ти так занадто і на всі околичності, бо знов же й у “жінок Косач” не раз буває, що вони приносять жертви таким людям або й околичностям, що зовсім того не варті... Не раз ми, щоб не зачепити чийого занадто дражливого почуття, ріжемо собі душу і завдаємо серцю повік незагойні рани» [XI, 381]. Така автоідентифікація несла універсальне значення «дозволу» на парадигму буття, спроектовану генним спадком, тобто на емпатійну призму світосприймання, домінування «серця» у вузлових життєвих рішеннях, привнесення в них суб'єктивного фактора, на самозаглиблення та неекспансивність. У літературній діяльності як способі перебування в світі це вилилось у відповідні стильові зацікавлення романтизмом, символізмом, екзистенціальними проблемами.

Отже, феномен літературної династії прямо пов'язаний із генетичними закономірностями успадкування певних фізіологічних і психологічних параметрів письменниками – представниками однієї родини. Висвітлення сімейних паралелей у рисах обличчя, характерах, сфері інтересів пояснює багато складних моментів у душевній структурі обдарованих особистостей, пов'язаних кровним спорідненням, і, відповідно, точніше з'ясовує архітектуру їхніх художніх світів.

Література

1. Александров А. Психогенетика. – СПб.: Питер, 2008. – 192 с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1996. – 336 с.
3. Денисюк І., Скрипка Т. Дворянське гніздо Косачів. – Львів: Академічний експрес, 1999. – 270 с.
4. Драй-Хмара М. Літературно-наукова спадщина. – К.: Наук. думка, 2002. – 592 с.
5. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – К.: Факт, 2007. – 640 с.
6. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. – Репринт. вид. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. – XVI с. + 928 с.
7. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка): Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія / Автор проекту і вст. ст. Т. Скрипка. – Нью-Йорк – Київ: Факт, 2004. – 448 с.
8. Малых С. Психогенетика. – СПб. и др.: Питер, 2008. – Т. 1. – 406 с.
9. Малых С. Психогенетика. – СПб. и др.: Питер, 2008. – Т. 2. – 336 с.
10. Обачний Михайло. Різдво під Хрестом полудневим // Зоря. – 1889. – № 23. – С. 392–393.
11. Пчілка Олена. Твори / Упоряд., авт. передм. і приміт. Н. О. Вишнеvsька. – К.: Дніпро, 1988. – 583 с.
12. Ридли М. Геном: автобіографія вида в 23 главах. – М.: Эксмо, 2008. – 432 с.
13. Спогади про Лесю Українку. – К., 1971. – 484 с.
14. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1975–1979.
15. Хорунжий Ю. Мужі чину: історичні парсуни. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – 424 с.
16. Шутценбергер А. Синдром предков: Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы. – М.: Изд-во Инст. психотерапии, 2005. – 256 с.

In the article the part of genetical determinations in the forming of writers-relatives personalities is analysed. The research on the basis of Kosachs'-Dragomanovs' literary dynasty is realized. The prerogative of genotypical influence on the gifted family beginning is revealed.

Key words: literary dynasty, genotype, personality, heredity.

МИСТЕЦТВО

УДК 75.054 (477.86)

ББК 85.127(4 Укр.)

Ірина Чмелик

ТЕАТРАЛЬНО-ДЕКОРАЦІЙНЕ МИСТЕЦТВО
СТАНІСЛАВЩИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується питання виникнення і становлення професійного театру і сценографії на Станіславщині. Автор розглядає аматорські та професійні театри першої половини ХХ ст. на теренах сучасної Івано-Франківщини, які запрошували професійних художників для виготовлення декорацій (Теодора Липинського, Осипа-Романа Сорохтея, Василя Коцького, Леоніда Боровика, Ярослава Лукавецького, Михайла Зорія, Галину Молодецьку, Міліцу Симашкевич та ін.). Їх діяльність у галузі сценографії стала фундаментом для подальшого розвитку театрального мистецтва у краї.

Ключові слова: театральне-декораційне мистецтво, професійний театр, аматорський гурток, Станіславщина.

Місце театру в мистецькому процесі є вагомим з огляду на те, що він часто ініціює піднесення національної свідомості, культурного життя. Створення декорацій для вистав вимагає від художника неабиякої майстерності і знань законів монументального мистецтва, вміння мислити масштабно, спілкуватися з акторами й режисерами, дару передбачити реакцію глядача тощо. На Станіславщині перша половина ХХ століття була показовою щодо розвитку сценографії. Саме в цей час зароджується аматорський театральний рух, що згодом переріс у професійний театр. До нього долучаються й художники, від оформлення сцени яких часто залежав успіх вистави. Це стало фундаментом для подальшого розвитку театрального-декораційного мистецтва в краї.

Метою статті є дослідження питання сценічного оформлення вистав існуючих у першій половині ХХ століття театрів, які стали визначним явищем у тогочасному мистецькому житті Станіславщини. З цієї мети впливає завдання: висвітлити розвиток театрального-декораційного мистецтва краю першої половини ХХ століття, залучаючи при цьому відомості про професійні театри та аматорські гуртки. Там часто працювали й набирались навиків молоді художники, які, здобувши згодом вищу освіту, займались сценографією, а почерпнутий досвід сприяв вдосконаленню їх майстерності, хоч театральне-декораційне мистецтво не було визначальним жанром їхньої творчості.

Літературних джерел з визначеної проблеми надзвичайно мало: існують лише окремі статті, присвячені розвитку театального мистецтва на теренах Галичини [1;9], втім, там немає відомостей про сценографію тогочасних театрів. Певні напрацювання є у виданнях, які виходили друком за кордоном, зокрема в "Альманаху Станіславської землі", де окремий параграф присвячено театальному життю Станіславщини до

1944 року [8;12], побіжно згадуються у ньому й художники, які працювали над сценічним оформленням. Існують також дослідження творчості окремих митців, які працювали в галузі театального-декораційного мистецтва, інформація про цей вид їх діяльності і стала в нагоді при висвітленні даного питання [3;6;11;13]. Важливими джерелами є спогади художників, режисерів, акторів різних театрів, тих, хто мав змогу бачити декорації [3;5;7;10]. Адже в цьому випадку ситуація ускладнюється тим, що надзвичайно мало збережено візуальної інформації сценічного оформлення постановок, бо часто декорації або перемальовувались і пристосовувались для інших вистав (у зв'язку із браком матеріалів), або знищувались, бо не було де їх зберігати. Тому надзвичайно цінними виявляються ескізи декорацій та світлини окремих вистав. Отож, як видно, огляд літератури засвідчує недостатнє висвітлення окресленої проблеми.

У другій половині ХІХ століття на території Галичини виникає аматорський театральний рух. Заснування театрів вимагало відповідного оформлення сценічного простору для вистав, виготовлення костюмів тощо. На початках своєї діяльності ці заклади не мали професійних художників-декораторів. Тому кожен театр виходив із ситуації по-своєму. Часто оформленням сцени займалися самі актори або місцеві художники.

Першим у Галичині новим українським національним театром став коломийський аматорський театр, що його організував у 1848 році український письменник, культурно-освітній і театральний діяч Іван Озаркевич [9, 98]. Цей театр вперше в Галичині поставив український спектакль – п'єсу Івана Котляревського "Наталка-Полтавка". Іван Озаркевич відтворив її покутським діалектом під назвою "На милування нема силування". Згодом були поставлені інші вистави, однак нічого не відомо про їх сценічне оформлення, якщо таке існувало.

Унікальним явищем в історії української сцени був гуцульський театр, заснований у 1910 році письменником Гнатом Хоткевичем у селі Краснолілі на Гуцульщині. Важливо, що в своєму складі він мав художника-декоратора Теодора Липинського. Часто театральні декорації виконував сам Гнат Хоткевич [14, 109]. У 1911–1912 роках гастролі трупи з великим успіхом пройшли в містах і селах Галичини й Буковини, мали широкий резонанс у Кракові, Харкові, Одесі та Москві [1, 67].

У Станіславі в 1911 році постав "Український народний театр ім. І. Тобілевича", який до початку Першої світової війни поставив близько 50 п'єс [1, 66]. Його діяльність припинено воєнними діями. Театр відновив роботу аж у 1921 році, директором його став Степан Клапоушак. Біля театру тоді згуртувалося багато діячів сцени, серед них – артисти-малярі: Осип-Роман Сорохтей, Василь Коцький, Омелян Каратницький, Михайло Харківський та ін. [12, 575]. Осип Сорохтей та Василь Коцький були випускниками Краківської Академії мистецтв, тому, очевидно, знайомі з монументальним мистецтвом, зокрема й театральним-декораційним малярством. Тож припускаємо, що розроблена ними сценографія була гідна уваги.

Аматорські театральні гуртки в 1910-1920-х роках діяли по всій Галичині, до них приходила здібна молодь, яка долучалась і до виконання декорацій та костюмів. Зокрема, в 1921 році засновано драматичний гурток у с.Будзин Тлумацького району, в якому молода мисткиня Ольга Пleshкан виготовила декорацію до вистави "Наталка-Полтавка". На

заднику сцени була зображена околиця села, де начебто жила Наталка Полтавка. Ця вистава, як свідчить одна з її учасниць, справила велике враження своїми декораціями [3, 8].

1919 року в Коломиї організовано аматорський театр “Бесіди” під керівництвом Василя Коссака. Цінними є спогади відомого актора і режисера Володимира Блавацького, який у цьому театрі починав свою творчу кар’єру: “Художника-маляра не мав театр у своєму ансамблі, тому своїх декорацій зовсім не було і користувались тільки обстановкою сцени, яка находилась в залі, в якій театр давав вистави. З костюмами і реквізитом було дещо краще” [10, 98]. Приміром, у 1927–1928 роках до театру запрошено молодого митця Ярослава Лукавецького, який тоді навчався у Коломийській гімназії. Робота над декораціями допомогла йому познайомитись з театральними режисерами та акторами, а також виявити свій мистецький хист. У спогадах Лукавецький так згадує про театр: “Всі галицькі родини були зв’язані з театром. Приїзд театру до містечок і сіл був загальним святом всієї української суспільності. Вистави грали у великих залах, які в містах винаймали у поляків, а в селах – у читальнях або просто у господарів, що мали великі стодоли” [7, 8]. Художник брав участь також в аматорських драматичних гуртках під керівництвом Олекси Скалозуба, від якого отримав перші відомості про театр, майстерність актора, декораційне мистецтво. Згодом він ілюстрував книгу Олекси Скалозуба “Характеризація в аматорських театрах” [6, 74].

У 1928 році Володимир Блавацький запросив до театру ім. І. Тобілевича у Станіславі Леоніда Боровика, який розробляв та оформлював усі декорації до вистав [10, 88]. Кращими з них, на думку режисера, були “Циганське кохання” Фелікса Легара, інсценізація Луця Лісевича “Батурина” за романом Богдана Лепкого, де було застосовано багато символіки, а також “Тарас Бульба”, в якій Леонід Боровик одночасно виконував головну роль. Час від часу декорації до вистав цього театру виконував Ярослав Лукавецький, котрий, закінчивши навчання у Краківській Академії мистецтв, повернувся додому і творчо працював у Коломиї, Снятині, Станіславі.

У театрі “Заграва” (функціонував із вересня 1933 року) декорації розробляли також Леонід Боровик та Ярослав Лукавецький. Володимир Блавацький згадував, що вистава “Ой не ходи Грицю” мала шалений успіх, до якого спричинилося значною мірою сценічне її оформлення, виконане Леонідом Боровиком [10, 154]. Пізніше, під час німецької окупації, Володимир Блавацький, разом із Леонідом Боровиком переїхали до Львова, де був організований Львівський оперний театр.

У середині 1930-х років у Станіславі в галузі сценографії працює художник Михайло Зорій, випускник Краківської Академії мистецтв. Він розробляв декорації та оформлював вистави існуючих тут театрів та мандрівних театральних труп. У 1935–1939 роках мистецький талант Михайла Зорія реалізувався передусім у жанрі сценічного оформлення вистав студентського драматичного гуртка “Сфінкс” (він же розробив емблему цього гуртка) та мандрівної трупи Миколи Бенцалю. Декорації до вистав “Павло Полуботок”, “Петро І”, “Князь Роман Галицький”, “Казка старого млина”, “Шаріка”, “За батька” було виконано зі знанням вимог, притаманних театральній декораційній мистецтву. Художник уміло застосовував декоративні елементи, що створювало вражаючі ефекти.

Проте жодна з декорацій (навіть ескізи) не збережені, адже Михайло Зорій виконував їх без макетів і проектів, у техніці “ex tempore”, тому зразків цих робіт не залишилось.

До Другої світової війни у Станіславі існували також дві єврейські аматорські театральні трупи та польський театр ім. Монюшка [2, 85]. Однак питання їх сценічного оформлення залишається недослідженим.

У грудні 1939 року був заснований Станіславський музично-драматичний театр ім. І. Франка, в якому на посаді головного художника працював Ярослав Лукавецький, котрий посилено займався сценографією. Він створив декорації до вистав “Наталка-Полтавка”, “Платон Кречет”, “Ой, не ходи Грицю”, “Чужа дитина”, “Пошились в дурні”, “Тев’є-молочник”, “Роксолана”, “Назар Стодоля”, “Розлом”, “Украдене щастя”, “Степовий гість”, “Микола у гарті”, “Дмитро Стоянов” та ін. Декораціям передували ескізи та замальовки театральних костюмів, народного одягу. Кожна деталь, елемент декору чи одягу мали значення, що свідчить про ретельність і уважність у процесі підготовки декорацій і театральних костюмів героїв вистав. У нагоді часто ставав досвід, набутий Ярославом Лукавецьким від знайомства з натхненником Коломийського музею народного мистецтва Володимиром Кобринським, а також із колекціями народного мистецтва та побуту Гуцульщини та Покуття. Саме Ярослав Лукавецький допомагав в оформленні експозицій цього музею, він часто змальовував одяг, предмети вжитку, прикраси, а зібрані матеріали й досвід пізніше застосовував при виконанні ескізів театральних костюмів. Як приклад – ескізи костюмів та персонажів вистав “Украдене щастя” та “У пущі”. Втім, у 1951 році художника арештували, він потрапив на заслання, внаслідок чого припинилася його активна творча діяльність. Цікавим фактом є заснування Лукавецьким аматорського хору та драматичного гуртка на засланні, у селищі Сухобезвордному. Цей гурток поставив “Назара Стодолю” Тараса Шевченка, про що свідчать збережені ескізи декорацій [6, 79].

Творча діяльність Ярослава Лукавецького захоплює ще тим, що він залишив галерею портретів відомих діячів сцени, зокрема режисерів Володимира Блавацького й Олекси Скалозуба, професора Дмитра Николишина, акторів станіславських театрів Іванни Біберович, Ірини Коссакової, Володимира Панова та багатьох інших. Праця у музично-драматичному театрі ім. І. Франка сприяла появі багатьох мистецьки завершених портретів акторів Олександра Світланова, Федора Базилевича, Павла Мельника, Амвросія Бучми, Наталі Ужвій. На жаль, деякі з них були конфісковані, вилучені при арешті і не збереглися.

У 1941–1944 роках у музично-драматичному театрі ім. І. Франка працювали найкращі митці майже з усієї України, серед них і Наталія Ужвій та Амвросій Бучма. Директором театру був Іван Менделюк, а художниками – Ярослав Лукавецький (від 1939 року), Михайло Зорій (1941–1943) та мисткиня Галина Молодецька (від 1943 року) [8, 590]. У цей час театр здійснив постановки нових вистав, по-новому ставив відомі й улюблені всіма оперети, що мали належне сценічне оформлення, активно виступав із гастрольями в районних центрах, невеликих містах та селищах. Серед інших театр показував вистави “Облога” (Юрія Косача), “Романтич”, “Пташник з Теролою”, “Циганське кохання” (Фелікса Легара) (1943) та ін., сценографом яких був Михайло Зорій. Проте побачивши, що

такий вид мистецтва, як театральньо-декораційне, не є стабільним, і не має перспектив, митець його полишив. Адже, на його переконання, декорація живе лише разом із виставою [13, 196].

Варто згадати в цьому контексті також мисткиню театру Мілицю Симашкевич, яка навчалась у Київській академії мистецтв спочатку в Федора Кричевського, а згодом під керівництвом Василя Меллера. Працювала у театрі Леся Курбаса “Березіль”, на Одеській кіностудії та ін. У 1945–1960-х роках – на посаді головного художника в музично-драматичному театрі ім. І. Франка. За 20 років праці вона оформила багато вистав, зокрема “На Вкраїні милій” Івана Чабаненка (1945), “Назар Стодоля” Тараса Шевченка (1945), “Дай серцю волю-заведе в неволю” Марка Кропивницького (1946), “Суєта” Івана Тобілевича (1946) та ін. Мілиця Симашкевич була прибічником традиційних мальованих куліс і предметно-бутафорного переднього плану. Вона створювала місце дії зі скромним відбором предметів, тактовно віддаючи перевагу акторові [4, 64]. На персональній виставці художниці, яка відбулась у 1966 році, експоновано ескізи декорацій та сценічних костюмів, розроблених нею, що свідчить про неабияку їх мистецьку вартість. До виставки випущено каталог, автором-упорядником якого був Михайло Фіголь [11]. Серед робіт майстрині привертають увагу сценічні костюми та декорації до вистав “Наталка Полтавка” й “Назар Стодоля”.

Отож, на початку ХХ століття на Станіславщині з’являються перші професійні театральні трупи, режисери яких звертали увагу на сценічне оформлення своїх вистав. А тому для виконання декорацій часто запрошували професійних художників. У 1920–1940-х роках у галузі театральної декорації працювали провідні художники Станіславщини, котрі навчалися, зокрема у Краківській Академії мистецтв. Це мало би свідчити про високий якісний рівень виконаних ними декорацій. Втім, майже не збереглося зразків театральньо-декораційного мистецтва цього періоду, тому важко уявити цілісну картину становлення сценографії на теренах краю. Сподіваємось, ця проблема ще знайде свого дослідника, що сприятиме визначенню місця театральньо-декораційного мистецтва в художньому процесі Івано-Франківщини першої половини ХХ століття.

Література

1. Бурдуланюк В. Історія культури Прикарпаття. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1997. – 96 с.:іл.
2. Гаврилів Б., Арсенич П., Процак Р. Літопис Івано-Франківська (Станіслава). – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. – 136 с.: іл.
3. Данилович Є., Сенік Л. Ольга Плешкан: Спогади про художницю. – Снятин: Редакція альманаху “Покуття”, 1995. – 48 с.:іл.
4. Запаско Я., Овсійчук В., Чарновський О., Степко С. Мистецтво оновленого краю. – К.: Мистецтво, 1979. – 172 с.:іл.
5. Затварська Р. Івано-Франківський обласний музично-драматичний театр імені Івана Франка. – Івано-Франківськ, 2001. – 90 с.
6. Кошелінська М. Ярослав Лукавецький: кризь біль і випробування // Просценіум. – 2002. – № 1(2). – С. 73–80.

7. Лукавецький Ярослав. Знівечні сподівання (Автобіографічні спогади). – Рукопис. – Снятин, 1988. – Приватний архів Олександра Лукавецького (сина митця).
8. Менделюк І. Останній театральний сезон 1943 – 1944 // Альманах Станіславівської землі / Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. / Ред.-упоряд. Б. Кравців. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С.589–591.
9. Молинь В. З художнього життя Галичини II половини ХІХ – початку ХХ століття // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Серія : Мистецтвознавство. – 2001. – № 2 (7). – С. 97–102.
10. Ревуцький В. В орбіті світового театру. – Київ; Харків; Нью-Йорк, 1995. – 243 с.
11. Симашкевич Мілиця: Каталог виставки / Авт.-упоряд. М.П.Фіголь. – Івано-Франківськ: Обласне управління по пресі, 1965. – 74 с.:іл.
12. Ставничий І. З театрального життя у Станіславові // Альманах Станіславівської землі / Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. / Ред.-упоряд. Б. Кравців. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С.574 – 576.
13. Челяк І. Творча діяльність Михайла Зорія // Вісник Прикарпатського університету. – Серія: Мистецтвознавство. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Вип. ІV. – С. 193–203.
14. Шлемко О. Гуцульський театр Гната Хоткевича як самобутне мистецьке явище // Вісник Прикарпатського університету. – Серія: Мистецтвознавство. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – Вип. І. – С. 106–112.

The article researches questions of appearance and formation of the professional theatre and theatre-decorative art in the Stanislaviv region. The author investigates professional and non-professional theatres of the first half of the XX-th century that invited professional painters for decoration creation (in the area of the present Ivano-Frankivsk region). Such painters were Teodor Lypynskyy, Osyp-Roman Sorohtei, Vasyl Kotskyy, Leonid Borovyk, Yaroslav Lukavetsky, Mykhaylo Zoriy, Galyna Molodetska, Militsa Symashkevych and others. Their activity in the area of theatre art became a foundation for the further development of the theatre-decorative art in the region.

Key words: theatre-decorative art, professional theatre, non-professional theatre, Stanislaviv region.

УДК 902
ББК 63.4

Тарас Ткачук

ПОХОДЖЕННЯ ОВАЛЬНОГО ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Великі трипільські поселення були відкриті після аерофотографування і магнетометричних досліджень наприкінці 1960-х років. Більшість із них у плані були овальними. Овали були утворені будівлями із глини і дерева. Такі поселення існували з початку етапу А III (4 600 р. до н. е.) до етапу С I (3 600-3 400 р. до н. е.) розвитку культури.

Ідея овальних або округлих будівель, сакральних місць та огорож зародилась на Близькому Сході і розповсюдилась Європою через Анатолію, Балкани, долину Дуная, Центральну Європу. Вона досягла Східної Європи (Трипільської культури) порівняно пізно. Можливо, що ідея овольного планування трипільських поселень була запозичена із овальних огорож неолітичних поселень культури Лендель і Тіса (5 тис. до н. е.).

Ключові слова: неоліт, ронделі, мегаліти, Трипільська культура, планування поселень.

Серед планувальних структур трипільських поселень, до яких належать розташування жител рядами і садибами, привертають увагу житла, розміщені колами або овалами, інколи з широкими входами-алеями.

В археологічній літературі вже висловлювали думку, що ідея колових або овальних структур трипільських поселень прийшла від неолітичних закарпатських культур, де існували ронделі – округлі споруди у вигляді ровів і палісадів з чотирма входами з різних сторін [6, 314].

Можна погодитися, що ідея походження овальних структур трипільських поселень тісно пов'язана з традиціями неолітичної Європи, куди вона потрапила разом з іншими ранньонеолітичними досягненнями з Анатолії. Але, як ми спробуємо довести, вони більше відповідають овальним плануванням ровів довкола поселень, а не особливим монументальним (ритуальним?) пам'яткам – ронделям ранньоземлеробських культур Європи.

Для вивчення витоків ідеї овольного планування монументальних споруд важливе значення мають результати розкопок німецько-турецької археологічної експедиції під керівництвом Клауса Шмідта в 15 км. на північний схід від міста Урфа (Sanliurfa) на південному сході Туреччини. Тут у місцевості Гюбеклі Тепе (Gobekli Tepe) були розкопані чотири округлі мегалітичні споруди, діаметром від 10 до 30 метрів. Вони склалися з Т-подібних монолітичних колон висотою до 3 метрів, розташованих колом. Посередині споруд, оточених кам'яними стінами, знаходилися пари подібних, але вищих колон. На них знаходилися рельєфи тварин і абстрактних знаків. Серед тварин переважають леви, бики, дикі кабани, лисиці, газелі, осли, багато змій, мурашки, скорпіони, гуси, чаплі, а також декілька антропоморфних фігур. Датовані ці пам'ятки докерамічним неолітом, 7 500-7 000 до н. е., та інтерпретовані як святилища ранньонеолітичного населення [35].

На Близькому Сході, відомі й раніші округлі споруди-житла, як наприклад, у натувійському Ієрихоні А (8 350-7 350 до н.е.) [17, 11], де вони стояли на кам'яних фундаментах, 4-5 метрів у діаметрах [10, 34-35]. Округлі будинки діаметром від 2 до 5 метрів знайдені також в Ваді Фалла на горі Кармел [10, 39]. Тому можна припустити, що ідея округлих монументальних споруд в Анатолії запозичена від планування давніших простих жител.

Традиція планування округлих споруд, овальних огорож поселень або священних ділянок (храмів) продовжувалася на Близькому Сході й у Месопотамії пізніше. Наприклад, в культурі Халаф, яка розвивалася в Північній Сирії і Месопотамії (5 600-5 000 до н. е.), на її середній фазі розвитку будували округлі споруди – толоси. На халафському поселенні Арпачія знайдено десять толосів. Найдавніші мали у діаметрі 4 метри, пізніші – 6 метрів. Входами до них слугували прямокутні споруди – “дромоси” [9, 84]. В IV тис. до н.е. Північну Месопотамію займала культура Гавра. В XI горизонті на Тепе Гавра відкрито овальну споруду діаметром 18 метрів. Вона мала 17 кімнат. Центральна зала була наближена до мегарона [9, 86].

До ще пізніших часів належать овальний храм в Хафадже (2 700 до н. е.), огорожа довкола храмової ділянки в Ель Убейді (2 450 до н. е.). Наближена до овалу стіна оточувала шумерській Ур III тис. до н.е. [19, 60, Abb. 56,1,2; 64, Abb. 63]. Авіаційні фотографії і археомагнітні дослідження дозволили відкрити в Сирії місто Аль-Равда доби ранньої бронзи оточене округлими стінами [18, 175, fig. 1].

Та повернемося до часу неоліту. Як вважає багато дослідників, процес неолітизації розповсюджувався з Анатолії і Близького Сходу на Балкани й острови Середземного моря. Разом з досягненнями в домістикації рослин і тварин, а також у виготовленні кераміки могли передавати традиції овальних жител, огорож поселень і сакральних осередків.

Найдавніші сліди неолітичного господарства знайдено на Кіпрі, найближче розташованого до Анатолії і Сирії. Їх датують другою половиною IX тис. до н.е. (8 200-7 900 до н.е.). Пізніше (7 900-7 500 до н. е.) почали будувати округлі будинки з каменю, товщиною стін до 2 метрів, які були обмазані глиною і розмальовані білою і червоною фарбами. Такі будинки знайдені на поселенні Хірохітія [24, 103-105]. Тут розкопано 48 округлих будинків типу толосів. Припускають, що на поселенні нараховувалося близько 1000 будинків. Вони мали діаметри від 3-4 до 7-8 метрів. У великих будинках два масивні стовпи підтримували верхній поверх.

Про зв'язки з Анатолією, вказує зокрема наявність обсидіану. Так само на поселенні Амур в Північній Сирії, в ранніх шарах знайдено кам'яну посудину хірохітійського типу [10, 53, 55].

Появу кераміки гарної якості в неоліті Греції пов'язують із просуванням населення, яке принесло посуд анатолійського Хаджилара VI на егейське побережжя, острови Хіос, Скірос і далі [10, 107].

Територія, розташована між устям Мариці і Мармуровим морем, Болгарська Фракія була колонізована вихідцями з Центральної Анатолії. Датування поселення Хока Чешме (Носа Cesme), яке складалося з округлих

будинків, оточених кам'яним валом, дозволяє окреслити її часом близько 6 400 до н.е. [25, 116].

На берегах Адріатики, Чорногорії і Герцеговини, а також островах Середземного моря, Іберійського півострова, північно-західному березі Африки розвивалась культура кола кардіум-імпресо. Її впливи сягали берегів південно-західної Франції, Британії ба навіть Бельгії та Рейну. Тут вони контактували з носіями наддунайської культури лінійно-стрічкової кераміки.

Поселення пізніх фаз її розвитку були оточені овальними ровами. Так, на Апеннінському півострові поселення культури кардіум- імпресо, датовані VII-VI тис. до н. е., оточували кільцеві рови глибиною до 2 метрів. Території поселень займали від 1 до 30 гектарів. Всередині таких овальних або округлих структур інколи пролягала інша лінія ровів, яка оточувала меншу територію, наприклад, поселення Пассо ді Корво в долині Таволере [26, 117, 120 , гус. 129]. Розташоване в тій самій долині поселення Палморе, складалося з округлих будинків і було оточене системою округлих ровів з проходами [14, 90, fig. 8].

Розквіт округлих структур в Європі припадає на середину VI тис. до н.е. Вважається, що ранні поселення культури лінійно-стрічкової кераміки не мали оборонних конструкцій. Правда, оточені ровами поселення трапляються вже на ранніх етапах розвитку культури: наприклад, Ейлслебен (Eilsleben), Ейтзум (Eitzum) в Німеччині і Брно – Новий Лісковец (рис.1,4) на Моравії.

На пізній фазі розвитку культури, під час кризи лінійно-стрічкової культури, кількість оточених ровами поселень зросла. Таке планування має зокрема більшість поселень, розташованих в західній частині території культури, скажімо Лангвейлер 8 (Langweiler) (три рови) (рис.1,5), Даріон (рис.1,2), Кйольн-Лінденталь (Koln-Lindenthal) (рис.1,1). Можливо, система ровів були пов'язані з якимись ідеологічними уявленнями, але не виключено їхнє оборонне призначення.

Про це свідчать розкопки поселення Аспарн-Шлетц (Asparn-Schletz) (рис.1,3) в Нижньому Ракоуску (Rakousku). Найдавніший рів довжиною 400 м. мав рівне дно, а з південно-західної частини до нього прилягав овальний рів, який оточував площу 7 гектарів. Вони датовані пізньою залізницею фазою культури лінійно-стрічкової кераміки. Цей рів у 5 місцях мав входи. Всередині були довгі прямокутні будинки, глиняні печі і заглиблені об'єкти. У малому рові знайдено 100 скелетів людей, які загинули насильною смертю. Вони лежали так, як були скинуті, і мали на собі сліди від ударів і стріл. Сліди собачих зубів на кістках дозволяють припустити, що якийсь час вони лежали незакопаними. Скелети людей із слідами смертельних ран від ударів кам'яними сокирами і стріл знайдені й на інших поселеннях цього часу. Скажімо на Талхеймі (Thalheim) (Німеччина) – виявлено 34 скелети, а в Вайхінген (Vaihingen) (Німеччина) 55 скелетів знайдено в рові а 29 – у ямі неподалік від нього. Слід зазначити, що ці поселення не були повністю розкопані.

Дитр Кауфман (Dietr Kaufmann) класифікував овальні структури за функціональним призначенням. До першого типу він відніс поселення типу Кйольн-Лінденталь. Вони були розповсюджені насамперед у Нижньому Рейні, але траплялися і в інших місцях. Розміри цих поселень 3-4 гектари, вони мали

як овальні, так і прямокутні плани. Рови були або з прямим дном, або ж із загостреним. Вали мали дерев'яні палісади. Внутрішній простір був заселений. Інколи в об'єктах цього типу знаходили людські кістяки із слідами насилля.

Об'єкти типу Даріон оточені овальними ровами, валами і палісадами і могли бути поділеними на заселені і господарські частини. На епонімному поселенні в південній частині знаходилися 4 будинки. Вважається, що північна частина була виділена під пасовиська і господарську діяльність.

Об'єкти типу Лангвейдер (Langweiler) мали невелику площу (менше 1 гектара). Вони не були постійно заселеними і не передбачали в своїй внутрішній структурі будинків. Їх інтерпретують як культові місця. Тут знаходять печі, кам'яні зернотерки. Можливо, саме з них почався розвиток пізніших кільцевих споруд – ронделів.

З припиненням існування культури лінійно-стрічкової кераміки овальні структури з ровів продовжували будувати пізніші культури. В західній частині Центральної Європи формується культура накольчастої кераміки. Середнє Подунав'я, таким чином, займають дві культури. В його східній частині (Паннонії, Західній Словаччині) з'являються ранні елементи ранньонеолітичної культури з мальованою керамікою (Лендель), а в західній частині (Нижнє Ракоуско, Моравія) існує культура з накольчастою керамікою. Їхні поселення Павлов (у Південній Моравії) (рис.2,1) і Плотіштих (Plotistich) (рис.2,2) над Ельбою (Східна Чехія) оточені овальними ровами. Менші овальні структури в Фрауенхофен (Frauenhofen) (рис.2,3) і Хорну (Hornu) на Нижньому Ракоуску розглядають як прототипи пізніших ронделів. У часі вони співпадають з овальними структурами Середньої Німеччини – Юліх-Веллдорф (Julich-Welldorf) і Лангвейлер 12.

У Центральній Моравії найвідоміше оточене ровом поселення було в Селоутках . Іноді трапляється, що оточене ровом поселення має в середині рондель. Взірцевим прикладом комплексного огороженого поселення з мальованою керамікою в Нижньому Ракоуску є Ветзлейсдорф (Wetzleinsdorf) (рис.2, 4) [32, 134-140].

Найбільше огорожених поселень культури мальованої кераміки (Лендель) відомо у Словаччині, Ракоуску і Німеччині (Вранч, Стілфрід-Зегелей (Stillfried-Ziegelei), Стілфрід-Аухаген (Stillfried-Auhagen), Поттенбрунн (Pottenbrunn), Мейстертнхал (Meisterthal) та інші). Зразком огорожених пізньонеолітичних пам'яток із внутрішнім розміщенням ронделів є поселення з Верхнього Подунав'я: Котхінгейшндорф (Kothingeichendorf), Кюнзінг-Унтернберг (Kunzing-Unternberg), Шмедорф (Schmiedorf) [32, 140].

Оточені овальними ровами поселення відомі в інших місцях неолітичної Європи: в культурі Сопот, яка була синхронна початковій фазі культури Лендель (4 900-4 700 р. до н. е.), це поселення Бечсехели (Becsehely) (рис.2,7) і Петривенте (Petrivente) (рис.2,6), що в південно-західній Угорщина [27, 32. Fig.1; 34, fig. 2-3]. Овальними ровами і бастіонами було укріплене поселення класичної лендельської культури Капосуйлак-Вардомб-Дюло (Kaposujlak-Vardomb-Dulo) на північному заході Угорщини. Як зазначає його

дослідниця, планувальна структура такого типу не належить до добре вивчених. До 2007 року було відоме лише одно таке поселення, вхід до якого також прикривав бастіон – Шолад (Szolad), що лежить 70 км. на північ від нього [34, 329; 333, Abb. 3; 335, Abb. 5; 340, Abb. 10].

Пару оточених округлими ровами і розташованих поряд одночасових поселень раннього етапу лендельської культури (4900-4 800 р. до н. е) відкрито в Сормас-Торок-Фолдек (Sormas-Torok-Foldek) (рис.3,1), що в південно-західній Угорщині. Північне кругле поселення діаметром 160 м. було меншим, південне мало в діаметрі 276 м. [15, 368-370; 373. Pl. 1].

Структура, яка складалася з продовгуватих ям, розташованих колом, і яка належала маліцькій культурі, знайдена на поселенні Тарговіско 12 біля Кракова (Польща) (рис.3, 2) [16, 478, fig. 7]. Оточені по колу ровами поселення Уйвар (Uivar) культури Вінча відкрито спільною експедицією університету Вюртсбурга і музею Баната в Румунії [30, 480-484; 480, fig. IV a.4]. А в групі Іклюд (Румунія) епонімне поселення [30, 626, fig. IV h, 5; 628, fig. IV h,8; 633, fig. IV h. 16; 634, fig. IV h. 17] і поселення Цага [30, 643, fig. IV h. 28] були оточені овальними ровами з палісадами.

Крім округлих огорож поселень, у ранньому неоліті існували й чотирикутні огорожі, відомі переважно в південній і західній Німеччині: (Екхінг-Вехт (Eching-Vieht) (рис.4.1), Шмедорф (Schmiedorf), Бокхум-Лаер (Bochum-Laer), Мурр (Murr) [32,153].

Ронделі відрізняються від поселень, оточених ровами, меншими розмірами, округлими плануваннями, симетрично розташованими входами, які інколи мали вигляд алей, а сліди забудови в них трапляються дуже рідко (рис.4; 5).

Авіаційним фотографуванням і геомагнітними дослідженнями зараз відкрито 115 ронделів. З часом їхня кількість буде зростати.

Відомі ронделі з одним, двома, трьома, чотирма і, навіть, п'ятьма ровами, розташованими колом. У Словаччині (Жітавце) (рис.5,2) нещодавно відкрито рондель з шістьма ровами. За розмірами (діаметрами) вони поділяються на малі (40-70 м.), середні (80-130 м.), великі (140-250 м.) і дуже великі (більші ніж 250 м.) [32, 141].

Пізньюнеолітичні рови, розташовані колом, пов'язують із першою фазою культури Лендель І. Розповсюдження архітектури ронделів припадає на 4 700-4 500 до н.е. Вони з'явилися на початку раннього неоліту (Лендель І, культура моравської мальованої кераміки І а, культура накольчастої кераміки) й існували недовго.

Ронделі зустрічаються на Середньому Подунав'ї (Північна Паннонія, південно-західна Словаччина, Південна Моравія, Нижнє Ракоуско і доходить до Верхнього Подунав'я, до культури Оберлаутербач-Рессен (Oberlauterbach-Rossen) і культури накольчастої кераміки IV а, до Чехії і до середини Німеччини. Їхнє розповсюдження сягає угорського Потисся. Ронделі знайдені й у південній і південно-західній Угорщині, наприклад, біля поселення Полгар-Чосалом (рис.5, 3) [33, 51, fig.1,2; 53, fig.2]. Розташовані колом рови, знаходять південніше, в Хорватії і Воєводині

Останнім часом такі рови виявили в Німеччині, на Середній Лабі і Салі. В Квенстад і Халле знайдено ронделі з трьома входами. Їх пов'язують з

культурою накольчастої кераміки. З території культури накольчастої кераміки походить ще один рондель з одним ровом із Фрауенхофен (Frauenhofen) в Нижньому Ракоуску. З трьох сторін світу (південь, захід, південь) у ньому були входи, а східна частина знищена ерозією.

Знахідка ронделя, що в північній Баварії, в Хопферстадті (Hopferstadt), свідчить про те, що архітектура ронделів була розповсюджена ширше. З Порейн'я відомі круглі рови, що належать гроссгартаській культурі, рання фаза якої співпадає з ранньою фазою культури Лендель. З цього часу походить рондель з одним ровом з Бокхум-Харпен (Bochum-Harpen) [28, 9-10].

Із Моравії на 1999 р було відомо 20 неолітичних ронделів з одним і двома ровами. Натомість у Словаччині, на кінець ХХ ст. виявили 26 кіл, з-поміж яких 13 – із одним ровом, 11 ронделів мали два рови, й 1 – потрійний рів.

Рондель у Житавніцах деякі археологи вважають поєднанням ранішого (з чотирма ровами) і пізнішого – з двома ровами.

Завдяки фотографіям із повітря найбільша концентрація ронделів відома зараз у Нижньому Ракоуску: 40 кіл, 11 з яких – із одним ровом, 21 – з двома, як наприклад, Пух (Puch), Пранбарцсберг 2 (Pranbartsberg 2), і 7 – із трьома ровами, з-поміж яких вирізняється Глаубендорф 2 (Glaubendorf 2) [20, 29, Abb. 6; 79, Abb. 3; 43, Abb. 3; 32,144].

З карпатської котловини Західної Угорщини (Паннонія) походять 2 ронделі. Вони датовані протолендельським часом. Рондель із Бечсехелі (Becsehely) має один рів, а рондель в Ше (Se) – два.

Вважають, що класичні ронделі виникли в Подунав'ї, хоча допускають і поліцентризм їхнього виникнення.

У Нижній Баварії зараз відомо 9 ронделів: 2 – з одним ровом, 5 – із двома, 2 – з трьома ровами. Тут вони входили до огорожених поселень.

Із Баварії ронделі поширилися до Франції: Іппесхейм (Ippesheim), Хопферстад – Охсенфурт (Hopferstad-Ochsenfurt), далі на північ, до Середнього Порейн'я – Вестфалії.

З Чехії відомо 13-14 ронделів часу їхнього широкого розповсюдження, із яких 7 або 8 – мали подвійні рови, 5 – один рів, 1 – потрійний рів.

Через Чехію традиція будівництва ронделів розповсюдилася на територію культури накольчастої кераміки в Саксонію, Саксонію-Анхальтск і в Браніборск. У Саксонії (Дрезден-Нікерн І) (Dresden-Nickern I) є рондель з одним ровом і двома коридорними входами, а в Саксон-Анхальтску, біля села Кухна (Kuhna), рондель має чотири рови.

Всього ж у середній Німеччині зафіксовано 10 ронделів [32, 145].

Існування ронделів прив'язують до сусідніх поселень. В. Подборській вважає, що вони існували за часу життя однієї, максимум двох генерацій (25-30 років) [32, 146].

Деякі дослідники припускають, що ідея округлих ровів могла поширитися аж до Англії, та цілком можливо що вона могла прийти сюди атлантичним побережжям з мегалітичного центру в Середземномор'ї [32, 145].

У неолітичній уїндмільхільській культурі Англії відомі овальні огорожі – “табори з дамбами”. Вони склалися з одного або декількох валів із зовнішнім ровом. У ровах залишалося багато перемичок, або дамб, вали ж були суцільними, лише розірваними деколи входами. Зазвичай всередині таборів з дамбами не було поселень. Але, як зазначає Джон Вуд, ерозія зруйнувала верхній шар крейдяних горбів товщиною більше половини метра [3,39]. Зовнішні вали огорожі мали в середньому довжину близько 600 м і охоплювали площу 5 – 6 гектарів.

Інший тип неолітичних споруд з кільцевими ровами в Англії носить назву “хенджі”. Хенджі класу I будували в тоді ж, коли й табори з дамбами. Вони менші за розмірами, а рови викопані з внутрішнього боку валів. Хенджі класу I мали тільки один вхід і слугували, як вважають, для ритуальних цілей [3, 45].

Існує п'ять гіпотез щодо функціонального призначення ронделів: економічна, соціальна, військова, астрономічна, сакральна. Найбільше прихильників серед дослідників має сакральна модель.

Для розуміння призначення ронделів важливе значення мають знахідки в їхніх серединах. Багато зерноток, знайдених в ронделях або в заповненнях ровів (Тешетіце-Куйовіце, Ведровіце, Тросковіце, Рашовіце), свідчить про господарське або ритуальне мелення зерна.

У Жеклковціх (Словаччина) у центрі поселення, оточеного ровом, був рондель з подвійним ровом і чотирма входами, орієнтованими на чотири сторони світу. В середині, ближче до північного входу знайдено чотирикутний будинок. Юрай Павук, вважає, що рондель міг бути своєрідним “акрополем” для населення того часу [32, 151].

Сліди великої споруди знайдені також в південно-західній внутрішній частині ронделя в Бучанех. В південно-західній внутрішній частині ронделя в Булгарех також знайдені сліди будинку. Будинок відкрито і в північній частині ронделя в Нітранському Градку (рис.4,4). Привертає увагу той факт, що центральні частини всіх ронделів були порожніми [28, 25].

Про культову діяльність в ронделях свідчать знахідки у їхніх внутрішніх зонах поховань людей і тварин. Зокрема, в ронделі в Булгарех відкрито скелет собаки і частину жіночої скульптурки, а в ронделі в Фребритц 2 (Friebritz 2) було знайдено подвійне поховання людей із слідами насильницької смерті. Неподалік від ронделя було виявлено 9 поховань, один чоловік був похований із собакою [28, 27].

З Нижнього Ракоуска походить ще одна подібна знахідка. Близько центру ронделя з одним ровом в Мюхлбаг (Muhlbach) в Голлабрунни (Hollabrunn) знайдено поховання чоловіка і собаки, а на півтора метра глибше залягали кістки свині.

У серединах деяких ронделів поховані кістки собак (Ведровіце, Кюнцінг-Уитернберг (Kunzing-Unternberg), інтерпретовані як закладні жертви. Крім цього, в Моравії в Рашовіцах (Rasovicich) на дні рову ронделя знайдено частину людського черепа, роги і частини черепів корів. У Бехаровіцах (Beharovicich) біля південного входу були виявлені роги і частини черепів турів. Роги турів були розкопані в нижніх верствах ронделів в Тешетіцах -Куйовіцах і Ведровіцах.

Кістки десяти дорослих і дітей знайдено в західній частині ронделя в Ружіндолі. Вера Немейцова-Павукова вважала, що вони пов'язані з битвою [28, 27].

На початку пізнього середньоевропейського неоліту архітектура класичних ронделів пішла на спад. Але овальні огорожі продовжували будувати. Наприклад, поселення культури моравської мальованої кераміки, фази IIa в Глибоких Мошувках оточене овальним ровом, який мав оборонне значення. Збройні конфлікти могли бути викликані змінами в господарюванні або ж міграціями.

На Британських островах хенджі класу II будували наприкінці неоліту, пізніше від центральноєвропейських класичних ронделів, про що свідчать радіокарбонні дати Евебюрі (Avebury) (3 230-2 630 р. до н. е.), Барфорд (Barford) (2 970 р. до н. е.), Блісдейл (Bleasdale) (2 140 р. до н. е.) [29, 382-385].

Вони більші за хенджі класу I, мають один, два або й більше входів (рис.6). Чимало кіл мають більше 100 метрів у діаметрі. Чотири із них – найбільші: їхні діаметри перевищують 350 метрів. Усі вони знаходяться на півдні Англії, а три з них (Евебюрі, Мардві і Даррінгтонські Стіни) розташовані менш ніж за 30 км. від Стоунхенджа. Четвертий хендж знаходиться у Мадт Плезант у графстві Дорсет [3,45-46].

Кола (хенджі) мали входи, розташовані в напрямку північний захід-південний схід або північ-південь. Трапляється, що напрямок входів був інший. Інколи входи були зорієнтовані за сторонами світу. Деякі хенджі, можливо, мали дах.

В серединах хенджів знайдені поховання, ритуальні ями, сліди вогню, сліди від округлих споруд, менгірів або стовпів. В Англії також трапляються чотирикутні огорожі, датовані переважно, часом епохи бронзи [29,71-76].

Закінчивши короткий огляд неолітичних ровів у вигляді овалів, кіл і (рідко) чотирикутників у Західній Європі, звернемо погляд у напрямку до південно-східної її частини, яку в добу енеоліту займала культура Трипілля-Кукутень.

Тут також маємо клиноподібні в розтині рови, які повністю поселень не оточують, Вони часто відділяють заселені миси від напільної сторони, як наприклад Хебешешть, Траян-Дялул Фунтиніор, Тирпешть, Трушешть [31, 160, fig. Vd.2;165, fig. Vd 8;168, fig. Vd. 11; 169, fig. Vd. 12].

Таким чином, на території культури Трипілля-Кукутень поки що не виявлено ровів, які б повністю оточували поселення, немає також класичних ронделів. Дослідники неодноразово наголошували, що культура Трипілля-Кукутень була складовою частиною землеробського світу, який Марія Гімбутас назвала Давньою Європою. Тому, поряд зі способом ведення господарства, з Центральної і Південної Європи могла передатися ідея округлого чи овального (зрідка – чотирикутного) оточення житлового простору. Носії трипільської культури свої будівлі часто розташовували колом або овалом, зрідка створювали чотирикутні структури. Цілком можливо, що ідея входів у вигляді довгих алей була запозичена з архітектури класичних ронделів.

Серед планів трипільських поселень на сході культури отриманих завдяки геомагнітній зйомці [5], увагу привертають декілька пам'яток з виявленими широкими входами-алеями. Найраніша із них – Могильна 3 (Гайворонський р-н, Кіровоградська обл.). За керамічним матеріалом, вона датована етапом А (рис. 7.1) [1, 339-340]. Поширення Трипільської культури на Південний Буг на етапах Трипілья А III-1, 2 зараз датуєть 5100-4700/4600 р. до н. е. [2, 96]. Із магнітометричних досліджень стало відомо, що площа поселення не перевищувала 7 га. Воно мало прямокутні контури, утворені 105 будівлями [4, 340-341]. Дві лінії будівель створювали прямокутні контури, вписані один в другий. Будівлі в середині поселення створювали овал. З північно-східної сторони до поселення вів широкий вхід-алея [5, 59, Рис. 5].

Валерій Дудкін зазначає, що подібне планування невідоме серед трипільських пам'яток раннього етапу культури Трипілья [4, 341]. Але згадаємо прямокутні рови довкола деяких західних неолітичних поселень у Німеччині. Прямокутне поселення Могильна 3 знаходилося на крайньому сході ранньотрипільської ойкумени.

Глиняні моделі округлих жител знайдені на східнотрипільському поселенні Попудня [13, 341-342] і на півдні лісостепової смуги межиріччя Дністра і Південного Буга – Черкасів Сад II [11, 47, Рис. 16. 9], свідчить, що пам'ять про архаїчну архітектуру зберігалася у середовищі носіїв Трипільської культури. Трипільці такі будинки не будували, принаймні, вони досі не виявлені.

Поселення Глибочок, ур. Шкільне виявлено в Тальянівському районі, Черкаської області. Воно датоване етапом В II (3 850 р. до н.е.) і належало небелівській групі (рис. 7, 2) [12, 43]. На всій території (132 га) була проведена геомагнітна зйомка, яка дозволила отримати детальний план пам'ятки. Вона складалася з двох овалів. З півночі до поселення вели дві широкі алеї (30-40 м.), які перетинали овали забудови [5, 63. рис. 11].

Найбільше з трипільських поселень Тальянки (450 га), датоване 3 640-3 460 р. до н. е. (рис. 7, 3) [21, 79] відкрите в Тальянівському районі Черкаської області. За даними геомагнітної зйомки воно також складалося з двох великих овалів, вписаних один в другий. Вони були утворені близько 2 700 будинками [8, 122-123, рис. 3; С.124]. З північного-заходу, до внутрішнього овалу забудови примикала широка алея [5, 65].

Напрошується здогад, що ці прямі широкі алеї могли слугувати для якихось урочистих процесій під час ритуалів, а самі великі овальні поселення певний час слугували ритуальними центрами, як раніші класичні західноєвропейські ронделі.

До найпізнішої округлої структури з території Трипільської культури належить відкритий Володимиром Круцом кільцевий рів у Казаровичах Києво-Святошинського району Київської обл. Він належав софіївській групі пізнього Трипілья [7, 114], яка зараз датується 2 920-2790 р. до н. е. [23, 141]. Діаметр рову – 60 метрів. У дослідженій частині рову з північно-західної і південно-східної частини один напроти другого були зроблені входи. На північно-західній стороні вхід шириною 3 метри зроблено в двох ровах. На території, оточеній ровами, було знайдено два заглиблених житла і 24 ями [7, 111-117].

Аналіз кераміки поховань софіївської групи дозволив побачити, що в час існування пізнього Трипілья відбувалися контакти з центральноєвропейськими культурами пізнього горизонту Баден IV, Костолак, Коцофені II/III, Лажняни, а також пізньою Любельсько-Волинською культурою [22, 202-213]. Очевидно, що саме із середовища якоїсь із цих культур була принесена ідея спорудження округлого ронделоїда в Казаровичах.

Література

1. Бурдо Н. Могильна // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. 2. – С. 339-340.
2. Відейко М. Абсолютне датування трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. 1. – С. 87-97.
3. Вуд Дж. Солнце, луна и древние камни. – М., 1981. – 268 с.
4. Дудкін В. Могильна. Археологомагнітометричні дослідження // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. 2. – С. 340-341.
5. Дудкін В. Магнітометричні дослідження поселень трипільської цивілізації // Трипільська культура. Пошуки. Відкриття. Світовий контекст. – К., 2007. – С. 57-70.
6. Дудкін В., Відейко М. Планування поселень трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. 1. – С. 304-314.
7. Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – К., 1977. – 158 с.
8. Круц В.А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. – К., 1989. – С. 117-132.
9. Ллойд С. Археология Месопотамии. – М., 1984. – 279 с.
10. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М., 1982. – 149 с.
11. Полищук Л.Ю. Памятники развитого Триполья // Патокова Э.Р., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1989. – С. 30-49.
12. Рижов С. Розкопки трипільського поселення близько с. Глибочок // Тези доповідей XIV Вінницької історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця., 1995. – С. 43.
13. Якубенко О. Моделі будівель трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ., 2004. – Т. 2. – С. 341-342.
14. Braasch O. Gallipoli ahead – air survey between the Baltic and Mediterranean // Studijne zvesti archeologickeho ustavu Slovenskej Akademie Vied. – Nitra., 2007. – 41. – P. 84-96.
15. Barna J.P. A new site of the Lengyel culture in Sormas-Torok-Foldek (county Zala, South-Western Transdanubia). Preliminary report // The Lengyel, Polgar and related cultures in the Middle/ Late Neolithic in Central Europe. – Krokow., 2007. – P. 365-380.

16. Czerniak L., Golanski A., Kadrow S. New facts on the Malice culture gained from the rescue excavations at the A4 motorway section east of Krakow // *The Lengyel, Polgar and related cultures in the Middle / Late Neolithic in Central Europe*. – Krakow., 2007. – P. 471-486.
17. Cialowicz K.M. Pocztki cywilizacji na Bliskim Wshodzie i w Egipcie. Neolit preceramiczny // *Wielka historia Swiata*. – T. 2 – Krakow, Warszawa., 2005. – S. 11-14.
18. Gandet S., Benech Ch. Understanding of the succession of geomagnetic anomalies due to a complex defence system: the case of Al-Rawda (Syria) // *Studijne zvesti archeologickeho ustavu Slovenskej Akademie Vied*. – Nitra., 2007. – 41.- P. 174-176.
19. Hajnoczi J.G. Ursprung der Europaischen architektur. Geschichte von Bautatigkeit und Baukunst im Altertum. – Berlin., 1986 – 268 P.
20. Hasenkundl G., Neubauer W., Trnka G. Kreisgraben – eine runde Sache. Sechs wege zu ausgewählten kreisgrabenanlagen im Weinviertel. – Wien., 2005 – 111.
21. Klochko V.I., Kruts V.A. Radiocarbon dates from the Yamnaja culture barrow at the Tripolye culture “ Giant Settlement” near Talyanky // *Baltic-Pontic Studies*. – Poznan., 1999. – Vol. 7. – P. 72-79.
22. Kadrow S., Kosko A., Videiko M. Pottery stylistics of Sofievka type, genetic-culture qualification // *Baltic-Pontic Studies*. – Poznan., 1995. – P. 200-213.
23. Kadrow S. Absolute chronology of the Sofievka type in the light of “Wiggle Matching” analysis // *Baltic-Pontic Studies*. -Poznan., 1995. – P. 141-147.
24. Kaczanowska M. Cypr. Neolityzacja wschodniej czesci basenu Morza Sroziemnego // *Wielka historia Swiata*. – T. 2. – Krakow, Warszawa., 2005. – S. 103-106.
25. Kaczanowska M. Inne obczary Grecji kontynentalnej oraz tereny sasiednie // *Wielka historia Swiata*. – T. 2. – Krakow, Warszawa., 2005. – S. 116.
26. Kaczanowska M. Polwysp Apeninski. Neolityzacja srodkowej i zachodniej czesci basenu Morza Sroziemnego // *Wielka historia Swiata*. - T. 2. – Krakow, Warszawa., 2005. – S. 117.
27. Kalicz N., Kreiter E., Tokai Z.M. Die rolle der Sopot-kultur in der entstehung der Lengyel-kultur auf grund der neuen ausgrabungen in Sudwest Ungarn // *The Lengyel, Polgar and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. – Krakow., 2007 – P.
28. Kovarnik J. K vyznamu pravekych kruhovych prikopu.- Brno., 1997. – 109 S.
29. Krzak Z. Megality Europy. – Warszawa., 1994. – 523 S.
30. Lazarovici M.C., Lazarovici Gh. Arhitectura neoliticului si epocii cuprului din Romania. – Iasi., 2006. – T.1.- 734 P.
31. Lazarovici M.C., Lazarovici Gh. Arhitectura neoliticului si epocii cuprului din Romania. Epoca cuprului. – Iasi., 2007. – T.2. – 527 P.
32. Podborsky V., Kovarnjk J. K socialni strukture neolitickych sidlist // *Pravek mikroregionu Potoka Teseticky/ Unanovky*. – Brno., 2005. – S.134-140.
33. Raczky P., Domboroczki L., Hajdu Z. The site of Polgar-Czoszalom and its culture and chronological connections with the Lengyel culture // *The Lengyel, Polgar and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. – Krakow., 2007. – P. 49-81.

34. Somogui K. Die besonderen grabenanlagen der Lengyel-kultur in Kaposujlak-Vardomb-Dulo im komitat Samogy (Sw-Ungarn) // *The Lengyel, Polgar and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. – Krakow., 2007. – P. 329 – 344.
35. Gobekli Tepe. http://en.wikipedia.org/wiki/9%C3%B6lekli_Tepe

After aerial prospection from late 1960s and magnetometric data interpretation the large Trypilian sites have been discovered. Most of them has oval structures. These enclosures were made by wooden-clay houses. They were from A III (4 600 B.C.) until C I stage (3 600-3 400 B.C.) development of the culture.

From its origin in the Near East the idea of oval or round houses, sacred places and enclosures together with farming spread through Europe, by land through Anatolia, the Balcans, the Danube valley, and the Central Europe reaching East Europe (Trypilia culture) comparative late.

The idea of oval structures of Trypilian sites possibly came from Lengyel or Tisza Neolithic settled circular features (5th millenium B.C.).

Key words: Neolith, rondels, megaliths, Trypilia culture, settlements planning.

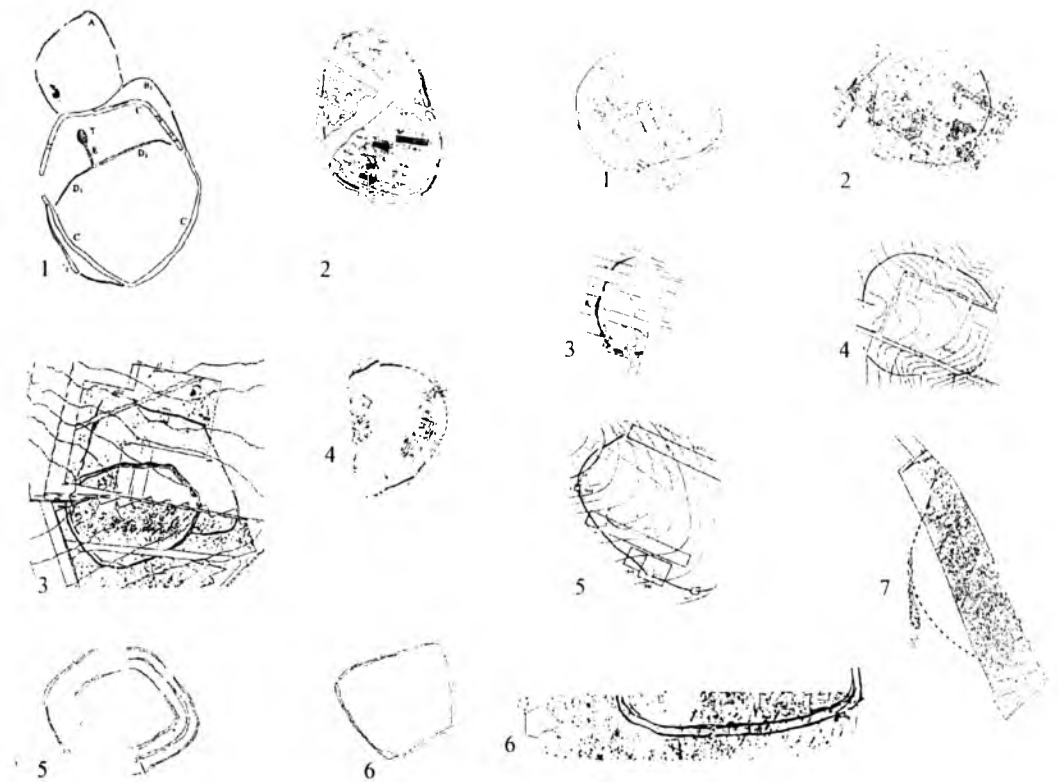

Рис.1. Огорожі поселень культури лінійно-стрічкової кераміки: 1 – Кйольн-Лінденталь, 2 – Даріон, 3 – Аспарн-Шлетц, 4 – Брно-Нови Лісковец, 5 – Лангвейлер, 6 – Лангвейлер 9 [32].

Рис.2. Огорожі поселень середнього й пізнього неоліту: 1 – Павлов, 2 – Плотішце, 3 – Фрауенхофен, 4 – Ветзлейсдорф, 5 – Глибоке Машовки, 6 – Петривенте, 7 – Бечсехели [32; 27].

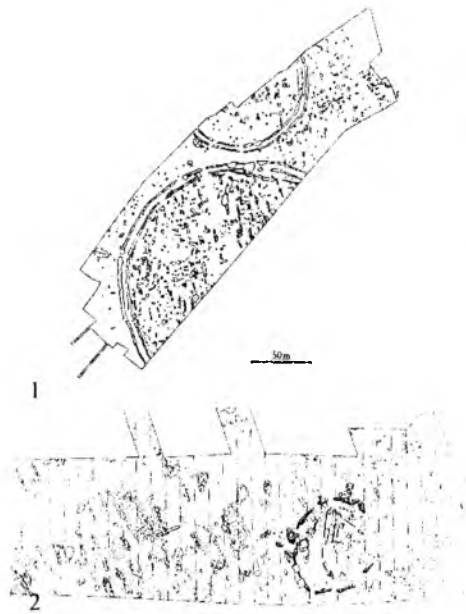

Рис.3. Огорожі поселень культур Лендель і Малицької: 1 – Сормас-Торок-Фолдек, 2 – Тарговіско [15].

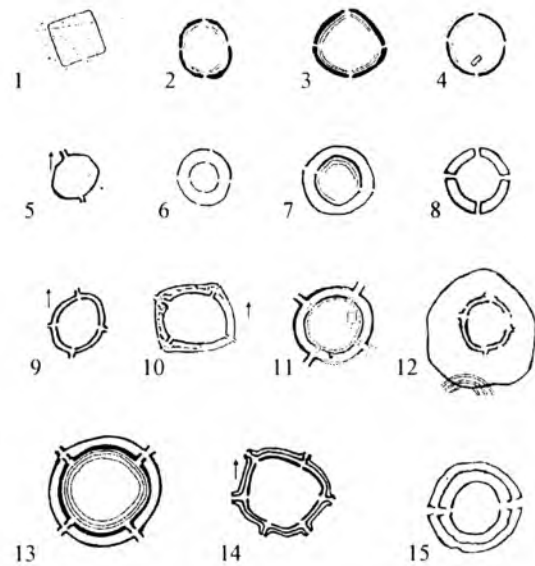

Рис.4. Плани ронделів Середнього Подунав'я і Західної Європи: 1 – Вехт (Баварія), 2 – Немціжкі (Моравія), 3 – Ведровіце II (Моравія), 4 – Нітрянські Градек (Словаччина), 5 – Ружиндол-Борова (Словаччина), 6 – Клачани (Словаччина), 7 – Стрюген (Нижне Ракоуско), 8 – Лохенице (Чехія), 9 – Горне Отоковце (Словаччина), 10 – Байтава (Словаччина), 11 – Бучани (Словаччина), 12 – Булани (Чехія), 13 – Сводін 2 (Словаччина), 14 – Голяново (Словаччина), 15 – Хорсбург (Нижне Ракоуско) [32].

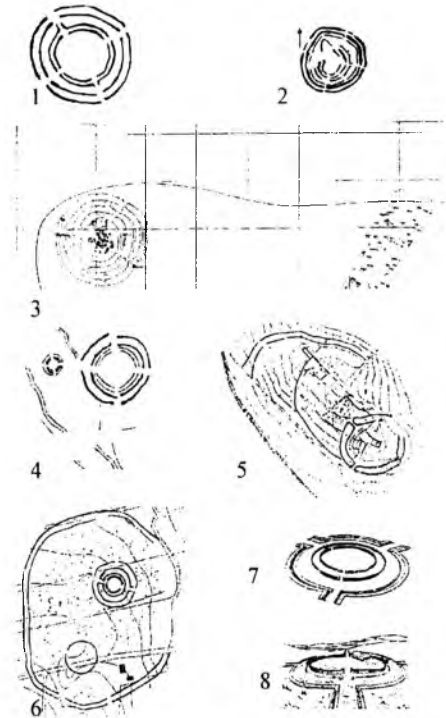

Рис.5. Плани ронделів Середнього Подунав'я і Західної Європи: 1 – Цифер (Словаччина), 2 – Жгіташе (Словаччина), 3 – Полгар-Чосалом (Угорщина), 4 – Котхінгешендорф (Баварія), 5 – Кюнзінг-Унтернберг (Баварія), 6 – Шмедорф (Баварія), 7 – Госек (Середня Німеччина), 8 – Бучани (Словаччина) [32; 33].

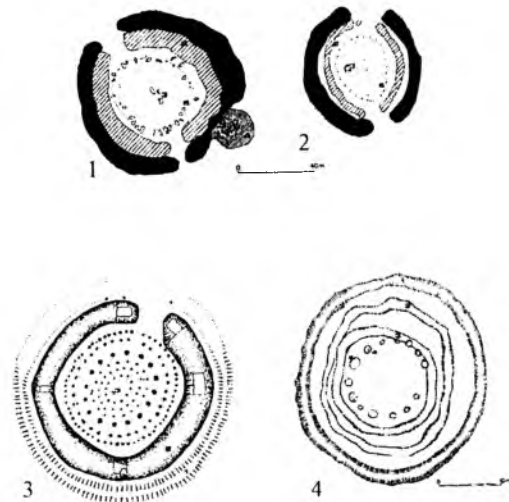

Рис.6. Плани хенджів (Англія): 1 – Арбор Лов, 2 – Кейрнпайпл, 3 – Вудхендж, 4 – Доршестер [29].

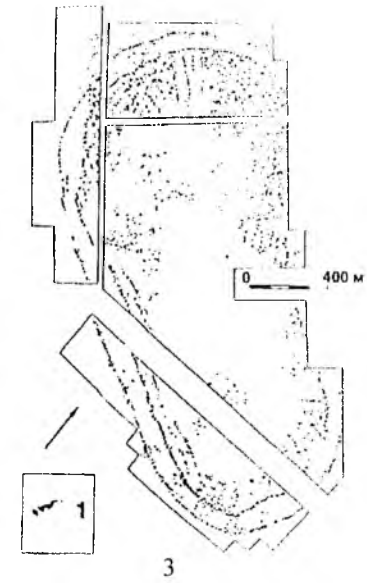
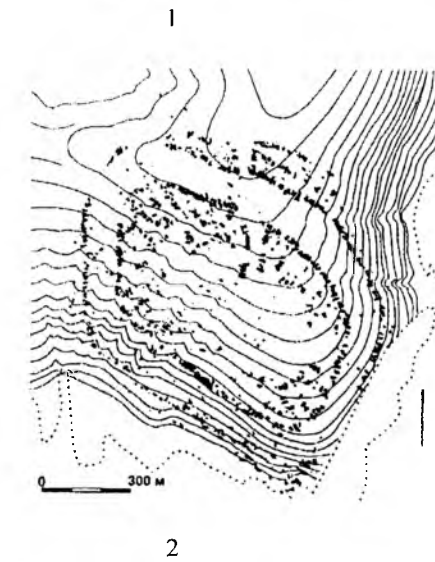
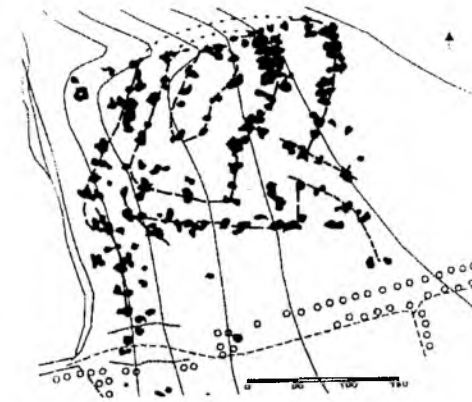

Рис.7. Плани поселень Трипільської культури: 1 – Могиляна 3, 2 – Глибочок, 3 – Тальянки [4; 5; 8].

УДК 7:378(477.54)
ББК 74.580.054.11

Віктор Погорелов, Наталія Мархайчук

ХУДОЖНЯ СТУДІЯ ВІТАЛІЯ ЛЕНЧИНА ЯК ОСЕРЕДОК ПОЧАТКОВОЇ ХУДОЖНЬОЇ ОСВІТИ В ХАРКОВІ МЕЖІ 60-Х–70-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Публікація присвячена висвітленню діяльності художньої студії під керівництвом Віталія Ленчина при Будинку Архітекторів, яка активно функціонувала у Харкові на межі 60-х–70-х років ХХ століття. Підкреслюється її роль у вихованні творчого мислення молодих художників, вказуються основні методичні та навчальні принципи викладацької діяльності Віталія Ленчина.

Ключові слова: художня освіта, художня освіта в Харкові, педагогічні принципи.

У передвоєнні часи художня освіта в Харкові була сконцентрована навколо художнього технікуму (інституту), де мала свою, відмінну від інших українських центрів (Києва, Одеси та ін.) специфіку. Як зауважує в ґрунтовному дослідженні «Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ століття» львівський дослідник Ростислав Шмагало, навчальні програми Харківського технікуму визначалися київськими ідеологами як приклад активних формалістських позицій, оскільки харківськими фахівцями «абсолютно заперечувалися навіть такі навчальні засоби і реквізити, як гіпс, геометричні тіла, череп, тобто засоби пасивного відображення природи, які іменувалися «старими об'єктами старої буржуазної школи» [7, 153]. Однак після того, як у 1934 р. було втілено в життя реформу мистецької освіти (тоді ж столицю Радянської України перенесено з Харкова до Києва), мета якої полягала в досягненні абсолютного управління мистецько-освітніми процесами та централізації художнього життя СРСР*, єдиним шаблоном стали навчальні програми Всеросійської академії мистецтв. Відтак «фактичне заперечення попереднього історичного досвіду української мистецької освіти, повернення орієнтирів її подальшого функціонування у бік прислугування більшовицькій ідеології, репресії призвели до згубних наслідків. Реальні професійні здобутки навчального процесу компенсувалися гучними політичними гаслами, за якими числилося багато злочинних дій, внаслідок чого мистецька освіта України 1930-х років зазнала деформацій і втрат» [7, 151].

Протягом наступних десятиліть тенденція стандартизації радянської художньої освіти планомірно проводилася урядовими колами, а будь-які прояви «космополітизму» чи «формалізму» як «буржуазного свавілля» офіційно придушувалися. Ситуація в Україні, особливо в її центральних, а також після 1939 року західних областях, тобто в південно-західному

* Внаслідок цього провідних професорів Харківського художнього інституту переведено до реорганізованого Українського художнього інституту в Києві, а сам інститут було перейменовано на технікум з втратою статусу вищого навчального закладу.

регіоні СРСР, що межував із «ворожим світом капіталізму», була менш стабільною, ніж в інших республіках. Зокрема, на перших Сесіях Академії Мистецтв, що відбулися наприкінці 1940-х, Народний художник СРСР Василь Касіян стверджував: «На прикладі України особливо добре видно, що формалізм в мистецтві, з його запереченням російської реалістичної класики, його плазуванням перед іноземщиною, орієнтацією на занепадницьке мистецтво сучасної буржуазної Європи і Америки, тісно переплітається з українським буржуазним націоналізмом України, формалісти намагалися відірвати розвиток національного мистецтва від... великого братського російського народу» [4, 168]. Ця думка лунає й у Резолюції наступної Сесії, в якій йдеться про те, що в Україні «керівництво художніх інститутів не забезпечило боротьби з проявами формалістичних тенденцій, які ще існують в частині професорсько-викладацького складу інституту та не зуміло покласти в основу навчально-методичної роботи послідовно реалістичний метод» [4, 273].

Після смерті Йосифа Сталіна в культурно-політичному розвитку СРСР настала непередбачувана ще десятиріччя тому доба. Услід за «розвінчанням» на ХХ З'їзді КПРС (1956) культу Сталіна в країні намітилося певне пом'якшення режиму, яке увійшло до історії під назвою «хрущовської відлиги». Відчутні на перших порах зміни в міжнародних стосунках та суспільно-політичному житті викликали в радянській інтелігентції надію на відродження відкинутих владною рукою «від імені пролетаріату» культурних цінностей (зокрема й у сфері образотворчого мистецтва). Однак негативна оцінка Микитою Хрущовим ретроспективної виставки радянського мистецтва (Манеж, 1962), широко рекламовані його зустрічі з діячами культури та мистецтва [див. зокрема: 3], на яких роздратовано картав «відступи від соціалістичного реалізму» та «прояви формалізму й абстракціонізму», навіювала художникам почуття відчаю. Спроби лібералізації мистецтва відкидалися і вважалися занадто радикальними. Відтоді, набирає обертів компанія проти т. зв. формалізму [див. наприклад: 6], що створювало умови для формування опозиції.

«Хрущовська відлига» не виправдала сподівань, оскільки командно-адміністративна система, керівники якої претендували на незаперечність суджень, залишилась не подоланою. Ідеологічна платформа партії опиралася на сталі доміанти. Час правління Леоніда Брежнєва був «застійним» не лише в політичній галузі, а й у художньому житті загалом і художній освіті зокрема. Партійна цензура, звужуючи межі розуміння завдань мистецтва, залишала за мистецтвом лише функцію обслуговування інтересів партії та радянського суспільства, на що й були спрямовані програми всіх навчальних закладів країни. Послугуючись широковживаним висловом відомого філософа: *той, хто не був революціонером в молодості – мерзотник, а хто не став консерватором в зрілому віці – бовдур*. Дехто з талановитої молоді того часу декларативно «відповідав» на політичні гасла, вписуючись таким чином у заявлений канон радянської культури, але було й багато тих, хто тягнувся до недозволеного, а тому невідомого, прагнучи ознайомитися з тими галузями художньої творчості, які, м'яко кажучи, не заохочувались у рамках існуючої культурної ситуації.

Безперечно, ці факти не могли не позначитися на художній освіті. Навіть незначне послаблення тиску на мистецьку царину спровокувало появу відмінних від офіційних методик виховання творчої молоді. Загальновідомо, що навколо окремих митців-педагогів (Романа Сельського, Карла Звіринського, Адальберта Ерделі, Бориса Косарева та ін.) гуртувалася студентська молодь, бажаючи отримати від них те, чого не давала стандартна художня освіта. Однією з таких методик користувався Віталій Іванович Ленчин у художній студії при Будинку архітекторів.

У Харкові, де 60–70-ті рр. XX століття пройшли під «опікою» майже беззмінного правління Спілки художників. Отож «сфера образотворчого мистецтва виявляла очевидні ознаки застою» [5,10], зберігаючи вірність випробуваним соцреалістичним позиціям, які стали панівними й у межах художньої освіти. Реорганізація Харківського художнього інституту в художньо-промисловий, здійснена цілком у дусі суспільно-культурних потреб того часу, з одного боку зруйнувала систему підготовки художників станкового профілю (майстерні портретно-жанрового станкового живопису, історико-батальної та театральної сценографії, монументального живопису були закриті; у 1967 р. відбувся останній випуск дипломників із зазначених спеціальностей), а з іншого – посилила художню складову підготовки фахівців художньо-промислового профілю. Відтоді фактична підготовка художників-живописців здійснювалася в майстерні монументально-декоративного розпису при кафедрі «Інтер'єр та обладнання», де готували спеціалістів з «декоративного мистецтва», які фактично «мали знання, вміння і майстерність художника монументально-декоративного розпису» [1,104]. Студентів навчали провідні представники регіональної художньої школи Євген Єгоров, Борис Колесник, Олексій Пронін, Георгій Бондаренко, Борис Косарев та ін.

Віталій Іванович Ленчин (народився у 1940 році в Харкові) – графік, художник монументально-декоративного мистецтва, вихованець Харківського державного художнього училища (1960) та Харківського художнього інституту (1966) був представником передостаннього випуску станковистів вже реформованого Харківського Художнього Промислового Інституту. Будучи учнем знаного Георгія Бондаренка (вихованця ленінградської школи, учня Кузьми Петрова-Водкіна), він уже під час навчання в інституті відчув дух «відлиги» і виявив себе не лише як учень радянської художньої школи. Нерідко пошуки розходилися з настановами професорів, дещо він брав від художньої мови зарубіжних митців, спрямованої на здобутки модернізму. Внаслідок цього його дипломна робота, експонована на Польському Бієнале графіки, отримала визнання високоповажного закордонного журі. Отож попри розходження художньої мови Віталія Ленчина з загальноприйнятим партійним мистецтвом, у 1970 році його було прийнято до Спілки Художників.

Відразу після закінчення інституту Віталій Ленчин став відомим митцем, твори якого публікували різні художні журнали. Відчуваючи в собі сили і натхнення виховувати нове покоління художників, він розпочинає роботу як викладач художньої студії при Будинку архітекторів. Студія, котра практично на десятиріччя стала в Харкові своєрідним оплотом модернізму й осередком неприйняття «партійного

реалізму», що узурпував право представляти мистецтво, визначаючи шляхи його розвитку, стала гарною школою для багатьох молодих харків'ян. Віталій Ленчин викладав доволі категорично і спрямовано дистанціювався від представників «правого крила» Спілки*. У студії царила атмосфера дужого авторитету керівника, який без будь-яких застережень вважався носієм абсолютної істини. Той із учнів, хто не сприймав настанов учителя-«проповідника», довго в студії не затримувався. Декого, передбачливо оберегаючи від негараздів у майбутній мистецькій кар'єрі, забирали батьки. На межі 1960-х–1970-х рр. вихованцями студії стали творчо налаштовані молоді тоді Валерій Дишлов, Володимир Погорелов, Віктор Сидоренко, Володимир Стариков, та багато інших, що ждали прилучитися до справжнього мистецтва. З часом вони виростили в художників, для яких уроки студії не пройшли даром, розширивши кругозір і коло творчих інтересів. Дехто з них продовжив художню систему вчителя, а іншим стали в нагоді лише окремі набутки, які вони використовували в своїй творчості. Але кожен, хто потрапляв до цієї атмосфери, ставав по-іншому думати, ширше бачити мистецький світ.

Коло художників, на яких орієнтувалася робота студійців, охоплювало імена великих «формалістів», як то Жорж Брак, Анрі Дерен, Василь Кандинський, Фернан Леже, Анрі Матіс, Пабло Пікасо, Поль Сезан, Павло Філонов з його теорією аналітичного мистецтва, художників оточення «Бубнового валету», тобто ті постаті, до яких, (користуючись написаними нам ще у 1947 р.) за словами ректора Софійської Академії мистецтв Крума Кюлявкова, «радянські художники, користуючись надійним компасом Центрального Комітету Комуністичної партії, повернулися спиною» як до збочення, поіменованого модернізмом, «та, завдячуючи здоровій марксистсько-ленінській критиці, нанесли ... руйнівний удар» [2,37]. Поряд із визначальними впливами перелічених митців незаперечним був авторитет «старих майстрів» – від геніїв Ренесансу, через Рембрандта і Жана Батіста Сімеона Шардена, до Оноре Дом'є та ін., а також доробок народних майстрів: від польських розписів на склі до Анрі Руссо, Пиросмані та Марії Приймаченко. Така творча орієнтація учнів на категорично відмінний від реалій радянської освіти напрям підтримувано керівником студії і завдяки літературі, що з легкої руки Віталія Ленчина поширювалася між студійцями. Майбутні художники з захопленням читали у передрукованих на машинці «самвидатівських» зшитках «Реалізм без берегів» Роже Гароді, «Від Моне до Лотрека» Ліонелло Вентурі, «Проблема форми в образотворчому мистецтві» Адольфа Гільдебрандта, «Про духовне в мистецтві» Василя Кандинського, «Простір Евкліда» Кузьми Петрова-Водкіна, «Про композицію» Володимира Фаворського, знайомились із теоретичними розробками Ейзенштейна і т. ін.

У педагогіці Віталія Ленчина були власні правила, яким він ніколи не зраджував. Малюнок він вважав основою образотворчої грамоти, а тому пояснення її азів починав саме з рисунка, специфіку якого розумів як

* З часом таке наполегливе настоювання на своїй позиції негативно позначилося на творчій кар'єрі самого вчителя.

вільний плин олівця папером. Усі, незалежно від досвіду малювання, виконували ті самі завдання: куб чи шар, натюрморт або навіть оголену натуру. Елементи – вертикальна, горизонтальна, діагональна лінії, крива і точка – виступали основою ритміки. Текстуру рисування складали об'єми, плоскості (трикутник, квадрат, круг) та їх зіткнення між собою. За допомогою простих геометричних об'ємів – кулі, куба, циліндра, конуса – на папері моделювався весь макрокосм, який створювався площинами та їх комбінаціями.

Віталій Ленчин завжди наголошував, що світ слід зображати не за допомогою перспективи (лінійної чи повітряної). Він акцентував на умовності побудови, де простір народжувався через співвіднесення площин, ритмів, форм, а також чорного, сірого й білого тонів, їх чергування й опору. Кожний образ мав бути прочитаним як структура, простір-структура, тобто форма вважалася первинна, а тема-сюжет – вторинні. У рішенні будь-якого завдання схвалювалися лапідарність, емність, простота. Він полюбляв невтомно нагадувати учням про принцип «міні-максі» – *мінімум засобів, максимум виразності*, що його мовою означало *краще менше, але краще*. Основою тональної побудови були чорне і біле. Для активізації цього постулату виконувалися завдання з рисування з натури чорною тушшю на білому папері. Потім завдання ускладнювалося – вводився третій тон. Тональне вирішення усього аркушу мало тяжіти до чорного, сірого чи білого. Багато уваги приділялося ритміці, контрасту, нюансу, співставленню. Модулі також розбивалися на три сфери: великий, середній та малий.

У живопису, заняття з якого зазвичай відбувалися в суботу чи неділю, увагу концентровано на оптичному розкладенні кольорів (червоного, жовтого, синього) та на їх оптичному співвідношенні. Живопис для Віталія Ленчина, як і для великих Жоржа Сьори Поля Синьяка й Поля Сезанна, на здобутки яких орієнтував своїх підопічних, був недосяжною, незвіданою таїною. Усі відвідувачі студії писали (переважно аквареллю) одну постановку. Першими постановками були білий куб з денним та штучним світлом, після чого завдання ускладнювалося – до групи простих геометричних форм, оточених кольоровими плоскостями й т.ін. Манера письма, згідно з настановами вчителя, мала бути близькою до пуантилістів. Учні Віталія Ленчина аналізували форму кольором за допомогою співвідношення намальованих кольорових кружечків. Як бачимо, педагогічні принципи Віталія Ленчина багато в чому розходилися з прийнятими на той час в офіційній художній освіті, тобто він пропонував учням альтернативну до пануючої систему художніх принципів.

Віталій Ленчин прагнув навчити, налаштувати студійців на суб'єктивне сприйняття фактів мистецтва крізь призму професійних завдань. У студії займалися представники різних вікових груп; панувала атмосфера доброзичливості й дух творчого пошуку, що, безумовно, впливало на становлення художньої мови митців, які починали професійний шлях з відвідування студії Віталія Івановича, де чи не вперше знайомилися з розмаїттям і дещо відмінними від офіційної радянської художньої педагогіки аспектами багатогранного мистецтва.

Література

1. Биков Є., Пронін О., Хмельницький О. Створення та становлення школи монументально-декоративного розпису // 75 років вищої художньої школи Харкова (1921 - 1996). – Х.: ХХПІ, 1996. – С. 104.
2. Бретон А. Почему от нас скрывают современную русскую живопись? // Творчество. – 1992. – С. 37.
3. Встреча Н.С.Хрущева с деятелями литературы и искусства (17 декабря 1962 г.) // http://www.proza.com.ua/culture/xrushev_i_iskusstvo.shtml
4. Сессии Академии художеств СССР. Первая и вторая сессии: Доклады, прения и постановления. – М.: АХ, 1949. – С 168.
5. Сидоренко В. Культурологічні аспекти художньо-стильовії еволюції візуального мистецтва України // Автореф. дис...канд. мист.: 17.00.01/ХДАК. – Х., 2004. – с.10
6. Хрушов Н. Выступление ... // <http://kritika.nm.ru/texts/xrush.html>
7. Шмагало Р. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ століття. – Львів: Українські технології, 2005. – С. 153.

Pogorelov V., Marchaychuk N. The art-studio of V.I. Lenchin – centre of art education in the Kharkiv (the end of the 60 – beginning the 70 XX century.) Article study job of Vitaliy Lenchin's art-studio. It was functioned in the Kharkiv as elementary art-school.

Key words: art education, art education in the Kharkiv, pedagogical principles.

УДК 726. 825 (477)
ББК 85. 125. 7 (4 Укр.)

Лідія Хом'як

КОМПОЗИЦІЙНІ СТРУКТУРИ КАМ'ЯНИХ НАДМОГИЛЬНИХ ХРЕСТІВ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано композиційні особливості українських христів-надгробків ХІХ – першої половини ХХ століття. Простежено історичне походження, ареали поширення, з'ясовано семантичний аспект кількох архаїчних композиційних схем, типових для меморіальної різби в Україні.

Ключові слова: хрест, меморіальна різба, композиційна структура, архетип, традиція.

Упродовж тисячолітньої історії християнства в Україні провідною формою надгробка на вітчизняних теренах виступав хрест, хоча й був, за висловом Костянтина Широцького, «дуже змінений у своїм історичнім розвитку та причепурений відповідно естетичному народньому смакови» [11, 11]. За цей час витворилося чимало композиційних варіантів меморіального хреста, які залежали від його осьових доміант, силуету, порядку розташування зображених мотивів, характеру зв'язків між компонентами та цілим. Прикметно, що саме серед надмогильних христів спостерігаємо найбільшу кількість художньо-структурних модифікацій.

У нашій статті розглянуто кілька найосновніших різновидів цвинтарного хреста в Україні, аби з'ясувати їх онтологічне підґрунтя. До уваги взято насамперед, типологічний пласт пам'яток, датованих ХІХ – першою половиною ХХ ст., які вирізняються архаїчними формами конструкцій та графічних знаків на поверхні.

Ранньохристиянські надгробки із кримських територій засвідчують, що форма чотирикінцевого рівнораменного хреста з розширеними кінцями є одним із найдавніших зразків надмогильного хреста в Україні. Структура такого хреста, відомого під назвами «корсунський» або «лапчатий хрест», попри деякі видозміни, розповсюджена в багатьох регіонах України в ХVІІ–ХVІІІ ст. у зв'язку зі звичаєм запорізьких козаків увіковічувати пам'ять покійних побратимів саме такими хрестами (звідси ще одна його назва – «козацький» хрест). За припущеннями одного із дослідників кам'яної меморіальної різби Півдня України Ігоря Сапожнікова, саме козакам належить ініціатива відродження давньоруської традиції зведення над похованнями кам'яних христів [7, 99]. Культивований у козацькому культурному середовищі спосіб відзначення могил поширився передовсім на південні райони Поділля, де зафіксовано багато христів згаданої структури, які не завжди мають на своїй поверхні хрестографію, тоді як прикметою надгробків запорізького козацтва, за описом кошового отамана Петра Калнишевського, вважалися ритовані зображення хреста на лицьовому боці в супроводі написів-монограм «ІНЦІ» та «ІС ХР» і Адамової голови у нижній частині [7, 104].

Завдяки військовим походам армії Богдана Хмельницького козацький хрест набув поширення в Галичині, на північному Поділлі та на

Волині. Багато «козацьких» христів, однак пізнішого датування, виявлено у 1930-х рр. на цвинтарях в околицях Луцька, зустрічаються вони й на Покутті, на Буковині, на межі галицького Опілля і подільських теренів. Ймовірно, що їхніми прототипами стали хрести, які височать над козацькими могилами в Берестечку, Дубно чи Кременці.

Найпоширеніший у ранньому Середньовіччі прямий чотирикінцевий хрест набуває в V ст., внаслідок подовження стовбура і зміщення середохрестя в горішню частину, видовжених пропорцій, утворюючи т.зв. «латинський» хрест. Саме така структура лежить в основі одного із найдавніших, збережених, в Україні надгробків – кам'яного хреста у с. Зимне неподалік м. Володимира-Волинського, що, на думку багатьох його дослідників (Івана Шляпкіна, Костя Широцького, Дмитра Щербаківського, Олександра Цинкаловського, Миколи Моздира), встановлений над похованням Кліма Христинича, дружинника Данила Галицького. Хрест вирізняється чіткою чотирикінцевою конструкцією, високим стояком і монументальними (близько 2 м) розмірами.

На переконання Дмитра Щербаківського, розміри хреста у селі Зимне не є винятковими: в Україні впродовж століть виготовляли немало витесаних із цільного каменя христів, які відзначалися висотою вертикального бруса [12, 23], при чому контури рамен набували різних конфігурацій.

Значна частина надмогильних христів в Україні втілює в своїй композиційній будові, або в деталях декоративного оздоблення деревовидний мотив. У деяких пам'ятках пізнього походження розпізнаємо спроби зобразити дуб, (імітація в кам'яному різьбленні дубового листа, жолудів, фактури кори, сучків та зрізів), натомість давні меморіальні хрести зазначеної групи втілювали образ ідеального, Світового Дерева, що прочитується в їх флороморфному силуеті та в закінченнях рамен дволистої або трилитої форми.

У деяких із них акцентовано мотив «крони», – через зміщення вгору поперечки і значного розширення листковидних виступів, які при щільному змиканні творять ажурну площину м'яко-хвилястих контурів, схожу на стилізоване верхів'яття дерева. Серед пам'яток згаданого різновиду найдавнішими вважають хрест із м. Підгайці, замальований свого часу Михайлом Драганом і датований ХVІІ ст., надмогильні хрести у Могилеві-Подільському на Вінниччині [12, 46], монументальний кам'яний хрест 1826р. із с. Шоломія Львівської обл. Кам'яні хрести-надгробки ХVІІІ–ХІХ ст. із лапідарно потрактованою «кровою» здебільшого зустрічаються в південних регіонах України.

Найяскравішим вираженням ідеї «хреста-дерева» можна вважати профільовані хрести деревовидних форм із підкарпатських сіл на Коломийщині та Печеніжинщині, які, хоч і датуються кінцем ХІХ ст., все ж постають як реліктові знаки глибокої давнини [3, табл. 10, 12]. Аналогічні до них пам'ятки, виконані в камені, трапляються в околицях Могилева-Подільського і Хотина, а також на Поліссі; розмаїття дендроморфних конфігурацій простежено серед цвинтарних христів Терехівлянського та Бучацького районів Тернопільщини, і в сусідніх з ними придністровських селах Тлумацького та Городенківського районів.

Художня структура «хреста-дерева», або розквітлого хреста семантично містка і багаторівнева. Вона утворена внаслідок християнських і язичницьких культурно-релігійних напластувань: богословської ідеї Животворящего Хреста, народно-апокрифічних легенд про Хресне дерево, слов'янського культу рослинності, космологічної схеми Світового Дерева, зокрема такого її варіанту, як Дерево Життя.

Хрест, як відомо, виступає одним із еквівалентів міфопоетичного образу Світового Дерева, максимально наближаючись за своїми структурними особливостями до його архетипної матриці, на відміну від інших її інваріантів, як, наприклад, Гори, Драбини, Триумфальної Арки, Дороги і т.ін. [9, 181]. Ця подібність виражена і в народних назвах хрестів, у яких фіксується рослинний мотив («трилистий», «пнистий», «шишкуватий», «лілейний», «конюшиноподібний»), а також у деяких термінах на позначення конструктивних компонентів хреста: нижня частина – «корінь», вертикальна вісь – «стовбур» або «пень» [3, 6].

Композиційне збагачення художнього тексту хреста рослинними мотивами веде свою історію від ранньовізантійських хрестів-релікваріїв або ж хрестографем на зовнішньому боці різьблених із слонової кістки триптихів, позначених надміром рослинної орнаментики. Розквітлі хрести входили в систему декору саркофага Ярослава Мудрого, ними прикрашено капітелі колон у храмових інтер'єрах Константинополя, Солуні, середньовічного Херсонеса, Києва.

Надання форми розквітлого хреста надгробним пам'ятникам ґрунтується передусім на богословській сотеричній ідеї: Христос помер на хресті, щоб дарувати людям втрачене через первородний гріх райське дерево життя; поборовши смерть, Ісус перетворив хрест, зняв смертної кари, на дерево безсмертя – Хрест Животворящий. При цьому не слід залишати поза увагою й апокрифічні перекази про «триблаженне» Адамово дерево і створений на їх основі цикл народних легенд, згідно з якими походження Голгофського хреста пов'язано з деревом, що проросло на могилі Адама у вигляді трьох пагонів [1, 116–128].

Характерно, що в народній меморіальній різьбі окремих регіонів, майстри-пам'ятникарі ХІХ ст. дотримувалися звичаю, відповідно до фольклорних текстів про Хресне дерево, різьбити хрести лише в дереві, навіть у тих місцевостях, де камінь був доступним природним матеріалом; помітною була також традиція виготовляти хрест із цільного шматка деревини й уникати складаних конструкцій [11, 24].

Світоглядний аспект надмогильного хреста в образі Дерева Життя детерміновано й глибоко шанобливим ставленням українців до рослинного світу як до середовища душ предків-небіжчиків. Усна народна творчість, зокрема той її пласт, який має стосунок до поховального культу, засвідчує невід'ємний зв'язок у традиційній уяві могили з деревами, кущами та зелом. Роль рослини на місці поховання, згідно з фольклорними джерелами, – це роль медіума, через якого здійснюється зв'язок зі світом потойбіччя. Дерево – носій характеристик покійної особи або ж світовпорядний елемент на місці смерті, прощання, лежання вбитого, вічного спочинку, що й відображено в текстах народних балад і пісень.

Доволі архаїчна і, безумовно, семантично містка структурна константа проглядається в формах надмогильних хрестів, розповсюджених у кількох регіонах України, однак найбільше зосереджених в Івано-Франківській, Чернівецькій, Вінницькій, Хмельницькій областях та на півдні Тернопільщини. Йдеться про хрести, датовані переважно кінцем ХІХ – початком ХХ ст., прикметні трилопатеvim завершенням кінців у поєднанні із розетковими мотивами. Розетки здебільшого шестипелюсткові, проте трапляються знаки у вигляді хреста в колі, кількох концентричних кіл, багатопроменевої форми, рельєфних кулястих випуклостей. Яскравим прикладом зазначеного композиційно-мотивного варіанту є унікальна група вирізаних із цільних дошок надмогильних пам'ятників із підкарпатських околиць, структура яких скомбінована скупченням солярних розеток, що утворюють на вершині хреста і на бічних його розгалуженнях тридискові виступи [3, табл.8].

Конфігурація, яка об'єднує в собі конструктивну схему арки-тридужжя, із акцентованим серединним компонентом, та солярні знаки на її поверхні піддавалися семантичному аналізу в наукових працях попередників структурної школи 1920–1930-х рр. (Миколи Марра, Ольги Фрейденберг) і була витлумачена як образ ранкового неба й сонячного виходу, пластичне втілення символічної ідеї триумфального руху сонячного бога, який, поетапно долаючи хаос і небуття, досягає небесного зеніту, щоб знову відійти у морок-безодню [10, 42–43]. Водночас спорудження трилопатевої триумфальної арки в місцях контактування із потойбіччям гарантувало відвернення небезпеки та порятунку від смерті. Чи не тому функціональний аспект композиційно-мотивної схеми вивченого тридужжя актуалізувався насамперед у меморіальних спорудах. Як аналогію до них варто навести зразки надгробних пам'ятників з південно-східних територій Словаччини, що постають кам'яними вертикальними стелами з завершенням у вигляді трьох дугоподібних виступів. Архітектурні деталі, що їх декорують (колонки, арочки), сприяють більш чіткому вираженню образу триаркової брами, аніж контури українських трилистих хрестів [16, 17–19].

Мотив тридужжя з увиразненою серединною частиною непоодиноким у сакральному мистецтві українців. Його слід вважати домінантною конструктивною схемою національного храмового будівництва, вираженою в триверхості українських церков т.зв. «бойківського» типу, найбільш розповсюджених на вітчизняних теренах: аналогічна структурна формула покладена в основу композиційної будови свічників-трійць, декоративних народних розписів з мотивом «вазон». Також вона визначає зовнішній контур царських воріт українських іконостасів.

Як бачимо, художня структура у вигляді тридужжя демонструє себе з неабиякою послідовністю, достатньою, щоби констатувати її засадничо-архетипний характер для української формотворчої традиції. Цей мотив виступає також у якості культурної парадигми всього карпато-балканського ареалу, а тому локалізуванню надмогильних хрестів із трилопатеvim кінцями і солярними знаками спостерігаємо передусім у зоні українсько-молдавсько-румунського пограниччя – на Покутті,

надністриянському Поділлі та на Північній Буковині, де хрест із розетками на круглих виступах є найбільш поширеним. Польові обстеження довели, що центром виготовлення таких надгробків і понині є каменярський осередок у північнобуковинському селі Василів, де збереглася традиція різьбити солярні знаки навіть на кам'яних стовпах воріт. Доречно згадати, що саме на вказаних теренах зосереджено найбільше мурованих триконхових храмів, планувальні схеми яких нагадують проаналізовані хрести. Ці храми, на думку отця Володимира Яреми, сформувалися внаслідок архітектурних впливів з Македонії, через Сербію, Волощину і Молдову [15, 67].

При з'ясуванні світоглядного підґрунтя, яке зумовило утвердження проаналізованої художньої схеми, не уникнути посилань на рядки з «Рігведи», знаменитого твору індоаріїв, у яких оспівано динаміку космічного руху бога сонця та окреслено шлях його сакрального пересування небом у вигляді трьох аркових дуг [6, 183]. Саме в аспекті солярного культу розглянуто надмогильні хрести, в структурі яких прочитується мотив кола або дископодібна форма, у статті Миколи Моздира «Архаїчні знаки» [4, 20–23].

Меморіальні зразки, композиційна структура яких містить хрест у поєднанні з колом, визнано аналогами ранньовізантійських купольних храмів, оскільки саме такого типу пам'ятки успадкували значення попередньої символіко-космологічної системи, що яскраво виявила себе в споруді Софії Константинопольської, планова схема якої – вписаний у коло хрест – постала як знак єднання неба і земної стихії, вираженої у хрещатій формі. До таких, за висловом Г.Вагнера, «хрестів-мікровсесвітів» належать, насамперед, новгородські поклінні хрести XIV ст.: Боровичський, Людогочинський та Алексеевський [2, 108–143]. З-поміж давніх українських надгробків виразним колом на середохресті відзначається один із хрестів, встановлений, за переказами, над похованням Богдана Хмельницького біля церкви в Суботові, що його зафіксував на малюнку Тарас Шевченко.

Надмогильні хрести пізнього походження, які належать до хрестово-дискової структури, найчастіше зустрічаються на теренах Покуття. У кожному з таких надгробків, особливо тих, що вирізняються монументальними пропорціями, проступає один із первісних функційних аспектів хреста як просторового орієнтира, об'єкта, котрий розмежовує довкілля, маркує сакральні зони, що особливо актуально для т.зв. «порогових ситуацій», якими характеризується насамперед поховальний обряд.

Привертають увагу ті взірці меморіальних хрестів, у яких коловидний компонент не накладається на хрещату форму, а слугує цокольною частиною надгробка. Мова про хрести, вмонтовані у кам'яну основу, що має вигляд вертикально встановленої дискової плити (нерідко хрест може бути витесаним разом з нею) або масивного круга на поверхні могильного насипу. Микола Моздир зафіксував два монументальні хрести, які здіймаються над круглими кам'яними плитами, схожими на велетенські жорнові камені в околицях с. Лядова, неподалік Могилева-Подільського [4, 22]. Такого ж характеру надгробки трапляються на кладовищах Покуття та південно-східних районів Поділля.

Сутність композиційної структури – хрест над кругом – можна інтерпретувати в світлі богословсько-філософської ідеї «Софії – Премудрості Божої», зазнала поширення з прийняттям християнства на теренах Русі-України. Згідно з нею, біблійний образ Премудрості, виведений у восьмому та дев'ятому розділах Притч Соломонових і поданий як деміургічна вертикаль на крузі, втілює волю Творця – будівничого, котрий зводить дім – відмежований від Хаосу і освячений Логосом простір («... відвіку була я встановлена, від початку..., коли круга вставляв на поверхні безодні..., коли ставив основи землі...» (Пр. 8; 27-31).

За твердженням дослідника космологічних матриць Мірче Еліаде, у релігійних суспільствах існує потреба в міфічних прецедентах Центру і Початку, вираженням яких виступає згадана структурна схема [14, 38-45].

Широкого розповсюдження у вітчизняному меморіальному будівництві набув семикінцевий хрест, структура якого утворена трьома горизонтальними перекладинами, із яких верхня не перехрещується, а лише дотикається під прямим кутом до вертикального бруса, формуючи таким чином композиційне утворення із завершенням у вигляді хреста-триконецника, який може виступати й самодостатньою художньою структурою. Основна його особливість – відсутність виступу горішнього кінця, оскільки горизонтальна поперечка є завершальною його лінією (звідси походить його давня українська назва «твердо-хрест»).

У давнину семикінцевий хрест виступав однією із найпоширеніших форм надгробка в придністриянських селах Вінниччини, південної Тернопільщини, Покуття. Домінування хреста згаданої структури серед інших надгробних пам'ятників у минулих століттях зумовлене, ймовірно, народною пам'яттю про його первинний зміст, адже стародавнім народам хрест Т-подібної конфігурації видавався символом безсмертя, вічного порятунку, ключем до потойбічного життя, і навіть отці церкви тлумачили його як знак відкуплення [8, 14].

Хрест-семиконецник – один із найбільш вживаних мотивів в українській народній різьбі: його хрестографему можна бачити на хатніх сволоках, на скринях і розписному посуді; семиконечні хрести, нанесені жолобчатим контуром і покриті «ільчатим письмом», зображені на реліктових іконах-хрестах із Гуцульщини. Семикінцева композиція з прямою нижньою перекладиною характеризує більшу частину різьблених ручних хрестів XVII–XIX ст. із Галичини. Дослідниками українських старожитностей Костем Широцьким [11, 17] та Володимиром Щербаківським [13, 7] висловлено аргументовані висновки щодо семиконечника як національної форми хреста, його пріоритетності в народній творчості українців.

Таким чином кам'яні надгробні хрести з українських теренів містять у своїх структурах, попри їх локальні художньо-стильові особливості, спільні для багатьох слов'янських народів світоглядні та композиційні матриці, походження яких сягає нерідко праіндоевропейської спільноти. Окрім глибинної християнської символіки, у них закладено також архаїчні образи язичницької давнини, зокрема ті, які пов'язані з солярними та рослинними культурами.

Стародавні хрести в Україні вражають розмаїттям конфігурацій, багатокінцевих відкритих композицій, вони активно взаємодіють із

простором, що зумовлює, сказати б, живописність старих кладовищ нашої землі, їх неповторну гармонійну «вписаність» у ландшафт сільського довкілля.

Література

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування. – К.: Довіра, 1992. – 415с.
2. Вагнер Г. От символа к реальности. Развитие пластического образа в русском искусстве XIV–XV веков. – М.: Искусство, 1980. – 268 с.
3. Колцуняк Г. Народні хрести в Коломийщині. – Коломия, 1918. – 15 с.
4. Моздир М. Архаїчні знаки // Народна творчість та етнографія. – 1991. – №4. – С.20–23.
5. Моздир М. Українська народна сакральна пластика у контексті європейської професійної скульптури // Діалог культур: Україна у світовому контексті. Мистецтво і освіта: Зб. наук. праць / Упор. С. О. Черепанова. – Львів: Каменяр, 1998. – Вип. 3. – С. 422–427.
6. Ригведа: Избранные гимны/ Под ред. Елизаровой Т. Я. – М.: Наука, 1972. – 767 с.
7. Сапожников І. Кам'яні хрести Степової України (XVIII – перша половина XIX ст.) / Інститут Археології НАН України; Буго-Дністровська експедиція. – Одеса: Чорномор'я, 1997. – 165 с.
8. Топоров В. Крест // Мифы народов мира: в 2 т. – М. Советская Энциклопедия, 1982. – Т. 2. – С. 12–14.
9. Топоров В. «Світове дерево»: універсальний образ міфопоетичної свідомості // Всесвіт. – 1977. – № 6. – С. 176–193.
10. Фрейденберг О. Семантика архитектуры вертепного театра // Декоративное искусство СССР. – 1978. – № 2. – С. 41–44.
11. Широцький К. Надгробні хрести на Україні // Записки Наукового Товариства імені Т.Шевченка. – Львів: Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка, 1908. – Т. 82. – Кн. 2. – С. 10–29.
12. Щербаківський Д. Українське мистецтво: В 2 т. – Київ; Прага: Український громадський видавничий фонд, 1926. – Т. 2. – 34 с.
13. Щербаківський В. Українська форма хреста // Західна Україна. – 1994. – № 25. – С.7.
14. Элиаде М. Космос и история: Избранные работы: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1987. – 311 с.
15. Ярема В. Українська християнська архітектура // Артанія. – 1995. – № 1. – С. 64–68.
16. Tkac S., Kallaj K. ... len kamen a drevo (slovenske ludove nahrobniiky). – Bratislava: Pallas, 1977. – 156 z.

Compositional peculiarities of Ukrainian graveside crosses of the XIX – the first half of the XX centuries are analyzed in the article. Historical origin and distribution areas are traced, semantic aspect of several archaic compositional schemes typical for memorial carving in Ukraine is clarified.

Key words: cross, memorial carving, compositional structure, archetype, tradition.

РЕЦЕНЗІЇ

Роман Піхманець, Наталія Пославська

МАГІЧНА СИЛА СЛОВОТВОРУ

У дитинстві, коли в людині з дивовижною легкістю виявляються найрізноманітніші таланти, він теж був сповнений всіляких поривів і бажань. Тим паче, що вдався в батька, який (хоч мав усього чотири класи) був майстром на всі руки і виконував будь-яку роботу. Не знаємо, як щодо інших професій, та про покликання поета, геолога, математика, журналіста задумувався зчаста. Але монополією на художнє слово заволодів ще раніше Степан Пушик, куми й друзі “перехопили” лаври акул пера й прикарпатських соловейків... Отож, за порадами Анатолія Зеленька, який щойно отримав науковий ступінь кандидата філологічних наук, і Василя Верещаки, тодішнього декана філологічного факультету Івано-Франківського педагогічного інституту ім.В.Стефаніка, подався в напрямі сухої й нудної для стороннього ока лінгвістики, де його чекали ще нудніші словотвірні гнізда, ланцюжки, парадигми і т. ін. Причому в досягненні цілі виявив неабияку наполегливість і впертість. Бо ж у ті часи викладачів із науковим ступенем було дуже мало, а науковій роботі майже не приділяли уваги, зосередившись на підготовці фахівців для загальноосвітніх шкіл. Приємні винятки, як, скажімо, зусилля сповненого ентузіазмом А. Зеленька хоча б частково зрушити застоюну атмосферу, траплялися зрідка, та саме вони викликали в юнакові потяг до мовознавства і визначили професійні орієнтири. Отож, старшокурсник Василь Грещук бере активну участь у роботі наукового гуртка з проблем мовознавства, виступає на наукових студентських конференціях в Івано-Франківську й Вінниці.

Після першої невдалої спроби вступу в аспірантуру при Інституті мовознавства ім. О. Потебні в Києві (як падати, то з доброго коня) він їде працювати в сільську школу на Рівненщині, що поблизу адміністративного кордону з Білоруссю. Наукових зацікавлень не полишає й там, хоча й пов'язані вони були здебільшого з проблемами методичного характеру: співіснування діалектизмів і літературної мови на уроках української мови. “Справжня” наука почалася, коли вступив в аспірантуру на кафедрі української мови Львівського університету. Той вступ був пов'язаний із певними колізіями, адже на календарі був 1973 рік, почався широкомасштабний наступ на українство, а вуйко Василя Васильовича загинув у підпіллі. Як би там не було, але виклик про зарахування в аспірантуру прийшов десь у грудні (а навчання мало розпочатися ще в жовтні). Зате відтоді прямував до мети впевнено й незворушно. А вона, тобто мета, цілком очевидна: створення наукової школи основоцентричної дериватології. Основи її закладено книгою “Український відприкметниковий словотвір” (1995), а утвердження триває й нині – безпосередньо професором Грещуком та його учнями й послідовниками (колективна монографія “Нариси з основоцентричної дериватології”,

2007). Зрештою, сам факт появи його прізвища в такому поважному виданні, як “Українська мова: Енциклопедія” (2008), свідчить про визнання наукових здобутків ювіляра.

З’ясувалося, що “суха й нудна” теорія словотвору має свої приваби й цікавості. Важлива не так наукова проблема сама собою, а спосіб її розв’язання. Це доводить, власне, наукова продукція Василя Грещука (понад 150 позицій) та його багатолітній досвід викладання в Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника. Безперечно, що навчальні курси, які читає професор Грещук, не з простих, та для спраглих знань вони відкривають невичерпні джерела наукових пошуків і самореалізації. Тому й багато охочих продовжувати розпочату ним справу. Під науковим керівництвом Василя Васильовича і в рідній йому ідеї захищено 13 кандидатських дисертацій, і багато хто з аспірантів зізнається, що вступав в університет із цікавості до красного письменства, та лекції й семінарські заняття з курсів дериватології й загального мовознавства спричинили зміну пріоритетів. Зрештою, сфера наукових зацікавлень Василя Васильовича не обмежується проблемами словотвору, – її органічно доповнюють питання лексикології, діалектології, семасіології, художньої мови, мовної ситуації в Галичині в ХІХ – ХХ ст. та ін. Нині очолюваний ним науковий колектив розпочав роботу над словником “Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові”.

Водночас професор Грещук очолює Інститут українознавства при Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника. За трохи більше ніж 10 років тут надруковано близько 40 монографічних досліджень, перевидано чимало книг призабутих авторів, зокрема унікальну монографію Ярослава Пастернака “Старий Галич”. Українознавча проблематика передбачає спільну працю представників різних наукових дисциплін, і роботу в Інституті організовано таким чином, щоб узгодити, синхронізувати їх зусилля. Цьому сприяє, зокрема, щорічник “Українознавчі студії”, а також видання збірників українознавчих матеріалів. Багато з них упорядкував і безпосередньо підготував до видання Василь Васильович.

Із Прикарпатським університетом доля звела В. Грещука в 1966 році, коли вступив на українське відділення філологічного факультету тодішнього педагогічного інституту. Тут він пройшов усі шаблі посадової “драбини”: асистент (1997), старший викладач (1980), доцент (1983), професор (1994); три роки працював деканом філологічного факультету (1985-1988). А нині від самих лише посад, звань і титулів можна заплутатись: доктор філологічних наук, професор, директор Інституту українознавства, завідувач кафедри української мови, заступник голови спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій у Прикарпатському університеті та член спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій у Львівському університеті імені Івана Франка, член експертної ради ДАК України з напрямку “Педагогічна освіта, культура, мистецтво”, голова редакційної ради Вісника Прикарпатського університету, головний редактор журналу “Українознавчі студії”, член редколегій багатьох інших вісників і журналів...

Василь Грещук щиро зізнається, що навряд би зумів досягти таких успіхів, якби доля не звела його свого часу з унікальною людиною й глибоко ерудованим вченим професором Іваном Коваликом, під науковим керівництвом якого захистив кандидатську дисертацію. Та безмірно важливішим було те, що той зацікавив його проблемами дериватології і навчив наукової етики. повагу і вдячність до вчителя професор Грещук зберіг на все життя. Завдяки його зусиллям на базі кафедри української мови та Інституту українознавства Прикарпатського університету спільно з Інститутом української мови НАН України створено Прикарпатський дериватологічний центр ім. І. Ковалика, який вивчає проблеми словотвору й координує діяльність наукових сил у цьому напрямі. До 95-ліття (2002) і 100-ліття (2007) професора Ковалика Центр організував і провів всеукраїнські наукові конференції, за матеріалами яких видано збірники наукових статей.

Своєю активною життєвою позицією, професійною етикою, поведінкою і формою спілкування з друзями, колегами й студентами Василь Грещук руйнує стереотипні уявлення про професора як про мало не припалого бібліотечним порохом анахорета, який за своїми науковими зацікавленнями нічого на світі не знає, а в очах оточення виглядає диваком і забудьком. На запитання, як вдається керувати переважно жіночим колективом кафедри, охоче ділиться досвідом: жінками слід не керувати – їх треба любити.

Вікторія Чобанюк

ДРАМАТУРГІЯ ДОЛІ

Виняткова доля людини – народитися для справи, яка дасть можливість скористатися своїми здібностями, повністю реалізувати власну особистість. “Граємо ту роль, на яку нас призначили”, – писав Г.Сковорода. Це може бути головна чи, на перший погляд, малопримітна роль, однак усе залежить від майстерності виконання. Хтось творить ілюзію гри, хтось намагається „обхідними шляхами” здобути визнання, хтось маніпулює глядачами, хтось ретельно „програє” десятки разів кожну репліку, щоб не розчарувати зал... Роль, що її з Божого благословення грає Степан Іванович Хороб, – цікава і складна, з кожним роком відсвічує новими яскравими гранями: журналіст, кандидат наук, завідувач кафедри, доктор, професор, директор Інституту. Ні, він не поспішав зробити кар’єру, досягти всіх земних благ, самоутвердитися, відкладаючи почуття й емоції на потім. Мабуть, тому кожен новий етап у цій життєвій грі давався нелегко, часом – із неймовірними труднощами. Довелось пройти складний шлях із задушливої атмосфери журналістської напівправди у сповнені радісного галасу аудиторії, де не сприймалась найменша фальш, і тільки справжнє мистецтво слова могло захопити студентів. Нелегким було оте ходіння „між двох світів”, але нестримне бажання займатись улюбленою справою, власне „грати свою роль” додавало сили й упевненості. Завдячую особисто Степану Івановичу тим, що була з-поміж тих зацікавлених студентів, завдячую тим, що багато років по тому він, уже завідувач кафедри, погодився стати моїм науковим керівником.

Згодом потрібно було переборювати консервативність радянського літературознавства, захищаючи кандидатську дисертацію у зрусифікованій Одесі. А потім – роки важкої праці над докторською (ба, не тому, що важко писалось!), виконуючи викладацьке навантаження й обов’язки завідувача кафедри української літератури. Власне С.І. Хороба можна назвати тричі доктором наук, бо захищав він своє ґрунтовне дисертаційне дослідження в Українському Вільному Університеті (Мюнхен) у 1997 році – „Українська модерна драматургія в європейському контексті: жанри, напрями, стилі”, у 1999 році – „Українська релігійна драма кінця ХІХ – початку ХХ століття: проблематика, жанрово-стильова своєрідність”, а також у Львівському національному університеті імені Івана Франка у 2002 році – „Українська драматургія кінця ХІХ – початку ХХ століття в системі модерністського художнього мислення”.

Як науковця С.І. Хороба визначає високий теоретичний рівень філологічного мислення, оригінальне бачення літературних явищ, поєднання точної наукової методології із захоплюючою легкістю викладу. Професор активно працює в спеціалізованих вчених радах із захисту кандидатських і докторських дисертацій. Сповнений задумів та ідей, постійно реалізовує себе у статтях, книжках. Це творча особистість, пошукова думка якого працює з особливою інтенсивністю. Монографії Степана Хороба стали, поза сумнівом, вагомим словом в українському літературознавстві. Він підготував 14 кандидатів наук, які продовжують і розвивають традиції свого наукового керівника.

Степан Іванович постійно поспішає, бо обіцяє написати рецензію, виступити з доповіддю, взяти участь у презентації... Його гостинно запрошують і радісно вітають на конференціях, що відбуваються не лише в Україні, але й у Німеччині, Польщі, Чехії, Канаді, Філадельфії (США). Власне мовою бібліографії говорять роки напруженої праці талановитого науковця.

Сьогодні робота на посаді директора Інституту філології та завідувача кафедри української літератури передбачає постійний неповторний пошук нових рішень, нове ставлення до наявних проблем, активний розвиток ініціативи. С.І. Хороб створює умови та ситуації, що максимально розвивають творчу активність викладачів, їх науковий потенціал. Завжди толерантно й ненав’язливо аргументує власну позицію, уміє створити атмосферу невимушеного, зацікавленого спілкування, сприятливу для літературознавчих дискусій, обговорень.

Це людина здорової народної моралі, яка живе у злагоді з довіллям, знає високий смисл сімейних стосунків і красу товариства. Степан Іванович має ще один талант – чудовий голос, тому щира українська пісня в його виконанні перетворює будь-яку дружню зустріч на свято. Сердечність, наче дарована Степанові Івановичу із запасом для всіх людей, що зустрічаються на шляху. Вектор життєвої сили направлений на активне спілкування, на публічне дійство. Іноді здається, що він розпорошує свою духовну енергію, понад міру емоційно сприймає навіть незначні, здавалось би, ситуації. Однак Степан Іванович не може по-іншому, бо сам пише сценарій дарованої йому долею вистави.

60 років – це життєва висота, фініш і старт водночас. Аплодуємо стоячи талановитому майстру – невтомному науковцю і справжній людині. Живіть із Божою іскрою в душі, з довірою до людей і до світу, щоб творче натхнення не покидало Вас.

РЕЦЕНЗІЇ

Василь Грецул

ЛІНГВОКОГНІТОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ САКРАЛЬНОЇ СФЕРИ
(Скаб Марія. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації
сакральної сфери / Марія Скаб. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.)

Попри значну кількість наукових праць у ділянці концептуалізації різних онтологічних сфер, які появились в тому числі й в українському мовознавстві, безсумнівна актуальність монографії Марії Скаб зумовлена, з одного боку, суперечливістю підходів, неоднорідністю конкретних наукових методик і прийомів концептуального аналізу, різним трактуванням концепту як вузлової комплексної одиниці класифікації й інтерпретації матеріалу, а отже, необхідністю опрацювання свого бачення сутності концептуального аналізу, розробки своєї методики концепту, а з іншого боку, – донедавнім вилученням сакральної сфери з культурологічного дискурсу, тією роллю, яку вона відіграє в загальнонаціональній мовній картині світу, значенням когнітивного дослідження сакральної сфери як для лінгвістики, так і для логіки, теології, психології, філософії.

У своїй праці дослідниця поставила перед собою мету – виявити закономірності концептуалізації сакральної сфери шляхом скрупульозного аналізу структурування й функціонування семантичного простору одного з визначальних макроконцептів сакральної сфери – концепту “душа”.

Перед тим, як безпосередньо висвітлювати результати всебічного комплексного аналізу макроконцепту “душа” як одного з центральних компонентів сакральної концептосфери, авторка монографії детально зупиняється на вихідних теоретико-методологічних питаннях когнітивної лінгвістики, важливих із погляду прийнятого у праці підходу до концептуального аналізу сакральної сфери, зокрема на понятті концепту як комплексної одиниці інтерпретації, його семантичного простору, методиці концептуального аналізу, ключовому понятті сакрального тощо. Опираючись на напрацювання вітчизняних та зарубіжних учених у ділянці лінгвістичної когнітології та лінгвокультурології, Марія Скаб визначає концепт як ментальну одиницю, що відображає зміст результатів пізнання людиною дійсності і фіксує відомості про пізнаваний фрагмент світу, його властивості, місце в культурі народу та аксіологічний вимір. Введення концепту як основної одиниці інтерпретації матеріалу вимагало від авторки монографії розробки методики концептуального аналізу.

Основним, визначальним у ній став аналіз розгортання семантичного простору слова як засіб вияву динаміки концептуалізації окремих сфер дійсності в мові, опертий на формальні ознаки. При цьому семантичний простір слова інтерпретується як синтез його парадигматичних, синтагматичних та епідигматичних відношень. Така методика цілком прийнятна, вона зумовлена метою та завданнями дослідження і дає змогу уникнути суб'єктивізму висунутих наукових

положень, забезпечити аргументованість, і доказовість отриманих результатів, узагальнень і висновків.

Окреслений назвою монографії об'єкт дослідження та обмежені рамки монографії (хоч її обсяг понад 550 сторінок) поставили авторку перед дилемою: охопити аналізом усю сферу сакрального, і тоді дослідження неминуче втратило б у повноті, ґрунтовності й вичерпності характеристики закономірностей концептуалізації сакральної сфери або зосередитись на одному, але вузловому концепті сакрального континууму і через всебічне комплексне його дослідження простежити динаміку концептуалізації всієї сакральної сфери. Дослідниця обрала останній підхід до розв'язання проблеми, зосередившись на мегаконцепті *душа* як багатоплановій, поліфункціональній, ієрархічній структурі, в якому сконцентровані онтологічний, міфологічний, релігійний, духовний стратуми.

Для всебічного комплексного вивчення семантико-когнітивних процесів концептуалізації фрагмента сакральної сфери, яка стосується *душі*, Марія Скаб на великому конкретному матеріалі скрупульозно аналізує лексему *душа*, цього мовного репрезентанта концепту, шляхом детальної характеристики її парадигматичних, епідигматичних та синтагматичних відношень.

Виявлена в рецензованій праці динаміка семантичної структури лексеми *душа* у різних дискурсах – релігійному, фольклорному, власне мовному та художньому дала змогу чітко окреслити складну структуру макроконцепту *душа* та його зв'язки з іншими концептами сакральної (*дух*) і несакральної (*серце, психіка, людина, совість, присяга* та ін.) сфер. Специфіку й своєрідності внутрішнього структурування концепту *душа* органічно доповнюють результати вивчення дериваційного виміру семантичного простору імені концепту, який засвідчив словотвірний розвиток таких концептуальних компонентів сакральної і несакральної частин концепту, як “душа – безсмертна”, “душа – нематеріальна”, “душа – суть життя”, “душа – джерело психічних явищ”, “душа – частина людини”, “душа за своєю природою добра”, “душа – внутрішній психічний світ людини чи колективу”, “душа – сукупність рис, якостей, властивих певній особі”, “душа – людина як носій тих чи інших рис, якостей”, “душа – прекрасна людина”, “душа – людина”, “душа – заглибина в нижній передній частині шиї”. Важливими для когнітивного моделювання концептосфери *душа* послужили результати дослідження сакральних властивостей однойменної лексеми, оскільки вони засвідчили, з одного боку, всі основні структурні елементи концепту *душа*, встановлені в парадигматичному вимірі, а з іншого, – низку нових концептуальних ознак, що мають фреймову структуру, наприклад: “якщо людина живе праведно, то після смерті її душа іде в рай, де нею опікуються світлі сили; якщо ж людина веде неправедний спосіб життя, має численні гріхи, то після смерті її душа потрапляє в пекло, до темних сил” (с. 463). Лише синтагматичний вимір дав змогу виявити зв'язки концепту *душа* з такими концептами, як *гріх, бог, рай, пекло, спасіння, пам'ять*.

Лінгвокогнітологічний аспект вивчення фрагмента сакральної сфери зумовив аналіз позамовних чинників, які позначаються на розвитку

концепту *душа*. Він виявив суспільну детермінованість актуалізації фрагментів семантичного простору та виокремлення концептуальних ознак.

Як безсумнівне достоїнство виконаного дослідження хочеться відзначити також колосальний добротний конкретний матеріал, переважною своєю частиною вперше уведений у науковий обіг. Старанно зібраний, відповідним чином систематизований й науково інтерпретований, він крім того, що має самодостатню лінгвістичну, лінгвокогнітологічну і лінгвокультурологічну цінність, засвідчує високий ступінь обґрунтованості наукових положень, їх переконливість, достовірність.

Ще одним позитивом рецензованої роботи є послідовне врахування при характеристиці закономірностей концептуалізації сакральної сфери етнонаціональних, етнокультурних, етноментальних компонентів, їх ролі й місця в структурі концепту.

Таким чином, вперше в українському мовознавстві всебічно комплексно досліджено семантико-когнітивні процеси, ослвлені українцями в концептуалізації фрагмента сакральної сфери, який стосується *душі*. Оскільки в сучасній лінгвокогнітології чимало суперечностей, непослідовності, дискусійних, контроверсивних питань, в т. ч. й тих, які стосуються методики концептуального аналізу, дослідниці довелося обґрунтувати свій погляд на проблему, при цьому вона без огляду на наукові авторитети переконливо заперечує положення, не підкріплені конкретним мовним матеріалом, обстоюючи власну концепцію. Впадає в вічі також багатство тонких спостережень над особливостями мовної категоризації та концептуалізації концептосфери *душа*. Разом із іншими монографічними дослідженнями визначальних концептів сакральної сфери (пор. Петра Мацьківа “Концептосфера Бог в українському мовному просторі”) робота Марії Скаб закладає міцні підвалини наукового осмислення закономірностей концептуалізації всієї сакральної сфери.

Відзначаючи ґрунтовність аналізу концептосфери *душа* в українському мовному просторі, комплексний підхід до неї, важливість отриманих результатів, узагальнень і висновків, вкажемо й на ті положення, які викликають сумніви, сприймаються неоднозначно і спонукають до дискусії.

Не заперечуючи позитивного внеску когнітивістів у мовознавство, передовсім в семантику, зокрема і в функціональну, важко не погодитися і з тими ученими, які вважають, що лінгвістична когнітологія не створила ні нового предмета дослідження, ні нового методу дослідження, що й до когнітивістів чимало дослідників поєднували дані різних наук, а мовні категорії розглядалися на широкому культурологічному, соціологічному, психологічному тлі. Її слід розглядати як оригінальний, навіть конструктивний аспект, який дає змогу розв’язувати такі проблеми, які за інших підходів залишаються поза увагою лінгвістів, однак говорити про новий предмет дослідження, як і про новий метод у лінгвістиці немає, як на мене, достатніх підстав. Новий предмет, який приписують когнітивній лінгвістиці, виходить за межі власне лінгвістики.

Опрацьовуючи поняття семантичного простору, Марія Скаб цілком справедливо пов’язує його, поряд із іншими, із синтагматичним виміром слова, репрезентованим передовсім фразеологізмами, а також різного роду усталеними сполуками, які зафіксували найтипівші синтагматичні позиції слова. Аналіз вільних синтаксичних словосполучень із компонентом *душа*, які теж фіксують важливу інформацію, пов’язану із закономірностями концептуалізації сакральної сфери, грішить певною ескізністю і меншою мірою, ніж аналіз стійких словосполучень, зорієнтований на інформаційно-сміслові параметри.

Оскільки словотвірний вимір семантичного простору імені-концепту здійснено після того, як уже чітко окреслено лексико-семантичну структуру лексеми *душа*, варто було б більше звернути уваги на дериваційну спроможність різних лексико-семантичних варіантів твірного *душа*, адже словотворення здійснюється на базі певного значення, а не всієї ЛСС, до речі, розгляд фразеологізмів в роботі чітко прив’язано до окремих значень лексеми *душа*. Це дало б змогу встановити ядерні й периферійні компоненти в словотвірному розгортанні семантичного простору концепту *душа*.

Не впевнений, що значення лексеми *душа* “заглибина в нижній передній частині шиї” корелює з фразеологізмом “за душею нічого не мати”, “за душею ні шеляга”, хоч спеціальні словники фіксують саме такий зв’язок, тут потрібні додаткові дослідження.

Робота написана добротною літературною мовою. Із стилістичних огріхів відзначу хіба що вживання *понятійний* замість *поняттєвий*, *вирішення питання* замість *розв’язання питання*, *зміни*, *обумовлені потребами* замість *зумовлені*, *приналежний* замість *належний*.

Проте висловлені зауваження й побажання не можуть знизити загальної високої оцінки рецензованої праці. Теоретичні положення про закономірності концептуалізації сакральної сфери, висновки, яких дійшла дисертантка, – помітний унесок у розбудову когнітивної лінгвістики. Результати проведеного дослідження збагачують і поглиблюють сучасну лінгвістичну україністику в ділянці теоретичного осмислення української мовної картини світу, когнітивного моделювання сакральної сфери, опрацювання загальної теорії її концептуалізації. Водночас україністика поповнилася скрупульозною, ґрунтовною комплексною характеристикою одного з визначальних компонентів сакральної сфери – концепту *душа* в парадигматичному, епідигматичному та синтагматичному вимірах, не умоглядно змодельованого, а в кожному своєму вияві ретельно задокументованого в текстах української художньої, публіцистичної, наукової літератури та розмовного мовлення від найдавніших часів до сьгодні.

Олег Пилип'юк

ПАРАДИГМАТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ РАННЬОЇ ТВОРЧОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

*(Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма
ранньої творчості Пантелеймона Куліша. – Львів: Видавничий центр
ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 488 с.*

Вочевидь, що алгоритм розуміння назви будь-якого тексту, особливо дослідницького, передбачає два підходи: спершу – це начебто емблематичний індекс, запрошення до читання, а далі – спроба осмислити міру відповідності змісту текстового матеріалу його назві. З цього погляду дещо інтригуюче сприймається назва монографії „Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша” досвідченого літературознавця і фольклориста, завідувача кафедри української фольклористики імені академіка Філарета Колесси Львівського національного університету імені Івана Франка Василя Івашківа. Маю на увазі, що акцентоване тут слово „парадигма” на сторінках рецензованого дослідження не відзначається частим вживанням і термінологічною активністю, проте критерії парадигмальності як методологічної та аксіологічної основи дослідницьких експлікацій проявляють себе досить виразно і природньо вкладаються в параметри сучасного гуманітарного мислення. Якщо погодитися з міркуванням теоретика методологічних проблем наукового пізнання Марини Савостьянкової, що під терміном „парадигма” слід розуміти „відомі в науці факти, дисциплінарні і загальнонаукові картини світу, підходи, методи, стиль мислення, погоджені способи обґрунтування, аргументації та доведення, типи раціональності, існуючі уявлення про наукове і ненаукове, ідеали і норми наукового дослідження, авторитет наукових спільнот” (Савостьянова М. В. Аксиологический анализ парадигмальной науки или о роли ценностей в науке. Монография. – К.: Изд. ПАРАПАН, 2009 – С. 8), то потверджуємо, що перелічені чинники складають теоретико-методологічні та історико-літературні підвалини філологічного та фольклористичного аналізу Василем Івашківим текстів Пантелеймона Куліша.

І тут напрошується один неліричний відступ-спогад з недалекої історії української науки про літературу, позначений невсипущою діяльністю талановитого вченого Михайла Трохимовича Яценка щодо створення спільноти дослідників українського романтизму XIX сторіччя. У 80-х роках під його орудою молоді науковці Олена Охріменко, Євген Нахлік і Василь Івашків захистили знакові кандидатські дисертації. Українська літературологія збагатилася комплексними розвідками про романтичну поезію (Олена Охріменко), прозу (Євген Нахлік) і драматургію (Василь Івашків), які засвідчили про формування в стінах Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України цілісної наукової школи з далекосяжними амбіціями і перспективами, що підтверджує оприявлення і кулішезнавства як важливого і закономірного дослідницького дискурсу на літературознавчій мапі України. Євген Нахлік у підсумковому розділі „З Кулішем у майбутнє” фундаментальної 2-х

томової наукової монографії „Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель” пише: „Значення і заслуги Пантелеймона Куліша в розвитку української літератури, культури й національної ідеології полягають у тому, що він розбудував оригінальну настановчу концепцію духового розвитку нації, назнаменувавши його перспективний напрям, складовими якого є еволюційний поступ, культуротворчий, ненасильницький шлях боротьби за соціальний прогрес і національне визволення, власну державність, забезпечення національно-визвольного руху, у тому й майбутнього збройного, воєнного, високим рівнем культури, орієнтація на вічні гуманістичні цінності, загальнолюдську мораль, християнське братолюбство, вивіщення уселюдських і загальнонаціональних пріоритетів над класовими інтересами, органічне поєднання національної ідеї та вселюдських ідеалів, егалітарних та елітарних цінностей, освіченості природної та освіченості штучної, вікових народних звичаїв, традицій і моральних засад із науково-технічними здобутками цивілізації. Кулішевим дороговказом залишаються потреба гармонізації відношень суспільства і природи, правдиве пізнання вітчизняної історії, європеїзація з неодмінним збереженням національної самобутності, національна консолідація і соціальна згода, врахування інтересів усіх суспільних груп і професійних верств, неприйняття соціального та національного екстремізму, вбачання національного ідеалу в рівноправних і дружніх взаєминах із сусідніми та іншими народами” (Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Серія: „Літературознавчі студії”. – Вип. 11 / 12; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2007. – Т. 2. Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – С. 400 – 401). Вдаюся до розлогої ілюстрації, бо в ній закладено універсалізм думок про творчу особистість Куліша, які аж ніяк не „закривають тему”, а радше стимулюють дослідників до ґрунтовнішого вивчення окремих граней діяльності сучасника і спадкоємця Тараса Шевченка. Звідси вихід у світ наукової монографії Василя Івашківа про ранню творчість Куліша в проекції простеження становлення його мистецької індивідуальності сприймаємо як закономірне і поступове явище у сучасному кулішезнавстві.

Василь Івашків, обмірковуючи в площинах синхронії та діахронії історіографію заявленої проблеми, позначеною іменами вельми поважних і менш відомих літературознавців, вочевидь, услід за Сергієм Аверинцевим, міг би заявити: „Коли про предмет сказано багато, то не можна прагнути одночасно двох речей: сказати про нього все і не повторювати вже сказане” (Аверинцев С. Плутарх и античная биография: К вопросу о месте классика жанра в истории жанра // Аверинцев С. С. Образ античности. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – С. 225). Звісно, у загальних рисах літературна постать раннього Куліша мала належне висвітлення, тому Василь Івашків, не виключаючи повністю з власного розгляду вже достатньо апробованих в історико-літературних студіях проблем, резюмуючи чужі констатації, підкріплюючи їх бібліографічними покликаннями, окреслює своє розуміння тих аспектів спадщини молодого автора, що зримо вияскравлюють сутнісні риси становлення його творчої індивідуальності.

Оптимальним принципом досягнення поставлених завдань для вченого є розгляд ранньої творчості Куліша в системній єдності, а не як довільного набору різножанрових творів. Такий підхід реалізовано завдяки вмільому використанню прийомів комплексного аналізу, що ґрунтується на паралельному філологічному прочитанні літературних і нелітературних текстів як самого Пантелеймона Куліша, так і його сучасників і наступників. При цьому виразною прикметою рецензованої монографії, її епістемологічної повноти є дослідницькі інтенції Василя Івашківа, скеровані на всебічне осмислення лектури молодого письменника, що знайшла помітний відбиток у його ранніх текстах. Автор монографії, створивши панораму Куліша-ерудита, вводить читача в захоплюючу „літературознавчу гру”, коли окремі, на перший погляд нічим не прикметні, фрагменти творів „обрастають” цікавими літературними, історіософськими, теологічними, фольклорними нашаруваннями, що істотно збагачують рецептивний потенціал Кулішевих текстів.

Для прикладу звернемося до інтерпретації дослідником мотиву легенди про будівництво Лаврської дзвіниці, що вміщений у повісті „Огненный змей: Повесть из народных преданий” (1840). Спочатку Василь Івашків простежує текстуальне вирішення цього мотиву через візуальне зображення Києво-Печерської лаври, що „була завершальним пунктом його (головного персонажа повісті Івана Большака. – *О. П.*) знайомства зі святими місцями Київ” (С. 52) як сюжетно-композиційного стрижня і топологічної локалізації подієвих епізодів твору. Далі подано спостереження сучасника Куліша П. Лебединцева про естетичну довершеність Лаврської дзвіниці, а згодом екзегетичне вістря розмислів кулішезнавця торкається алюзій щодо „Києво-Печерського патерика” як джерела ідей та образів повісті. При цьому наведено влучні міркування відомого історика літератури Сергія Шевирьова (сучасника Куліша), професора Дмитра Абрамовича (перша половина ХХ сторіччя) і сучасного ученого-агіографа Юрія Ісиченка. Водночас прикметний і наступний фрагмент, що засвідчує характерні для монографії Василя Івашківа архіваріусні потуги: „У «Києво-Печерському патерику» загалом досить скупко сказано про будівництво Лаврської церкви (про цю будову наче мимохідь у своїй оповіді згадував і старий Чайка), про дзвіницю ж, здається, взагалі не йдеться – принаймні, у доступних мені виданнях «Патерика» я не знайшов відповідного сюжету” (С. 57–58). В інтерпретації сучасної дослідниці У. Базюк, акцентує увагу Василь Івашків, засвідчені фольклорні витoki легенди про будівництво Лаврської дзвіниці. Тому його припущення, що в цьому мотиві „Пантелеймон Куліш своєрідно контамінував декілька сюжетів «Патерика» та фольклорну легенду” (С. 58), сприймається читачем як науково обґрунтованим.

Подібними аналітичними мозаїками густо пересипаний текст рецензованої монографії, що складається з двох розділів: „Художня проза 1840–1846 років” і „Фольклористика, історіософія, публіцистика, літературна критика та мемуаристика 1840 – початку 1847 років”. У першому розділі розглянуто всю відому на цей час ранню художню прозу Пантелеймона Куліша, зокрема оповідання й повісті „воронізького циклу”: уривок із народної казки про цигана, почутої з уст матері („Циган”), міфологічно-етнографічні оповідання „О том, отчего в местечке Воронеже высох Пешевцов став” і „О том, что случилось с козаком

Бурдюгом на Зелёной неделе”, оповідання-притчу „Коваль Захарко: Рассказ одного козака”, „Огненный змей: Повесть из народных преданий”, старосвітську козацьку ідилію „Повесть о старых временах и обычаях малороссийских”, романтичні оповідання-ідилії „Самое обыкновенное происшествие” та „Орися”. Велика проза представлена інтерпретаціями історичних романів Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад” і ранніх редакцій „Чорної ради”.

На думку дослідника, вивчення витоків образності вияскравлює різні іпостасі творчої індивідуальності Пантелеймона Куліша, що безпосередньо переплітається з розглядом проблеми діалектики традиції і новаторства. Адже динаміка літературного буття і побуту переконливо засвідчує, що більшість ранніх художніх творів письменника, відсвічуючи його особистий досвід (біографію, життєві спостереження і враження), виразно збагачені фольклорними ремінісценціями та мистецькими традиціями попередників. Відзначені параметри, констатує Василь Івашків, гармонійно імплементовані Пантелеймоном Кулішем у художні тексти, зумовлюють народження індивідуального стилю письменника-класика.

У другому розділі розглянута фольклористична та етнографічна діяльність Пантелеймона Куліша, особливості його стилізацій / містифікацій в епопеї „Україна” та „Книзі о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького”, творення історіософської концепції України в „Повесте об украинском народе”, спроби заявити про себе як про літературного критика в статті „Ответ г. Сенковскому на его рецензию «Истории Малороссии» Маркевича, перші публіцистичні статті та нотатки. Значним обсягом ілюстративного матеріалу, глибиною аналітичної думки позначені аналітико-синтетичні судження Василя Івашківа про фольклористичні розвідки Пантелеймона Куліша як аксологічно самодостатній сегмент формування його творчої особистості, так і джерельно-мотивної бази для творення образного світу. Зокрема, дослідник вважає, що Пантелеймон Куліш використовував фольклорні мотиви на рівні сюжету, запозичуючи окремі подієві моменти з усної народної словесності; на рівні стилю, вдаючись до культивування фольклорної поетики; на рівні методу, розвиваючи і поглиблюючи романтичні інтенції в українській літературі; на рівні авторської позиції, досягаючи самовираження через розгортання ідей національних цінностей і національної самобутності вітчизняної культури.

Монографія Василя Івашківа „Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша” є своєрідною епістемологічною матрицею, на основі якої розпросторюються подальші перспективи кулішезнавства як модерного літературознавчого відгалуження в українській філологічній науці ХХІ сторіччя, і в середовищі зацікавленого читача, науковців, викладачів і студентів гуманітарного профілю, громадсько-культурних та політичних діячів, усіх шанувальників літературного набутку Шевченкового сучасника, спонукатиме до нових осмислень та інтерпретацій його неперебутих творів.

Василь Грещук

СЛОВОТВОРЧА СПРОМОЖНІСТЬ СУБСТАНТИВІВ

(Валюх Зої. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. – Київ – Полтава, АСМІ, 2005. – 356 с.)

Українська дериватологія, переживши своєрідний бум 60-80-х рр. минулого століття, а згодом певний період затишшя, в останні роки знову заявила про себе свіжими оригінальними напрацюваннями. Досить назвати хоча б докторські дисертації В. П. Олексенка, С. О. Соколової, М. Ю. Федурко, в кожній із яких зреалізовані нові підходи до аналізу й інтерпретації словотвору як складноструктурованої функціональної системи. Одним із актуальних і перспективних аспектів вивчення словотвору став основоцентричний, кінцевою метою якого є створення типології словотвору з опертям на твірну основу як типологізувальний чинник. Він вимагає унесення суттєвих корективів в аналіз словотвору і його інтерпретацію, заакцентування уваги на функціональному боці лексичної деривації, встановлення адекватного аспекту дослідження комплексної одиниці класифікації й опису матеріалу. Нею виявилась словотвірна парадигма як множина похідних, безпосередньо мотивованих одним мотивувальним словом. Вона експлікує словотворчу спроможність різнотипних твірних і є засобом прогнозування їх дериваційних можливостей. Структурно-семантичні особливості словотвірних парадигм окремих груп іменників, зокрема назв рослин і тварин, рідин, спорідненості і свояцтва, темпоральних і локативних субстантивів, уже були предметом дериватологічних студій. Однак це лише невеличка децима із лексико-семантичного розмаїття субстантивної лексики як бази словотворення в сучасній українській мові. Тому вихід у світ монографії Зої Валюх “Словотвірна парадигматика іменника в українській мові” можна тільки вітати. Актуальність цієї теми зумовлена важливістю для сучасної дериватології вивчення словотворчих потенцій і дериваційної поведінки іменника як класу твірних слів і недостатнім рівнем дослідження словопороджувальних властивостей субстантивної лексики.

Концептуальні засади дисертаційного Зої Валюх ґрунтуються на фундаментальному положенні про асоціативні, або парадигматичні, відношення, якими пов'язані мовні одиниці. Наявність у словотворі різних одиниць та властивості кожної з них перебувати в парадигматичних відношеннях із іншими за різними ознаками зумовили неоднозначність і суперечливість інтерпретацій множин дериваційних одиниць, об'єднаних на основі їх парадигматичних зв'язків. Тому авторці довелося розглянути й узагальнити різні інтерпретації парадигми у словотворі, встановити спільні й відмінні риси словотвірної і морфологічної та синтаксичної дериваційної парадигм.

Авторка дослідження поділяє думку тих дериватологів, які словотвірну парадигму визначають як набір похідних, що утворені від однієї твірної основи на одному ступені творення. Зазначений погляд на словотвірну парадигму найбільш поширений у сучасній науці про словотвір, а з огляду на комплексний системотвірний характер такої одиниці, можливість встановлення на основі конкретних типової

словотвірної парадигми, властивість її діагностувати й прогнозувати словотворчу спроможність різних класів твірних слів, здатність типологізувати словотворення – така одиниця є найбільш ефективною й оптимальною в основоцентричних дослідженнях словотвору.

Найбільш вагомим і цінним набуток монографії є всебічне вивчення конкретних і типових парадигм різнотипних іменників, зокрема назв осіб за професією, соціальним станом та званням, внутрішніми або зовнішніми ознаками, територіальною ознакою, етнічною та національною належністю, ідейними переконаннями і належністю до певних суспільно-політичних, релігійних, філософських та ін. течій, найменувань осіб як носіїв індивідуального входження, назв рослин, знарядь та засобів дії, іменників з локативним значенням.

До безсумнівних позитивів дослідження Зої Валюх слід віднести детальну характеристику словотвірних парадигм іменників за опрацьованою уніфікованою схемою. Спочатку подаються загальні відомості про склад і особливості лексико-семантичної групи твірних, релевантні з погляду їх словопороджувальних можливостей, передовсім природа лексичної й граматичної семантики твірних, їх формальна структура (для похідних твірних – вплив семантики вихідного слова на результативне), семантико-синтаксичні ролі і сфера функціонування, прагматичні параметри. Потім характеризуються конкретні парадигми субстантивів певної лексико-семантичної групи і встановлюється для неї типова словотвірна парадигма. Завершує характеристику дериваційної поведінки лексико-семантичних груп іменників детальний поблочний аналіз реалізації семантичних позицій типової словотвірної парадигми.

Дослідження словотвірних парадигм іменників із урахуванням частиномовної належності десубстантивних дериватів дало підстави Зої Валюх виділити їх чотири типи – триблочні, двоблочні, одноблочні і нульові. Однак кількісний критерій – число блоків – не є головним. Визначальним став якісний критерій – характер і склад семантичних позицій кожного з блоків, їх глибина. Завдяки цьому характеристика словотвірних парадигм має виразне семантико-функціональне спрямування. У результаті проведеного дослідження встановлено, що кількість та якість семантичних позицій словотвірних парадигм іменників зумовлені їх лексичною та граматичною семантикою, семантико-синтаксичними зв'язками, фоно-морфемною будовою, активністю і сферою функціонування в мові і мовленні. Відіменникові різночастинимовні деривати становлять помітний пласт похідних і утворюють своєрідну підсистему у словотвірній системі сучасної української мови, диференціальними ознаками якої є семантичні континууми, в межах яких дериваційно реалізують себе різні типи твірних субстантивів.

Загальнокатегоріальна, частиномовна семантика твірних іменників позначилася на структурній і семантичній однотипності їхніх парадигм. Проте, як справедливо відзначає дослідниця, навіть семантично однотипні іменники як база лексичної деривації виявляють неоднакову словотворчу активність: конкретні парадигми суттєво розрізняються повнотою і типами словотворення, що зумовлено специфікою словотвірної системи, характерною особливістю якої є тенденція до вираження певних словотвірних значень, а не її обов'язковість. За спостереженнями Зої

Валюх, тенденцію до повної реалізації дериваційного потенціалу виявляє незначна кількість іменників у межах кожної лексико-семантичної групи. З-поміж них здебільшого непохідні багатозначні іменники, що здавна є активно вживаними в мові, похідні іменники, семантика яких найбільш значуща в суспільному житті людини. Такі іменники становлять основу лексико-семантичної групи. Ці положення повністю підтверджуються і нашими висновками щодо реалізації дериваційних потенцій прикметників. Нагадаю їх: тенденцію до повної реалізації дериваційного потенціалу з багатьох проаналізованих твірних послідовно виявляє невелика кількість у межах кожної лексико-семантичної групи, переважно непохідних прикметників, семантика яких найбільш значуща у практичній діяльності людини, що підтверджується високою частотністю таких ад'єктивів у мовленні. Вони ж становлять ядро лексико-семантичної групи, виражаючи основні семантичні опозиції у межах смислових інваріантів.

Заслуговує на увагу й аналіз так званих нульових словотвірних парадигм іменників. Він дав змогу виявити корпус субстантивів, від яких не утворюються похідні, зокрема іменники родової неозначеності особи, невідмінювані запозичені загальні іменники, суфіксальні віддієслівні та відприкметникові абстрактні іменники, утворення із суфіксами суб'єктивної оцінки й збірності, а також з'ясувати комплекс граматичних, семантичних, структурних, функціонально-стилістичних та прагматичних чинників, які зумовили нульові словотвірні парадигми іменників.

Відзначаючи актуальність і перспективність дослідження Зої Валюх, аргументованість висунутих у ній наукових засад, комплексний характер і ґрунтовність аналізу словотвірних парадигм іменників в українській мові, важливість отриманих результатів, узагальнень і висновків, висловимо і певні зауваження.

Полемізуючи з О. Ликовим, Г. Клечковською (с. 28) дослідниця стверджує, що вершинне слово словотвірного гнізда є вихідним членом словотвірної парадигми, яку формують похідні першого ступеня деривації. Однак вихідне слово не входить до словотвірної парадигми. Відношення між кодериватами, з яких складається словотвірна парадигма, та ними і їх твірними – це абсолютно різнотипні відношення. Перші не пов'язані між собою відношенням словотвірної мотивації, другі – пов'язані. Тому саме твірне слово не можна вважати членом, компонентом словотвірної парадигми, інша річ, що це слово детермінує структурно-семантичні параметри словотвірної парадигми.

Визначення словотвірних значень похідних, в т.ч. й десубстантивних, завжди становить певні труднощі, в багатьох випадках семантична характеристика однотипних похідних буває різною. Так, у дієслівному блоці словотвірної парадигми найменувань осіб за соціальним станом та званням виділяє три семантичні позиції: 1) “бути тим, на кого вказує особа, названа мотивувальним іменником, або робити те, що властиве для такої особи” (*наймитувати, сотникувати, воєводити, губернаторствувати*); 2) “перетворювати, перетворюватися в те, що позначено твірним іменником, уподібнюватися до того, хто названий твірним іменником” (*покуркулити, обюрократити, зміщаніти, обюрократитися*); 3) “перебувати в певному соціальному стані, поводити себе так, як визначено твірним іменником” (*кріпачити, злидарити, приймакувати*) (с.156-157). Однак у цьому випадку третя семантична

позиція є надлишковою, наведені тут деривати реалізують першу семантичну позицію. Натомість у другій семантичній позиції об'єднані різнотипні з погляду словотвірної семантики похідні, зокрема “робити таким” (*покуркулити, обюрократити*) та “стати таким” (*зміщаніти, окуркулитися, зміщанитися*). Варто також було уніфікувати назви однотипних семантичних позицій у дієслівному блоці словотвірних парадигм різних лексико-семантичних груп, як це зроблено в субстантивному й прикметниковому блоках.

Наявність дериватів однакової словотвірної структури з різними лексичними значеннями, напр. *дубина* “місце, де росте дубовий ліс, гай”, *дубина* “будівельний матеріал з деревини дуба”, *дубина* “товста важка дубова палиця” пов'язана в даному випадку не з тим, що утворення похідних за тим самим словотвірним типом здійснюється як на базі основного значення вихідного іменника парадигми, так і на базі інших його значень (с. 253), бо всі вони співвідносні з вихідним значенням цього слова “багаторічне листяне дерево з міцною деревиною та плодами – жолудями”. Тут маємо явище, яке відомий польський лінгвіст В. Дорошевський кваліфікував як неодноразову дію словотвірної моделі.

Незважаючи на невелику кількість дієслівних дериватів, утворених від назв рослин, вони все-таки є, напр.: *бур'яніти, дубити, лопушитися, квітувати, квітчати, гарбузувати, дурманити, хмелити* та ін. Тому словотвірна парадигма назв рослин повинна включати й дієслівний блок, а її структуру треба кваліфікувати триблочною – субстантивно-ад'єктивно-вербальною. Крім того, у межах загального словотвірного значення “носій предметної ознаки” субстантивного блоку серед інших відзначених у дисертації часткових лексико-словотвірних значень варто було ще назвати такі: “назва плоду, бадилля, гички” (*гарбузиння, картоплиння, кукурудзиння* і ін.), “сфера заняття, об'єктом якої є рослина” (*тютюнництво, квітництво*), “матеріал, деревина, сировина, одержані з рослини” (*березина, соснина*), “захворювання, пов'язане з рослиною” (*кропивниця, соняшниця*).

Проте висловлені зауваження й побажання не можуть знизити загальної високої оцінки проведеного дослідження. Монографія Зої Валюх є новаторською працею, вона має важливе теоретичне й практичне значення. Теоретичні положення про принципи й засади типологізування словотворення з опертям на твірну основу як типологізувальний чинник – помітний внесок у розбудову концепції основоцентричної дериватології. Результати проведеного дослідження поглиблюють сучасну дериватологію в ділянці теоретичного осмислення системи словотвору, словотвірної парадигматики, її зв'язків із словозмінною та синтаксичною, закономірностей реалізації словотворчих потенцій різних класів твірних слів.

Святослав Кут

АФОРИЗМИ НА КОЖЕН ДЕНЬ

(Цимбалюк Ю.В. *Англо-латинсько-українсько-російський словник афоризмів*. – К.: Грамота, 2009. – 408 с.)

Укладання словників, зокрема словників міжмовних афоризмів, – складне завдання, яке вимагає незвичайної праці. З погляду концептуального опрацювання та змістового наповнення це завдання завжди було справою цілих наукових інститутів, причому з солідною підтримкою держави. Особливо актуальним воно стає для української науки із досить таки слаборозвинутою базою словників, передусім на сучасному етапі гуманітарних наук. Зрештою, „розвинутість” чи „нерозвинутість” у багатьох випадках стосується питання загальної рецепції тієї чи іншої культурної спільноти, зокрема й української.

Однією з передумов розширення української теми є національний фольклор. Для кожного вченого, який ставить перед собою мету досліджувати його окремі форми (прислів'я, приказки і таке інше), надто в порівняльно-історичному аспекті, значні переваги відкриває найновіша праця Юрія Цимбалюка „Англо-латинсько-українсько-російський словник афоризмів”, яка є чи не першою спробою загальноукраїнського порівняльного словника народної мудрості чотирма мовами. Рецензований словник афоризмів, і деякі інші праці цього автора („Латинські прислів'я і приказки” (1990), „Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами” (2003)), слід розглядати в загальному контексті української пареміографії як значне явище.

Тривалий час опрацювання паремій у вітчизняній науці зосереджувалося на їх збиранні і публікації. А тут на широкому порівняльному матеріалі автор розгортає концепцію, яка вирізняється не тільки новизною (власне кажучи, низку афоризмів у словнику подано й задокументовано вперше, претендує на новизну і його назва), а й неперебутністю. Адже поява такої збірки у вигляді словника, який сприяє ознайомленню з латинськими і латинськомовними пареміями мовою оригіналу і в перекладі, має ще те значення, що опирається на конкретні аналогії в різних (тут популярних і таких, що їх вивчають у багатьох закладах освіти України) мовах і окреслює складне переплетіння нашої рідної народнорозмовної стихії на тлі міжнародних культурних надбань.

З цього погляду словник Юрія Цимбалюка дає винятково багато. Розглянувши 2619 фразеологізмів, зокрема й тих, що раніше залишалися поза увагою фахівців, учений виявив потужний пласт цитат, ремінісценсій і покликань, які набули неабиякого значення в нових часових контекстах.

Рецензовану працю відкриває передмова, в якій коротко висвітлено значення паремій як універсальних мовно-естетичних знаків, роль латинської мови та її актуальність у міжнародному культурному і науковому поступі, стан справ і перспективи сучасної української пареміографії та пареміології.

Далі подано інструкцію, як користуватися словником. Поряд із англійським афоризмом – латинський еквівалент з українським перекладом. Після нього під римською цифрою I наведено відповідники українською, а під цифрою II – російською мовами. Нерідко вказано

англійські синонімічні відповідники; натомість латинські варіанти відсутні.

Наводячи афоризми, автор послуговується найбільш уживаним, хоча й суперечливим і таким, що дотепер не має однозначного вирішення, принципом укладання паремій – „за алфавітом”. Англійський та латинський алфавіти теж подані: останній із детальною характеристикою особливостей вимови голосних, приголосних і буквосполучень, що є своєрідним виявом поваги автора до користувача. Наприкінці словника вміщено алфавітні покажчики латинських і латиномовних паремій мовою оригіналу, а також їхній переклад українською. Завдяки нумерації пошук потрібного афоризму не вимагає особливих зусиль.

Приємне враження справляє поліграфічне оформлення книги, грамотність викладу.

Гірше те, що розуміння значущості народних паремій відбувається шляхом уведення цитат із відносним наголосом на російських літераторів і науковців, як на головних репрезентантів задуму книжки. Про українських авторів мова заходить немовби побічно, хоча й типово з погляду на єдиний, українсько-російський, культурний простір, в якому цінність творів – може не так самих творів, як отієї канонічності Івана Франка, Максима Рильського, Олеса Гончара, – бачиться далеко не через основний сенс і осягнення національного (хоча тут ці імена звучать і в несоветському контексті). Жаль, що в оцінці паремій з усією їх багатогранністю і гамою загальнолюдських почуттів не знайшлося місця західноєвропейським авторам.

У вступній частині, обґрунтовуючи концепцію і форму її вияву, Юрій Цимбалюк допускає своєрідну риторичну варіацію, коли зараховує російських авторів до „незарубіжних” (с. 8). Можливо, він просто необачно висловився, але це є підставою серйозного дефекту праці. Версія „українське, російське і зарубіжне” не тільки повторює *pars pro toto* тенденцію, яка зорієнтовує читача на бачення двох мов поруч, в їх „братерстві”, а й з'являється у фразеологічному контексті. І не просто з руки одного автора – укладача збірки, а й через системний підхід до такого масштабного проекту (творення Словника), тобто в тій самій суті явища, що становить тло й кругозір колективних наукових опрацювань. Бо навіть якщо Ю. Цимбалюку пощастило відшукати матеріали за різними, зокрема й іншомовними джерелами, то все ж список використаної літератури рясніє вказівками на ті публікації, які видані і набули сенсу в часі проімперського керування, де саме російські зразки ставали взірцем для порівняння. З іншого боку, звернутися до них як до вагомого складника осмислення матеріалу і повчитися мудрому, безперечно, корисно: така порада звучить через Плавта і є епіграфом рецензованого видання. Але коефіцієнт корисної дії малий, якщо зважити, що багато вміщених у словнику українських висловів має сумнівну паремістичну вартість. У кожному разі невиправданим є, на наш погляд, їх органічне підґрунтя. Нарешті, сам афоризм – річ набагато складніша і невловиміша, ніж його кон'юктурне використання. І хоча майже всі вони пізнаються в типологічній подібності (що вже й казати про загальні тематичні чи суспільні категорії), тут важливіше інше.

І ось що. Коли Юрій Цимбалюк у вступі стверджує змістову близькість міжнаціональних паремій, кажучи, вслід за Іваном Франком,

що „майже всі вони є спільними для всіх культурних народів і не мають нічого характерного для певного народу” (с. 5), отже без претензій на національне, то думка його в процесі практичної реалізації задуму „збочує”, бо він намагається подати відповідники з урахуванням їх національних та мовних, тобто семантично-функціональних особливостей. Якщо брати до уваги саме ці особливості, зокрема в площині усної поезії, в якій мовно-культурна цінність звучить піднесено і з особливою силою (силою народної мудрості), то закономірно, що вони є національно різними, а в традиції українсько-російського пов’язання – таки далекі один від одного: очевидно, це виходить із історичної відмінності формування двох народів.

Читачеві, що має нагоду порівняти оригінал з латинської *Осел при лірі* (№ 1101) і тут єдиний наш відповідник: *Розуміється, як свиня на апельсинах*, одразу впаде в око „умовність” його української версії. Звісно, така версія, чи сам факт, що в такому вигляді афоризм почерпнутий з якогось довідника, забезпечує вірогідність його появи (на відшукування й перевірку цього звороту, що завжди є на часі, можна покладатися). Однак чи не краще українською – ...*як вовк на зіздах*? Адже слово „апельсин”, хоча й фіксує певний часовий зріз мовної свідомості українців, але для афоризму як фольклорного жанру його значення не актуалізоване. Інший вислів *Нехай допоможуть боги* (№ 884), що ним послуговувались ще в античності, слушно і з огляду на релігійні вірування звучить українською *З Богом*; натомість у словнику його немає, зате є не менш поширений *Ні пуху, ні пера*, однак його пафос закріпився у нас у тій традиції, в якій з ідеологічних причин тему Бога відштовхували.

Отже, народні мініатюри, властиві цілим групам мов, не слід поверхнево узагальнювати. А з огляду на специфіку порівняльного матеріалу та студій словникового типу наведені одиниці добре було б супроводити відповідними позначками конкретних джерел (першоджерел), які використав наш автор.

Потребує додаткового коригування й класифікація таких одиниць, у структурі яких відбито риси діалектизмів, сленгу, історизмів, церковно-слов’янізмів і т.ін., тобто які здатні зробити вислів малозрозумілим. Так, значення *погана [книжка]* набуло поширення на базі носіїв сленгу – *Мура, а не книжка* (№ 296); лексема *жорна* (у поговорці *Жорна мохом не обростають*, № 2030) позначає побутову річ, що фактично вийшла з ужитку; тобто і саме слово „жорна”, і контекст, у якому воно живе, „відгомоніли”. Церковно-слов’янізми, на які натрапляємо частіше, словник фіксує лише в описі цілих висловів, причому чомусь їх подано в транскрипції російською і фігурують вони під цифрою II, тобто як російськомовні відповідники (див. №№ 2055, 2186).

Певні ремарки необхідні й стосовно інших одиниць. Йдеться передусім про ті влучні вислови, лейтмотиви яких можна охопити тільки в тоні суджень. Приміром, у сентенції *Слова і звуки, і більш нічого* (№ 1382) розвинута семантика порожнечі (український аналог *Пусті слова, правди в них нема*), хоч і з наявною гіпотезою в дусі Шевченкового звеличеного „Слова та голос, більш нічого”... У приказці *Ворона сказала* (№ 1450) відчувається семантика *втрати* (порівняй із уславленою байкою про Ворону, яку обхитрила Лисиця, де концепт розкритого дзьоба рівнозначний утраті цінного продукту); у словнику цей афоризм має

відповідник з іншою конотацією: *прибутку* (*Ворона на хвості принесла*), очевидно, за аналогією до популярного в нас *Сорока на хвості принесла [звістку]*. Побіч версії, що її віддзеркалює байкова оповідь, ми анітрохи не сумніваємося у правильності вказаної конотації (*прибутку*, „принесеності”). Але важлива ще одна деталь, яку не можна оминати. Власне кажучи, коли з *сорокою* пов’язане уявлення про провістництво як таке, а передусім у значенні грядущої події доброї волі, „мирового” характеру, то *ворона* (*ворон, вороння*) в народній уяві викликає асоціації з відтінком протилежного значення: біди, лихої напасті (які підстерігають людину в особливих життєвих ситуаціях, скажімо, участь у військових походах тощо; пор., наприклад, із британськими рицарськими казками чи найбільш вивершеним із художнього погляду твором давньої української літератури – „Словом о полку Ігоревім”, у сюжетах яких подібні описи саме в такому когитальному вимірі відіграють роль кульмінації).

Отже, реєстрове *Ворона сказала* має своєю основою не те саме, що „на хвості у сороки”. Правдоподібно, його значеннєвий параметр адекватніше передає нам приказка, яка українською звучить *Ворона накаркала*, тобто „навіщувала, небезпеку”. Щодо слова-виразу *на хвості* (у *сороки*), то його внутрішньоформне значення заслуговує на окремий аналіз, зокрема й завдяки позиції звукового збігу в комплексі *хвіст – вість* і системі співвідношень знаків: розміру (хвоста), площини його профілю й фізіологічної функціональності. Важливу роль (до порівняльної характеристики пернатих) відіграє сутність кольору в його гармонійному поєднанні і контрастності...

Мало звернено уваги в словнику на способи вживання афоризмів у мовленні. У цьому плані унікально придатними могли б стати ілюстрації з фольклору, в якому сфера застосувань паремій незрівнянно багата, та й підручного матеріалу не бракує; на жаль, він не ввійшов у поле зору дослідника.

Утім, контекст багатьох висловів розкрито на прикладах літературно-художніх ремінісценцій, які є важливим складником словника. Так, усі античні тексти подано, зрозуміло, в українському перекладі, зокрема поетичні мініатюри – в перекладі Андрія Содомори. А фрагменти творів зарубіжних (неантичних) авторів потрапили до словника або мовою оригіналу, або тією мовою, що нею, на думку перекладача і професора Юрія Цимбалука, забезпечується „найповніша відповідність латинським пареміям” (див. с. 9). Тут наголосимо, що всі іншомовні оригінали наводяться паралельно з українським перекладом, і лише російськомовні у словнику (й, напевно, у свідомості його автора) становлять виняток. Що тут казати?.. За нормальних обставин російську мову, якщо вона варта звання іноземної, слід було б теж перекладати. Але така практика не застосована. Більше того, російська мова, пропонована в функції допоміжної (мовляв, завдяки їй в основному відкривається доступ до світової культурної спадщини), немовби зараджує нашій перекладацькій справі як проблемній у забезпеченні „відповідників”. По суті, якість українського перекладу (з російської) тут мало спрацьовує, виділяється вона лише у кількох випадках, як, наприклад, під текстом прислів’я за № 1392, де цитату з творчості російського поета подано українською, – мабуть, з необхідності (повніше відповідати латинській паремії).

Цікаві коментарі й авторські роз'яснення з'являються й у етимологічному ракурсі. Прикметно, що майже всі вони виходять із добрих знань чи й безпосереднього знайомства автора з народними звичаями, віруваннями, деталями побуту. Приємно читати, зокрема, тлумачення витонченого дотепу *Аттична сіль* (№ 136). Сюди Юрій Цимбалюк вносить власні спостереження над процесом виварювання солі в рідних Уторопах, колись першому на Гуцульщині містечку, яке ще 1524 року отримало магдебурзьке право; жителі його, як і давніші жителі грецької Аттики, прославилися (а в скрутний час уціліли) завдяки умінню виготовлення солі.

Часто вказується ймовірне походження чи напрямок впливу конкретного вислову, хоча підтвердження на те читач словника не завжди знаходить (див. фразеологізм *Легідна овечка два соски ссе* (№ 689) з подальшою інформацією про буцімто запозичення його римлянами в греків). Інформацію подано як аксіому, причому без будь-яких покликань; не додає певності до такого розуміння й нагадування автора на с. 3, що давніші європейські прислів'я вийшли зі Стародавньої Греції.

Іноді за поданими окремими афоризмами йдуть примітки, які допомагають орієнтуватися в матеріалі, проте вони подані спорадично. Наприклад, у вислові під № 173 ім'я *Харон* тлумачиться, а ім'я *Мінерва* під № 433 – ні. За латинським *Не всі, хто має кіфару, – кіфаристи* (№ 34) пояснення слова „кіфара” відсутнє, лише з наведених відповідників зразковий учень (формально – окреслений адресат книжки) може збагнути, що йдеться про музичний інструмент, і за бажання „підживити” свій розум, але вже з допомогою інших джерел.

Окремі реєстрові одиниці викликають зауваження щодо повноти й точності розкриття змісту. Наприклад, *Дух, що рухає* (активно-творчий стан узагалі. – С. К.) в українському відповіднику – *Душа товариства* (№ 1404); *Дорога – це життя* має аналог *Безпека руху – дорога життя* (№ 2042).

Якщо багато відповідників збігаються формою та змістом із латинськими пареміями загалом, то деякі можна пізнати лише почасти. Порівняймо в словнику латинський варіант *Лисиця знає багато хитрощів, а їжак – одну велику хитрість* (№ 1816) і його український еквівалент, де артикульовано тільки першу частину (про хитрість лисиці). Так само в афоризмі під № 1649 текст українського еквівалента має, на нашу думку, завужену змістову основу.

Іноді базове значення реєстрових одиниць передано зовсім не точно. Увагу привертає, зокрема, латинський афоризм *Чим більша честь, тим більший тягар*, який у словнику невиправдано переходить у *Більше пошани – більше й клопоту* (№ 1642). Тут поняттю „честь”, яке слугує для творення піднесеного образу індивіда, надано значення *пошани*, тобто того значення, яким забезпечуються умови деіндивідуалізації особи, обмеження її сутності колективними нормами етикету.

Викликає питання й те, чи є сенс подавати кілька майже ідентичних паремій в одному ряді, якщо вони між собою різняться одним-двома компонентами, не втрачаючи семантичного ядра. Так, приповідка *Немає диму без вогню* (№ 1736) містить у словнику такі відповідники: *Немає диму без вогню; Диму без вогню не буває; Де дим, там і вогонь* тощо; у

подібних випадках реєстр російською мовою накладається без змін і приблизно в тій самій пропорції.

Цілком доречно, на нашу думку, замінити український відповідник *Підлити масла в вогонь* (що його під № 11 фіксує словник як пряму кальку з російської) іншим з тією ж мотивацією – *Долити оливи до вогню*, або *Підкласти дров, Підкинути хмизу* й т. ін.

Не завжди можна з цілковитою беззастережністю зарахувати до афоризмів одиниці типу *Справжня дурниця*: пор. латинський вислів *Бити скло* (№ 1387) з російським відповідником *Сущие пустки*, а тим паче – із середовищем і природою його побутування.

Є зауваження й до окремих формулювань українських відповідників. За латинським висловом під № 2608 читаємо: *Не розбивши крашанки, не спечеш яєчні*; утім, як відомо, з писаних або фарбованих яєць, що є атрибутом Великодних свят, таку страву не готують. А в наведеному відповіднику *Не кожний рік Великдень* (№ 398) огріх (описка?) більш ніж очевидний. Стилістично поправити слід і переклад з латинської *Погасивши світильник, між жінками немає ніякої різниці* (№ 692).

Якихось серйозніших помилок у словнику Юрія Цимбалюка немає. Він написаний високоякісно й сумлінно, і аж ніяк не йде до порівняння з тією друкованою продукцією, яка до ринкового обігу потрапляє часто-густо без контролю над якістю. Звичайно, окремі моменти можна переглянути під час підготовки наступного видання словника (а до цього спонукає і його скромний наклад – 1000 примірників).

Рецензований словник має всі переваги, щоби стати настільною книгою для тих, хто збагачує свої знання золотою скарбницею культури, а також для майбутніх наукових розробок у пареміології та споріднених із нею галузях.

Василь Грещук

ЦІННА СТУДІЯ ЗІ СЛОВОТВІРНОЇ НОМІНАЦІЇ

(Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови. – Харків, 2007. – 302с.)

Сучасна дериватологія, розвиваючись і еволюціонізуючи в контексті сучасної лінгвістичної парадигми, насажена новими ідеями й підходами, успішно освоює й розв'язує проблеми, які постають перед нею. Однією з таких є проблема місця і ролі словотворення в номінативній діяльності на тлі мовної економії. Актуальність цієї проблеми зумовлена, з одного боку, недостатньою увагою українського мовознавства до ономаціологічного аспекту вивчення словотвору й проявів економії в номінативній діяльності, а з іншого – важливістю дослідження складних процесів вторинного номінування в контексті мовної економії для з'ясування динаміки дериваційних процесів у мові, передумов, причин і засад появи вторинних одиниць номінації, лінгвістичного статусу явища економії в мові і в словотвірній номінації зокрема, природи експліцитних та імпліцитних виявів економії у словотвірній номінації.

Анатолій Нелюба у монографії “Явища економії в словотвірній номінації української мови” поставив за мету визначити та обґрунтувати місце словотвірної номінації в теорії номінації, з'ясувати суть явищ економії як засадничих у словотвірних процесах української мови. Для досягнення цієї мети вчений визначив такі завдання: проаналізувати сучасний стан розвитку теорії номінації, з урахуванням чого визначити основні принципи й типи номінації в українській мові; удосконалити загальну теорію словотвірної номінації через визначення місця серед інших типів номінації; установити їхні взаємозв'язки, взаємовпливи, взаємозумовленість; розмежувати словотвірні й несловотвірні явища в номінації; відокремити способи словотвірної номінації від інших типів номінації; проаналізувати історію вивчення мовної економії в лінгвістиці, основні критерії її виокремлення; суперечності трактування, дати своє витлумачення цього явища; визначити словотвірні способи і засоби експліцитної економії, їхні особливості і роль у словотвірній системі української мови; установити чинники та сприятливі умови перебігу досліджуваних словотвірних процесів; установити особливості імпліцитної економії у словотвірній номінації в українській мові.

Самій характеристиці суті й особливостей явищ економії в словотвірній номінації української мови передують аналіз проблемних питань теорії номінації. Огляд історії становлення теорії номінації засвідчив низку розбіжностей неоднозначної інтерпретації, суперечливого трактування об'єкта номінації та її одиниць, механізму і техніки добору мотиваційних ознак, типів і способів номінування. Імпонує глибокий логічний аналіз проблемних питань теорії номінації, уміння аргументовано оцінювати доробок попередників і чітко окреслювати своє бачення номінативного механізму мови, типів і способів номінації. Критично проаналізувавши дотеперішні напрацювання в ділянці ономаціології, автор монографії доходить переконливого висновку, згідно з яким в основі виділення типів номінації лежать принципи мотивованості,

парадигматичності, моделі та зразка. Послідовне врахування зазначених принципів у систематичній й класифікаційній номінативній діяльності дало змогу побудувати струнку ієрархію ономаціологічних понять і відповідних термінів у тріаді шляхи номінування – типи номінації – способи номінації. Шляхів номінування в українській мові два – 1) вибір готового з наявного; при цьому вибирати можна як з ресурсів своєї мови, так і запозичень; 2) конструювання потрібного, що здійснюється за допомогою різноманітних мовних засобів. Дотримання зазначених принципів передбачає встановлення чотирьох типів номінації: семантичної, словотвірної, синтаксичної, абро-ідеографічної, кожен із яких становить множину способів номінації. Слушним нам видається і введення поняття номінативного гнізда як сукупності різнотипних номенів, пов'язаних мотивованістю і спільною тематикою, проілюстрованого номінативним гніздом з вершиною – синтаксичним номеном – назвою передвиборчого блоку «За єдину Україну», оскільки воно підсилює евристичність ономаціологічних студій та унаочнює взаємопов'язаність і взаємозумовленість номінативних одиниць різних рівнів.

У питанні мовної економії А. Нелюба виходить із того, що вона має універсальний характер, відбиває загальномовні закономірності, пронизує всі рівні мови, а у стосунку до словотвору виявляється експліцитно, зокрема в дериватах, твiрна основа яких має тотожну семантику і складнішу структуру, та емпіцитно на рівні словотвірної системи – у наслідках парадигматичного вирівнювання, черзкрокового словотворення, неодноразової дії, словотвірної моделі та ін.

Багатими на інноваційні підходи до трактування конкретних мовних фактів і явищ та на нові наукові положення, висновки і рекомендації з належним ступенем аргументованості та достовірності, хоч і не завжди беззаперечні, виявились теоретичні напрацювання автора монографії в ділянці словотвірної номінації. Вони стали наслідком послідовного врахування динамізму дериваційних процесів, передумов і причин словотворення та номінації, залучення до аналізу якнайширшого конкретного матеріалу, який репрезентує різночастини мовної номінативної одиниці у різних жанрах, діалектах, ядро і периферію мовної системи. За характерними для словотвору категоріями словотвірний тип, словотвірне значення, словотвірна база, словотвірна похідність і мотивація дисертант відмежовує словотвірну номінацію від інших типів номінації і задля логічної послідовності виводить за межі словотвірної номінації і відповідно способів словотвору лексико-семантичний, морфолого-синтаксичний способи, аброутворення, словоскладання (зрощення, прикладковикористання, редуплікацію), які традиційно розглядалися у словотворі. На переконання А. Нелюби, словотвірну номінацію репрезентують такі способи:

- афіксальний: префіксальний, суфіксальний, флексійний, постфіксальний, комбінований (конфіксальний);
- складання: інтерфіксальне й інтерфіксально-суфіксальне (основоскладання), складання скорочених основ;
- комбінація: морфем, основ, моделей;
- утинання: початку, середини, кінця, комбіноване;
- універбація.

Характеристика експліцитної економії в словотвірній номінації відзначається цікавими, оригінальними спостереженнями над засобами й способами творення економних словотвірних номенів. Учений вважає, що аббревіація як спосіб появи номенів і аббревіатури не належать до явищ словотвірної номінації і становлять окремий – абро-ідеографічний тип номінації в українській мові, оскільки аббревіатури словотвірно не мотивовані, їх структура не дає можливості встановити твірну й похідну основу, вони не входять до лексико-семантичних груп, а їхні елементи не виконують класифікаційних функцій, у творенні аббревіатур не застосовні такі словотвірні поняття, як СТ, СЗ, СП і СГ. Водночас злексикалізовані аббревіатури стають базою творення повноцінних словотвірних номенів, започатковують словотвірні гнізда.

Що ж до складноскорочених слів, то вони розділені на два різновиди, одні з них (на зразок *промбаза*) кваліфікуються як префіксальні утворення, а інші (*продмаз*) внаслідок опрощення структури теж виведені за межі складних, однак як одні, так і інші, репрезентують економний спосіб номінації. Як вияв експліцитної економії у словотвірній номінації аналізуються різнотипні утинання та їх наслідки – утинки, контамінація та універбація. Автор монографії детально зупиняється на суперечливих моментах потрактування цих явищ, пропонує свій погляд, з'ясовує причини й умови, специфіку перебігу й наслідки їх появи.

Імплицитну економію у словотвірній номінації А. Нелюба вбачає в парадигматичному вирівнюванні у словотвірній номінації, у словотвірних лакунах, у обмежувачах і стримувачах словотвірних процесів. Парадигматичне вирівнювання у словотворенні – це природне заповнення передбачуваного, запрограмованого, системного в межах словотвірної парадигми і гнізда, воно здійснюється за аналогією, через подолання асиметрії в словотвірній системі тощо. Специфіка матеріалу й ономазіологічний аспект вивчення словотворення змусили вченого ввести поняття ідеальної й реальної словотвірних парадигм, відмінність між якими дає змогу виявляти лакуни і уможлиблює процес їх заповнення. Лакуни зумовлені черезкроковим словотворенням. Ґрунтовний аналіз різнотипних черезкрокових дериватів дав підстави для певних теоретичних інновацій, зокрема розширити традиційну конфіксацію інтерфіксально-суфіксальними утвореннями.

У контексті аналізу економії в словотвірній номінації звертають на себе увагу глибокі спостереження над обмежувачами й стримувачами в словотворі, які увиразнюють приховані механізми економії. Читке їх розрізнення відбиває різні властивості словотворення: системні й нормативні, щоправда, навіть фігуральне порівняння їх зі стратегією і тактикою не зовсім коректне.

Як різновид заповнення словесних лакун розглядає автор монографії й особливі множинні форми іменників, яким системно такі форми не властиві, визнаючи за флексіями словотворчі функції й назвавши їх словотвірними закінченнями. Він небезпідставно вважає, що за своїми ознаками процес появи таких номенів цілком вписується у словотворчий процес, який здійснюється в незамкненій системі.

Новими глибокими і переконливими міркуваннями відзначається опис так званих римейкових явищ у словотвірній мотивації, зокрема щодо

розмежування семантичних і словотвірних римейків, бази останніх і наслідків римейкових операцій у словотвірній номінації.

Таким чином, вперше в українському мовознавстві комплексно досліджено явища економії в словотвірній номінації. З огляду на неоднозначність й суперечливість інтерпретацій багатьох питань як мовної економії, так і словотвору та номінації, вчений змушений був достатньо обґрунтувати своє потрактування їх. Послідовно застосовуючи чіткі, логічні принципи і процедури аналізу конкретного матеріалу, дисертант сміливо заперечує наукові положення, не підтвержені емпірією, і крок за кроком вибудовує власну концепцію економії в словотвірній номінації. Надзвичайно цінним є також і аналізований мовний матеріал, значну частину якого з найрізноманітніших джерел зібрав сам автор. Тут у нагоді йому стали два випуски його ж словників, словотвірних інновацій (2-й випуск у співавторстві з С. А. Нелюбою), матеріали до яких він ретельно призибував упродовж останніх років. Для україністики надзвичайно важливо продовжити роботу в цьому напрямку.

Впадає у вічі багатство тонких спостережень щодо різноманітних явищ, які визначають економію в словотвірній номінації, її наслідки, свіжий погляд на традиційні питання дериватології й ономазіології.

До безсумнівних позитивів рецензованої праці варто віднести чітку термінологічну визначеність і термінологічне впорядкування.

Відзначаючи ґрунтовність аналізу економії в словотвірній номінації в сучасній українській мові, комплексний підхід до неї, важливість висунутих наукових положень, отриманих результатів, висновків і узагальнень, вкажемо й на ті положення, які викликають сумніви, сприймається неоднозначно й спонукають до дискусії.

При розгляді утинання та його наслідків (утиноків) як вияв економії у словотвірній номінації фактично обійдено стороною близькі до них з погляду формальних операцій утинання у так званій кульовій суфіксації дериватів на зразок хід<ходити, спів<співати, синь<синій і под. Зрештою нульсуфіксальні деривати цілком вписуються у мовну економію, адже запропонована в книзі дефініція така: це різнорівневе явище, що є однією з номінативних ознак української мови, яке ґрунтуючись на мовних і позамовних суперечностях, втілюється через зовнішньо-кількісні, формальні (експліцитні) і приховані (імплицитні) показники заощадження мовних засобів на всіх рівнях (с. 39). Звичайно, передумови і причини появи, як і їх наслідки, одних і інших номінацій неоднакові, але принаймні їх порівняння, з'ясування спільного й специфічного дало б змогу глибше пізнати механізми словотвору й номінацій.

Будувати доказову базу щодо прикладовикористання, покликаючись на відому працю Е. Бенвеніста (с. 91-92), не зовсім коректно, бо його слова стосуються усіх складних слів – композитів і юкстапозитів. При цьому не можна приписувати великому французькому мовознавцеві того, чого він не казав, не можемо погодитися з думкою, що це тільки процес, адже маємо в мові готові номени, що постали внаслідок трансформаційних процесів. Коли лінгвіст визначає метаморфізм як процес, то це не виключає, що наслідком його є сконструйовані одиниці, номени. Про це кількома рядками нижче недвозначно вказує сам Бенвеніст: “З того моменту як речення трансформується в складне ім'я і члени речення стають компонентами складного імені, предикація

переходить в лабентний стан, а актуальне висловлювання стає потенційним (віртуальним). Такий наслідок процесу трансформації”.

Викликає сумніви *категоричне* заперечення словотвірного статусу абрєвіації на підставі таких аргументів: 1) абрєвіатури словотвірно немотивовані; 2) на основі структури абрєвіатур не можна встановити співвідношення твірної й похідної основи; 3) абрєвіатури не входять до лексико-семантичних груп, а їхні елементи не виконують класифікаційних функцій; 4) у творенні абрєвіатур не застосовані СТ, СЗ, СП і СГ. Кожний із наведених аргументів не незаперечний. Якщо словотвірна мотивованість – це структурна й семантична зумовленість одного слова іншим, то принаймні про часткову мотивованість щодо абрєвіатур можна говорити, як і про часткові вияви інших вказаних ознак абрєвіатур. Як і в будь-якому рівні мови в словотворі виділяється ядро і периферія, тому тут радше треба говорити про співвідношення ядерних і периферійних способів словотворення, а не про позасловотвірний характер абрєвіації.

У праці висловлено заперічену автором особливість-тенденцію, начебто найбільше скорочень як одиниць спілкування з'являється в мові мілітарних соціумів: спочатку в Радянському Союзі, пізніше в фашистській Німеччині, сьогодні у Сполучених Штатах Америки і Російській Федерації (с.133). Не думаю, що так було й є насправді, достатньо взяти до уваги розвиток скорочень у французькій чи польській мовах. Гадаю, що це – мовна універсалія, різнотипні скорочення комунікативних одиниць, характерне для багатьох мов.

Проте висловлені зауваження й побажання не можуть знизити загальної високої оцінки рецензованої праці. Монографія А. Нелюби відзначається новизною постановки й розв'язання актуальної лінгвістичної проблеми, яка полягає в тому, що в ній вперше в українському мовознавстві комплексно вивчено явища економії в словотвірній номінації, встановлені й охарактеризовані їх різновиди й вияви, причини появи і наслідки. Новими є потрактування низки проблемних питань теорії словотвору й номінації, словотвірного статусу скорочених слів тощо. Учений увів у науковий обіг ряд термінів на позначення нових понять. Згідно з запропонованою концепцією економії в словотвірній номінації і зазнали інноваційних коректив дефініції багатьох традиційних термінів.

Теоретичні положення про засади виокремлення типів номінації, розмежування словотвірних і несловотвірних процесів і їх наслідків, причини й суть економії в словотвірній номінації, висновки, яких дійшов автор монографії, – помітний внесок у розбудову загальної теорії словотвору й номінації. Результати проведеного дослідження збагачують і поглиблюють сучасну дериватологію і ономасіологію в ділянці теоретичного осмислення, типів і способів словотвору й номінації, різновидів, а в межах них – способів, засобів і механізмів економії в словотвірній номінації.

Тетяна Котик

З ОСІННЬОЇ КРУГОВЕРТІ ЖИТТЯ

(Роман Іваничук. *Люлька з червоного дерева*. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2009. – 156 с.)

Кожна людина в юності чи в зрілому віці знайомиться з художніми творами різної якості. На жаль, нині молодь усе менше захоплюється книгами, а частіше поринає в віртуальний світ. Нерідко можна натрапити на таку художню продукцію, яку не хочеться читати. Проте цього не скажеш про книгу спогадів Романа Іваничука з чудернацькою назвою “Люлька з червоного дерева”. Написав її талановитий письменник, більш відомий як романіст – автор понад 15 книг цього жанрового типу. Письменник вдало використовує форму літературних оповідок. Книга складається з трьох частин: “Осінні узорі”, “Криворівенські етюди” і “За синім океаном”. Знайомлячись з ними, виникає бажання залишити буденні справи й поринути у чарівний світ Карпат, вдихнути п'янке повітря, наповнене духм'яним чебрецем, полином, мелісою, лісовими суніцями, прислухатися до веселого дзюрчання гірського потічка, шелесту предковічних смерек та дубів, милуватися величністю гірських хребтів. Письменник згадує свою молодість, перші знайомства з друзями, пригоди, а водночас сумує за роками, які відлітають, неначе лелеки в далекий вирій: “Я незчужся, як прийшла до мене старість. А з нею – чорна осамотненість. Не залишилося нікого з моїх рідних у Коломиї, назавше покинула мене моя добра Софія, й діти розлетілися по своїх гніздах... А я гейби заблукав у темряві й німо кликав, гукав, та навіть відлуння не долинали до мене з чужих світів – та й хто ж би то міг поповнити мої втрати?” [2, 79]. Немає вже тих людей, про згадку яких теплішає в грудях, і враз спливають світлі картини дитинства і юності. Той малий хлопчина з вудкою, з оповідки “У Косові над Гуком”, якого Іваничук побачив у карпатському селі, є втіленням майбутнього і минулого водночас.

Із першої оповідки “Любчина осінь” вражає те глибинне, ніжне, наскрізне почуття любові до коханої жінки, яким просякнута вся книга. Тільки справжній майстер слова здатен торкнутися мистецьким пером звичного й буденного, перетворивши його на щось надзвичайно глибинне, особистісне, потаємне. З дивним трепетом, задушевністю й ніжністю автор пише про кохану жінку “А той падолист навіть не шелестить, він тихо існує між небом і землею, стає для нас єдиним нашим світом, і ми з Любкою ловимо благословенну мить у цій барвистій повені... Я губами зсуваю з обличчя коханої кленову аплікацію, щоб відчутти тепло її щік, уздріти зелені, немов святоіванська отава, очі й упевнитись, що вона біля мене, що не віднесла її в безвісті позолотна круговерть. Така-то моя з Любкою осінь: стигла, ласкава й діткнута сумом, достоту як пізня любов” [2, 9].

Оповідки насичені подихом прекрасних пейзажів Карпатського краю. Знайомлячись із описами природи, розповідями про мандрівки, мимоволі хочеться покинути міський гармидер і прислухатися до пташиного співу та почути казку, яку, якщо добре прислухатись, можуть розповісти лісові мешканці. Мандрівки Іваничука “немовби прощання з тими краями, де я викохався й серед яких здавався самому собі вічним,

мов ті хімчинські пагорби, що колись мені, малому, заступали дороги, стежки й вивози до таємничого, сповненого загадок та несподіванок гірського пасма...” [2, 87].

Рідне село письменника змалечку чарувало красою гірської природи, милозвучними піснями, запальними танцями, гуцульськими звичаями і традиціями. Важко було передбачити, що маленького хлопчика з мальовничого гуцульського села Бог наділить літературним талантом, а доля поведе в незвідані світи. Роман Гром'як у літературно-критичних нарисах згадує: “Бував Роман Іваничук і в Заполяр'ї, і в Італії, і за океаном... І куди б його не закидала доля, завжди повертався подумки до історії рідного краю, рідного народу, до тих часів, коли впали кордони, а відмінність у звичках і способі життя ще довго лишалася” [1, 215].

До “Осінних узорів” належать 10 оповідок. Другою є “Срібна попільничка”. З цим “витворним шедевром, виконаним із срібла у формі мініатюрної чаші” [2, 14] автор поринає в теплі спогади про Андрія Канюгу. В цікавій формі дано характеристику головному герою: “найхарактерніший з усіх моїх знайомих і приятелів, талановитий інженер-нафтовик, винахідник і жартівник, який називав себе «льордом»; він по галицьки пом'якшував це слово, до того ж картавив, і в його вчувався стрімливий рух, такий властивий неспокоїному веселунові; це прозвисько вельми йому пасувало... Як і будь-який геолог, був Льорд людиною світовою, багато бачив і пережив, тому найбільше він цікавив мене як оповідач” [2, 14-16].

Цікава книга тим, що, окрім неповторних пейзажів Карпат, автор знайомить із друзями, яких зустрічав на життєвому шляху. На її сторінках оживають постаті багатьох відомих непересічних особистостей. Деякі з них відійшли у вічність, але в письменника залишилися речі, які про них нагадують. Незвичним є сам задум кожної оповідки. Зокрема, срібна попільничка нагадує про інженера-нафтовика, винахідника і жартівника Андрія Канюгу, морська зірка – подорож до Куби Володимира Гжицького, який, як і багато інших талановитих українських митців не мав можливості для реалізації своїх творчих задумів. У 1991 році побачила світ книга Романа Іваничука “Чистий метал людського слова”. У розділі “Вчителі й друзі” автор пише про Володимира Гжицького “Я впевнений, що прийде пора й до творчості Гжицького звернеться із особливим зацікавленням не знане іще нині покоління читачів, яким потрібно буде розпізнати складну епоху в історії нашого народу, період першої половини ХХ століття, в якому в межах об'єктивних можливостей працював кристалічно чесний літописець свого часу Володимир Гжицький” [3, 81].

У “Мольфарській бартці” Роман Іваничук поринає в дитинство, розповідає про “деякі цікаві приключки” та історію свого родоводу. Вкотре зустрічаємо тут згадку про опришка Миколу Драгирука-Шумея. Цей персонаж є наскрізним у творчості письменника. З ним ми вже знайомі за повістю “Злодії та апостоли”, в якій автор подає історію гуцульських родів. У своїх оповідках він часто використовує діалектизми: “обертин”, “гей бо”, “дедя”, “нотеса” [2, 34], “найцондравіша” [2, 33], “колешня” [2, 33] та ін.

“У знайденій фотографії” згадано пригоди, які відбувались у Криворівні, куди запросив Романа Іваничука приятель Іван Денисюк. Вдивляючись у стерту роками фотокартку, автор згадує Неонілу

Міщенко, Михайлину Коцюбинську, Тетяну Кобржицьку, Жанну Храмову, Платоніду Хоткевич, Платона Воронька – “веселого, злегка захмеленого поета і воїна” [2, 54] – та ін. Не хочеться вірити, що дехто відійшов вже в інший світ, а здається, ніби все відбувалося тільки вчора.

В оповідці “Цимбали” письменник розповідає про відрядження в Австралію. Тут ми потрапляємо у вир запального гуцульського танцю. У пам'яті Іваничука враз виринають славні троїсті музики Кліма Запоточного (Іван Підлетейчук, Василь Якимішин, Петро Гафії – Миколи – Дідового) і ті гульби, які відбувалися в Гаврилишиній столі в Трачі багато років назад. Картини змальовано з таким захопленням, що самому хочеться закружляти в гуцульському танку: “Й коли нарешті всі струни обізвуться – то разом, то по черзі, а ще вперемішку, – тоді Клімова музика запустить у рух танцюристів – спершу повільно, далі чимраз швидше і то аж так, що постаті зіллються в одне барвисте коло; крізь цимбальний содом пробиватимуться вологі трелі сопілки, скрипка краятиме душі, а бубон натовкатиме в боснійську видоліну темряви, мов бриндзи в бочку, та понад всім цим збожеволіють під молоточками цимбали й видаватимуть такі бистрі звуки, що в них ледве зможуть вкластися порухи танцюристів – і вже ніхто не зуміє зупинити ні ту музику, ні той рух...” [2, 38-39].

Саморобний пістоль, який Роман Іваничук побачив серед численної своєї колекції, нагадав йому про Емануїла Миська – скульптора, академіка, ректора Художнього інституту. Свого часу цьому талановитому митцеві заборонили робити виставки – як, зрештою, і багатьом іншим. Письменник не тільки розповідає історію, пов'язану з пістолем, й подає портрет приятеля, “незвичайно цікавої і доброї людини. Мілько без угаву щось говорив, розповідав цікаві пригоди, то була його творча метода – викликати на обличчі природи емоції. Приглядаючись до свого зображення закріплював, як на станку воно оживає – ніби в дзеркало дивився і впізнав властиві мені риси обличчя: скупа посмішка в кутиках уст, захопленний погляд – певне, майстер зловив його, коли я проглядав до портрета дівчини, а ще здивування – якщо йому вдавалося якоюсь цікавою оповідкою викликати в мене такий стан. Мількове захоплення старовиною визирало з кожного кута: там ступа, у якій в олійниці колись товкли конопляне сім'я, там чепіги плуга, а он дерев'яне колесо...” [2, 56-57].

Особливе місце в книзі займає оповідка “Люлька з червоного дерева”, яка дала назву всій збірці. Вона пов'язана з творчими посталями Богдана Коха – “майстра віців”, Богдана Антківа – “найсердечнішого побратима, найстаршого серед нашої компанії, статечного красеня, який став улюбленцем жіночої публіки” та Сергія Данченка – “вічно мовчазного”. “Кожен тепер мені являвся перед очима із своєю неповторною зовнішністю й характером і кожен пригадував себе якоюсь особливою рисою акторської вдачі й таланту” [2, 66].

Кожна оповідка Романа Іваничука несхожа на іншу, читач постійно перебуває в новому потоці інформації. Цікавими і часто гумористичними є описи пригод, які відбувались з автором та його друзями. Люлька з червоного дерева, яка сподобалась режисеру Сергію Данченку, складала колекцію найрізноманітніших люльок письменника. Цю люльку він купив у Гданську, із численної його колекції вона йому подобалась найбільше: “нею я дорожив майже так, як мольфарською барткою з колекції

гуцульських топирців. З неясною тривою я поглядав на Сергія, захопленого моєю колекцією, адже він курив тільки люльку, і я збоявся, що якась йому особливо сподобається, та тільки б не ця – з червоного дерева?” [2, 70]. За неї режисер пообіцяв інсценізувати будь-який роман, але не дотримав обіцянки. Письменник не бажав розриву з Сергієм, тому не прийняв люльки назад. Часом, як бачимо, за звичайною річчю приховано незвичну історію людського життя чи епізод із нього. Епізод із люлькою залишився в пам'яті Романа Іваничука, і його автор вважав за потрібне донести до читача.

Оповідка “Намисто з карельської берези” пов'язана з спогадами про перше знайомство з Ніною Бічуя. Тоді письменник працював у редакції журналу “Жовтень”. Її перші літературні спроби справили незабутнє враження: “Нінині новели буквально приголомшили мене: журналістка, про яку я ніколи нічого не чув і її авторських спроб не читав, запропонувала нам жмут історичних новел, серед яких вирізнявся цікавий пошук слідів середньовічного українського ученого Юрія Котермака – ”Дрогобицький зірдар”. Стиль її творів був достоту такий, як вона сама – інший: не красивий, цяцькований чи елегантний, а позначений високим артистизмом, стрімким летом авторської уяви, вишуканістю й шляхетністю – відбивав внутрішню сутність авторки” [2, 75]. Ця жінка непомітно і якимось природньо увійшла в життя Іваничука; складалося враження, що знайомі вони вже багато років. Інколи так трапляється, що зустрівши незнайому людину, нас не покидає думка, що знайомі з нею давним-давно. Бічуя автор вважає своїм справжнім другом, бо тільки про такого можна сказати: “якби хтось запропонував мені охарактеризувати Ніну одним словом, то я маю його наготові: чистота – душі, помислів, дружби, почуттів...” [2, 76].

В останній оповідці “За синім океаном” Роман Іваничук веде мову про своє тримісячне перебування у США делегатом ООН від УРСР. На початку “розвідки”, як сам її називає, письменник заздалегідь попереджає: “не шукайте, шановні читачі, в моїх спогадах політичного аналізу суспільних подій або дослідження долі окремих людей: я виступаю тут лише в ролі свідка, який однак володіє певним реставраторським умінням, що спонукає до гріховної цікавості: а як виглядають під замальованим богомазами тиньком живі людські душі?” [2, 109]. Зі сторінок оповідки зринають такі відомі постаті: Павличка, Бажана, Загребельного, Головка, Удовенка. Роман Іваничук у цікавій формі змальовує побачене й почуте, подає портрети людей, з якими познайомився під час перебування за кордоном. Ось що він говорить про Юрія Косача: “вродливий і статечний з виду Юрій Косач неприємно вразив мене надмірною егоцентричністю...” [2, 125]. На підтвердження сказаного автор змальовує ситуацію, з якої ми можемо дати свою оцінку цій людині, але робить це делікатно, з притаманною йому інтелігентністю, а водночас надзвичайно влучно. Особливо обурюють вислови Юрія Косача про таких класиків української літератури, як Іван Франко, Леся Українка, Богдан Лепкий “Те, що ви творите, пса варте, – казав він, – ви й далі киснете в захолюсному народництві, як колись ваші попередники, – так ніби ніколи не було на світі Кафки, Пруста, Верлена, Джойса – лише Франко та Леся Українка. Лепкий наклепав шість томів про Мазепу, а всю ту словесну

патоку можна було б скоротити, і вмістилась би вона в одному учнівському зошиті” [2, 126].

Книга “Люлька з червоного дерева”, яка вийшла друком до 80 – річчя письменника, літературознавця, “одного із найвибагливіших стилістів нашої прози” [3, 3], є чудовим подарунком українському читачу. Хотілося б, щоб таких видань в українських книгарнях ставало все більше.

Література

1. Гром'як Р. Культура. Політика. Інтелігенція. Публіцистика літературознавця. – Тернопіль: Джура, 2009. – 400 с.
2. Іваничук Р. Люлька з червоного дерева. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2009. – 156 с.
3. Іваничук Р. Чистий метал людського слова: Статті / Вступ. ст. М. Ф. Слабошпицького. – К.: “Рад. письменник”, 1991. – 262 с.

